

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

MEKKÎ SURELER BAĞLAMINDA
KUR'AN'DA İNFAK-ZEKAT İLİŞKİSİ

Ali ÇİFTÇİ

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Yusuf IŞICIK

Konya-2009

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim dalı doktora öğrencisi 974144011005 numaralı **Ali Çiftci** tarafından hazırlanan “**Mekkî Sureler Bağlamında Kur'an'da İnfak-Zekat İlişkisi**” başlıklı bu çalışma **09.07.2009** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Yusuf IŞICIK

Başkan

Prof. Dr. M. Zeki DUMAN

Üye

Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL

Üye

Prof. Dr. Ali AKPINAR

Üye

Doç. Dr. Fethi Ahmet POLAT

Üye

T.C.
Selçuk Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı - Soyadı	Ali ÇİFTÇİ	Numarası	974144011005
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / TEFSİR		
	Danışmanı	Prof. Dr. Yusuf İŞİCİK		
Tezin Adı		MEKKÎ SURELER BAĞLAMINDA KUR'AN'DA İNFAK-ZEKAT İLİŞKİSİ		

ÖZET

Mekki Sureler Bağlamında Kur'an'da İnfak-Zekat İlişkisi

Mekkî ve Medenî dönemde nazil olan ayetlerde yaklaşık 200-250'ye yakın ayetin infak ve zekatla ilgili olduğu görülmektedir. Yaklaşık 87-90 surenin Mekke'de nazil olduğu bilgisinden hareketle bu dönemde nazil olan ayetlerde yer alan doğrudan veya dolaylı infak ve zekata delalet eden ayetlerin sayısının azımsanmayacak oranda olduğu bir gerçektir.

Kur'an'ın mesajının doğru anlaşılabilmesinin ön şartı, cahiliye dönemi Mekke halkının yaşantılarına dair malumatların bilinmesidir. Bundan ötürü çalışmamızın giriş bölümünde İslam öncesi Arap toplumunun ticarî, iktisadî ve sosyal yapısı ana başlıklar halinde incelenmiştir.

Birinci bölümde, Hz. Peygamber'den önceki Peygamberler döneminde infak-zekat ile ilgili tavsiye ve uygulama niteliğindeki ayetlerin tespiti, Kur'an'ın infak ve zekat ile ilgili va'z ettiği hükümlerin daha iyi anlaşılabilmesi ve bu hükümlerin tarihten o güne kadar geçirdiği aşamaların neler olduğu konusunu açığa çıkarmaktadır. Bu amaç güdülerek Kur'an'da geçen peygamberlerden bir kısmının anlatıldığı sureler ve ayetler üzerinde duruldu. Zikredilen peygamberler döneminde infak ve zekata dair ayetlerin tahlili yapılmıştır. Özellikle İsrail oğulları peygamberlerinden olan Musa (a.s.) ve İsa (a.s.) dönemlerinin anlatıldığı ayetler üzerinde durulurken, Tevrat ve İncil nüshalarına başvurulup bunların Kur'an'da verilen bilgilerle mukayesesi yapılmıştır.

İkinci bölümde ayetlerin indiği dönem esas alınarak bi'setin ilk yıllarında nazil olan ayetlerde yer alan ve infak olgusuna işaret eden it'am, ikram ve i'ta gibi kavramlar üzerinde durulmuştur. Bu kavramların infakın bir alt yapısını ve başlangıcını oluşturduğu görülmektedir.

Üçüncü bölümde peygamberliğin 5. yılı ile 10. yılının ortalarına kadar nazil olan ayetlerde zikredilen infak ve zekat kavramlarının yanı sıra tasadduk ve ihsan kavramlarının üzerinde de

durulmuştur. İnfak kavramının zekat lafzıyla aynı zaman diliminde Kur'an'da yer alması ve aralarındaki ilişkinin ne olduğu hususu da incelenmiştir. Hususiyetle zekat kavramının Mekkî ayetler bağlamında hangi anlamları kuşatabileceği konuları üzerinde yoğunlaşmıştır. Aynı zamanda nisabı ve miktarı belirlenmeyen bir zekat gerçeğinin tespiti yapılmıştır.

Dördüncü bölümde Kur'an'ın, Mekkî dönemin sonlarına doğru -bi'setin 10. yılı ile 13. yılı arası- üzerinde durduğu îta, hak, afv ve infak kavramlarının hangi anlamları kuşattığı erken dönemde kaleme alınan tefsir ve lügat kitapları dikkate alınarak incelenmiştir. Mecburî infakın temellerinin Mekkî son dönem ayetlerinde atıldığına vurgu yapılmıştır. Medine döneminde Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından kurumsallaştırılacak olan zekatın alt yapısının Mekkî dönemde nazil olan ayetlerle oluşturulduğu hususuna özellikle vurgu yapıldı. İnfakın zıddı olan kavramlardan iki ana kavram (israf-katr) ayetler ışığında incelenmiştir. Zekat dışı infaka delalet eden afv kavramının infakın bütün yönlerini kapsadığı, zekat verecek konuma gelemeyen fertlerin yapacakları infaka bir kapı araladığı tespit edilmiştir. Kur'an'ın olağanüstü şartlarda zekata ilave olarak “afv” müessesesini gündeme soktuğu, bunu da çok belîğ bir lafız olan “afv” ile ortaya koyduğu görülmektedir.

T.C.
Selçuk Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı - Soyadı	Ali ÇİFTÇİ	Numarası	974144011005
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / TEFSİR		
	Danışmanı	Prof. Dr. Yusuf İŞİCİK		
Tezin Adı		MEKKÎ SURELER BAĞLAMINDA KUR'AN'DA İNFAK-ZEKAT İLİŞKİSİ		

SUMMARY

Expenditure(Infak) and Alms (Zekat) Relations in The Qur'an in the Context of Mecca Suras

It has examined that the Qur'anic verses have come down during the Mecca and Medinan period concerned with expenditure(infak) and alms(zekat) that consist of approximately between 200 and 250 verses. Starting from it is about between 87 and 90 suras have been gone down in city of Mecca, it is true that there were many verses related to directly or indirectly expenditure and alms in the verses which come down Mecca period.

Prerequisite of the real understanding of Qur'anic message, it is known about the data life of Mecca's people during the ignorant time, before Islam. For that reason, In the Introduction chapter, it has been discussed commercial, trading and social position of Arabic society before Islamic era.

In the first chapter; the verses pertaining to the expenditure and alms have been determined the time of prophets before Prophet Muhammad. To better understanding the Qur'anic verses interested in expenditure and alms, these verses also expose that what is the process of the sentences from beginning to the that time. From these point, it is also involved in the verses and suras that explain about the prophets in the Qur'an. Especially, the verses related to the Prophet Moses and Prophet Jesus have been studied carefully from the New Testament and Torah, and also have been made comparison with Qur'an.

In the second chapter; The expressions have been analysed in the verses from beginning time of Islam, such as feeding (it'am), treating(ikram), giving(i'ta). It has been observed that these expressions consist of basic and started point of expenditure.

In the third chapter; we have also studied the verses that come down the time between 5 and 10 years of prophethood, related to the expressions of mainly expenditure and alms; secondarily charity(tasadduk) and benefaction(ihsan). By the way, it has been discussed the connection between the expenditure and alms that are mentioned in the Qur'an at the same time. Especially, it is focused on the meaning of alms in the Mecca's verses. However, it is made the alms measure that has not determined up that time.

In the fourth chapter; the expression that has given in the Qur'an and come down between 10 and 13 years of Mecca, such as giving, justice(hak), effacement(afv) and expenditure has been scrutinized from the book of interpretation and dictionary.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	II
ÖNSÖZ	VI
KONUNUN SEÇİLMESİ	X
KONUNUN KAYNAKLARI	XII
ÇALIŞMANIN METODU VE SINIRLARI	XVII
KISALTMALAR	XIX
GİRİŞ	1
İSLAM ÖNCESİ MEKKE	1
A. Mekke'nin Coğrafi Konumu	1
B. Mekke'nin Sakinleri	2
C. Bi'setten Önce Cahiliye Döneminde Ekonomik Durum	7
1. Bi'setten Önce Mekke'de Ticaret	8
a. İlâftan Önce Mekke Ticareti	8
b. İlâftan Sonra Mekke Ticareti	10
2. İslam Öncesi Araplarda Cömertlik ve Konukseverlik	12
a. Rifâde Müessesesi	14
b. Sikâye Müessesesi	15
3. Cahiliye Araplarında Sosyal Sınıflar	16
a. Köleler	16
b. Mevâlî (Mevlâlar)	18
c. Hürler	19
4. İslam Öncesi Dönemde Araplarda Ferdiyetçilik	20
5. Hilfû'l-Fudûl	25
D. Putlara Adanan Hayvanlar ve Ürünler	26
1. Bahîra	27
2. Sâibe	28

3. Vasîle	28
4. Hâm	29
5. Nasîp	32
BİRİNCİ BÖLÜM	35
ÖNCEKİ PEYGAMBERLER DÖNEMİNDE İNFAK-ZEKAT OLGUSU	35
A. Hz. Nûh Dönemi ve Fakirler	35
B. Hz. Hûd'un Kavmi ve Dünyevî Yatırım	38
C. Hz. İbrahim ve Zekât	41
D. Hz. İsmail Dönemi ve Zekat Emri	44
E. Hz. Şuayb'ın Kavmi ve İktisadî Çürüme	47
F. Hz. Mûsa Dönemi ve Zekat	50
1. İsrailoğullarından Alınan Mîsak ve Zekat Olgusu	53
2. İsrailoğullarından Alınan İkinci Mîsak ve Zekat	59
3. İsrailoğulları ve Faiz	62
4. İsrailoğullarında Faize Alternatif Olarak Zekât	65
5. Kur'an'ın Muhatabı Olan İsrailoğulları ve Zekat	68
G. Hz. İsâ Dönemi ve Zekat Emri	71
İKİNCİ BÖLÜM	76
İLK DÖNEM MEKKÎ SURELERDE İNFAK-ZEKAT İLİŞKİSİ	76
A. İt'am: Açlığı Gidermek	80
1. Müddessir Sûresi'nde İt'am	81
2. Kureyş Sûresi'nde İt'am	83
3. Beled Suresi'nde İt'am	85
B. Miskinin Hakkı Olarak Taâm	86
1. Mâûn Suresi'nde Taâm	86
2. Hâkka Suresi'nde Taâm	89
3. Fecr Suresi'nde Taâm	92
C. İkram	96

D. Yetime İnfak	99
E. İhlâk: Malın Boşa Harcanması	101
F. İ'tâ	104
G. İkdâ	108
H. İnfaka Engel Olanlar	113
İ. Kötülenen Servet	116
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	124
ORTA DÖNEM MEKKÎ SURELERDE İNFAK VE ZEKAT	124
A. İnanmayanlar ve İlk İnfak Emri	126
B. Bir Mümin Hasleti Olarak İnfak	131
C. İnfak-Namaz Birlikteliği	135
D. Ehl-i Kitaptan İman Edenler ve İnfak	139
E. Karşılığı Güvence Altına Alınan İnfak	147
F. Müslüman Toplumun Karakteristik Vasfı Olarak İnfak	153
G. Mutlak Harcama Anlamında İnfak	159
H. Tasadduk Kavramı	161
İ. Mekkî Ayetlerde Zekat Gerçeği	165
1. İlk Dönem Mekkî Ayetlerde Zekat	167
2. Orta Dönem Mekkî Ayetlerde Zekat	173
3. Son Dönem Mekkî Ayetlerde Zekat	178
4. Mekkî Ayetlerde Emir Siygasıyla Zekat Emrinin Olup Olmadığı	192
J. İhsan-İnfak İlişkisi	200
K. İnanmayanların Karakteristik Vasfı: Zekat Vermeme	209
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	215
SON DÖNEM MEKKÎ SURELERDE İNFAK VE ZEKAT	215
A. Kavramsal Olarak İtâ ve İnfakla İlişkisi	217
B. Mecburi İnfak Anlamında İtâ	222
1. Yakın Akraba, Miskin ve Yolcuya İtâ	222

2. Ziraât Ürünlerdeki İtâ	233
C. Hak: Yoksulun Alacağı Hisse	242
D. Mekkî Son Dönem Ayetlerinde İnfak Bağlamında “Afv”	250
1. Afv Kavramı	250
a. Mûsâmaha Anlamında Afv	252
b. İhtiyaç Fazlası Mal Anlamında Afv	254
2. Medine İlk Dönem Ayetlerinde Afv	257
E. İhtiyaç Dışı Malların Verileceği Gruplar	269
F. Afv Ayetinin Mensuh Olup Olmadığı	273
G. Afv Kavramının Zekatla İlişkisi	277
H. Afv Kavramının İnfakla İlişkisi	278
İ. İnfakın Zıddı Kavramlar	279
1. Kattr:Cimrilik	279
2. İsrâf	285
SONUÇ	289
BİBLİYOGRAFYA	295

ÖNSÖZ

İnsanoğlu, yaratılışı ve doğası itibariyle en başta kendisini yaratan Yüce Allah’a sonra da diğer varlıklara muhtaç durumdadır.

Allah Teâlâ’nın iradesi esasen, insanların hepsinin varlıklı olmaması yönündedir. Bu gerçeği Kur’an, *“Rabb’inin rahmetini onlar mı bölüştürüyorlar? Onların dünya hayatında aralarındaki geçimlerini biz taksim ettik ve birbirlerine iş gördürebilmeleri için onları birbirlerinden üstün ve farklı derecelerde kıldık. Rabbinin rahmeti, onların toplayıp yığıldıklarından daha hayırlıdır.”* (Zuhuf 43/32) ayetiyle ifade etmektedir. Allah’ın iradesi, toplumdaki insanların bir kısmının varlıklı, bir kısmının az gelirli olması yönündedir. “Sen de ki: Rabbim dilediğine çok, dileğine az rızık verir. Fakat insanların pek çoğu bilmez.” ayeti de yukarda izah ettiğimiz durumu teyit etmektedir.

İnsanoğlunun bir arada yaşama arzusu onun fitratından kaynaklanmaktadır. **İbn Haldun**’un dediği gibi, “İnsan yaratılışı itibariyle medenîdir.” Kur’an kıssalarından anladığımıza göre bir arada yaşama olgusu önce aile fertleri düzeyinde, daha sonra da yakın akrabalar düzeyinde gerçekleşmiştir. Ta baştan beri, toplumlarının erdemli olabilmesi için Allah (cc), rahmetinin bir tecellisi olarak peygamberlerini göndermiştir. Bütün toplumların içinde peygamberlere ilk önce uyan ve onlara destek verenlerin, orta halli ve gelir seviyesi düşük insanların olduğu bir gerçektir. Varlıklı insanların çoğu, elçilerin karşısında olmuşlar, servetlerinin sağladığı nüfuzla kendilerinden alt seviyedeki insanları hep aşağılamışlardır.

Toplumun içerisinde her zaman var olan bu güçsüz insanların ihtiyaçlarının giderilmesi, hayatta kalabilmeleri, insanca bir hayat sürdürebilmeleri için vahye dayalı öğretiler, hep bu sınıfın korunup kollanmasını istemiştir. Allah Teâlâ bu muhtaç ve yoksul insanların doyurulmasını ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesini, yine o toplumdaki varlıklı insanların elleriyle olmasını dilemiş ve böyle bir sünnet/yasa ortaya koymuştur. Toplumlara oluşturan bireylerin içinde erdem ve fazilet sahibi, başkalarına yardım etmeyi kendilerine şiar edinen insanların olduğu bir hakikattir.

Dengeli bir toplumun oluşabilmesi için yoksulların ihtiyaçlarının giderilmesi, sınıflar arasındaki gelir dağılımının yaygınlaştırılması, onların yalnızlığa terk edilmemesi

gerekmektedir. Bunu yerine getirmenin yolu da, Kur'an'ın tavsiye ettiği infak emirlerini hayata geçiren yapının işlevsel hale getirilmesidir.

İnfak ve zekat kurumu, kulun Allah ile bağıını güçlendirdiği gibi, ekonomik ve sosyal fonksiyonlarıyla da ön plandadır.

Allah Teâlâ kimini çok zengin kimini orta halli kimini de fakir yapmıştır ve herkesi bulunduğu hal ile imtihan etmektedir. Herkes kendine ayrılan rızkı elde etmek için çaba sarf edecektir. Çaba sarf ediyor, gayret ediyor, ama ihtiyacını karşılamada yetersiz kalıyorsa bu, ya iş bulamaması ya kendi kabiliyetinin birçok imkanı elde edebilecek durumda olmaması ya da başka bir sebeple olabilmektedir. İşte bu tür insanların ihtiyacının giderilmesi, maddî bakımdan daha iyi konumda olan varlıklı insanların üzerine bir görevdir, bir borçtur.

Kur'an, malın gerçek sahibinin Allah olduğunun bilinmesini istemiş ve bu malda toplumdaki yoksul ve fakirlerin hakkının bulunduğunu ilan etmiştir. Kur'an bu bilince sahip olanları müttakiler ve muhsinler olarak nitelendirmektedir.

Bu düşüncelerle infak ve zekat olgusunun Kur'an perspektifinden ortaya konması konusunda hocalarımızla yaptığımız istişarelerden sonra “**Mekkî Sureler Bağlamında Kur'an'da İnfak-Zekat İlişkisi**”ni incelemeye karar verdik. Bu çalışmayı Kur'an merkezli yapmaya gayret ettik, konuyla ilgili diğer İslamî ilimlerden ve sosyal bilimlerden de istifade cihetine gittik.

Çalışmamız giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, Kur'an'ın indiği Mekke toplumunun Kur'an vahyinden önceki iktisadi durumu, Mekke toplumundaki sınıfsal yapı, ticari hayat, sosyal yardımlaşma müesseseleri, misafirperverlik ve Araplardaki cömertlik konularını ele aldık.

Birinci bölümde, geçmiş peygamberler dönemindeki infak-zekat olgusunu Kur'an ayetleri çerçevesinde işlemeye çalıştık. Kur'an ayetlerini incelerken bu bölümde ayetlerin nüzul dönemini esas almadık, buna karşılık kronolojik bir sıra takip etmeye çalıştık.

İkinci bölümde, ilk dönem Mekkî ayetlerde zikredilen infakla ilgili “**it'am**”, “**ikrâm**”, “**i'ta**”, “**taam**” vb. kavramlar üzerinde durduk. Ayrıca gizli davet döneminde nazil olup infakı çağrıştıran ayetler, sureler ve bunların infakın temelini nasıl oluşturduğunu ele almaya gayret ettik.

Üçüncü bölümde, orta dönem Mekkî ayetlerde zikredilen infak, tasadduk kavramları üzerinde yoğunlaştık. Mekkî orta dönemde nazil olan ayetlerde yer alan zekat kavramını irdelemeye çalıştık. Mekkî ayetlerde yer alan zekat olgusunun ne anlama geldiği ve nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durduk. Bu arada “iẖsan” kavramının infak ve zekatla bağlantısını da ele almaya çalıştık.

Dördüncü bölümde ise, son dönem Mekkî ayetlerde zikredilen ve zorunlu infaka işaret eden kavramlar olan; “**iṯâ**” ve “**hak**” lafızları ile hem gönüllü hem de zorunlu infaka delalet eden “**afv**” lafzı üzerinde detaylı olarak durduk. İnfakın zıddı olan “**katr**” ve “**israf**” kavramlarını yine ayetler çerçevesinde irdelemeye çalıştık.

Konuyu işlerken genellikle ayet meallerini aktardık. Cümle tahlili gereken yerlerde ise ayetlerin metnini vermeyi uygun gördük. Ayrıca yararlandığımız kaynağın tam künyesini dipnotta verme yerine bibliyografyada vermeyi yeğledik. Vurgulanmasını istediğimiz terim, fiil ve ifadeleri tırnak içine aldık. ‘Kur’an’, ‘Kur’an’da’ gibi tabirlerin tekrarından doğan sıkıcılıktan kaçınmak için bunların yerine zaman zaman ‘Allah’ ismini özne olarak kullandık.

Kur’ân’ın nüzul sırasına bakarak infak-zekat ilişkisinin Mekkî dönemini ortaya çıkarmanın zorluğu açıktır. Bu konuda elimizden geleni yapmaya çalışmamıza rağmen daha üzerinde çalışılması gereken noktaların olabileceğinin de farkındayız. Bununla birlikte nüzul sırasını esas alan bir konulu tefsir örneğini ortaya koymamızın, bundan sonraki daha başka çalışmalara yol göstereceğine inanıyoruz. Hele infak-zekat ilişkisi bağlamında nüzul sırasını esas alan detaylı bilimsel bir çalışmaya, en azından tez çalışmamız esnasında rastlayamayışımız, kanaatimize göre bu çalışmanın önemini artırmaktadır.

En başta desteğini hiç esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Yusuf Işıcık’a teşekkürü bir borç bilirim. Kuşkusuz bu tür çalışmalar, hem kaynak kitap temini hem de değişik aşamalarda farklı ilim adamlarıyla istişareyi gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda Prof. Dr. M. Sait Şimşek, Prof. Dr. Ahmet Önkâl, Prof. Dr. Ahmet Yaman, Prof. Dr. Saffet Köse, Doç. Dr. Fethi Ahmet Polat, Doç. Dr. Seyit Bahcivan, Doç. Dr. Muhammet Tasa, Doç. Dr. Mehmet Eren, Dr. Doğan Kaplan ve Doç. Dr. Kâmil Güneş’e teşekkür ederim. Ayrıca bu uzun soluklu çalışmayı hazırlarken yardımlarını gördüğüm, fikir teatisinde bulunduğum hocalarıma ve arkadaşlarıma da teşekkür etmek isterim. Son olarak elbette

hane halkımın bu çalışma esnasında gösterdikleri sabır ve verdikleri manevi desteği anmadan geçemem.

Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

Ali ÇİFTÇİ
KONYA - 2009

KONUNUN SEÇİLMESİ

Bilindiği gibi İslam dini açısından infak konusu çok önem arz etmektedir. Hz. Peygamber’in Medine’yi teşriflerinin ilk günlerinde ashabına ilk tavsiyelerinden biri de yemek yedirmek ve akraba ilişkisini sıkı tutmaktır. Yine Hz. Peygamber (s.a.v.), yarım hurma ile bile olsa infak edilmesi gerektiğini, bunu bulamayanın güzel hoş söz ile infakta bulunmasını tavsiye etmiştir.¹

Bu konuyla ilgili olarak Kur’an’a baktığımızda, infak ile zekât arasında çok sıkı bir ilişki olduğunu görürüz. Bununla birlikte bu iki olgunun birbiriyle örtüşen yönleri olduğu gibi birbirlerinden ayrı yönleri de mevcuttur. Ne var ki aynı gibi duran bu iki kavramın İslam’ın hangi dönemlerinde nasıl kullanıldığı, vahyin hangi aşamasında birbiri yerine, hangi aşamasında farklı anlamlarda kullanıldığı hususu üzerinde detaylandırılmış ve bilimsel temellerle izaha çalışılmış bir eserin varlığını tespit edemedik. Doğrusunu söylemek gerekirse, infak konusu makale ve yüksek lisans düzeyinde işlenmiş olsa da bunun zekatla irtibatı meselesi tespitlerimize göre doktora seviyesinde henüz ele alınmamıştır. Halbuki infak-zekat ilişkisinin önemi, doktora seviyesinde bir çalışmayı gerekli kılmaktadır.

İnfak, zekat, tasadduk gibi kavramların vahyin hangi döneminde ne anlamda ve nasıl kullanıldığı hususunun bizzat kendisini tespit etmenin önemi yanında bunun sosyolojik açıdan da değer ifade etmesi bizi bu konu üzerinde eğilmeye sevk etti.

Ayrıca, zekât dışında yapılan yardımlar genel olarak “tasadduk” kavramıyla bilinmektedir. Hâlbuki Kur’an, Mekkî ayetlerde, tasadduk kavramından daha fazla infak kavramını kullanmaktadır.

Bu konunun seçilmesinde bizi yönlendiren en önemli saiklerden biri de, “infak” olgusunun toplumda eksik anlaşılmasıdır. Zekât konusunun toplumdaki bireylerin çoğu tarafından kavranılıp farz olarak telakki edildiği hususu bir vakıadır. Aynı şekilde tespitlerimize göre infak teriminin ne kavram, ne de mahiyet itibarıyla yeteri açıklıkta kavranılmadığı da bir gerçektir. İnfakın, daha kapsamlı anlaşılması ve zekâtla ilişkisinin

¹ İlgili rivayetler için bkz. İbn Mâce, *Kitâbu’l-et’ime*, I, H.no: 3251; Müslim, *Kitâbu’z-zekât*, 67, H.no:1016.

netleřtirilmesi dūřūncesi, bizi bu konuyu ele almaya yūnlendiren amillerden birisini, hatta en ōnemlisini oluřturmuřtur.

Yine “fakirin maldaki hakkı” konusu ele alınırken daha ōok olayın hukukî yūnū ōne çıkarılıp zekāt konusunun işlenmesi, zekāt dışında fakire verilmesi istenen infak olgusunun, fertlerin isteklerine bırakılmış bir husus gibi algılanıyor olması bizi, bunun bōyle olmadığını ortaya koymak amacıyla, bu çalışmayı yapmaya yūnlendirmiřtir.

Bu ve benzeri gerekçelerle “Mekkî Sureler Bağlamında Kur’an’da İnfak-Zekat İlişkisi” konusunu ele almayı uygun gōrdük.

KONUNUN KAYNAKLARI

Araştırmamızın konusu “Mekkî Sureler Bağlamında Kur’an’da İnfak-Zekat İlişkisi” olduğuna göre birinci derecede kaynağımız bizzat Kur’an’ın kendisidir. İlk dönemden itibaren tefsir kitapları vaz geçilmez birincil kaynaklardır.

Mukatil b. Süleyman (ö.150/767)’ın *Tefsiru Mukatil*’i, Yahya b. Sellam (ö.200/815)’ın *Tefsiru Yahya b. Sellam*’ı, Abdürrezzak b. Hemmam (ö.211/826)’ın *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Aziz*’i ve Taberî (ö.310/923)’nin *Câmiu’l-beyân*’ı ilk dönem tefsirleri olarak sıklıkla müracaat ettiğimiz kaynaklardır.

Hicri altıncı asırdan itibaren kaleme alınan eserlerin başında Zemahşerî (ö. 538/1143)’nin *el-Keşşaf*’ı gelmektedir. İbn Atiyye (ö. 546/1151)’nin *el-Muharraru’l-vecîz*’i, Râzi (ö.606/1209)’nin *Mefâtihu’l-ğayb*’ı, Beydâvî (ö.685/1286)’nin *Envârü’t-tenzîl*’i, Neseî (ö.710/1310)’nin *Medârikü’t-tenzîl*’i, Hâzin (ö.725/1325)’in *Lübâbü’t-te’vîl*’i, Fîrûzâbâdi (ö.817/1414)’nin *Tenvîru’l-mikbâs*’ı ve İbn Kesir (ö.774/1373)’in *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azîm* adlı tefsiri kendilerine başvurduğumuz ana kaynaklar arasındadır. Ayrıca Şîa tefsirlerinden Tabersî(ö.548/1153)’nin *Mecma’u’l-beyân*’ına yine son devir Şîi müfessirlerden Tabatabâî(ö.1981)’nin *el-Mîzân*’ına da müracaat ettik.

Şevkânî (ö.1250/1834)’nin *Fethu’l-kadîr*’i, Âlûsî (ö.1270/1853)’nin *Rûhu’l-meânî*’si, Kâsimî (ö.1914)’nin *Mehâsinü’t-tevil*’i, Elmalılı Hamdi Yazır (ö.1942)’in *Hak Dini Kur’an Dili* adlı tefsiri, İbn Âşur (ö.1973)’un *Tefsiru’t-tahrir*’i, Mevdûdi (ö.1979)’nin *Tefhimü’l-Kur’an*’ı ve İzzet Derveze (ö.1984)’nin *et-Tefsîru’l-Hadîs*’i son dönem tefsirleri olarak kendilerine müracaat ettiğimiz kaynaklar arasında yer almaktadır.

Ahkam tefsirlerinden Tahâvî (ö.321/933)’nin *Ahkâmü’l-Kur’an*’ı, Cessâs (ö.370/980)’ın *Ahkâmü’l-Kur’an*’ı, İbnü’l-Arabî (ö.543/1148)’nin *Ahkâmü’l-Kur’an*’ı ve M. Ali es-Sâyis’in *Ahkâmü’l-Kur’an* isimli eserlerinden de yararlandığımızı burada zikretmek yerinde olacaktır.

Ayetlerin indiği dönem ve nüzul ortamı çalışmamızın ana eksenini teşkil ettiği için, İbn Hişam (ö.218/833)’ın *es-Sîra*’sı, Vâhidî (ö.468/1075)’nin *Esbâbü’n-nüzûl*’ü, Zerkeşî (ö.794/1392)’nin *el-Bürhân*’ı, Süyûtî (ö.911/1505)’nin *el-İtkân*’ı kaynaklarımız arasında yer almıştır. Son dönemlerde farklı bir metotla yazılan Mehdi Bâzergan’ın *Kur’an’ın Nüzul Süreci* isimli kitabı da müracaat ettiğimiz güncel kaynaklar arasında yerini almıştır.

Ayrıca surelerin hangi dönemde nazil olduğu konusuna ihtimam gösteren ve surelerin siyerle ilişkisine sürekli vurgu yapan Mevdudi (ö.1979)'nin *Tefhimü'l-Kur'an*'ı, M. Esed (ö.1992)'in *Kur'an Mesajı* isimli çalışması, İzzet Derveze (ö.1984)'nin nüzule göre kaleme aldığı *et-Tefsiru'l-Hadîs* adlı tefsiri de bize bu konuda açılım sağlayan kaynaklar arasındadır.

İnfak ve türevlerini, semantik açıdan değerlendirmemiz için lügavi eserlere müracaatımız kaçınılmazdı. İlk dönem lügatlerinden Halil b. Ahmed (ö.175/791)'in *Kitabü'l-Ayn* adlı özgün eseri, Ezheri (ö.370/980)'nin *Tehzîbü'l-lüğa* adlı hacimli lügati, İbn Faris (ö.395/1004)'in *Mucemü'l-Mekâyis fi'l-Lüğa* isimli eseri, Cevheri (ö.393-400/1002-1009)'nin *es-Sihâh*'ı, Zemahşerî (ö.538/1143)'nin *Esâsü'l-belağa* adlı eseri ve Rağîb Isfahânî (ö.V/XI.Yüzyılın ilk çeyreği)'nin *el-Müfredât*'ı yararlandığımız lügatle ilgili önemli eserlerdendir.

Kur'an mesajının ilk muhatapları, Mekke ve onun etrafındaki kabileler olduğu için, Mekke tarihini ve Mekke toplumunu konu edinen eserlerden Ezrakî (ö.223/838)'nin *Ahbâru Mekke'si*, İbn Sa'd (ö.230/844)'ın *et-Tabakâtü'l-Kübrâ'sı*, Corci Zeydan (ö.1914)'ın *İslam Medeniyet Tarihi* adlı eseri, Ş. Günaltay (ö.1961)'ın *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* adlı kitabı, N. Çağatay (ö.2000)'ın *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* adlı eseri, Cevad Ali'nin *el-Mufasssal fi tarîhi'l-Arab kable'l-İslâm* isimli eseri, M. Watt (ö.2006)'ın *Hiz. Muhammed Mekke'de* adlı çalışması, M. Küçükbaşcı'nın *Haremeyn* adlı eseri, Yaşar Çelikkol'un *İslam Öncesi Mekke* isimli çalışması, Hamidullah (ö.2002)'ın *İslam Peygamberi* adlı eseri kendilerine sıkça başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

Hiz. Peygamber (a.s.)'den önceki peygamberler dönemindeki infak-zekat ilişkisi konusu da çalışmamızın bir bölümünü oluşturduğu için özellikle Hiz. Musa ve Hiz. İsa dönemlerini işlerken mukayese imkanı olsun diye *Kitab-ı Mukaddes Eski Ahid (Tevrat)* ve *Yeni Ahid (İncil)* tercemesinden de istifade ettik. Tevrat'ın ana bölümleri olan Tesniye, Çıkış, Levililer bölümlerine müracaat ettik. İncil nüshalarından da Luka ve Yuhanna İncillerine zaman zaman başvurduk.

Konumuzun eksenini Kur'an ayetleri teşkil ettiği için, ana kaynaklarımızı klasik dönem tefsirleri oluşturmakla birlikte hadis kaynaklarına baş vurmamak olmazdı. Bu nedenle incelemeye çalıştığımız infak ve zekat konusuna dair sahih kaynaklarda yer alan

hadislere de müracaat ettik. Bu anlamda Buhârî (ö.256/870) ve Müslim (ö.261/874)'in *es-Sahih*'leri, Tirmizi (ö.279/892), Ebu Davud (ö.275/888) ve Neseî (ö.303/915)'nin *es-Sünen*'leri, Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)'in *el-Müsned*'i başvurduğumuz hadis kaynakları arasındadır.

Konumuzla ilgili Arap dünyasında kaleme alınan bazı eserleri de burada zikretmek faydalı olacaktır. İbrahim Fuad Ahmed Ali, *el-İnfâku 'l-âm fi 'l-İslâm*” adlı eserinde, son asırlarda ortaya atılan infak teorilerine değinmekte, klasik ve modern anlayışa göre genel maliyenin rolü, gelişimi, prensipleri, hacmi, genel infak olgusunun artması, infakın dağıtımı ve bunun topluma yansması konularına değinmektedir. Ayrıca İslam'da genel infak teorileri ile Kur'an-ı Kerim'de yer alan infakla ilgili ayetlerin genel bir tespiti yapmakta, infak teorisinin temelleri üzerinde durmaktadır. Bu konulara ilaveten zekat verilecek sınıflar üzerinde durmakta ve zekatın dağıtımına değinmekte, ayrıca gayr-i müslimlere ve zimmilere zekat verilip verilmeyeceği konularını irdelemekte, zekat fonuyla sosyal yardım müesseselerinin kurulabileceğini vurgulamakta ve zekat dışı devlet gelirlerine temas etmektedir.

Bir diğer eser ise, Avf Mahmud Kefrâvi'nin kaleme aldığı *el-Âsâru 'l-iktisâdiyye ve 'l-ictimaiyye li 'l-infaki 'l-âmm fi 'l-İslâm* adlı eserdir. Avf Mahmud, bu çalışmasında önce genel infakın neliği, unsurları, çerçevesi, ekonominin genel infaka etkileri, zekat vermenin psikolojik, sosyolojik ve ekonomik tesirleri, sonuçları, dayanışma içerisinde olan bir toplumun oluşması, fakirlikle mücadele, toplumun katmanları arasındaki uçurumun giderilmesi, genel huzurun ve güvenliğin temini, bireylerin hürriyetini koruma çabası gibi konulara yer vermektedir. Genel infak siyasetinin üretim ve servetin dağılımına yaptığı katkı gibi konulara da temas etmektedir. Aynı müellifin *Siyasetü 'l-infaki 'l-âmm fi 'l-İslâm ve fi 'l-fikri 'l-mâliyyi 'l-hadîs* adlı diğer eseri ise yukarıda adı geçen eserinin daha detaylı bir açılımıdır.

Türkçe çalışma olarak konumuzla ilgili olabilecek eserlerin başında Nihat Temel'in *Kur'an'da Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak İnfak* adlı çalışması gelmektedir. Müellif bu çalışmasında infakın anlamı, hedefleri, felsefesi üzerinde durmuş, infak ederken göz önünde bulundurulacak hususlara temas etmekte, zekat ve zekatın sarf yerleri gibi konulara değinmekte, sosyal dayanışmayı tesis eden vakıf, cami, tekke, imaret, hasTâhâne konularını ele almaya çalışmakta, infak ve iktisad ilişkileri düzleminde

tüketim, israf, yatırım ve harcamalar gibi konuları irdelemekte, son bölümde de infakla ilgili ayetlerin metinleri ve kısa açıklamalarına yer vermektedir. Birçok konuya değinmiş olması açısından kıymetli bir eserdir, ancak Kur'an ayetleri perspektifinden infak konusuna geniş ve doyurucu bir açılım getirme noktasında eksikleri vardır.

Diğer bir çalışma ise Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalından master çalışması olarak yapılan Aziz Tekiner'in *Kur'an'da İnfak* adlı yüksek lisans tezidir. Araştırmacı bu çalışmasında infakın kavramsal çerçevesi, infakın kapsamı, çeşitleri, gayesi konularını irdelemekte, infak edecek ve infak edilecek sınıfların neler olduğu ve infak edilecek malların çeşitleri hususlarına ayrı ayrı yer vermekte, infakın zamanı, infakın adabı, infakın maddî ve manevî sonuçları konularını işlemekte, ayrıca zekat verilecek sekiz sınıf üzerinde durmaktadır. İnfak konusunun Kur'an ayetleri perspektifinden işlenilmesi konusunda bu tez, derli toplu, başarılı bir çalışmadır. Ancak bu çalışmada infak-zekat ilişkisi üzerinde durulmamış, konular ayetlerin nüzul dönemi dikkate alınarak incelenmemiş, Hz. Peygamber (a.s.)'den önceki peygamberler ve onların toplumları dönemindeki infak-zekat konularına yer verilmemiştir.

Bu çalışmaların varlığı, bizim Mekkî Sureler Bağlamında Kur'an'da İnfak-Zekat İlişkisi konusunu çalışmamıza engel teşkil etmemektedir. Zira biz bu çalışmamızda öncelikle infak ve zekatın çok önceki dönemlerde de olduğunun tespiti için diğer peygamberler döneminin Kur'an perspektifinden ele alınmasını uygun gördük. Kur'an davetinin ilk muhatabı olan Mekke toplumunun İslam öncesi sosyal ve iktisadî durumunun bilinmesi Kur'an'da zikredilen infak-zekat ilişkisinin anlaşılması açısından önemliydi. Bu sebeple İslam öncesi Mekke toplumunun sosyal ve iktisadi hayatına ana hatlarıyla değindik. Surelerin nüzul dönemi ve ortamını dikkate alarak Mekkî ayetler çerçevesinde infak-zekat ilişkisini dönemlere ayırarak incelemeye çalıştık. Kur'an'ın hangi dönemde zekatı, hangi dönemde infakı öncelediğini ve infak-zekat arasındaki ilişkilerin neler olduğunu tespit etmeye çalıştık. İnfakla ilişkili diğer kavramları önce etimolojik yönden inceledik, sonra da bu kavramların yer aldığı ayet ve sureler bağlamında neyi ifade ettiğini ortaya koymaya çalıştık. Surelerin nüzul dönemi kadar nüzul ortamının bilinmesi gerektiği düşüncesinden hareketle temel siyer kaynaklarından âzami derecede istifade etmenin konunun daha açık bir şekilde ortaya konmasına katkıda bulunacağı düşündük ve bu eserlerden istifade ettik. Mekki surelerde zekatı ifade eden

kavramları tespit etmeye çalıştık. Medine döneminde kurumsallaşacak olan zekat ibadetinin Mekki dönemde nasıl temellendirildiğini inceledik. Medeni ayetlerde yer alıp infak ve zekatı çağrıştıran her bir kavramın, Mekki ayetlerde de olduğunun tespitine yöneldik ve bunu ayetlerle delillendirmeye çalıştık. Zikrettiğimiz konulara kapsamlı bir bakış açısı getirdik ve konunun günümüze taşınması hususunda da elimizden gelen gayreti gösterdik.

ÇALIŞMANIN METODU VE SINIRLARI

Konunun metodu ve ele alınış mantığı hakkında şunları söyleyebiliriz. Konunun oturduğu bağlamı belirleyebilmek için İslam öncesi dönemde Mekke'deki iktisadî ve ticarî durum ele alınmış, Cahiliye dönemi sosyal sınıflara değinilmiş, Arapların cömertlik ve misafirperverlikleri irdelenmiştir. Hz. Peygamber dönemindeki infak ve zekatla kıyas yapma açısından önceki peygamberler dönemindeki infak ve zekat olgusu incelenmiş, peygamberlerin kronolojik sırası göz önünde bulundurulmuş, bu noktada Mekkî-Medenî ayrımı yapılmamıştır.

İslam ve diğer dinlerle mukayese imkanı vermesi açısından Yahudilik ve Hristiyanlıktaki infak ve zekatla ilişkilendirilebilecek hususlar ele alınmış, böylece metot olarak tahlil, tenkit ve kıyaslama yöntemlerine başvurulmuştur.

Konumuzun adı “Mekkî Sureler Bağlamında Kur'an'da İnfak-Zekat İlişkisi” olduğuna göre konunun sınırlarını tabiatıyla ilgili sure ve ayetler oluşturmaktadır. Doğrudan yorum gereken yerlerde tefsirler, kavramsal izahlara ihtiyaç duyulan yerlerde ise ilk dönem dilbilim kitapları kullanılmıştır.

İncelenen her bir kavramın ayetler ve sureler içinde hangi anlamlara geldiğinin bilinmesinden önce kelime tahlilleri üzerinde durulmuş ve semantikten yararlanılmıştır.

Bu çalışma, aynı zamanda konulu bir tefsir çalışması olduğu için konulu tefsir ilkelerini de azami derecede gözetmiştir.

Çalışma boyunca kimi zaman müfessirlerin görüşlerinden doğrudan istifade ettik, kimi zaman onların görüşlerinden mülhem olarak biz bir yoruma vardık. Kimi zaman da müfessirlerin görüşleri arasında tercihte bulunduk.

Konunun sınırlarına gelince, Mekkî sureler ve ayetler, Kur'an surelerinin hacim itibarıyla yaklaşık beşte üçünü teşkil etmektedir. 87 ila 90 sure Mekkî dönemde nazil olmuştur. Sayı itibarıyla infak ve onun türevlerini oluşturan kelimeler ve onların yer aldığı ayetler Mekkî ayetlerde oldukça yoğun bir şekilde işlenmiştir.

Medine döneminin ilk yıllarında nisabı, miktarı, zamanı Hz. Peygamber tarafından belirlenmiş, yine Medine döneminde devlet eliyle toplanmış, belirli ilkelere bağlanmış ve kurumsallaşmış zekat olgusuna karşın, on üç yıl süren Mekke döneminde Hz. Peygamber tarafından nisabı, miktarı, zamanı belirlenmeyen bir zekat ve infak olgusuyla

karşılaşmaktayız. Dolayısıyla Mekke döneminde çoğu zaman infakla örtüşen bir zekat gerçeği önümüze çıkmaktadır. Mekke döneminde daha kompleks ve karmaşık bir yapıda olan infak ve zekat konularının netliğe kavuşması için Mekke dönemini üç bölüm halinde inceledik. Bu sebeple konunun bu döneme hasredilmesini uygun gördük. Çünkü Medine döneminde infak ve zekat birbirinden ayrılmış, belirli esaslara bağlanmıştı.

Mekkî ilk dönem, Mekkî orta dönem ve son Mekkî Dönem şeklinde üç ana bölümde işlemenin konunun anlaşılmasında yardımcı olacağını düşündük. Kur'an'ın hangi Mekkî dönemde, infakla ilgili hangi kavramı öne çıkardığını görmek için bu metodu kullanmak daha isabetliydi. Mekkî dönemde infak ve zekatı konu edinen ayetlerin Mekke toplumunda nasıl bir değişiklik meydana getirdiğinin daha iyi anlaşılması için Hz. Peygamber (a.s.)'den önceki toplumlar ve peygamberler döneminde infakın ve zekat olgusunun bilinmesi önemliydi. Bu sebeple daha önceki peygamberler döneminin işlenilmesini gerekli bulduk.

KISALTMALAR

a.s.	:	Aleyhisselam
AÜİFY	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
b.	:	İbn, bin
bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
(c.c.)	:	Celle Celâluh
çev.	:	Çeviren
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	:	Diyânet İşleri Başkanlığı
h.	:	Hicrî
H.z.	:	Hazreti
İA	:	İslam Ansiklopedisi Milli Eğitim Bakanlığı
İFAV	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	:	İslâmî Araştırmalar Merkezi
İSAV	:	İslâmî İlimler Araştırma Vakfı
Krş.	:	Karşılaştırınız
m.	:	Mîlâdî
MEB	:	Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİF	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ö.	:	Ölümü
r.a.	:	Radiyallahü anh, anhâ
s.	:	Sayfa
sy.	:	Sayı
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik eden
trc.	:	Tercüme eden
ts.	:	Tarihsiz
tsh.	:	Tashih eden
vb.	:	Ve benzeri
Yay.	:	Yayınları

GİRİŞ

İSLAM ÖNCESİ MEKKE

Kur'an mesajının ilk muhâtabı Mekke ve onun sakinleri olmaları sebebiyle, Kur'an'ın nüzûlünden önce Mekke ve civarındaki insanların yaşayış tarzları, ekonomik durumlarının bilinmesi önem arz etmektedir. Kur'an'ın infak ve zekat öğretisinin ilk muhatapları olan Mekkelilerin, Kur'an mesajının kendilerine ulaşmasından önceki hayata bakış tarzları, yaşayış biçimleri, kendi aralarındaki muâvenet ve Mekkelinin yaşayış biçiminin âdeta eksenini teşkil eden ticaret hayatının bilinmesi incelemeye çalıştığımız "Kur'an'da infak-zekat ilişkisi" konusu açısından önemlidir. Bu nedenle Kur'an vahyinden önce Mekke ve O'nun sakinlerini incelememiz yerinde olacaktır.

A. Mekke'nin Coğrafi Konumu

Kur'an'da "*şehirlerin anası*"² olarak vasıflandırılan "Mekke" Arap yarımadasının batısında, Kızıldeniz'e paralel uzanan Serât dağ silsilesi içerisinde yer alan bir vadiye, dört tarafı dağlarla çevrili bir şehirdir. Denizden yüksekliği 360 m. olan bu şehir, aynı zamanda Yemen ile Şam'ı birbirine bağlayan yol üzerindeki yerleşim merkezlerinin en önemlilerindendir. Arap yarımadasının batısında yer alan Mekke, bu konumu itibariyle, yarımada ile Kızıldeniz ve Basra körfezi arasında âdeta bir kapı vazifesi görmektedir.³

Ekip-biçmeye müsait olmayan Mekke'de çok eski jeolojik dönemde tarımın yapıldığına dair rivayetler zikredilmektedir.⁴

Mekke'deki dağlar, vadiye âdeta bakar bir şekilde Kâbe etrafında bir daire çizmektedir.⁵ Mekke vadisinin doğusunda Kuaykân, güneydoğusunda bulunan Ebû Kubeys dağının eteğinde ise Safa ile, bunun hizasında Merve tepeleri yer alır.⁶

² En'am 6/92; Şûra 42/7.

³ Bkz. Mahmud Esad Seydişehrî, *Tarih-i Dini İslam*, editör: Ahmet Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, s. 57-58; Henri Lammens, "Mekke", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, VII, 630-631; Bozkurt-Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 555.

⁴ Bkz. Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 35.

⁵ Ya'kûbî, *Kitabü'l-Büldân*, s. 314.

⁶ Küçükaşçı, *Haremeyn*, s. 10; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 37.

Etrafı dağlarla çevrili olan Mekke, zaman zaman sel baskınlarına maruz kalmıştır. Sellerin taşıdığı topraklarla dolmuş olan vadiye “Batn-ı Mekke”, bunun ortasında yer alan çukur alana ise Bathâü Mekke⁷ denilmektedir. Mekke’nin en içteki çukurunun ortasında “Kâbe” yer almaktadır.⁸

Mekke iki ana mahalleden oluşmaktadır.

1. Mâ’lat (Yukarı mahalle)

2. Mesfele (Aşağı mahalle)

Kâbe’nin bulunduğu çukur ile, bu çukurun etrafındaki Zavahir denilen yüksekçe yerler Harem bölgesini teşkil eder. Harem denilen topraklar eski Mekke şehrinin oturduğu yerleri dört bir taraftan çevreler.⁹

Mekke’nin civarında, Harem sınırı içerisinde veya yakınında kutsal mekanlar bulunmaktadır. Bunlar Mina, Müzdelife ve Arafat’tır.¹⁰

Mekke’nin ilk dönemlerde dört ana yolu vardı. Tarîku’l-Uzma’dır ki Irak istikametine giden geniş yoldur. Diğer yol, Yemen halkının kullandığı Mesfele yoludur. Bunların dışındaki iki yol ise sarp yokuşlar üzerindedir. Bunlardan birincisi, Kûdey ve Zîtura üzerindedir. Mekke’yi güney-kuzey istikametinde kat eden tek ana yol vardır. Bu ana yola iki tâli yol bağlanmaktadır ki bunlar Hacûn ve Kûdey yollarıdır.¹¹

Mekke’nin iklimi sert ve karasaldır. Gündüzleri kavurucu sıcaklar vardır. Mekke’nin yüksek dağlarla çevrili olması, yaz mevsiminin öldürücü sıcaklara şahit olması sonucunu doğurmaktadır.¹²

B. Mekke’nin Sakinleri

Mekke ve çevresinde ilk ikamet eden ve buraya yerleşen ilk topluluğun Amâlîka olduğu, bunların da Arap bir kavim olduğu kaynaklarda¹³ zikredilmektedir.

⁷ Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, I, 446; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 36.

⁸ Küçükaşçı, *Haremeyn*, s. 12; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 36.

⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, II, 116.

¹⁰ Bkz. Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 39-40.

¹¹ Bkz. Hamidullah, *Hiz. Peygamberin Savaşları*, çev. Nazire Erinç Yurter, s. 85; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 41.

¹² Bkz. Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 38-39.

¹³ Tevrat, Ahd-i Atik, Sayılar, 24/20; Tekvin, 14/1-24; Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 77.

Amâlika'dan sonra Mekke sakinlerinin çoğunu Cürhümîler oluşturuyordu. Zamanla, Harem bölgesinin yasaklarına riayet edilmemesine göz yuman Cürhümîler, bununla kalmayıp Mekke'ye gelen yabancılara zulmetmişler ve Kâbe'ye hediye olarak gelen malları, kendi zimmetlerine geçirmişlerdi. Bu yüzden, hakimiyetleri ve saygınlıkları azaldı. Bu sırada Ezd kabilesinin bir kolu olan Huzâalılar, Cürhümîler'den Mekke'de kalma müsaadesi istediler. Onlar da bu teklifi reddedince günlerce süren savaş başladı, sonunda Cürhümîler'i harem bölgesinden Huzâalılar uzaklaştırdılar.¹⁴

Mirât-ı Mekke adlı eserin müellifi Eyüp Sabri Paşa (ö.1308/1890), Huzâalılar'ın Kusay b. Kilâb'ın (ö.m.480) Mekke'nin kontrolünü ele geçirmeden önce 300 yıl kadar Mekke'nin hakimi olduklarını¹⁵ söyler. Huzâaya mensup Amr b. Luhay, Mekke'ye ilk defa put getirip kendi kavmi ve Arap olan Huzâalılar'ı puta tapmaya yönlendiren kişidir.¹⁶ Amr b. Luhay, bu hareketiyle haccın içerisine pagan kültür unsurlarını ilk defa sokan kişi olmuştur.¹⁷ Aynı zamanda Amr b. Luhay ve onun çocukları Mekke ve Kâbe'nin idaresini 500 yıl ellerinde tutmuşlardır.¹⁸

Huzâalılar'ın Mekke'ye hakim olduğu dönemde güçlü olan diğer bir kabile de Kinâne kabilesidir. Bu kabile de Mekke'nin çevresinde yaşıyordu. Kureyş kabilesi, Kinâne kabilesi arasında dağınık halde yaşamaktaydı. Huzâa kabilesinin M. 4. asırda gücünü kaybetmeye başlaması, o zamana kadar yönetime sokulmayan Kureyş'in işini kolaylaştırıyordu. Hz. Peygamber'in beşinci kuşaktan atası olan Kusay b. Kilâb, savaşa başvurmadan, evlilik yoluyla Huzâalılardan Mekke'nin idaresini ele almayı başardı. Kinâne kabilesi ile de anlaştı.¹⁹

Kusay b. Kilâb'ın iktidarı ele geçirmesinden sonra Mekke'de iskan düşüncesinde köklü bir değişiklik oldu. Kusay'dan önce Mekke'ye ve Kabe'ye hakim olan kabileler, Kabe ve çevresini kutsal kabul ettikleri için, gündüzleri Harem'e gelirler, geceleri ise Haremin dışında dağ başlarında ikamet ederlerdi. Kusay, yerleşim hususunda ortaya yeni bir fikir attı ve bu düşüncesinde başarılı oldu. Kusay, Mekke çevresinde Harem

¹⁴ Bkz. Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 84; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 85-86.

¹⁵ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'at-ı Mekke Mir'at-ı Haremeyn*, I, 299; Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 81.

¹⁶ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, s. 49.

¹⁷ Küçükaşçı, *Haremeyn*, s. 22; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 63.

¹⁸ Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 88.

¹⁹ Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 91-92; Küçükaşçı, *Haremeyn*, s. 23; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 99.

bölgesinin dışında çadırlarda yaşayan halkı, Mekke Haremine yerleştirdi. Bu yerleşen kimselere “Kureyşü’l-Bitah”, Mekke’nin dış, yani kenar mahallelerine yerleşen kişilere de “Kureyşü’z-Zevâhir” adı verildi. Bunların içerisinde Mevâlî ve Habeşli köleler de mevcuttu.²⁰

Kusay’ın bu şehirleşme planı sayesinde göçebelikten, hadarî (medenî)leşmeye bir geçiş başladı.²¹ Yani o, şehirleşmenin temellerini atmış oluyordu. Yönetimde karar mekanizmasının düzenli olması için Kusay, Kabe’nin kuzeyinde toplantıların yapılmasına imkan tanıyacak bir ev yaptırmayı düşündü ve “Dâru’n-Nedve” adı verilen bir bina inşa ettirdi.²²

Kusay, Huzâhıların reisi Huley’in kızı Hubba ile evlenmişti. Bu evlilikten dört tane oğlan dünyaya geldi. Bunlar, Abdüddâr, Abdülmenaf, Abduluzza, Abdülkays’tır. Kusay’ın M. 400 yılında doğduğu 480 yılında vefat ettiği nakledilir.²³

Kusay Mekke’nin ve Kâbenin idaresini ele geçirdikten sonra, hasım kabilelerin direncini kırmak ve Kâbe hizmetlerini daha düzenli ve sistemli hale getirmek için görevlerini taksim etti. Bu görevler Hicâbe, Sikâye, Rifâde, Nedve ve Liva şeklinde düzenlenmişti.²⁴ Bu görevlerin neleri kapsadığı ‘Araplarda İslam öncesi cömertlik ve yardımlaşma’ konusu başlığı altında incelenecektir.

Kusay ile başlayan Kâbe etrafına yerleşme Kusay’ın oğulları olan Abdüddâr Abdülmenâf, Abdüluzzâ, Abdukusay’la devam etmiştir. Kusay’dan itibaren Kureyş’in soy kütüğü şöyledir:

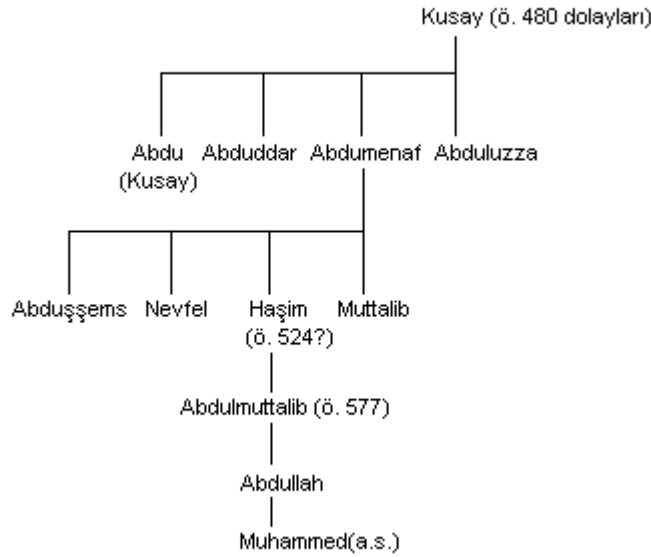
²⁰ Bkz. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, I, 70-72; İbn Hişâm, *es-Sîratü’n-nebeviyye*, I, 124-125.

²¹ Bkz. Küçükaşçı, *Haremeyn*, s. 24.

²² İbn Hişâm, *es-Sîratü’n-nebeviyye*, I, 143; Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 96; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 90.

²³ Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 92; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 91; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 108.

²⁴ İbn Hişâm, *es-Sîratü’n-nebeviyye*, I, 130; Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, 95; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 90.

25

Kusay b. Kılâb'ın'ın vefatıyla Hz. Peygamber'in doğumu arası yaklaşık bir asırdır. Bu süre içerisinde Abdümenâf siyasi otoriteyi ele geçirdi. Dini otoriteyi Abdüddâr'a bıraktı. İkisinin vefatından sonra Abdümenâf'ın çocukları ile Abdüddâr oğulları arasında amansız bir mücadele başladı. Bunun sonucunda on iki boydan oluşan Kureyş, iki ayrı düşman gruba ayrıldı. Abdümenâf ve ona destek verenlere ise "Ahlaf" ismi verilmişti.

Abdümenâf'ın oğullarından Abdüşşems hayatının büyük bir bölümün yolculukta Mekke dışında geçirdiğinden "Sikâye ve Rifâde" görevlerini Hâşim'e (ö.m.464) bıraktı. Hâşim onun kardeşi idi. Hâşim'in Medineli Neccar oğullarına mensup hanımı Selma'dan bir tek çocuğu oldu, onun adı Şeybe idi. Şeybe, amcası Muttalib'in terkisine binmişti, bu çocuk kimdir? diye soranlara "Kölem" diye cevap verdiğinden Mekkeliler arasında Şeybe'nin adı Abdumuttalib olarak kaldı. Bu zat da Hz. Peygamber'in dedesi idi.²⁶ Abdümenâf'ın oğulları ve onların çocukları ki, Abdüşşems, ve onun oğlu Ümeyye ile Rebîa, Abdümenâf'ın diğer oğlu Ümeyye ile Rebîa, Abdümenâf'ın diğer oğlu Nevfel ve onun çocukları, Kureyş'in diğer kolları olan Hâris, Muhârib, Âmir, Adiyy, Sehm, Cumah,

²⁵ Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 134.

²⁶ Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 91–92, Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 59-62.

Teym, Mahzum, Zühre ve Esed oğulları Mekke yönetiminde nüfuzları olan, Kâbe’de etkinlikleri olan Kureyş’in kolları idi.²⁷

Buraya kadar naklettiğimiz bilgiler ışığında şu sonuçları elde edebiliriz: Mekke’ye yerleşen ilk topluluk olan Amâlikalılar, eski devirlerde yaşamış, ancak daha sonra helak olmuş Âd, Semûd ve Medyenliler gibi Arap olan topluluklardır ki bunlara “Arab-ı bâide” denir. Diğer bir grup Araplar vardı ki, bunlara Kahtaniler denir. Bunların asıl vatani Yemen’dir. Bunlara Güney Arapları da denilir. Cürhüm ve Ya’rub olmak üzere önce iki kola ayrılmışlardır.²⁸

Yemen’den gelip Amâlikalıları Harem’den çıkaran Cürhümlüler de Arap’tır. Hz. İsmail’in ikinci hanımı da Cürhümîlerdendir.²⁹ Arap yarımadasında yaşayan insanların çoğunu etnik açıdan Arap olan millet oluşturunuyordu. Kur’an vahyinin indiği yer olan Mekke’ye yerleşenlerin hemen hemen tamamına yakını Araplardan oluşmaktadır. Cürhümîlerden sonra Mekke’ye hakim olan Huzâalılar da Arap’tır.³⁰ Menşe itibariyle Arap olmayıp sonradan Araplaşan kabileler vardır ki bunlara “Arab-ı Musta’ribe” denilir. Hz. Peygamberin yirmi birinci göbekten atası olan Adnan’a mensup kabileler ki bunlar, Rebîa, Mudar, Gatafân, Kinâne, Kureyş, Hevâzin, Temim, Esed, Huzeyl, Hâşim, Ümeyye, Sakif kabileleri de “Arab-ı musta’ribe’dir.”³¹

Adnanîlerin nüfusları çoğalınca Mekke’nin dışına Arap Yarımadasının diğer yerlerine dağılmışlar, Kureyş kabilesi ise Mekke’de kalmıştır.³²

Mekke ve etrafına yerleşen insanların Arap milletine mensup olmaları sebebiyle Mekkeliler denilince Araplar olduğu anlaşılmaktadır. Bundan sonraki konu başlığının “Araplarda İslam Öncesi Ekonomik ve İktisadi Hayat” olarak işlenmesi daha uygun olacaktır.

Kur’an vahyinin nüzûlünden önceki Mekke ve civarındaki Arapların iktisadi durumlarını bilmemiz, incelemeye çalıştığımız konu açısından oldukça önem arz etmektedir. Şimdi bu konunun incelenmesine geçebiliriz.

²⁷ Bkz. Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, s. 103; Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 51-52; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 122-134, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 847.

²⁸ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 33-34; Yıldız, Hakkı Dursun, “Arap”, *DİA*, III, 273.

²⁹ Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I, 195.

³⁰ Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 79-80, Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 33.

³¹ Yıldız, “Arap”, *DİA*, III, 273; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 34.

³² Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 34; Yıldız, “Arap”, *DİA*, III, 273.

C. Bi'setten Önce Cahiliye Döneminde Ekonomik Durum

Konuya önce “ekonomi” kavramının ne ifade ettiğini ortaya koyarak başlayalım.

Ekonomi, mal ve hizmetlerin üretimini, tüketimini ve bölüşümünü inceleyen bilimdir.³³ İnsanların para kullanarak veya kullanmadan zaman içinde çeşitli mallar üretmek ve bunları bugün ve gelecekte tüketilmek üzere toplumdaki fertler veya gruplar arasında bölüştürmek için kıt üretim kaynaklarını kullanmak konusundaki tercihlerini inceler.³⁴

Cahiliye dönemi Arap toplumunun geçim kaynağını, üretiminin eksenini ticaret temsil etmektedir. Bunun birinci sebebi, Arap yarımadasının büyük bir bölümünün susuz, çöl, ziraate elverişli olmaması³⁵ ki bu gerçeği Kur'an şöyle dile getirir: “*İbrahim (a.s): “Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını senin Beyt-i Haramı'nın yanında ziraate elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim.”*”³⁶ İkinci sebep olarak ise, Arabistan'da yetiştirilen ürünlerin ülke sakinlerini beslemeye kâfi gelmemesi, özellikle tahıl ürünlerinin çok az üretilmesi Arapları ithalata mecbur kılıyordu.³⁷ Tarımın yapıldığı, meyvenin en iyi yetiştirildiği yer ise Taif'ti. Ayrıca Taif, dericilik, kuru üzüm, zeytinyağı, bal ve şarabın üretildiği yer olması bakımından dikkat çekicidir.³⁸ Ziraatin en iyi yapıldığı yer, hurma üretiminin en çok yapıldığı yer ise Medine şehri idi. Evs ve Hazrec'lilerden önce buraya yerleşen Benû Nadir, Benû Kurayza Yahudileri sayesinde bir ziraat merkezi haline gelmişti.³⁹ Ancak Medine, Arap yarımadasının batısında kalmakta, Kur'an vahyinin ilk muhatapları olacak olan Mekke'ye 350 km. gibi uzak bir mesafede bulunmaktadır.⁴⁰ Ayrıca Medine sakinlerinin çoğunu Yahudilerin oluşturması, onlarla yapılacak olan ticaretin istenilen düzeyde olmaması sonucunu doğuruyor olabilir.

³³ Kızılçelik, Sezgin-Erjem, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, s. 138.

³⁴ Eskicioğlu, *İslam Hukuku Açısından Serbest Piyasa Ekonomisi*, s. 2.

³⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 940; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 78; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, I, 83.

³⁶ İbrahim 14/37.

³⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 956.

³⁸ Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 154. Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 941-942.

³⁹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, I, 156.

⁴⁰ Bozkurt, Nebi-Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Medine”, *DİA*, XXVIII, 305.

Arabistan denince Kâbe'nin bulunduğu yer olan Mekke akla gelir. Zira Mekke Kur'an'ın ifadesiyle 'şehirlerin anasıdır.'⁴¹ Bununla birlikte Kur'anın inzaline şahit olan ilk şehirdir. Bu sebeple, İslam öncesi ekonomi ve iktisadın eksenini oluşturan ticaretin Mekke'deki İslâm öncesi durumunu incelemenin daha isabetli olduğunu düşünüyoruz.

1. Bi'setten Önce Mekke'de Ticaret

Mekke'de ticaretin canlı olmasının sebebi, Mekke'nin ihraz ettiği coğrafi yapıdır. Hicazın en önemli merkezi olan Mekke, Babylonia ve Suriye'den gelip Yemen ve Hint Okyanusu ile Kızıldeniz kıyılarına kadar giden ticaret yollarının kavşak noktasında çok önemli bir yerde bulunmaktadır.⁴² Ayrıca Güney Arabistan'ı kuzeye bağlayan kervan yolları üç hat oluştuyordu. Birinci hat, Necran'dan geçerek oradan Medine kanalıyla Şama ulaşıyordu. İkinci yol ise, merkezî orta platodan Mekke üzerinden Dicle'ye uzanıyordu. Üçüncü ticaret yolu ise, Yemâme vasıtasıyla Necran'ı Hire'ye bağlıyordu.⁴³

Mekke'nin hac ibadetinin yapıldığı merkezi bir şehir olması, Zü'l-Mecâz, Ukâz ve Mina panayırılarının⁴⁴ Mekke'ye yakın olması ticaretin canlı olmasını sağlayan etkenlerden olsa gerektir. Mekke'de ticaretin canlı ve hareketli olmasının bir diğer önemli nedeni de Kabe'yi yıkmaya yeltenen Ebrehe ordusunun hezimete uğraması⁴⁵ sonucu Kureyşlilerin Ehlullah-Ehlikabe sıfatını alması, Mekkelilerin Allah'ın koruması altında oldukları fikrinin yarımada insanları tarafından kabul görmesidir.

Mekke ticaretinin konumunu, iki döneme ayırmak daha isabetli olsa gerektir.

a. İlâftan Önce Mekke Ticareti

Kur'an'da Kureyş veya "el-İlâf" isimli sûrede yer alan "ilâf" kavramı: ahd, antlaşma ve isteğe binâen verilen beraattir.⁴⁶ Elmalılı (ö.1942), Kâmus'tan, naklen der ki: "Tenzilde=Kur'an'da ilâf, ahd ve خُفَارَةٌ ile icazeye benzer, yani ahd ü emân ve korkunç

⁴¹ Bkz. Şûra 42/7.

⁴² Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticâri Hayat*, s. 32.

⁴³ Emin Ahmed, *Fecru'l-İslam*, s. 12-13; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 78-79.

⁴⁴ Kallek, "Mekke İktisadîyatı ile İlgili Müesseseler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, III, 405; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticâri Hayat*, s. 21-22.

⁴⁵ Bkz. Fil 105/1-5. Ayrıca bkz. Küçükaşçı, *Haremeyn*, s. 72; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticâri Hayat*, s. 45.

⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, IX, 10.

yoldan yolcuların emn ü selametle gidip gelmeleri zımnında yasakçılık ve himaye tarzında verilen icâzet (pasaport) geçirtme, izin belgesini andıran emir ve antlaşmadır.”⁴⁷

Rağıb İsfahânî (ö.502/1108) ise bu kelimenin, “îtilâf ve ünsiyet gibi, uyuşup kaynaşma suretiyle ictima”⁴⁸ anlamına geldiğini söyler.

Elmalılı, îlâf kelimesinin lûgat anlamını da esas alarak, Kureyş suresinin ilk ayetini şöyle tefsir eder: “Kureyşin birbiriyle yahut başkalarıyla ahitleşmesi, andlaşması, anlaşması, i’tilâf etmesi veya ettirmesi manalarını da ifade eder”⁴⁹

Bu îlâf işini gerçekleştiren Hâşim b. Abdümenaf’tır. İbn Habib’in (ö.245/859) naklettiğine göre, “Hâşim, Şam bölgesine gitmiş ve Bizans Kayseri ile görüşmüş, Mekkeli tüccarın Bizans tüccarına daha ucuz elbise ve deri sağlayacaklarını söyleyerek, karşılığında Mekke tüccarının güvenliğini garanti altına almıştır. Yine aynı amaçla Mekke ile Busra arasındaki kabile reisleri ile de aynı antlaşmayı gerçekleştirmiştir.”⁵⁰ Yine İbn Habib, “Hâşim’in vefatından sonra kardeşleri, Muttalip, Abdüşşems ve Nevfel’in Yemen, Habeşistan ve İran’a giderek oraların idarecileriyle ticari antlaşmalar”⁵¹ yaptığını bize nakleder.

Îlâftan önce Bizanslı yetkililerin Araplara güçlük çıkardığını, Hamidullah eserinde şöyle nakletmektedir: “Bizanslılar Arapları hafife alır, şüphe ile onları karşılardı. Araplara öyle belirli yerler ayırmışlardı ki, buraları aşmak onlara yasaktı. Onların yüklerini sıkı surette araştırırlardı... Bu yüzden Araplar, Bizans topraklarından birçok mal arasında kâideten ne kılıç ve ne de diğer silahlar, hatta zeytinyağı ve şarap çıkaramazlardı.”⁵²

Cengiz Kallek, “Îlâf’tan önce Mekkeli tüccarlar lokal ticari faaliyetlerle yetinmekte, Harem bölgesinin dışına çıkmaya cesaret edememekte ve mallarını satacak yabancı tüccarın, ayaklarına kadar gelmesini beklemekteydiler” demektedir.⁵³

Yine o dönem Arabistan’ın verimli bölgeleri üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan Himyeriler ve Hire Lahmileri, Mekke tacirlerinin etki alanlarını daraltıyorlardı.⁵⁴

⁴⁷ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6150.

⁴⁸ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 20-21.

⁴⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6150.

⁵⁰ İbn Habib, *Kitabü'l-Münemmak*, s. 42-45.

⁵¹ İbn Habib, *Kitabü'l-Muhabber*, s. 162-163.

⁵² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 955.

⁵³ Kallek, “Mekke İktisadiyatı ile İlgili Müesseseler”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’ten İslam*, III, 404.

Mekke ticareti “îlâf”tan önce tek taraflı bir ticareti temsil ediyordu. Mekkeliler, genelde dışarıdan gelen tüccarların beraberlerinde getirdikleri ticari mal ve eşyalarını satın alıyorlar, aldıkları bu malları, kendi aralarında veya etraftaki diğer kabile ve kişilere satıyorlardı. Yani Kureyş, ticaret amacıyla komşu şehirlere, Yemen’e, Suriye’ye vb. yerlere gidemiyordu.⁵⁵

Bu tek yönlü ticaret faaliyeti, V. asrın ortalarına kadar yani Kusay (ö.480 m.) ve O’nun oğulları dönemine kadar sürdü.⁵⁶

Bununla birlikte Mekkeli tüccarın becerisi, ticaretteki mahirliği onu Mekke ve etrafına hapsetmemiş, dış ticaretteki engeller, onların dışarıya açılmalarına mutlak anlamda mani teşkil etmemiştir.

b. Îlâftan Sonra Mekke Ticareti

Hâşim’in V. asırda gerçekleştirdiği antlaşmalardan sonra, Mekke kervanlarının geçiş güvenliği sağlandı. Yazın Şam’a, kışın Yemen’e kadar giden kervanlar emniyet içindeydiler.⁵⁷ Kur’an bu hadiseyi Kureyş suresinde şöyle anlatır: “*Hiç olmazsa, bari Kureyş’in emniyetini, onların kış ve yaz yolculuğunda güvenliği sağladığı için, onları (Kureyş) her türlü açlıktan kurtarıp doyurduğu ve onları her türlü korkudan emin kıldığı için bu Beyt’in Rabbine kulluk etsinler/ibadet etsinler.*”⁵⁸

Hâşim ve oğullarının Bizans ve diğer komşu devletlerle, kabilelerle gerçekleştirdikleri îlâfın Allah’ın onlara sağladığı bir imkan olduğu bu surede hatırlatılmaktadır. Allah Teâlâ’nın onlara sağladığı bir imkan, bir fırsat olduğuna vurgu yapılmış, Kureyş’in de kendilerine bu rahat ve bol fırsatları bahşeden Allah’a kulluk yapması istenmiştir.

⁵⁴ Kallek, “Mekke İktisadiyatı ile İlgili Müesseseler”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’t e İslam*, III, 404.

⁵⁵ Bkz. Yüksel, *İslâm’ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 35.

⁵⁶ Bkz. Kallek, “Mekke İktisadiyatı ile İlgili Müesseseler”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’t e İslam*, III, 404.

⁵⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî-Târihi’l-Arab Kable’l-İslam*, VII, 301; Yüksel, *İslâm’ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 38.

⁵⁸ Kureyş 106/1-4.

Küçükaşcı, “îlâf” ve buna bağlı olarak “rîhleteyn” ile Kureyş’in yani Mekke tacirinin desteklenmesi, Hâşim döneminde bu şehri mahalli bir şehir olmaktan çıkartıp, milletlerarası (beynelmilel) bir şehir konumuna yükseltmiştir”⁵⁹ demektedir.

Bundan dolayı İbn Sa’d (ö.230/845), Hâşim için, “Sahibu îlâf-ı Kureyş” demektedir.⁶⁰ Elmalılı, “Hâşim ve üç kardeşinin temin ettiği ticaret antlaşmasıyla, Mekke ticareti, geniş bir pazara da kavuşmuş oldu. Habeşistan, İran gibi o günün büyük devletlerine Kureyş tacirleri gidebilir hale geldi ki, bu bir kapitülasyondur”⁶¹ demektedir.

Mekkeliler, kendileri için çok gerekli olan buğday ithalatının yapıldığı Busra ve Gazze gibi şehirlere de “îlâf” sayesinde ulaşabiliyorlardı. Yemen ve Necran kumaş imalatının yapıldığı önemli merkezler idi. Deri işlemeciliğinin de yapıldığı yer Yemen’di. Bu malları Yemen’li tüccar Suriye’ye, Gazze’ye, Habeşistan’a götürüyordu.⁶²

Kallek, Birkeland’a isnad ederek, “Hz. Peygamber’den yaklaşık yüz yıl önce Kureyş’i Batı Arabistan ekonomisinin efendisi yapan “îlâf” faaliyetidir” demiştir.⁶³ “Îlâf ile Mekke artık, ekonomik ve ticari faaliyetin merkezi haline gelmiş, kabile ekonomisinin Mekke ekonomik sistemine entegrasyonu sağlanmış, bunun neticesi olarak, Mekke’nin siyasi nüfuz ve prestiji artmış, hatta bazı kabilelerin Mekke ve civarına yerleşmelerine zemin hazırlamıştır.”⁶⁴

Hâşim ile başlayan bu canlı ticaret akışı, Hâşim’in oğlu Abdumuttalip ve Abdumuttalib’in oğulları döneminde de aynı hareketlilikle devam etmiştir. Mesela Ebû Talip iyi bir tacir idi. Ayrıca Kureyş’in kolları olan Beni Mahzûm ve Beni Ümeyye miladi VI. yüzyılın sonlarında Anadolu’ya kadar ticaret için gidiyorlardı. Ebû Süfyan, Ümeyye b. Halef, Safvan b. Ümeyye, Velid b. Muğire, Teym kabilesinden Abdullah b.

⁵⁹ Küçükaşcı, *Haremeyn*, s. 30-31.

⁶⁰ Bkz. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, I, 75.

⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6157.

⁶² Bkz. Kallek, “Mekke İktisadiyatı ile İlgili Müesseseler”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’tte İslam*, III, 406.

⁶³ Bkz. Kallek, “Mekke İktisadiyatı ile İlgili Müesseseler”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’tte İslam*, III, 409.

⁶⁴ Yüksel, *İslâm’ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 38; Kallek, “Mekke İktisadiyatı ile İlgili Müesseseler”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’tte İslam*, III, 409; Özeydin, “Arap”, *DİA*, III, 323-324.

Cud'ân gibi kişiler, İslam'dan önce Mekke'nin ileri gelen zenginleri arasında yer almışlardır.⁶⁵

Cevad Ali, îlaftan sonra Mekke'nin konumunun güçlendiğini, ticaretle ilgili Taif, Hîre ve Yemen'li sermayedarlarla ticari ortaklıklar gerçekleştirildiğini, güncel bir tabirle dev sermayeli çok uluslu şirketlerin kurulmuş olduğunu söylemektedir.⁶⁶ Yüksel, “Kısacası, başta Hâşim olmak üzere kardeşlerinin de katılmasıyla yapılan antlaşmalar ve elde edilen imtiyazlar, yani **îlaf**, Mekke'nin ticarette dışarı açılmasına, milletlerarası ticarette yerini almasına ve ayrıca komşu kabilelerle gerçekleştirilen daha yakın ilişkiler sonucunda da gerek ticari hayat ve gerekse her yönden güç kazanmasına yol açmıştır”⁶⁷ diyerek Mekke'nin İslam öncesi ticaretteki temsil kabiliyetini ortaya koymuştur.

2. İslam Öncesi Araplarda Cömertlik ve Konukseverlik

Arapları, cahiliye dönemindeki bazı uygulamaları ile tenkide tabi tutabiliriz; ama konukseverlik ve cömertlik konusunda onlar, diğer milletlerden olumlu yönde çok çok önde bulunmaktadır. Gölcük, “Gerçeği ifade etmek gerekirse ahlaki hayatın temelini teşkil eden iki önemli moral değer, Arapları diğer milletlerden farklı kılan iki önemli esas ve erdemdir. Bu hasletler, Araplar için iki büyük şeref vesilesidir”⁶⁸ diyerek Araplar arasında bu iki moral değer ne kadar kabul gördüğüne işaret etmiştir.

Watt (ö.2006) der ki: “Arapların en çok imrenilen özelliği, cömert olmaları idi. Bir kadın kendine ait tek bir devesini yoldan geçen bir yabancıya vermek için kesmiştir.”⁶⁹

Watt, bunun sebebini, yarını düşünmeme düşüncesine bağlar ve çöl hayatının ince hesap yapmaya müsait olmadığını⁷⁰ da buna ilave eder. Watt'ın bir önceki ifadesi bir sonraki ifadesiyle çelişmektedir. Bu da ilmi tutarsızlık olsa gerek.

İzutsu (ö.1993), İslam öncesi Arapların cömertliği hakkında: “Cahiliyye Arabının cömertliğinde cahilî şeref anlayışının etkisi vardı. Putperest Arap için hayırseverlik yalnızca kendisinin kavimsel dayanışma duygusunun doğal bir tezahürü değil, çok defa

⁶⁵ Bkz. Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 155-156; Demircan, “Son Peygamberin Geldiği Coğrafya ve Toplum”, *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*, s. 81.

⁶⁶ Bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal fî-târihi 'l-Arab kable 'l-İslam*, VII, 421.

⁶⁷ Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 39.

⁶⁸ Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 111.

⁶⁹ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 27.

⁷⁰ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 27.

kendi kavmini aşarak orada bulunan yabancılara kadar ulaşmaktaydı. Cömertlik, bir faziletten ziyade, kökü Arap gönlünün derinliklerinde yatan karşı konulmaz bir davranıştı”⁷¹ tesbitini yapmaktadır. İzutsu’nun tespitlerinin bir kısmına katılamıyoruz.

Corci Zeydan (ö.1914) ise Arapların övülen hasletlerini şu ifadelerle anlatmaktadır: “Mamafih ahali-i mezkûre (Araplar) o hâl-i bedâvette bulundukları zamanlarda dahi parlak bir istikbâle, kabiliyetlerine dâl olacak izzet-i nefis, vefâkarlık, cür’et-ü ikdam, fart-ı seha gibi ahlâk-ı âliye ile muttasıf bulunuyorlardı.”⁷²

Günaltay (ö.1961), “Bedevilerde görülen misafire ikram, sığınan düşmanı bile himaye etme, zayıfları koruma gibi mertlere yakışır özellikler çöl hayatının bir sonucudur”⁷³ tezini savunur. Takdir gören bu davranışları sadece çölde yaşamaya bağlama, tam anlamıyla doğru bir tespit olmasa gerektir. Günaltay’ın bu gerekçesine katılamıyoruz.

Ama müellif, eserinin bir başka yerinde: “Kabile fertlerinin birçok hususta ortaya koydukları insani görevler ve üstün faziletler, insanı hayrette bırakacak derecede idi. Örneğin, misafirperverlikte inanılmayacak kadar lütufkâr idiler. Araplar, cesur, mert, cömert ve kahraman insanlardı”⁷⁴ diyerek, Arapların cömertliğini onların yaşadığı çöl şartlarına bağlamamaktadır.

Ezrakî, Muhammed b. İshâk kanalıyla şu rivayeti nakleder: Hâşim b. Abdümenaf hacc zamanı gelince, Ey Kureyş topluluğu! Şüphesiz sizler Allah’ın komşuları ve Ehl-i Beytisiniz. Allah onu size tahsis etti ve O’nun vasıtasıyla sizlere ikramda bulundu. Öyle ise sizler de Allah’ın misafirlerine ve Beyt’inin ziyaretçilerine ikram ediniz.”⁷⁵ Bu rivayetten, Mekke’ye giden fakir veya zengin insanların ikrama mazhar olduklarını anlamaktayız.

Watt, Lammens’ten (ö.1937) şu bilgileri aktarmaktadır: “Bedevi düşüncesinde zengin sadece bir emanetçidir, servetin bekçisidir. Serveti muhtaçlara dağıtmak, misafiri ağırlamak, kölelerin bedelini ödeyip onları hürriyetine kavuşturmak ve kan bedeli için

⁷¹ İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, s. 112.

⁷² Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, I, 23.

⁷³ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 33.

⁷⁴ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 14.

⁷⁵ Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 184.

ödemede bulunmak, cahilî dönem Arap zengininin hayat tarzı idi.”⁷⁶ Cahilî dönem “Arap zengininin bu diğerkâm düşüncesinin bozulmaya yüz tuttuğu görülmektedir. Bu bozulma ve sebepleri, tezimizin, “İslam Öncesi Araplarda Ferdiyetçilik Duygusunun Öne Çıkması” başlığı altında işlenecektir. Biz önce İslam Öncesi Cahilî Araplarda kurumsallaşan iki önemli müessese vardır ki bunlar “Rifâde ve Sikâye” müesseseleridir. Şimdi bu müesseseleri incelemeye çalışalım.

a. Rifâde Müessesesi

Kusay b. Kilâb Mekke’nin kontrolünü eline aldıktan sonra Mekke’ye gelen hacılar için bazı önlemler almayı uygun gördü ve Kureyşlilere bir konuşma yaptı. Bu konuşmasında şöyle dedi: “Ey Kureyş topluluğu! Sizler Allah’ın komşuları ve Harem ehlisiniz. Gelen hacılarsa Allah’ın misafirleri ve O’nun beytinin ziyaretçileridir. Onlar ikram edilmeye en layık misafirlerdir. Buradan dönünceye kadar hac günlerinde onlar için yemek hazırlayın, içecek temin edin.”⁷⁷

Ezrakî (ö.222/837) “Kusay’ın başlattığı bu ikram işinin İslâm’ın zuhuruna kadar devam ettiğini, hatta İslamî dönemde de aynen bu müessesenin faal olduğunu söylemektedir.”⁷⁸

Bu kurumun başına Kusay’dan sonra Abd b. Kusay, sonra Abdüddâr b. Kusay geçti. Bu uygulama Abdümenâf’ın oğlu Hâşim’le devam etti. Hâşim’den sonra oğlu Muttalib’e, onun vefatıyla da Abdülmuttalib’e geçti. Bu görevi Abdülmuttalib’ten sonra, Ebû Talip üstlendi.⁷⁹

Hac mevsiminde Mekke’ye gelen yoksullara yiyecek dağıtma, onları doyurma⁸⁰ görevi olarak ifa edilen, sistemli bir şekilde yürütülen “Rifâde” eylemi İslam öncesi Mekke Arabının cömertlik ve konukseverliğinin en güzel bir tezahürüdür.

Yine Kusay tarafından kurumsallaştırılan bir diğer misafirperverlik müessesesi vardır ki o da “Sikâye” kurumudur.

⁷⁶ Bkz. Watt, *H. Muhammed Mekke’de*, s. 82–83.

⁷⁷ İbn Hişâm, *es-Sîratü’n-nebevîyye*, I, 130; Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 184; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 119; Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 56.

⁷⁸ Bkz. Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 184.

⁷⁹ Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîratü’n-nebevîyye*, I, 135-137; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, I, 68; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 118-119.

⁸⁰ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 56.

b. Sikâye Müessesesi

İbn Sa'd ve Ezrakî'nin nakline göre, Mekke'ye gelen hacılara su temin ve dağıtımını sağlamak için Kusay tarafından oluşturulan bir müessesedir. Kusay, Mekke'de suyun azlığını biliyordu. Önce Kâbe avlusuna deriden havuzlar yaptı. Harem dışındaki kuyulardan develer vasıtasıyla taşınan suları, deri havuzlara boşalttırıyordu. Doldurulan bu havuzlardan da ihtiyacı olanlara su dağıtılıyordu.⁸¹

Kusay, bu işin koordinesini oğlu Abdüddâr'a bıraktı. Sonra bu görevi Hâşim yürüttü. O'nun vefatıyla Abdülmuttalip zemzem kuyusunu buldu, kuyuyu temizletip, hem yerli halkın hem de Mekke'ye gelen yabancıların hizmetine sundu. O'nun vefatıyla bu iş Ebû Talîb'e intikal etti. Daha sonra bu görevi, Hz. Peygamberin amcası olan Abbas üstlendi.⁸²

Kusay ile başlatılan "sikâye" hizmeti de bize İslam öncesi Arapların konukseverlik ve cömertlikte diğer milletlerden üstün olduklarını göstermektedir. Özaydın'ın belirttiği gibi "Mürüvvet, güzel konuşmak, ahde vefa, cömertlik, misafirperverlik, Arapların çok önem verdiği ortak hasletlerdi. Onlar misafire ikram etmeyi ve bununla övünmeyi pek severlerdi."⁸³

Arapların bi'set öncesi dönemdeki cömertlikleri, muallakât-ı seb'a şairlerinin şiirlerine de yansımıştır.

Bu şairlerden Tarafe (ö.m.564) "(Onlar beni tek başıma bıraktılsa da) evvelce lütfumu gören yoksulların ve aynı zamanda şu deriden yapılmış büyük çadırlarda oturanların beni unutmadıklarını gördüm"⁸⁴ demiştir.

Antere (ö.m.600) de: "İçtiğim vakit, malımı sarfederim. Irz ve namusum ise asla berelenmez...Sarhoşluktan ayıldığım zaman da cömert olmakta kusur etmem. Benim kişiliğim, karakterim ve cömertliğim ise senin bildiğin gibidir"⁸⁵ şiiriyle cömertliğe ve misafirperverliğe vurgu yapmıştır.

⁸¹ Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 73; Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 97.

⁸² İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I, 159; Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 99-102; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 118-119.

⁸³ Özaydın, "Arap", *DİA*, III, 322.

⁸⁴ *Yedi Askı*, s. 42 (Elli altıncı beyit).

⁸⁵ *Yedi Askı*, s. 107 (Kırk dört ve kırk beşinci beyit).

Züheyr (ö.m.608) de: “İstedik verdiniz, yine istedik verdiniz. Halbuki tekrar tekrar isteyenler bir gün istediklerinden mahrum bırakılır”⁸⁶ şiiriyle, Arapların İslam öncesi konukseverlik ve cömertlik hasletlerinin, toplumda kabul gördüğüne vurgu yapmıştır.

3. Cahiliye Araplarında Sosyal Sınıflar

Cahiliye döneminde Araplar sosyal hayat itibariyle “hürler, köleler ve mevâlîler” olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktaydılar.”⁸⁷

Biz bu sınıflardan ilk önce köleler üzerinde duralım.

a. Köleler

Araplar gerek harp esirlerinden, gerek Habeşistan ile ona komşu olan zayıf topluluklardan ve “Ceziretü’l-Arab’a” komşu olan milletlerden satın aldıkları kişileri köle olarak kullanırlardı. Esir tâcirleri, köle ve câriyeleri adı geçen memleketlerden Arap yarımadasına getirerek, mevsimlerde kurulan pazarlarda satarlardı.⁸⁸

Araplardan en fazla köle ticaretiyle meşgul olan kabile Kureyş kabilesi idi. Bu kabilenin önde gelenlerinden Abdullah b. Cüd’an cahiliye döneminin en meşhur köle tüccarı idi.⁸⁹

Cahiliye döneminde esirler ve cariyeler mal ve eşya gibi alınıp satılır, miras yoluyla bir kimseden diğerine geçer veya hediye edilirdi. Hemen hemen her bir Arap ileri geleninin mülkiyetinde mutlaka köle bulunurdu. Kölelerin bir kısmı savaşçı olarak değerlendirilirdi. Savaşta aktif rol alan köle, ganimetlerden hisse alamaz, onun payı efendisine verilirdi.⁹⁰

Köleler üretime katkıda bulunuyorlardı. Günaltay’ın belirttiği gibi “Zenaat, ticaret, çiftçilikte kölelerden âzami ölçüde faydalanılırdı. Arap toplumu köleleri aşağı bir sınıf saydığından cezalarını da hür bir insana verilen cezanın yarısı olarak kabul ederlerdi.”⁹¹

⁸⁶ *Yedi Askı*, s. 63 (Altmış üçüncü beyit).

⁸⁷ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 114; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 131.

⁸⁸ Corci, Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, IV, 25.

⁸⁹ Corci, Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, IV, 25; Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 115; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 132.

⁹⁰ Bkz. Corci, Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, IV, 25-26; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 132; Gölcük, *Kur’an ve Mekke*, s. 66.

⁹¹ Bkz. Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 115; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 132.

Araplardaki bu anlayışın daha kötüsü Romalılarda görülmekteydi. Roma’da bir esir pazarı vardı ki, buraya yüzlerce binlerce esir getirilir, hayvan gibi satılır, hayvanlara reva görülen muamele kölelere de reva görülürdü. Ancak uzun bir zaman diliminden sonra kölelere reva görülen bu uygulamalar biraz olsun hafifletilmiştir.⁹²

Efendileriyle anlaşma yapan köleler, anlaştıkları parayı ödemeleri şartıyla hür olabilirlerdi. Araplar, câriyelerden doğan çocukları esir/köle olarak kabul ederler, yalnız bu çocuklardan zeki ve üstün kâbiliyetli olanları, istemeleri şartıyla efendilerin kendi oğlu olarak kabul edilebilirdi.⁹³

İslam’dan önce Mekke’de kölelik yaygındı. Köleler, hürlerle araları kesin çizgilerle ayrılmış alt bir sosyal sınıf oluşturuyorlardı. Kölesi üzerinde efendinin mutlak tasarruf yetkisi mevcuttu.⁹⁴

Cahiliyede köleliğin kaynağı, genellikle savaşlardı. Köle bir anneden doğanlar da köle olarak kabul edilirdi.⁹⁵ Kölelerin çoğunluğu siyahi Afrikalılardan oluşuyordu. Bilal-i Habeşi (ö.20/641) bunlardan biriydi. Rum asıllı köleler de vardı ki, Ezrak b. Ukbe es-Sekafi, Suheyb b. Sinan buna örneklerdir. Arap kölelere de rastlanmaktaydı. Hz. Peygamberin âzad ettiği Zeyd b. Harise (ö.8/629) bunun en açık misalidir.⁹⁶

İbn Âşur (ö.1973), “Araplarda bir kişi kabilesinden çıkar başka bir kabileye gider ve iltica ederse köle statüsünde sayılırdı”⁹⁷ demektedir.

Kur’an, kölelerin her fırsatta özgürlüğe kavuşmasını istemiştir. Kur’an’ın kendilerine infak edilmesini tavsiye ettiği, emrettiği zümrenin içinde köleler de mevcuttur ve zekatın kendilerine verileceği grubun içinde köleler yer almaktadır. İlk nazil olan ayetlerde Kur’an bu konuya dikkat çekmiştir. “*O insan sarp yokuşu aşamadı. Sarp yokuşun ne olduğunu sen bilir misin? O, bir köleyi âzad etmek, yahut açlığın kol gezdiği bir günde akraba olan bir yetimi, yahut hiçbir şeyi olmayan bir yoksulu doyurmaktır...*”⁹⁸

⁹² Bkz. Corci, Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, IV, 23.

⁹³ Bkz. Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 115; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 132.

⁹⁴ Aydın-Hamidullah, “Köle”, *DİA*, XXVI, 238.

⁹⁵ Bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal fî-Târihi'l-Arab Kable'l-İslam*, V, 573-574.

⁹⁶ Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I, 214-222; Aydın-Hamidullah, “Köle”, *DİA*, XXVI, 238.

⁹⁷ İbn Âşûr, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, çev. Vecdi Akyüz, s. 212.

⁹⁸ Beled 90/11-16.

Cahilî Arap toplumunda, o günün diğer toplumlarına benzeyen bir anlayışın ürünü olarak köle sınıfı oluşmuş ve oluşturulmuştu. Hür olan, toplumda servete sahip olan her bir kişi mutlaka, birçok işini yaptıracığı bir köle edinmeyi, ihtiyaç kabul ediyordu. Köleler, hizmetçi sınıfını meydana getiriyordu ve ağır işler onların omzunda idi. O günkü toplum anlayışında en alt sınıfı köleler oluşturmaktaydı. Bunların dışında hürlerle köleler arasında bir sınıfı teşkil edenler vardı ki bunlara **mevâlî** denirdi.

b. Mevâlî (Mevlâlar)

Herhangi bir köle ya da esiri, sahibi âzad ederse, bunlara kendilerini serbest bırakanın mevlâsı denilirdi. Bir adam kendi kölesine “sen şunu yaparsan hürsün” der, köle de o hizmeti ifa edince artık hür olur, efendisinin mevlâsı olurdu ki, buna “ıtk mevlâsı” denirdi. Efendisi ile bir ücrette anlaşıp onu ödedikten sonra hürlüğüne kavuşan kölelere de “ıtk mevlâsı” denirdi.⁹⁹

Bazen âzâd edilme “sâibe” şeklinde olurdu. Sâibe, hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmadan ve velâ tayin edilmeden bir kölenin serbest bırakılması işidir. Bu şekilde hürriyetini elde eden kişi, artık bir mala sahip olabilir, onun üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunabilirdi. Bu tip köleye en güzel örnek, Ebû Huzeyfe’nin kölesi Sâlim’dir. Sâlim, “Sâibe” usûlü ile âzad olunan mevâlîdendir.¹⁰⁰

Mevâlî grubu, köle sınıfının üstünde bir yer teşkil ediyordu. Bu yüzden alınıp satılamazlardı. Kim âzad ettiyse o kişinin kabilesinin bir üyesi sayılırdı. Bununla birlikte tam bir hürriyete sahip olmadıkları için, evlenme ve miras konularında hürlerle aynı haklara sahip sayılmazlardı. Sözelimi bir mevlânın, hür bir kız veya hür bir kadınla evlenmesi uygun görülmezdi.¹⁰¹

Cezâî konulara gelince, burada aynen diğer köleler gibi hür kimselere verilen cezanın yarısına çarptırılırlardı.¹⁰²

İslam’dan önceki Arap toplumunda önemli işlerin birçoğunu Mevâlîler yapmaktaydı. Özellikle ilmî faaliyetlerde Mevâlîler ön saflarda görülmekteydi. Corci

⁹⁹ Bkz. Zeydan, Corci, *İslam Medeniyeti Tarihi*, IV, 27-28; Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, 116; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 132-133.

¹⁰⁰ Zeydan, Corci, *İslam Medeniyeti Tarihi*, IV, 28-29; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 133.

¹⁰¹ Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, 40; Özeydın, “Arap”, *DİA*, III, 322.

¹⁰² Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, 40; Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 116-117.

Zeydan bu konuya parmak basarak der ki: “İslam’dan önce Arap asabiyetinde mevâlî büyük bir tesir icra ettikleri gibi, İslâmî dönemde dahi memlekette inkılab vücuda getirmek, hâkimiyeti bir devletten diğerine nakletmek derecesine kadar büyük bir mevki ihraz etmişlerdir.”¹⁰³

Arap toplumunda mevâlî, orta sınıfı teşkil etmekteydi. Bunlar, ekonomik ve iktisâdî yönden toplumun orta sınıfını teşkil etmekte olup, hürlerle köleler arasında bir köprü konumunu ihraz etmekteydiler. Kölelikten kurtarılan bu sınıf, tam hür statüsüne getirilmeyip, orta bir sınıf olarak kabul edilmiştir.

Kanaatimizce o günün toplum yapısında bir çıkış, bir çözüm olarak benimsenmiş bir usul olarak ortaya çıkan “mevâlî” sınıfı, toplumun dengesini oluşturmaktaydı. Bu sınıfın çoğunluğu kendilerine infak edilecek grubun içinde yer almaktaydı.

Cahilî Arap toplumunda en üst tabakayı oluşturan bir zümre vardır ki, bunlar “**hürler**” sınıfını teşkil etmekteydi. Şimdi ise toplumsal bir katman olarak “hürler sınıfı”nı ele alalım.

c. Hürler

Satın alınan köleler, savaşlarda esir alınan kişiler ve âzad edilen “mevâlîler” dışındaki sınıfı hürler teşkil etmekteydi. Hürler, kendi aralarında eşraf ve avâm olmak üzere ikiye ayrılırlardı.¹⁰⁴

Aynı tarzda yaşayan batın ve kabilenin ortak ismini taşıyan, aynı hukuka sahip fertler hürleri oluşturur. Kâhinler ve şairler gibi ruhlarla ilişkisi bulunduğu inanılanlarla, savaşlarda cesaret ve güç ile kendilerini ispatlayanlar, diğer hür kimselere oranla daha seçkin bir konuma sahip idiler.¹⁰⁵

Kabile fertleri, kişisel kabiliyetleri veya zenginlikleri sebebiyle içlerinden kimilerini reis (şeyh) olarak tanırlardı. Gerçekte şeyhlerin çok büyük yetkileri yoktu, bununla birlikte sorumlulukları çok ağırdı.¹⁰⁶

Philip Hitti (ö.1978), şeyhin yetkilerini şöyle izah etmektedir:

¹⁰³ Zeydan, Corci, *İslam Medenîyeti Tarihi*, IV, 33.

¹⁰⁴ Özeydin, “Arap”, *DİA*, III, 322.

¹⁰⁵ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 114; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 131.

¹⁰⁶ Özeydin, “Arap”, *DİA*, III, 321.

“Her bir çadır bir aileyi, çadırlar topluluğu “hayy” denen insan birliğini, bir “hayy” topluluğunun üyelerinin hepsi birden “sop’u” yahut kavmi oluşturur. Aralarında akrabalık bulunan “sop”ların bir araya gelmesi kabileyi teşkil eder. Sop, kavim, “şeyh” tarafından temsil edilir. O kabilenin yaşça ileri bir âzasıdır. Cömertliği ve cesaretiyle öne çıkar. Hukukî, askeri ve toplumla ilgili diğer işlerde “şeyh” mutlak yetkiye sahip değildir.”¹⁰⁷

Hürler sınıfının en üstünde Kusay hanedânından gelen kişiler bulunurdu. Bunlar asilzâde sınıfını teşkil ediyorlardı. “Dâru’n-Nedve” senatosunu oluşturan üyeler de hürlerin asilzâdesi idiler.¹⁰⁸ Genel olarak Kureyş kabilesi, Harem bölgesinde oturması sebebiyle “hürler” sınıfının en önde gelen kabilesi sayılırdı.¹⁰⁹

Hür olan sınıf, İslam öncesi Mekke Arabının en müreffeh hayat süren kesimini oluşturmaktaydı. Varlıklı kesim dediğimiz bu insanların Kur’an’ın nüzulüyle birlikte uyarıldığını, hatta kınandığını görmekteyiz.¹¹⁰ Kur’an, bunlardan önemli bir kesimin vahye karşı direndiğini, imandan ve infaktan yüz çevirdiğini¹¹¹ anlatmaktadır.

4. İslam Öncesi Dönemde Araplarda Ferdiyetçilik

Genel olarak İslam öncesi Araplarda yerleşik hayat, kademe kademe gelişme gösteren bir seyir takip etmiştir. Bununla birlikte Mekke halkı için şehir hayatını erken dönemlere götürmek mümkündür. Hamidullah’ın belirttiğine göre Mekke’de en az iki bin yıldan beri yerleşik şehir hayatı sürdürülmüştür. Onların en önemli uğraşları da ticaret olmuştur.¹¹² Hz. İbrahim’in doğumunun M.Ö.2100 dolaylarında olduğu bilgisi¹¹³ esas alınacak olursa bu sürenin 3000 yıla kadar uzayabileceği söylenilebilir. Çünkü Hz. İbrahim oğlu İsmail ve hanımı Hacer’i inşa edilecek Kabe’nin yanına bırakınca, Cürhümîler zemzem suyunun da orada bulunması sebebiyle Mekke’ye gelmeye ve yerleşmeye başladılar. Hz. İbrahim oğlu İsmail ile birlikte Kabe’yi inşa edince, Mekke nüfusunun arttığını ve yerleşik hayatın başladığı söylenebilir.¹¹⁴

¹⁰⁷ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I, 49-52

¹⁰⁸ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 114; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 131.

¹⁰⁹ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 39.

¹¹⁰ Bkz. Hümeze 104/1-4; Müzemmil 73/11-13; Müddessir 74/11-14.

¹¹¹ Bkz. Meâric 70/182; Mâûn 107/1-3; Yâsin 36/47.

¹¹² Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 21.

¹¹³ Mevdûdî, *Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber’in Hayatı*, çev. Ahmed Asrar, I, 426.

¹¹⁴ Bkz. Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 44-54.

Gayet tabidir ki, Arap yarımadasında yaşayan insanların büyük bir kısmı da Mekke dışında çölde bedevi bir hayat sürdürüyordu. İbn Haldun'un (ö.808/1406) dediği gibi “geçimlerini sağlayıp hayatlarını sürdürmek için insan topluluklarından bazıları ziraat ve ekinle, bir kısmı da ürünlerinden yararlanmak için koyun, keçi, arı ve ipek böceği gibi hayvancılıkla meşgul olurlar. Geçimlerini ziraat ve hayvancılıkla sağlayanlar mecbûren bâdiyelere yönelirler. Çünkü ekin ekebilecekleri ve hayvanlarını otlatabilecekleri geniş alanları kentlerde değil, ancak bâdiyelerde bulabilirler. Dolayısıyla bu insanların bâdiyelerde yaşaması onlar için kaçınılmaz bir durumdur.”¹¹⁵

Arap halkı, ailelerden, çadırda oturan göçebe kabilelerden oluşuyordu.¹¹⁶ Kabile, uzak akrabalıkları da içine alan toplumsal bir yapıydı. Çöl hayatında, yaşamayı sürdürmek için kabile dayanışması kaçınılmazdı.¹¹⁷

Watt, “Kabile kümeleşmeleri çölde doğmadı, insanlar çölde yaşamaya başlamadan önce de bu kümeleşme mevcuttu. Ancak çöl şartları, dayanışmanın önemini kesinlikle artırdı”¹¹⁸ demektedir.

Günaltay da, çöldeki ihtiyaçların sınırlı olması cömertliği, temiz ahlaklılığı doğurmuştur¹¹⁹ diyerek, çöl şartlarıyla yardım etme duygusu arasındaki ilişkiye işaret etmektedir.

Yine Watt'ın tespitine göre; “Kabile dayanışması, hiç de mutlak bir dayanışma değildi. Kabile üyeleri robot olmayıp, insanlar bencilliğe -buna Lammens, ferdiyetçilik diyor- mütemâyil oldukları için bazen kendi çıkarlarını kabile çıkarlarının üstünde tutabilirler ki, bu da gayet doğaldır.”¹²⁰

Mekke'deki yerleşik hayatı ileri safhaya taşıyan Kusay b. Kilâb ve O'nun oğullarının Mekke'ye hâkim oldukları dönemde ticaret gelişmiş, Hâşim ve kardeşlerinin gerçekleştirdiği “îlâf” sayesinde Mekke, ekonomik ve iktisadi gelişmenin zirvesine ulaşmıştır.¹²¹ Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkma girişimi de başarısız olunca Mekke ve Harem

¹¹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 157.

¹¹⁶ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 11.

¹¹⁷ Bkz. Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 30-31.

¹¹⁸ Bkz. Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, s. 23.

¹¹⁹ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 32.

¹²⁰ Bkz. Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, s. 25.

¹²¹ Bkz. Küçükaşçı, *Haremeyn*, s. 30-31.

bölgesi tam bir emniyet ve güvenin merkezi haline gelmiştir.¹²² Mekke'ye hakim olan Kureyş'in Mekke ticaretinin bütün iplerini ele geçirmesi, Ficar savaşlarından sonra olmuştur. Bu savaşın en önemli sonuçlarından birisi de Mekke'de ferdiyetçiliğin öne çıkması olmuş, Mekke insanının sehâ ve cömertlik gibi yüce ahlaki meziyetlerinin dejenere olmasına sebep olmuştur.

Ficar savaşları, 580 veya 590 yıllarında, savaş yapmanın yasak olduğu Haram aylarda Kureyş ve Kinâne kabileleri, diğer tarafta da Hevazinliler olmak üzere iki taraf arasında yapılan savaşlardır. Her yıl tekrarlanarak dört kez vuku bulmuştur.¹²³

Ficar savaşlarında Hz. Peygamber'in de bulunduğu ve amcalarına, düşmanın attığı okları toplayıp verdiği rivayet edilmiştir.¹²⁴

Ficar savaşlarının sonunda, Mekkeliler, Necid bölgesindeki ticaret yollarının kontrolünü ele geçirmişlerdir. Bununla, Yemen ve Hîre arasındaki ticaret geçişini engellemek hedefleniyordu.¹²⁵

Ficar savaşlarından Kureyş'in ve Kinâne'nin galip ayrılması, Mekke'de ticareti elinde bulunduran Mekkelili tüccarın diğer büyük tüccarlarla rekabet edebilmesini sağlamıştır. Şam'dan ve diğer yerlerden Yemen'e giden bütün tâcirler Mekkeliler tarafından kontrol edilir olmuştur. Daha da ileri gidilerek Yemenli tacirler, Harem bölgesinden uzaklaştırılmıştır. Sonuç olarak, Ficar Savaşları, ticari hayatın canlanmasına, ekonomik ve politik yönden güç kazanmasını sağlayarak önemli katkılarda bulunmuştur.¹²⁶

İlk bakışta Ficar savaşları, Mekke'lilere geniş bir ekonomik ve iktisadi gelişmeyi sunmuş ama bu savaşın olumsuz yönleri de azımsanamayacak kadar büyük oranda vuku bulmuştur ki, bunlar:

1- Haram aylarda yapıldığı için kutsal değerlere saygı zedelenmiştir.¹²⁷

2- Ahlâki zafiyet baş göstermiştir.¹²⁸

¹²² Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 45.

¹²³ Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, I, 508–511.

¹²⁴ Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, I, 511; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 51–52.

¹²⁵ Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, s. 21–22; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 41–42.

¹²⁶ Bkz. Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, s. 21–22; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 42–43.

¹²⁷ Demircan, "Son Peygamberin Geldiği Coğrafya ve Toplum", *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*, s. 78.

¹²⁸ Tüzüner, *Siyretünnebi Peygamberimizin Hâl ve Hareketleri*, s. 53.

3- Ferdietçiliği/bireyselciliği körüklemiştir.¹²⁹

Bu ferdietçilik eğilimi ve kabile dayanışmasından uzaklaşma, Mekke'deki ticârî hayat şartlarında gelişmiştir.

Watt, “Ayrıca Mekke’de ilgi çeken yeni bir oluşum vardı ki, bu da ortak maddî çıkarlar üzerine kurulan bir birlik duygu ve düşüncesinin ortaya çıkışıydı”¹³⁰ diyerek bu ferdietçiliğin, birliğin oluşmasında da rol oynadığına dikkat çekmiştir.

Küçükaşçı, “Mekke’deki yardımlaşma ruhunun zayıflayıp, sermayenin birkaç kabile reisinin elinde toplanmasının, Mekke’deki ticari gelişme ve yükselmenin bir sonucu”¹³¹ olduğuna dikkat çekmiştir.

Ficar savaşları ve Mekke ticaretinin zirveye ulaşması, zorunlu olarak Mekke’ye ticaret veya başka maksatlarla gelen misafirlere yönelik tecavüzü artırmıştır. Bunun sonucu olarak da insanların can ve mal güvenliği tehlike altına girmiştir.¹³²

Sonuç olarak, Mekke’nin rakipsiz bir ticaret merkezi olması, Mekke toplumunun yardımlaşmaya dayanan düşünce yapısını kapitalist bir düşünceye çevirmiştir. Sermayeyi ellerinde bulunduran Mekkelî zenginlerin artık iç dünyalarında, cömertlik, îsar gibi ahlaki eylemler dümûra uğramıştı. Kabilede daha çok acıma, ikram ve yardımlaşma vardı. Yerleşik hayat ve onunla birlikte ticaretin canlılığı Arabın “teâvün ve tesânüd” duygusunu köreltti.

Çok para kazanan zenginlerin gayr-i meşru harcamaları çoğaldı ve israfa varan harcamaları, onların yoksul insanları düşünmelerine mani oluyordu. Onların bu gayr-i meşru harcamalarından çoğu zaman fakir ve yoksullar istifade edemiyordu. Bunu Kur’an’ın ilk nazil olan ayetlerinde görmekteyiz.¹³³

Bu dönemde bireyselcilik ön plana çıktı. Daha çok kazanma, böbürlenme, malla övünme gibi kötü ahlaki huylar revaç buldu. Kur’an öne çıkan bu ahlaki zaafılara işaret etmektedir.¹³⁴

¹²⁹ Watt, *H. Muhammed Mekke’de*, s. 26.

¹³⁰ Watt, *H. Muhammed Mekke’de*, s. 26.

¹³¹ Küçükaşçı, *Haremeyn*, s. 32.

¹³² Bkz. Küçükaşçı, *Haremeyn*, s. 32–33.

¹³³ Bkz. Beled 90/6–7; Fecr 89/17–18.

¹³⁴ Bkz. Meâric 70/15–18; Hümeze 104/1–4; Mâûn 107/1–3.

Yüksel, Watt'a dayanarak şunları söyler: "Zenginlik ve servet insanları ferdiyetçi yaptığı gibi kabile ve ailedeki dayanışmayı da ortadan kaldırıyordu."¹³⁵

Watt, bu düşüncelerini biraz daha ileri götürerek şu iddiada bulunmaktadır: "İşte Mekke'de meydana gelen bu ferdiyetçilik, şahsi çıkar duygularının öne çıkışı, zenginler ve fakirler arasındaki farkın belirgin bir şekilde ortaya çıkması son din olan İslam mesajının burada (Mekke'de) çıkmasına sebep olmuştur."¹³⁶

Yüksel, Watt'ın bu izah tarzının, İslam'ın niçin Mekke'de gelmiş olduğu sorusuna oryantalist bir cevap olarak değerlendirilebileceğini söylemektedir. Kendi kanaati olarak da şunları söylemektedir: "Ticaretin tesânüdü yozlaştırdığı doğrudur. Kabiledeki tesânüd, şehirde olmuyor, olamaz da. Ama sadece İslam'ın Mekke'de doğuşunu bu sebebe bağlamak insafsızlık olur."¹³⁷

Biz de Yüksel'in bu kanaatine katılıyoruz. Nitekim Mekke'de meydana gelen bu çözülme, o dönemin güçlü devletleri olan Bizans ve Sasâni'de çok daha ileri safhada idi. Niçin oralarda zuhûr etmedi de İslam Mekke'de, Cezîretü'l-Arab'ta ortaya çıktı? Kur'ân'da bunun cevabı şöyledir: "*Allah risaletini nereye vereceğini en iyi bilendir*"¹³⁸

Ticaretin verdiği rehâvet, bireyselciliğin ileri oranda Mekke'de yaygınlaşması, Ficar savaşlarının, insanlardaki kutsal değerlere saygıyı azaltması, Mekke'ye dışarıdan gelen misafirlerden bazılarının mallarına tecavüz edilmesi¹³⁹ gibi olumsuz gelişmeler Mekke'deki erdemli bir grup insanın bazı tedbirler almasını öngördü. Bu tedbirlerin en önemlisi, gerek Mekkeli gerekse Mekke'ye giren diğer insanları kapsayacak, mazlumlara koruyacak¹⁴⁰ bir teşkilatın kurulması olmuştur ki buna *Hilfû'l-Fudûl* (erdemliler yeminleşmesi) cemiyeti, teşkilatı denmiştir. Şimdi bu konuyu ele almaya çalışalım.

¹³⁵ Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 49. Ayrıca bkz. Watt, "Economic and Social Aspect of the Origin of İslam", I, n. 2 (1954), s. 94.

¹³⁶ Bkz. Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 48. Ayrıca bkz. Watt, "Economic and Social Aspect of the Origin of İslam", I, n. 2 (1954), s. 91.

¹³⁷ Bkz. Yüksel, *Son Peygamberin Geldiği Coğrafya ve Toplum, Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*, s. 103.

¹³⁸ En'am 6/124.

¹³⁹ Bkz. Küçükbaşçı, *Haremeyn*, s. 32.

¹⁴⁰ Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I, 133-134.

5. Hilfû'l-Fudûl

Hâşimoğulları, Muttaliboğulları, Esedoğulları, Zühreoğulları ve Teym b. Murre oğulları şerefi ve yaşı dolayısıyla Abdullah b. Cud'ân'ın evinde toplandılar ve “zulme uğrayanların haklarını zalimlerden alıncaya kadar mücadele edeceklerine, Mekke halkından ve Mekke'ye dışardan gelen kimselerden haksızlığa uğrayanların yanında yer alacaklarına, zalimden hakkını alıncaya kadar mazlumu destekleyeceklerine” dair karar alıp yeminleştiler.¹⁴¹

Bu yapılan antlaşmada Hz. Peygamber (a.s.) de yer almıştı.¹⁴² Bu cemiyetin oluştuğu günlerde Rasulullah'ın yaşı 20-25 olarak kaynaklarda zikredilmiştir.¹⁴³

Hz. Peygamber (a.s.) risaletten sonra Erdemliler Antlaşması veya Yeminleşmesi denen “Hilfû'l-Fudûl” hakkında; “bana onun karşılığında kırmızı develer verseler bile onun bozulmasını istemem, İslam'da böyle bir antlaşmaya çağırılsam, kesinlikle buna katılıyorum”¹⁴⁴ diyerek, bi'set öncesi yapılan bu antlaşmanın İslami dönemde de meşrû olduğuna dikkat çekmiştir.

Watt, bu cemiyetin oluşumunu, Mutayyebun hareketi denen Abdümenâf, Zühre, Teym, Esed b. Abduluzzâ ve Haris b. Fihroğullarından oluşan bir kabile birliği, “İşte ‘Hilfû'l-Fudûl’ yapılanması Mutayyebun’a mensup kabilelerin yeni bir antlaşma yapmaları, yeni bir birlik oluşturmalarıdır. Yoksa haksızlığa karşı koyma adına yapılan bir antlaşma değildir” diyerek Caetani ile aynı görüşü paylaşmış ve tarafgirliğini bu konuda da ortaya koymuştur.”¹⁴⁵

Hilfû'l-Fudûl cemiyetinin aktif ve olumlu olan faaliyetleri sonucu As b. Vâil'in el koyduğu Yemenli bir tacirin malı geri alınarak sahibine teslim edilmiştir. Abdullah b. Cud'an'ın ölümünden sonra da onun oğlu cemiyetin işlerini sürdürmüştür.¹⁴⁶ Bi'setten sonra da bu cemiyetin haksızlıklara karşı mazlumları koruma görevi devam etmiştir. Hatta Muaviye'nin hilafeti döneminde Medine emiri olan Velid b. Utbe ile Hüseyin b. Ali

¹⁴¹ İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I, 133-134; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, II, 42-43; Tüzüner, *Siyretünnebi Peygamberimizin Hâl ve Hareketleri*, s. 53, 54.

¹⁴² İbn Habib, *el-Münemmak*, s.53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, II, 42.

¹⁴³ Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, II, 42-43, Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 219.

¹⁴⁴ İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I, 134; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, II, 42; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 128-129.

¹⁴⁵ Bkz. Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 12-13. Watt, fazilet, erdem adına kurulan böylesi teşkilatlanmaları, maddi bir amaca bağlamaktadır ki onun bu değerlendirmesine katılmıyoruz.

¹⁴⁶ Bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 87, 88; Küçükaşçı, *Haremeyn*, s. 35-36.

arasında bir mal davası olmuş, Hüseyin, “ya hakkımı verirsin ya da Hz. Peygamberin mescidinin kapısına durur ve herkesi ‘Hilfü’l-Fudûl’a davet ederim” demiş, orada bulunan Abdullah b. Zübeyr de Hüseyin b. Ali’ye destek vermiştir. Misver b. Mahreme, Abdurrahman b. Osman b. Abdullah et-Teymi de Hz. Hüseyin’in “Hilfü’l-Fudûl” davetine icabet etmişlerdir. Velid işin ciddiyetini anlayıp Hüseyin b. Ali’nin hakkını vermiştir.¹⁴⁷

Bu olay da gösteriyor ki “Hilfü’l-Fudûl” yapılanması, Araplar arasında özellikle Mekke ve civarındaki Araplar tarafından benimsenmiştir. Bir toplumu oluşturan fertlerin tamamı kötü eylemlere onay vermez, vermemiştir de. İslam öncesi Mekke ve etrafındaki Araplarda ahlaki çözüme görülmüş, ferdiyetçilik, bencillik ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte yine aynı toplumda bu yanlış gidişata dur diyebilen, topluma ahlakî değer yargılarını hatırlatan, erdemli kişilerin olduğu da bir gerçektir. Hatta bu erdemleri, faziletleri eylem planına koyabilen fertlerin varlığı da bir hakikattir. Bunun en güzel tezahürünü “Hilfü’l-Fudûl” (Erdemlilerin Yemini) antlaşmasında görmekteyiz.

Arapların bizzat karakterlerinde varolan misafirperverlik, haksızlığa dur deme, mazlumun yanında yer alma duyguları belirli bir dönem dümûra uğramış olsa da toplumu ve şehri ayakta tutan güzel hasletler tamamen terk edilmemiştir.

D. Putlara Adanan Hayvanlar ve Ürünler

Cahiliye döneminde Arapların tamamına yakını, bazı istisnalar hariç puta taparlardı. İbadetlerinin merkezinde putlar olunca Araplar, birçok vesilelerle kaldırdıkları ürünlerden, besledikleri hayvanlardan bir kısmını putlar namına adarlardı. Biz bu başlık altında Kur’an’ın temas ettiği ve atıfta bulunduğu kadarıyla konuyu incelemeye çalışacağız. Önce, putlar adına adanan hayvanlar ve onların nerede kullanıldıklarına değinip, ardından putlara adadıkları ürünlerle ilgili bir kavram olan *Nasîp* sözcüğünden bahsedelim.

Maide 103. ayette: “*Allah Teâla Bahîra, Sâibe, Vasîle ve Hâm’den hiç birini meşru (helal) kılmamıştır. Ancak küfredenler, Allah’a karşı yalan uyduruyorlar, çoğunun da aklı ermez*” denilmektedir.

¹⁴⁷ İbn Hişâm, *es-Sîratü’n-nebeviyye*, I, 135; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, II, 42-43; Watt, *Hz. Muhammed Mekke’de*, s. 5-13.

Bu ayette sırayla *Bahîra*, *Sâibe*, *Vasîle* ve *Hâm* kelimeleri geçmektedir. Bunların ne anlama geldiklerini sırasıyla açıklayalım.

1. Bahîra

İbn Hişam (ö.213/828), İbn İshak (ö. 151/768)'ın; “Bahîra, Sâibe denen devenin dişi yavrusudur; Sâibe adı verilen deve arka arkaya on dişi deve yavrusu doğurursa bunların herbirine Bahîra denir ve bu deve salıverilir, sırtına binilmez, yünü kırılmaz, sütü içilmez, ancak bu devenin sütünü misafirler içebilir”¹⁴⁸ sözünü nakleder ve bu yoruma şöyle itirazda bulunur:

“İbn İshak'ın Hâm denen deve hakkında söyledikleri doğrudur ama diğer anlattıkları ise doğru değildir. Doğrusu ise: “Bahîra: Araplarda kulağı delinen, eti yenilmeyen, yünü kırılmayan, sütünü misafirden başka kimsenin içmediği veya sütü sadaka olarak verilen ve tanrılar (putlar) için başıboş bırakılan devedir.”¹⁴⁹

Buradan anlaşılıyor ki, hem İbn İshak hem İbn Hişam aynı özelliklere sahip deveden bahsetmektedirler. İbn İshak bu devenin putlara adandığını söylememekte, İbn Hişam ise bu tip develerin aynı zamanda putlar adına adandığını söylemektedir. İbn Abbas, Süddî, Katâde, Zemahşerî gibi müfessirler beş doğum yapan devenin Bahîra adını aldığını söylemektedirler.”¹⁵⁰

Taberî (ö.310/923), Mesruk (ö.63/682)'tan rivayetle: “Beş veya yedi kez doğum yapan deveye Bahîra dendiğini”¹⁵¹ söylemektedir.

Said b. el-Müseyyib (ö.93/711) “Bahîra'nın sütü putlar için alıkonulurdu. Sâibe'nin kendisi putlara adanırdı”¹⁵² demektedir. Yaygın kanaat ise, beş kez doğum yapan devenin Bâhira adını aldığıdır.¹⁵³

¹⁴⁸ İbn Hişam, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I, 89.

¹⁴⁹ İbn Hişam, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I, 89-90; Ebu Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, I, 179.

¹⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, 90-92; Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, 303.

¹⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, 89.

¹⁵² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, 91.

¹⁵³ Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, 89-91. Ayrıca bkz. Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, 303, Kurtubî, *el-Câmi'*, VI, 312.

2. Sâibe

İbn Hişam, “Bir adamın hastalıktan kurtulması veya dilediği bir işi başarması halinde serbest bırakacağını adadığı devedir. Putlar için serbest bıraktığı deve dişi olsun erkek olsun başıboş dolaşır, istediği meradan otlar, su içmelerine engel olunmaz hiçbir şeyinden istifade edilmez. İşte bu develere Sâibe denilirdi”¹⁵⁴ açıklamasını yapmaktadır.

Taberî, Şa’bi (ö.103/721)’nin; “İlahlara adanan develere ve koyunlara Sâibe denir. bunların sütlerini erkeklerden başkası içemez. Ama deve ve koyundan birisi ölürse o zaman erkekler ve kadınlar yiyebilir”¹⁵⁵ yorumunu aktarmaktadır.

Kurtubî (ö.671/1272), “Üzerinde herhangi bir yular bulunmaksızın, çobansız olarak serbest bırakılan dişi deveye de Sâibe denmiştir”¹⁵⁶ diyerek İbn Hişam’ın yorumuna katılmıştır.

3. Vasîle

İbn Hişam, “Bir hayvan her defasında ikiz doğurursa sahibi, bu doğan yavruların dişilerini tanrılarına (putlara) ayırır, erkek olanlarını kendine ayırır. Bu hayvan ikiz doğurup yavrularının biri dişi, diğeri de erkek olursa, Araplar dişisi hakkında -kardeşini de kendine bağlasın- derler ve erkeğini de dişisi ile birlikte putlara adarlardı. İkiz kardeşini kendi kaderine bağlayan bu dişi yavruya “Vasîle” denir”¹⁵⁷ diyerek Vasîle hakkında geniş bir izahta bulunmuştur. İbn Abbas, “Vasîle koyunlara verilen addır”¹⁵⁸ demektedir. İbn Uzeyz der ki: “Vasîle koyundan olur. Koyun yedi kez yavruladığı zaman yavrularına bakarlardı. Eğer yedincisi erkek ise kesilir, kadınlar ve erkekler müştereken onun etinden yerlerdi. Şayet yedinci doğumu erkek ve dişi birlikte (ikiz olarak) olursa “bu dişi yavru, erkek kardeşine yetiştii” derler ve bundan dolayı kesilmezdi. Bu dişi yavrunun eti ve sütü kadınlara haram olurdu.”¹⁵⁹

Bu konuda gelen rivayetlerin çoğunluğu, Vasîle’nin deveden değil de koyun cinsinden olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁶⁰

¹⁵⁴ İbn Hişam, *es-Sîratü’n-nebeviyye*, I, 90.

¹⁵⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, V, 90.

¹⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmi*, VI, 312.

¹⁵⁷ İbn Hişam, *es-Sîratü’n-nebeviyye*, I, 90.

¹⁵⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, V, 91.

¹⁵⁹ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi*, VI, 312-313; Fîrûzâbâdî, *Tenvîru’l-mikbâs*, II, 357.

¹⁶⁰ Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, V, 89-92; Kurtubî, *el-Câmi*, VI, 312, 313.

4. Hâm

Dölünden arka arkaya on dişi deve yavrusu olan erkek devedir. Bu deveye binilmez, yünü kırılmaz, başıboş bırakılır, sırtına yük yükletilmez, boğazlanmaz.¹⁶¹

Kurtubî, “Eğer erkek deveden on batın dünyaya gelirse, ‘bu kendi sırtını himâye etti’ denilir ve ne o deveye binilir, ne de bir otlakta otlamasına engel olunur”¹⁶² demektedir.

Mâide 103. ayette isimleri zikredilen hayvanlara Arapların nasıl bir uygulama yaptıkları, bu hayvanları hangi konumda gördüklerini ise En’am 136-140. ayetlerde görmekteyiz:

“Allah’ın yarattığı ekinlerden ve hayvanlardan Allah’a pay ayırdılar. Sonra kendi zanlarınca: “Bu Allah’a, bu da ortaklarımıza (putlara) âit dediler. Ortakları için ayrılan (pay) Allah’a ulaşmıyor, fakat Allah için ayrılan nasib ortaklarına ulaşıyor. Ne kötü hüküm veriyorlar!”¹⁶³

“Ve kendi zanlarınca dediler ki: “Bu hayvanlar ve ekinler dokunulmazdır. Onları bizim dilediğimizden başkası yiyemez. Şu hayvanların sırtları da haram kılınmıştır. Bir kısım hayvanlar da vardır ki, üzerlerine Allah’ın adını anmadan boğazlarlar. Bütün bunları Allah’a iftira ederek ortaya çıkardılar. Allah onları (bu) iftiralarıyla cezalandıracaktır. Bir de dediler ki: Bu hayvanların karınlarında olan, yalnızca bizim erkeklerimize aittir. Kadınlarımıza ise haramdır. Eğer (hayvanın karnındaki yavru) ölü doğarsa o zaman hepsi onda ortaktır. Bu nitelendirmelerinden dolayı Allah onların cezasını verecektir. Çünkü o hüküm sahibi ve (her şeyi) bilendir.”¹⁶⁴

Süddi (ö.127/744)’ye göre, Mâide 138. ayette geçen “Bir kısım hayvanların da sırtları haram kılınmıştır” cümlesinden kastedilen “Bahîra, Sâibe ve Hâm” adıyla anılan develerdir.”¹⁶⁵ Mücâhid b. Cebr (ö.104/722); “Bu cümlede zikredilen hayvanlar Bahîra, Sâibe ve Hâm’dır”¹⁶⁶ demektedir.

¹⁶¹ Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, V, 91-92, Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 303.

¹⁶² Kurtubî, *el-Câmi’*, VI, 313.

¹⁶³ En’am 6/136.

¹⁶⁴ En’am 6/138, 139.

¹⁶⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, V, 356.

¹⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi’*, VII, 84.

139. ayette zikeredilen “*Şu hayvanların karnındakiler, yalnız erkeklerimize helal, kadınlarımıza haramdır*” cümlesi, İbn Abbas ve Mücahid’e göre süttür. Bu süt de Bahîra’nın ve Sâibe’nin sütüdür.”¹⁶⁷

Zemahşerî (ö.538/1144), ayette yer alan “hayvanların karnındakiler” cümlesiyle ilgili olarak müşriklerin, “hayvanların karınlarındaki ceninleri” kastettiklerini söyler.”¹⁶⁸ Kurtubî ise “ceninler” anlamında yapılan yorumları zayıf kabul etmektedir.¹⁶⁹

Mâide ve En’am surelerindeki ayetlerde bahsedilen hayvanlar, Cahiliye dönemi Araplarının tevhid inancından uzaklaşıp kendi zanlarınca bir tasnife tabi tuttıkları hayvan cinsleridir.

Onların bir kısım hayvanları putlara adamaları, bir kısım hayvanlardan faydalanmayı da haram saymaları, Kur’an tarafından şiddetle tenkit edilmiştir. Mâide 103. ayetin sonu “*Fakat küfredenler Allah’a karşı yalan düzüp uyduruyorlar. Onların çoğunun akli ermez*” cümlesiyle bitmektedir.

Bu ifadeye yakın bir anlatım, En’am sûresinde şöyle geçmektedir: “*Bilgisizlik yüzünden evlatlarını beyinsizce öldürenler ve Allah’ın kendilerine ihsan buyurduğu rızkı kendilerine haram kılanlar gerçekten büyük zarara uğramışlardır. Bunu da Allah’a iftira ederek yapmışlardır.*”¹⁷⁰

Kaynakların çoğu, hayvanları bu şekilde tasnife tâbi tutup câhili anlayışı toplum içinde ilk defa meşrûlaştırmaya çalışan kişinin Amr b. Luhay olduğunda müttefiktirler.¹⁷¹ *Kitabu’l-Asnâm* sahibi İbnü’l-Kelbi (ö.204/819) de, “İsmâil’in tevhid dinini değiştiren, Bahîra, Sâibe, Vasîle, Hâm adlarıyla hayvanları tasnife tabi tutan ilk kişinin Amr b. Luhay olduğunu”¹⁷² söylemektedir.

Müslim’in (ö.261/875), Ebu Hüreyre kanalıyla rivayet ettiği bir hadis-i şerifte de Hz. Peygamber Amr b. Luhay hakkında: “Cehennem’de Amr b. Âmir el Huzâi’yi

¹⁶⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, V, 357; Kurtubî, *el-Câmi*, VII, 84.

¹⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 403.

¹⁶⁹ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi*, VII, 84.

¹⁷⁰ En’am 6/140.

¹⁷¹ Bkz. Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 87.

¹⁷² İbnü’l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, s. 21, 27.

gördüm, bağırsaklarını sürükleyerek götürüyordu. Sâibeleri ilk defa salıveren oydu. (İlk defa bir kısım develeri putlar adına serbest bırakan oydu”¹⁷³ demiştir.

“Serbest bırakılan develer”, “putlara adanan hayvanlar,” “sırtlarına binilmesi yasaklanan erkek develer” “sütlerini erkeklerin içip kadınların içemediği koyunlar” ve “üzerlerine kesilirken Allah’ın adının anılmadığı hayvanlar” şeklinde Mâide 103, En’am 136-140. ayetlerde anlatılan bütün bu uygulama ve âdetler, cahiliye dönemi Araplarının kendilerine, hevalarına göre koydukları kurallardı. Kur’an bunların hiçbirine onay vermemiştir. Mevdûdî, Mekke’de bulunan Araplara Kur’an’ın, “bu âdetleri ve tapınma biçimlerini uyduranlar her ne kadar sizin atalarınız, dini liderleriniz ve reisleriniz idiyse de bu, onların doğru yolda oldukları anlamına gelmez” diye cevap verdiğini söylemiştir.¹⁷⁴

Sonuç olarak İbn Abbas (ö.68/687), Ferrâ (ö.207/872), İbn İshak ö.(151/768), İbn Mes’ud (ö.32/652), İbn Hişam (ö.218/838), Zemahşerî (ö.538/1143) ve Râzî (ö.606/1209) gibi birçok âlimin yorumlarına baktığımızda Bâhira’nın, Sâibe’nin putlar adına adanan develer olduğu, serbest bırakıldıkları, etlerinden ve sütlerinden çocukların, misafirlerin istifade ettiklerini¹⁷⁵ görmekteyiz ki bu da bir yönüyle Cahiliye Arabının infak, ikram, konukseverlik yönünü ortaya koymaktadır.

Onların ikram ve infakı ortaya koyuş biçimleri ise şirke karışmış, şirkle iltibas halindeydi. Hayvanları böyle bir isimlendirmeye tabi tutarak âdeti kendilerine infakı, tasadduku mecbur ediyorlardı.

Cahiliye Araplarında misafirperverlik önemliydi, onların özellikle misafirlerini gözettiklerini her türlü faaliyetlerinde görmekteyiz. Putlar adına adadıkları hayvanların etinden, sütünden puta bakıcılar faydalanmakla birlikte daha çok adanan bu develerin etleri ve sütleri dışarıdan gelen, yoldan geçen, yiyeceği kalmamış konuklara ikram ediliyordu. Bu da Cahiliye Arabının misafirperverliğine en canlı bir örnektir. Dikkat çeken bir nokta daha var ki, o da çocukların bu bağışlanan develerin etinden ve sütünden yararlandıkları gerçeğidir. Kaynaklarda bu çocukların yetimler olduğuna dair bir veriye rastlanmamaktadır, ancak yetim olan çocukların yiyemeyeceği şeklinde de bir rivayete

¹⁷³ Müslim, Cennet, 51, H. No: 2856; Krş. Buhârî, Tefsir Sure: 5.

¹⁷⁴ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, I, 602.

¹⁷⁵ Bkz. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 322; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XIII, 109, 110; Tabatabâî, *el-Mîzan fî-Tefsîri'l-Kur'ân*, VI, 212.

rastlamadık. Öyleyse bu hayvanların etinden, sütünden, yününden fakir olan, yetim olan çocukların da faydalandıkları âşikardır. Burada Kur'an'ın onaylamadığı taraf, bu adama şeklinin tevhid esasına uymaması, Allah'ın helal kılmadığı bir şekilde, sanki Allah böyle bir kanun koymuş gibi hareket edilmesidir. Kur'an bunu şöyle ifadelendirir. *“Fakat inkar edenler, Allah’a yalan isnad ediyorlar ve onların birçoğunun da akılları ermez.”*¹⁷⁶

5. Nasîp

Müşrik olan cahiliye Araplarının, İslam'dan önce, kaldırdıkları mahsullerin bir kısmını putlara bir kısmını da Allah'a tahsis ettiklerini Kur'an, **“nasîp”** kavramıyla bize anlatmaktadır.

*“Allah'ın yarattığı ekinlerden ve hayvanlardan Allah'a pay ayırdılar. Zanlarınca, ‘Bu Allah’a bu da ortaklarımıza’ ait dediler. Ortakları için ayrılan Allah’a ulaşmıyor; fakat Allah için ayrılan, ortaklarına ulaşıyor. Gerçekten ne de kötü hüküm veriyorlar!”*¹⁷⁷

Rağıb İsfahani, ayette geçen “nasîb” kavramının pay, hisse anlamına geldiğini söylemektedir.¹⁷⁸

İbn Abbas, İkrime (ö.105/723), Katâde (ö.118/736) bu ayeti, “Müşrikler zirai ürünlerini kaldırıncı, onu demet haline getiriyorlar veya yığın halinde biriktiriyorlardı. Bu malların bir kısmını Allah adına ayırıyorlar bir kısmını da putlarına tahsis ediyorlardı. Allah adına ayırdıkları malı rüzgar, putlar için ayırdıkları malın içine sürüklerse, bu sürüklenen kısmı putlara ayrılanın içine katıyorlar, rüzgarın savurduğunu geriye çevirmiyorlardı. Putları için ayırdıkları mal telef olup azalırsa, Allah adına ayırdıkları mallardan alırlar, putlarına tahsis ettikleri mala katarlar ve Allah dileseydi kendine uygun olanı yapar hissesine alır derlerdi.” şeklinde yorumlamışlardır.¹⁷⁹

Mücâhid (ö.104/722), “Müşrik Arapların Allah adına adadıkları hayvanların, Bahîra, Sâibe, Vasîle ve Hâm denilen hayvanlar olduğunu söyler.”¹⁸⁰

İbn Hişam farklı bir yaklaşımla; “Havlan'ın bir putu vardı ona Umyanus derlerdi. Ona davarlardan ve mahsullerden pay ayırırlar ve Allah adına da bir hisse ayırırlardı”¹⁸¹

¹⁷⁶ Mâide 5/103.

¹⁷⁷ En'am 6/136.

¹⁷⁸ İsfahani, *el-Müfredât*, s. 494.

¹⁷⁹ Bkz. Abdurrazzak, *et-Tefsir*, I, 211; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, 350-351.

¹⁸⁰ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, 350.

diyerek genel bir uygulamanın yanında kabilenin uygulamasını da bize aktarmaktadır. Bu rivayet bize, bu teâmülün Araplar tarafından kabul gördüğüne bir işarettir.¹⁸²

Putlar için ayrılan mallara gelince, o mallar puthaneye gelen misafirlere, putların bakımına, puthaneyi temizleyen hizmetçilere, putların huzurunda yapılan âyine, kesilecek kurbanlara kasap ücreti gibi yerlere harcanırdı.¹⁸³

Kur'an, "Nasîp" kavramını başka bir ayette şöyle anlatır: "*Kendilerine verdiğimiz rızıktan o bilmezler (hiçbir şeyi anlamayan ilahlarına) bir hisse, pay ayırırlar. Allah'a andolsun ki uydurup durduğunuz şeylerden mutlaka sorguya çekileceksiniz.*"¹⁸⁴

Bu ayette icmalen anlatılan "nasîp" lafzı, En'am 136. ayette tafsili olarak anlatılmıştır. Her iki ayette de cahiliye dönemi Araplarının mallar hakkında yaptıkları taksim ve tasnife yer verilmekte ve bu uygulamanın yanlış, kötü bir teâmül olduğu her iki ayetin son cümleleriyle çok açık bir şekilde anlatılmaktadır.

Bu iki ayette geçen "nasîp" terimini çok farklı bir zeminde yorumlayan Hamidullah'ın mütalalarını burada aktarmayı faydalı buluyorum: "Kur'an'ın Mekke döneminde nazil olan ayetlerinde iki kavram dikkatimizi çekmektedir. "İnfak fî-sebilillah, hak (mali mükellefiyet, vergi)" bir üçüncü kavram daha vardır ki, o da "îtâ" kavramıdır. Bu kavram da Allah yolunda harcamada bulunmak anlamına gelir. "Nasîp" terimine gelince, hicret öncesi nazil olmuş bir ayet olan En'am 136.ayette, müşrik ve putperestlerden şu şekilde bahsetmektedir: "*Tarlalarından ve sürü hayvanlarından elde ettiklerinden, onlar, Allah için bir nasîp, bir hisse ayırırlar ve şu Allah'ın, bu da bizim tanrılarımız içindir (derler), ne yakışsız bir iddia! Onların tanrıları için ayırdıkları hisse Allah'a varmaz, ve fakat onların Allah için ayırdıkları nasîpler onların tanrılarına varır. Onların hüküm verip düşündükleri şu şey ne kadar kötüdür.*" Yine bu kavram, Mekke döneminde nazil olan Nahl 156. ayette geçmektedir. Bu kavram, yarı yarıya mecburi bir vergiye işaret etmektedir. Bununla birlikte bu ayetlerde geçen "nasîp" terimi Müslümanlarla ilgili değil, kafirlerle ilgilidir."¹⁸⁵

¹⁸¹ İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I, 80.

¹⁸² Süddî ise, "Allah adına ayrılan ürün ve malları da Allah adına tasadduk ediyorlardı" yorumunu yapmıştır. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, 351.

¹⁸³ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 2060.

¹⁸⁴ Nahl 16/5-6.

¹⁸⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 963-964.

Bir değerlendirme yapacak olursak, İslam öncesi Cahiliye Arabı, hayvanlar olduğu gibi tarla ürünlerinin bir kısmını da Allah adına ayırarak, kendilerince yoksulu, misafiri doyurmak istiyorlardı. “Nasîp” kavramı bir infakı, bir harcamayı ifade etmektedir. Ama ayetlerin tefsirinden anlaşılıyor ki, Allah adına ayırdıkları nasip-hisse ve paylar, putları adına ayırdıklarına nisbetle azdı. Ayrıca bu taksimi yaparken, Allah adına ayırdıkları hisse karışınca şirke bulaşmış oluyorlardı. Kendilerine rızkı veren Allah olduğu halde, sanki putlar da bu rızıklara ortakmış gibi bir tavır sergilemeleri çok yanlış bir tutumdur. Elmalılı’nın dediği gibi: “Bu yapılan yanlış uygulama, yalnız Arap müşriklerinin adet ve mezhebini tasvir değil, alelumum müşrikliğin ameli nokta-i nazarından milletleri nasıl masarîf-i beyhûdeye giriftar ve nasıl bir maraz-ı iktisadiye düçar edip, dini, dünyevi perişanlıklarla akıbet husranına sürüklediğini göstermektedir.”¹⁸⁶

“Nasîp” kavramı bize, Cahiliye dönemi müşrik Arabının mecburi, yapması gereken bir infakını, bir harcamasını da anlatmaktadır. Sahip oldukları ürün ve hayvanlardan bir kısmını mutlaka ayırma düşüncesi bu tezimizi güçlendirmektedir. İsteğe bağlı bir ayırma değil, âdeta bir vergi gibi telakki edilmiştir.

Bununla birlikte cahiliyye döneminde cârî olan bu uygulamanın yanlışlığına dikkat çeken Kur’an, mü’minleri uyarmış, yapılacak tasadduk ve infak eyleminin içine Allah’ın onaylamadığı bir niyetin, bir fikrin, bir ümniyyenin/kuruntunun karışmamasına da işaret etmiştir. Yine Elmalılı’nın da işaret ettiği gibi: “Allah’tan başkasının hükmü nâmına bir masraf yapmamak, ne sarfederse yalnız hakk u adl olan hükmullah nâmına ve yalnız kânun-ı ilahiye tevfiikan bir masraf ihtiyar etmek iktiza eder.”¹⁸⁷

¹⁸⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 2061.

¹⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 2061.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖNCEKİ PEYGAMBERLER DÖNEMİNDE İNFAK-ZEKAT OLGUSU

Hız. Peygamberden önceki peygamberler döneminde infak ve zekat mefhumunun ortaya konmasının, Kur'an'ın Müslümanlardan talep ettiğı infak ve zekat olgusunun daha iyi ve doğru anlaşılmasına katkıda bulunacağı aşıkardır. Bu nedenle bu bölümde, infak ve zekatın ilk peygamberler döneminde nasıl anlaşıldığını açıklayacağız. İlk yerleşik hayatın kısmen başladığı döneme tekabül eden, insanlığın ikinci atası olarak adlandırılan Nuh (a.s.) döneminden başlamayı bu amaç ekseninde uygun gördük.

A. Hz. Nûh Dönemi ve Fakirler

Kur'an, insanlığa gönderilen peygamberlerin kavimleriyle olan ilişkileri konusunda bize bolca örnekler sunmaktadır. “İkinci Âdem” diye de adlandırılan Nûh (a.s.)'ın gönderildiğı toplumun önde gelenleri, “*Biz seni sadece bizim gibi bir insan olarak görüyoruz. Aynı zamanda sana, bizim en bayağı, en düşüncesiz olanlarımızdan başkasının tâbî olmadığını görüyoruz. Ve yine sizin bize bir üstünlüğünüzü de görmüyoruz*”¹⁸⁸ demişlerdi.

Nûh (a.s.)'a karşı çıkanların düşüncelerindeki temel mantalite Hz. Nûh'a tâbî olanların fakir olması ve toplumun orta kesimini oluşturmasıdır.

Beydâvî (ö.685/1286) ve Nesefî (ö.710/1310), Hz. Nûh'a inanan mü'minlerin Nûh'a karşı çıkanlar tarafından küçük görülme sebebinin, onların fakir olmalarından ve dünyevî bir statüye sahip olmadıklarından dolayı olduğu¹⁸⁹ yorumunu yapmaktadırlar.

İbn Âşur bu ayetle ilgili; “Nûh'a inanmayanlar, inananların toplumda sözü geçmeyen güçsüz, fakirler olduğundan hareketle, sana tâbî olanlar asla mala da, varlığa da sahip olamayacaklardır, demişlerdi” yorumunu yapmıştır.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Hûd 11/27.

¹⁸⁹ Bkz. Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, III, 319; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, III, 319.

¹⁹⁰ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, XII, 58.

Kur'an, Hz. Nuh'un böyle düşünen kavmine şöyle cevap verdiğini söylemektedir: *ولا أقول للذين تزدري أعينكم لن يؤتيهم الله خيراً* "Gözünüzde küçülttüğünüz o (iman eden) kimseler için 'Allah bunlara hiçbir hayır vermeyecektir' diyemem."¹⁹¹

Hz. Nûh bu cevabıyla, malı biz kazanırız, mal iktisâbî bir metadır düşüncesini savunanlara karşı çıkmış ve malı da, gücü de verenin Allah olduğuna vurgu yapmıştır. Şu an fakir olarak gördüklerimiz ileride Allah dilerse zengin kimseler olabilir demektedir.

Nûh (a.s.), sözüne devamla; *"Ey kavmim! Eğer ben o insanları kovarsam, Allah'a karşı beni kim savunur? Siz bunu da mı anlamıyorsunuz? Ben size yanımda Allah'ın hazineleri var demiyorum, gaybı bildiğimi de söylemiyorum. Melek olduğumu da iddia etmiyorum. Kendilerini hor görüp aşağıladığınız kimselere Allah'ın hiçbir iyilik/hayır vermediğini de söyleyemem. Onların kalplerinde olanı Allah daha iyi bilir. Aksi halde ben zalimlerden olurum"*¹⁹² dedi.

Hz. Nûh, bu sözyle fakirleri faziletli olmaktan tecrit eden, onları dışlayıp toplumda alt tabaka üst tabaka oluşturmak isteyenlere ve bunun fikrî arkaplanına karşı çıkmıştır.

Kur'an, Nûh (a.s.)'un, mal ve nüfuzunu kötü yollarda kullanan kimselerin toplumu kötü yöne sevkettiklerini Nuh (a.s.)'un diliyle şöyle anlatır: *"Nûh yine demişti ki: Rabbim! Doğrusu bunlar bana karşı geldiler, servetleri ve çocukları kendilerini azdırmaktan başka bir işe yaramayan (şımarık ve zengin) kimselere uydular."*¹⁹³

İnsanların toplu bir arada yaşadıkları ilk cemiyetlerde de toplumu oluşturan fertlerin çoğunun fakir veya orta halli, toplumun nüfusça az bir kesiminin ise genellikle zengin olduğu tarihi seyir içinde öne çıkmaktadır.

Beydâvî, bu ayetle ilgili "Hz. Nûh (a.s.)'un kavminin çoğu, malları ve evlatlarıyla mağrur olan, mallarının ve evlatlarının çokluğu kendilerini yoldan çıkarmış, toplumun zengin takımını oluşturan insanlara uydular"¹⁹⁴ yorumunu yapmaktadır.

Mallarını hayır adına, toplumdaki yoksulların ihtiyaçlarını görme amacına harcamayan insanların, toplumun çoğu tarafından örnek alınıp, onlara itaat edilmesi de

¹⁹¹ Hûd 11/31.

¹⁹² Hûd 11/30-31.

¹⁹³ Nûh 71/21.

¹⁹⁴ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, VI, 366.

şaşırtıcı bir vakıadır. Ama Hz. Nûh'un kavmi, onun ifadesiyle bu yanlışlığa düşebilmişlerdir. Doğru olan tavrın, mallarını hayır ve meşru alanlara sarfeden varlıklı insanların, toplum tarafından örnek alınmasıdır. Kur'an aksine olan bu davranışın sonucunun toplumu yıkıma, felakete götüreceğini, Nûh kavmi örneğiyle sergilemektedir.

Kur'an, ilk dönem toplumlarından bu tip örnekler sunar ve günümüze göndermelerde bulunur. Tamamen maddî refahı önceleyip, o yolda harcama yapan kişilerin, uzun vadede ahlakî/moral değerleri tahrip ettiklerine, bunun neticesi olarak da cemiyetin temel dokusunu bozduklarına bu sûrede açıkca işaret etmektedir.¹⁹⁵

Hz. Nuh'un kavmi, Nuh'a olan itirazlarını şu gerekçelere dayandırır: “*Sizin bir üstünlüğünüzü de görmüyoruz.*” Yani ahlakınızda da yaratılışınızda da, rızkınızda da bu dine girdiğinizden bu yana bize üstün bir tarafınızı görmedik. Zaten bundan önce de ne malınız fazlaydı, ne de görüşleriniz bizden üstündü.¹⁹⁶

Sizin yaratılış olarak, mal bakımından, sahip olduğunuz nüfuz bakımından bize bir üstünlüğünüz yoktur diyerek gücü, serveti önceleyen bir düşüncenin arkasına takılmışlar, erdemi, fazileti, yüce değerlere isnad edecekleri yerde tamamen dünyevi değer ölçülerine dayandırmışlardır.¹⁹⁷

Esed (ö.1992), Hûd suresi yirmi yedinci ayetini; “Tüm peygamber kıssalarının ve özellikle de Hz. İsa ve ondan sonra gelen Muhammed (a.s.)’e inen Kur’an’ın vurguladığı gibi ilk inananların çoğu, ilahi mesajın kendilerine bu dünyada daha âdil bir toplumsal düzen, ahirette de ebedi mutluluk vaat ettiği toplumun aşağı sınıflarına mensup köleler, yoksullar ve ezilenler tarafından çıkmıştır”¹⁹⁸ şeklinde yorumlamıştır.

Hz. Nuh'un kavminden olup ona tabi olmayanların inanmama gerekçesi, “*İçimizden ayak takımının sana tabi olduğunu görüyoruz*”¹⁹⁹ ifadesinde de kendini gösteren, fakirleri ve toplumun güçsüz kesimini beğenmeme düşüncesidir. Onların bu tepkilerinin sebebi, baş olma sevdasının soyluları kuşatmış olması ve bundan

¹⁹⁵ Esed, *Kur'an Mesajı*, III, 1193.

¹⁹⁶ Bkz. Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, III, 317. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, IV, 96.

¹⁹⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, II, 521.

¹⁹⁸ Bkz. Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 428.

¹⁹⁹ Hud 11/27.

vazgeçmenin zorluğudur. Fakir kimseler için ise bu zorluk yoktur. Dünyada insanların, çoğunlukla sergiledikleri tavır işte budur.²⁰⁰

Kur'an, Şura Suresi'nde; *"Allah din olarak Nuh'a emrettiğini size de emretmiştir..."*²⁰¹ buyurmaktadır. Zikredilen bu ayetten yola çıkarak o dönemde de zekat ve infakın Nuh'a emredildiği ihtimaline varmamıza rağmen, Kur'an'da açık bir lafızla Nûh (a.s.)'un kendi toplumuna, zekât ve infakı önerdiğini görmüyoruz. Belki de Kur'an, yeni oluşan toplum hayatının iyice yerleşmesi, toplumda karşılıklı yardımlaşma fikrinin meydana gelmesi için "tedrîcilik" kanununu yürürlüğe koymuştur. Zira toplumsal yardımlaşma için cemiyetlerde zihni bir alt yapının oluşması ve bireylerin ihtiyaçlarının karşılanması, ancak toplumun diğer fertleri tarafından yapılmasının zorunlu olduğu durumlarda ve gelişmiş sosyal hayatta mümkündür. Bununla birlikte Kur'an, ilk dönem kavimlerinden itibaren fakir ve yoksulların o toplumdaki varlıklarına dikkat çekmiş, zenginlerin bu kesimi hor görmemeleri gerektiğine de vurgu yapmıştır.

B. Hz. Hûd'un Kavmi ve Dünyevî Yatırım

Kur'an, Hûd (a.s.)'un kavmi olan Âd'ı anlatırken onların lüks binalar yaptıklarını ve bu meskenleri, dünyada temelli kalacakları düşüncesiyle inşa ettiklerini şöyle anlatır.

Hûd, kavmine; *"Siz her yüksek yere anıtsal binalar dikeyor ve sanki ebediyyen yaşayacakmış gibi çok büyük köşkler inşa ediyorsunuz."*²⁰² der.

Elmalılı bu âyeti şöyle yorumlamaktadır: "Hakîkî veya hükmi bir faidesi olmayan, oyun ve eğlence gibi boş şeyler, yani ciddi bir maksadı meşru olmaksızın mücerred binasile eğlenmek, ıftihar etmek için saray, köşk, bina yapıyorsunuz. Yahut, cemiyetin hakîkî faydasını, mâneviyatını düşünmeden, ahlakı gözetmeyerek maddî olan san'athâneler yapıyorsunuz."²⁰³

Elmalılı bu yorumuyla, sırf maddî kazanç ve övünç için yapılan her türlü yapılanmanın, sanayinin, topluma gerçek anlamda fayda sağlamayacağına işaret etmiştir.

²⁰⁰ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi*, IX, 23.

²⁰¹ Şura 42/13.

²⁰² Şuarâ 26/128-129.

²⁰³ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3634-3635.

Hûd (a.s.)’un onların bu durumlarını tepkiyle karşılaması sebebi, onların maddî problemlere gırtlaklarına kadar gömülmüş olmaları ve dünyanın dışında herhangi bir hedef gözetmeksizin maddî lüks ve refahın içerisine gömülmüş olmalarıdır.²⁰⁴

Hûd (a.s.)’un kavminin yaptığı binalar ihtiyaç için değil genel anlamıyla, övünmek ve gösteriş yapmak içindi. Zira âyette رِيعٌ kelimesi geçmektedir. Uzaktan görülebilen yüksek binalar²⁰⁵ için bu kavram kullanılır.

Kur’an, infak adına kullanılmayan, insanlığın hayrına olmayan yatırımların topluma bir yarar sağlamayacağına vurgu yapar.

Lüks ve aşırı harcamanın infaka, yardımlaşmaya engel olacağının izlerini Şuarâ Sûresi’nde Hz. Hud’un anıldığı ayetlerde görmekteyiz. Tarih boyunca ilahi vahyin öğretisinden ve peygamberlere baş kaldıran varlıklı insanların genel tavrını, onların toplumdaki diğer fertlere karşı böbürlenmelerinin bir tezahürünü Kur’an bize bu ayetlerde beyan etmektedir. Mevdûdî (ö.1979), bu ayetleri yorumlarken bu noktalara dikkat çekerek der ki; “İhtişam ve şanınızın göstergesi anıtlar olmaktan başka bir yarar ve amaç taşımadıkları halde sırf servet ve gücünüzü göstermek için büyük büyük binalar dikersiniz. Oturmak için binalar yapıyorsunuz ama onların yapımında dünyada sonsuz kalacakmış gibi, servetinizi, her türlü fiziki-zihni yeteneğinizi harcıyorsunuz. Mimaride israfın rastgele ortaya çıkmayıp maddî amaçlar ve bencil kazançlar uğrunda servet yığma ve çılgınlığın sonucu olduğu burada belirtilmelidir. Hz. Hud’un, kavmini mimarideki israf ve lüksten dolayı eleştirmesi, yalnızca yüksek köşk ve anıtlara değil, ayrıca yaşadığı toplumun her yerinde tefessüh alametleri, anıt ve köşkler şeklinde görülen köhnemiş medenîyetlerine ve sosyal sistemlerine de yöneliktir.”²⁰⁶

Râzî, İbn Abbas’a dayandırarak Hz. Hûd’un kavminin övünmek için ki bu sayede zenginlikleri anlaşılsın diye yüksek yerlere binalar yaptıklarını, ayrıca her yüksek yere, Hz. Hûd’u dinlemeye gidenlerle alay etmek için yollar üzerinde köşkler yaptıklarını aktarır.²⁰⁷

²⁰⁴ Bkz. Said Havva, *el-Esas fi’t-tefsir*, X, 307.

²⁰⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 208.

²⁰⁶ Bkz. Mevdûdî, *Te’fhimü’l-Kur’ân*, IV, 51.

²⁰⁷ Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXIV, 157.

Kur'an, Hûd kavminin israf ve dünya hayatına karşı hırslarının yanı sıra başkalarına karşı davranışlarında kaba ve zorba olduğunu şöyle ifade eder: “*Tutup yakaladığınız vakit zorbalar gibi yakalarsınız.*”²⁰⁸ Razi, bu yakalama şeklinin Allah hakkında bir övgü ifade etse bile kullar hakkında kötü bir vasıf olduğunu dile getirir ve devamla der ki: Buna göre sanki hak etme yoluyla değil de isti’la yoluyla başkasına hücum edenin onu tutması (zorbaların yakalaması) olarak tavsif edilmiştir. Hz. Hûd’un söylediği bu üç cümlemin –yüksek binalar yapmak, ebedî yaşayacaklarını sanarak köşk ve saraylar inşa etmek, zorbaca yakalamak- hulâsası şudur: Bu gerçekleştirilen eylemler Hûd kavminin ululukta ve büyüklükte tek olma arzusuna dayanır. Bütün bunlar, uluhiyyete ait sıfatlar olup, kul için Tâhâkuku imkansız olan şeylerdir. Böylece bu dünya sevgisine batıp gittikleri, kulluk sınırlarını aştıkları ve rububiyet iddiasının etrafında toplandıkları için dünya sevgisinin onlara hükümrân olduğuna delalet eder ki bu da her hatanın başının, küfür ve günahın sebebinin dünya sevgisi olduğunu gösterir.²⁰⁹

Hûd (a.s.)’un kavminin çoğu, mazlum konumundaki kişileri döverek mallarını gasp etmekteydiler. Allah’ın onlara verdiği güç ve imkanları Yüce Allah’a taatte kullanmaları gerekirken Allah’a isyan olan boş, sefih ve aşağılık işlerde kullandılar.²¹⁰ Fakir ve güçsüz insanlara yardım edip onları kollamaları gerekirken aksine onların mallarına el koyuyorlar ve bu insanlara zulmediyorlardı.

B. Bayraklı da bu ayetlerle ilgili olarak şöyle bir yorum getirmektedir: “Öyle anlaşılıyor ki, Âd kavmi eğlenceye çok düşküdü. Eğlenmek için israfa kaçarak dağlarda büyük köşkler yapıyorlardı. Hûd peygamber onların bu yaptıklarını uygun bulmuyordu. Çünkü onların bu davranışlarında gösteriş ve israf vardı. Bu da Allah’ın verdiği nimete nankörlük, boşuna harcama ve fakirleri gözetmemek anlamına gelmektedir. Ayrıca ebedilik duygusu içinde kendilerine aşırı masraf yaparak ihtiyaçtan daha büyük binalar yapmış olmaları; Âd toplumunun, mutedil/ölçülü olan dengeyi bozarak ev yapımında israfa, aşırılığa gittiğini göstermektedir.”²¹¹

Hz. Hud’un kavminden ona inanmayanlar, lüks bir hayat yaşamak ve eğlence alemlerini devam ettirebilmek için meşru olmayan yollara sapıyorlardı. Bunu Kur’an

²⁰⁸ Şuara 26/130.

²⁰⁹ Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXIV, 157.

²¹⁰ Bkz. Sâ’dî, *Tefsir-u Sâ’dî*, III, 1227.

²¹¹ Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, XIV, 98-99.

şöyle anlatır: “*Ve tuttuğunuzu zorbalıkla koparıyorsunuz*”²¹² Kurtubî, el-Kelbi ve Hasan el-Basri’den naklen bu ayeti; “Gerekli araştırmayı yapmaksızın kızgınlık ve öfke ile birisini öldürmek”²¹³ şeklinde tefsir etmektedirler. İbn Abbas ve Mücahid b. Cebr, ayette geçen بطش kelimesini, “kılıçla öldürmek yahut kamçıyla dövmek suretiyle şiddet uygulamak”²¹⁴ şeklinde açıklamışlardır.

Mevdûdi, Hûd kavminin şımarıklığını ve toplum fertlerine nasıl büyük ölçüde zarar verdiklerini; “sürekli artan hayat standardınızın taleplerini karşılamak için küçük evlerle yetinmiyor, köşkler yapıyorsunuz. Ama insanlıktan öylesine soyutlanmışsınız ki kalplerinizde yoksullara karşı hiçbir acıma duygusu, adalet duygusu kalmamış, içinde yaşadığınız toplumun zayıf ve güçsüz olanlarını zalimce eziyorsunuz ve barbarlığınızdan hiç kimse kurtulamamaktadır ve bu hayat tarzınız size çirkin hasletleri kazandırmaktadır.” şeklinde yorumlamıştır.²¹⁵

Kur’an’da Hz. Hûd’un kavmine açıktan infak ve zekatı emrettiğine dair bir ifade göremiyoruz. Lakin Hz. Hûd’un kavminin içinde fakir kimselerin bulunduğunu ve bu fakir insanların toplumun varlıklı kesimi tarafından gözetilmediğini ve bunun neticesinde de Hz. Hûd tarafından onların uyarıldığını görüyoruz. Allah Teâlâ, her dönemde toplumda var olan yoksul kesiminin kollanılıp gözetilmesini ister, bunu yapmayanları zemmeder.

C. Hz. İbrahim ve Zekât

İbrahim (a.s.), bilindiği gibi Nemrud’un ona uyguladığı ateşle cezalandırma tuzağından Allah’ın yardımıyla kurtulmuştu. Bu olaydan sonra Kur’an, İbrahim (a.s.) ile yeğeni olan Lût (a.s.)’un Irak topraklarından çıktıklarını ve bereketli kılınan topraklara, yani Şam ve Filistin’e hicret ettiklerini bize anlatır.²¹⁶

Yine Kur’an, tarihî kronolojik bir sıra gözetmeksizin İbrahim (a.s.)’e İshak’ın ve torun olarak da Yakub’un bir lûtf olarak verildiğini bize aktarır ve akabinde de İbrahim

²¹² Şuara 26/130.

²¹³ Kurtubî, *el-Câmi*’, XIII, 114.

²¹⁴ Kurtubî, *el-Câmi*’, XIII, 114.

²¹⁵ Bkz. Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, IV, 51.

²¹⁶ Bkz. Enbiyâ 17/71. Ayrıca bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, IX, 46; Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, III, 317.

(a.s.)’in ve çocuklarının salih kişilerden olduklarına vurgu yapar.²¹⁷ İbrahim (a.s.)’i Allah Teâlâ bazı şeylerle, örneğin oğlunu kurban etmekle denemiş, O da Allah’ın emirlerine uyarak bu imtihanı kazanmıştı.²¹⁸ Allah Teâlâ da: “*Seni şüphesiz insanlara imam/önder kılacağım*” demişti. İbrahim de: “*soyumdan da önderler yap Yarabbî*” deyince Allah: “*Zalimler benim ahdime erişemez*”²¹⁹ dedi.

Kur’an, zalim olanların ve salih olmayanların risaletle görevlendirilmeyeceğini söyler. İbrahim ve onun çocuklarının salih oldukları Enbiyâ sûresi 72. âyette bildirilmiştir. Verilen her nimet ve yetki bir karşılık bekler. Allah Teâlâ, İbrahim’i, İshak’ı ve İshak’ın oğlu Yakub’u toplumlarının önderi, imamı olduklarını söyler.²²⁰ Buradaki önderlik sadece toplumların idarecisi olma anlamında değil, aynı zamanda peygamberlikle görevlendirilme şeklindedir. Allah, peygamberleri kendi yolunu insanlara gösterme gibi çok önemli bir vazife ile görevlendirmiştir. İlk başta nebîlerin, rasûllerin amelî planda hep insanlara hayır olan, onları dünya ve âhirette mutlu edecek ahlâkî eylemleri yaptıklarını, yapmaları gerektiğini Kur’an bize şöyle anlatır:

*“Ve onları (İbrahim, İshak ve Yakub) kendi emrimizle hidayete yönelten önderler kıldık ve onlara hayrın tümünü kapsayan fiilleri, özellikle namaz kılmayı ve zekat vermeyi vahyettik/emrettik.”*²²¹

Taberî, bu ayetin yorumunda namaz kılma emrine değinmişken zekat vermeyle ilgili bir açıklamada bulunmamıştır.²²² Râzî ise, Allah’a ibadetin bireysel yönünü en iyi şekilde ortaya koyan ibadetin namaz; Allah’ın yaratıklarına şefkatin, onlara acımanın en iyi tezahür ettiği ibadetin de zekat olduğunu söyleyerek bu ayette hayırlı amellerin içinden ilk olarak namaz kılmanın ve zekat vermenin öne çıktığını ifade eder.²²³

Açıktan zekat emrinin zikredildiği ilk âyetler, İbrahim (a.s.) ve onun zürriyeti olan İsmail, İshak ve Yakub ile başlamaktadır. Beydâvî, Neseî, İbn Âşur gibi müfessirler, “Onlara hayırlı ameller yapmalarını vahyettik” cümlesini, emir kipinde, yani “hayırlı

²¹⁷ Bkz. Enbiyâ 17/72.

²¹⁸ Bkz. Bakara 2/124; Saffât 37/102-105.

²¹⁹ Bakara 2/124.

²²⁰ Bkz. Enbiyâ 17/73.

²²¹ Enbiyâ 17/73.

²²² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, IX, 47.

²²³ Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXII, 191-192.

ameller adına her şeyi yapın” şeklinde tefsir etmişler ve âyetteki cümle yapısının bu anlamı kapsadığını söylemişlerdir.²²⁴

Nitekim, Haniflik/doğruluk, tevhid dininin temsilcisi olan İbrahim (a.s.)’ın davetinin dayandığı üç ana temelden biri tevhid ve namazla birlikte zekat ibadeti idi. Bu üç ana temel, Kur’an’da şöyle anlatılmıştır: “*Artık namazı dosdoğru kılınız, zekâtı veriniz ve Allah’a sarılınız.*”²²⁵

Allah’a teslimiyetin temsilcilerinden olan İbrahim (a.s.) döneminde Kur’an, toplumsal dayanışmanın temel ilkelerini ortaya koymaktadır. Bu da evveleminde malın temizlenmesi, toplumdaki yoksulların kalkındırılmasının vazgeçilmez şartı olan zekat uygulamasıyla mümkündür. Hz. Peygamber (a.s.)’in büyük babası İbrahim (a.s.)’dir. İsrailoğulları peygamberleri denilen Yakub (a.s.) ve onun çocuklarının da büyük babaları yine İbrahim (a.s.)’dir. Kur’an’ın zekat ve namaz emirlerini İbrahim (a.s.)’in risalet dönemiyle birlikte açıktan zikretmesi, zekatın köklerinin onun dönemine hatta daha öncesine uzandığının bir delilidir.

A’lâ sûresi 14-19. ayetlerinde namaz ve zekat ibadetlerinin sarih olarak Hz. Peygamber döneminden önce İbrahim (a.s.)’in ve Mûsa (a.s.)’nin dönemlerinde de yürürlükte olduğunun izlerini görmekteyiz. “*Kurtuluşa erer ancak (zekatla malını, tevhidle yüreğini temizleyerek) arınan, Rabbinin adın anan sonra namaz kılan. Ama siz ahirete karşı dünya hayatını tercih ediyorsunuz halbuki ahiret daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Bunlar ilk/en eski sayfalarda da vardır, İbrahim ile Musa’nın sayfalarında!*”²²⁶

O halde Hz. İbrahim’e indirilen sahîfelerde de namaz kılan, zekat veren... kimselerin felâha erdiği anlatılmaktadır. Bunun örneğini Ebu Zerr (r.a.)’in rivayetinde görmekteyiz.

Ebü Zerr (r.a.) der ki: “Ya Rasûlallah! İbrahim (a.s.)’e indirilen sayfalarda ne vardı? diye sordum. Hz. Peygamber (a.s.) de onların hepsinin meseller ve ibretli sözlerden ibaret olduğunu söyledi. Şöyle ki: “Ey saltanat verilen (buna da) aldanan kral! Ben seni dünya mallarını bir araya toplayıp yığasın diye göndermedim. Seni ancak

²²⁴ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, IV; 262; Neseî, *Medârikü’t-tenzîl*, IV, 262; İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XVI, 110-111.

²²⁵ Hac 22/78.

²²⁶ Â’la 87/14-19.

mazlumun hakkını zalimlerden alasın diye gönderdim. Çünkü ben mazlumun duasını kâfir de olsa geri çevirmem...”²²⁷

Burada dünya malını salt zengin olmak için kazanma ve biriktirmenin zemmedildiğini görmekteyiz. Bunun zımnında bu malların ihtiyaç sahiplerine infak edilmesinin istendiğini de anlamaktayız.

Zemahşerî âyette geçen “tezekkâ” kelimesiyle ilgili şu yorumları yapar: “Tezekkâ;

1-Namaz için temizlenmek (hadesten Tâhâret)

2-Takvaya uygun amelleri çok yapmak.

3-Sadaka vermek.”²²⁸

Nesefî de, “tezekkâ” kavramını, şirkten temizlenme, zekat verme ve tasaddukta bulunma”²²⁹ şeklinde yorumlamıştır.

Elmalılı ise “tezekkâ” kelimesini yorumlarken geniş bir açılımda bulunur ve der ki: “Buradaki zekat sadece sadaka-ı fitr ve zekat-ı maliye değil, bâtınî ve zâhirî temizlik”²³⁰ anlamlarına da gelir.”²³¹

Râzî Enbiya Suresi 73. ayetle ilgili olarak der ki: “Allah’a ibadetin bireysel yönünü en iyi şekilde ortaya koyan ibadet, eylem, namazdır. Allah’ın yaratıklarına şefkatin, onlara acımanın en iyi tezahür ettiği ibadet de zekattır. Bundan dolayı hayırlı amellerin içinden ilk olarak namaz kılma ve zekat verme eylemleri öne çıkmıştır.”²³²

Kur’an, mücmel olarak İbrahim (a.s.) dönemindeki zekata değinirken, onun oğlu İsmail’i anlatan âyetlerde ise biraz daha açık ifadeler kullanır. Şimdi de İsmail (a.s.) dönemindeki zekat olgusunu, Kur’an perspektifinden ele alalım.

D. Hz. İsmail Dönemi ve Zekat Emri

Hz. İbrahim (a.s.) ile başlayan zekat gerçeğinin izlerini İsmail (a.s.)’in risaleti döneminde daha net görmekteyiz. Bunu Kur’an şu ifadelerle anlatır: “*Bu kitapta İsmail’i*

²²⁷ Ebu Nuaym, *Hilyetü’l-evliya*, I, 167; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, II, 116; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I, 223-224.

²²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 359.

²²⁹ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, VI, 495.

²³⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5765.

²³¹ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5765-5766. Aynı zamanda Elmalılı, A’lâ 14. âyetteki namazın bayram namazı, tezekkânın da fitr sadakası anlamına geleceğini söyler.

²³² Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXII, 191-192.

de an! Doğrusu, o da her zaman sözünde duran biriydi, bir elçi, bir nebiydi. Ve ehline, halkına namazı ve zekatı emrederdi ve Rabbinin katında hoşnutluk kazanmıştı."²³³

Elli beşinci âyette *وَكَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ* cümlesi yer almaktadır. Âyetin bu bölümüyle ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. İsmail (a.s.)'in ehlinden kastolunan, onun yakını olan "Cürhüm Kabilesi" ile kendi aşiretidir.²³⁴

Ama bazı müfessirler *أَهْلَهُ* kelimesini, "gönderildiği toplum, ona inanan ümmeti, davetini ulaştırabildiği kimselerin tamamı"²³⁵ olarak tefsir etmişlerdir.

Zemahşerî, *أَهْلَهُ* kelimesine farklı bir anlam yükler ve der ki: "İsmail (a.s.)'in ehli, O'nun ümmetinin tamamı demektir. Zira bir peygambere sıhriyet bakımından yakın akraba olanlar da, olmayanlar da onun ehlinden sayılır. Peygamberlere inanan insanlar, onların yakını kabul edilirler."²³⁶

Kur'an, İsmail (a.s.)'in namaz ve zekat ibadetinin yapılmasını önce yakınlarından-ehlinden istediğini bize bildirir. Zira peygamberler, dinin emirlerini önce kendi ailelerine tebliğ ederler, mâlî bir ibadet olan zekatı da önce kendiler ifâ eder, daha sonra toplumun diğer fertlerine ulaştırırlardı. Bu uygulamanın örneğini Tâhâ sûresi 132. âyette görüyoruz. Allah Teâlâ Hz. Peygamber (a.s.)'e hitaben: "*Ehline/yakınlarına namazı emret ve sen de namaz konusunda devamlı/sebatkâr ol!*"²³⁷ emrini vermişti. Şuarâ sûresi 214. âyette: "*Ey Muhammed! Önce en yakınlarını korkut, onları uyar*" denilmektedir.

Zemahşerî bu konuda yine farklı bir açılımda bulunur; "Salih bir kimseden beklenen, kendi yakınları ve ilişki kurduğu kimselerle birlikte, başkalarına da nasihati, iyi olan şeyleri tavsiye etmeyi ihmal etmemesidir. Bununla birlikte, dinin güzellikleriyle onları hissedâr kılması ve bu konuda onlara aktarılacak, duyurulacak şeyler konusunda elinden gelen çabayı harcaması gerekir. İhmale gelmeyen konularda da acele etmesi

²³³ Meryem 19/54-55.

²³⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, XI, 107; Nesefî, *Medarikü't-Tenzil*, IV, 165; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, III, 420.

²³⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXI, 232; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, III, 420.

²³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 28.

²³⁷ Tâhâ 20/132.

gerekir”²³⁸ diyerek dinin yapılmasını istediği bir şeyi, bir peygamberin öncelikle en yakınlarından başlamasının Kur’ânî bir ilke olduğuna dikkat çeker.

Biz de bu yoruma katılıyoruz. Zira peygamberlerin böyle bir tavır takınması, onun toplumundan gelecek olan itirazlara da bir cevap niteliğindedir.

Râzî de, “peygamber, bir şeyi ailesine emrediyorsa, onu ümmetine de emreder. Namazı, zekatı önce kendi ehline emreder, sonra kendine uyanlara emreder”²³⁹ diyerek, Zemahşerî’nin yorumuna yakın bir açıklama yapmıştır.

Yine Râzî, ilk dönem müfessirlerinden İbn Abbas’a isnad ederek, İsmail (a.s.)’in ehline emrettiği zekatı “Allah’a itaat ve O’na karşı olan ihlas”²⁴⁰ diye tefsir etmiştir. Şevkânî de, “âyetteki “zekat” kavramı, hem lügavî hem de ıstılahî anlamı içermektedir. Yani, bilinen namaz ve zekat anlamında kullanıldığı gibi, pisliklerden arınma anlamına da gelebilir”²⁴¹ demekte ve iki anlamı da içine alan bir yorum yapmaktadır.

Ama namazla birlikte zikredilen zekatın mâlî ibadet anlamında zekat olduğu daha isabetlidir. Nitekim Râzî’nin tercihi de bu yöndedir.²⁴²

İbn Âşûr’un dediği gibi, “Arap toplumu İsmail’in soyundan gelmiştir. Onun şeriatı da babası İbrahim (a.s.)’in şeriatıdır. O’nun dininin temelini tevhid, namaz ve zekat oluşturmaktadır.”²⁴³

Milattan yaklaşık 1900-2000 yıl önce risaletle gönderilen İbrahim’in oğlu İsmail (a.s.)’in döneminde²⁴⁴ de zekat yürürlükte idi. Namazla birlikte zekat, onun davetinin temelini oluşturunuyordu. Hz. İsmail (a.s.) döneminde zekatın anlatıldığı âyetlerde, zekatın verileceği sınıflardan bahsedilmemektedir. Mutlak anlamda zekat anlatılmaktadır. Bu da bize İsmail (a.s.)’in dönemindeki zekatın, malı temizleme, maldaki fakirin hakkını vermek şeklinde olduğunu anlatmaktadır. Bir veçhesiyle bu zekat, mecburî olan infakın da bir uygulaması şeklinde anlaşılabilir.

²³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 28.

²³⁹ Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXI, 232.

²⁴⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXI, 232.

²⁴¹ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, III, 420.

²⁴² Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXI, 232.

²⁴³ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr*, XVI, 130.

²⁴⁴ Mevdûdî, *Tevhid Mücadelesi*, I, 426.

E. Hz. Şuayb'ın Kavmi ve İktisadî Çürüme

Hız. Şuayb'ın peygamber olarak gönderildiğı toplum Medyenliler ve Eykeliler'di. Bu toplumun gelir kaynağını ticaret oluşturuyordu. Bu sebeple Şuayb (a.s.) onları ticaretteki hile ve düzenbazlıktan sakındırıyordu. Ama onlar ölçerlerken ve tartarlarken sattıkları kimselere hile yapıyorlar, eksik ölçüyorlardı. Onların böyle davrandığını Hz. Şuayb'ın řu öğütlerinden anlıyoruz: *“Ey kavmim! Ölçüyü ve tartıyı –adalet göstererek– tam tutun ve insanlara eşyalarını eksik vermeyin ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayın”*²⁴⁵ demişti.

Şuayb, kavminin “biz böyle yaparsak az kazanırız” gibi istifhamlarını da dikkate alır ve onlara: *“Eğer Allah'a ve âhiret gününe inanıyorsanız, dürüst alışveriş sonucunda Allah'ın size bıraktığı helal kazanç sizin için daha hayırlıdır. İşte ben sizi bu şekilde uyarıyorum. Zira ben sizin başınızda bekçi değilim”*²⁴⁶ diyerek cevap verdi.

O'nun kavmi olan Medyenliler, Şuayb (a.s.)'in sözünü dinleyip, dikkate alacakları yerde, müstehzî/alaylı bir üslupla ona karşılık verdiler: *“Ey Şuayb! Senin namazın mı babalarımızın taptığı şeyleri terk etmemizi ve mallarımızı dilediğimiz gibi kullanmaktan vazgeçmemizi sana emrediyor? Oysa sen, gerçekte yumuşak huylu, akıllı bir insansın!”*²⁴⁷

Şuayb (a.s.)'in namazı öne çıktığı için, onun risaletini inkâr etmeyi açıktan ifade etmiyorlar, *“Senin namazın mı bunu emrediyor?”* diyerek, namazın zımında Şuayb (a.s.)'in peygamberliğiyle istihzâ ediyorlardı.²⁴⁸

Burada zikredilen namazı, Matürîdî iki anlamda yorumlamaktadır: Birincisi, kıraat ikincisi ise bilinen namaz anlamındadır. Şuayb'ın kavminin namaza vurgu yapmalarının sebebi, Şuayb (a.s.)'in Allah'a olan kulluğunda en önemli paya sahip olan şeyin namaz olmasıdır. İbn Atıyye de burada zikredilen ‘namaz’ın malum olan namaz olduğı görüşünü savunur.²⁴⁹ Razî ise ayetteki صلاة kelimesini ‘din’ ve ‘iman’ olarak tefsir eder.

Buna göre ayetin ilgili kısmı, *“Senin dinin/imanın mı emrediyor?”* anlamına gelir.²⁵⁰

²⁴⁵ Hûd 11/85.

²⁴⁶ Hûd 11/86.

²⁴⁷ Hûd 11/87.

²⁴⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IV, 2808.

²⁴⁹ Matürîdî, *Te'vilâtu ehli's-sünne*, II, 546; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IX, 209.

²⁵⁰ Razî, *Mefatihü'l-ğayb*, XVIII, 43.

Bütün ilâhî şeriatlarda namaz vardı ve bütün elçiler Allah’a kullukla, namazla sorumlu idiler. Şuayb’ın kavmi olan Medyenliler ve Eykeliler, mal konusunda ilâhî bir emrin müdahalesini istemiyorlar, hem kendilerine ait malları, hem de toplumdaki diğer fertlerin mallarını kendi keyiflerine göre kullanmak istiyorlardı.²⁵¹ Bütün ilâhî dinlerin ortak maksadı olan “mal güvenliği”, “malın korunması” ilkesini kabule yanaşmıyorlardı.

Onlar ekonomik ve iktisadî hayatlarına dinin müdahale etmesini istemiyorlardı. Dürüstlük, doğruluk gibi değerlerin iktisadî hayatta onlara göre yeri yoktu. Hatta ahlâkın ekonomiye girmesini, ekonomiye bir müdahale olarak görüyorlar ve onu bozacağına inanıyorlardı.²⁵²

Hız. Şuayb’ın kavmi, dini sosyal ve iktisadî hayattan soyutlamaya çalışıyor,²⁵³ kendilerine verilen malları meşrû – gayr-ı meşrû ayırımı yapmaksızın istedikleri gibi kullanmak ve harcamak istiyorlardı. Onların bu isteklerini Kur’an şu cümleyle ifade eder:

“*Mallarımız konusunda dilediğimiz gibi tasarruf yapmayı...*”²⁵⁴

Bu cümle, diğer âyetler bağlamında düşünüldüğünde, Medyenlilerin ticaret konusundaki eksik ölçme, eksik tartma, para olarak kullandıkları altın ve gümüşün gramajını düşürme gibi konularda serbestiyet istedikleri şeklinde anlaşılabilir.

Nitekim *Ahkâmü’l-Kur’an* müellifi İbnü’l-Arabî (ö.543/1148), Hûd sûresi 87. âyetin bu kısmını tefsir ederken şu cümlelere yer verir: “İmam Malik, Medyenliler, dirhem ve dinarlarından eksiltme yapıyorlardı, demektedir.” İbnü’l-Müseyyib ve Zeyd b. Eslem de (ö.136/753) Medyenliler ve Eykeliler, ticarete kullandıkları gümüş ve altın paralardan eksiltme yapıyorlardı, şeklinde yorumlamışlardır.²⁵⁵

İlk dönem müfessirlerinin yaptıkları bu yorum, isabetli bir yorumdur. Zira Â’raf 85. âyette de “*Ölçüyü ve tartıyı tam yapın ve insanların eşyasını eksiltmeyin. Mallar ve diğer*

²⁵¹ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IV, 2808.

²⁵² Bkz. Kutup, *Fî zılâli’l-Kur’ân*, IV, 1920.

²⁵³ Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, II, 418.

²⁵⁴ Hûd 11/87.

²⁵⁵ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III, 18.

muamelelerle ilgili ilâhî kurallar konulmuşken, onları bozarak yeryüzünde fesat çıkarmayın”²⁵⁶ denilmektedir.

Hûd 87. âyetteki “*Mallarımız konusunda istediğimiz gibi davranmayı...*” cümlesini sadece ticari konulara hasretmek, pek de isabetli bir tefsir değildir. İlk dönem müfessirlerden Hasan el-Basrî (ö.110/728), Süfyân es-Sevrî (ö.161/777), “Allah Teâlâ Şuayb (a.s.)’a namazı ve zekatı emretti, O da kavmine emretti, ama onlar zekattan ve namazdan imtinâ ettiler, bu emirleri yerine getirmediler”²⁵⁷ demektedirler.

Bu yorumu daha isabetli görmekteyiz. Zira “*Senin namazın mı bize bunları emrediyor?*” cümlesi Şuayb’ın döneminde namaz ibadetinin olduğunun delilidir. Medyenliler ve Eykelilerle ilgili âyetlerde zekatın açıktan geçmemesi onun olmadığı anlamına gelmez, çünkü toplumlarda ferdî ibadetin yanında sosyal bir ibadet olan zekatın, infakın olması kaçınılmazdır. Zira Şuayb (a.s.)’dan önce peygamber olarak gönderilen İbrahim (a.s.) ve İsmail (a.s.)’in anlatıldığı âyetlerde namazla birlikte zekata vurgu yapılmaktadır.

Kur’an, Şuayb’ın kavminin davranış biçimini zemmederek anlatır. Malların fertler tarafından istenildiği gibi kullanılmasına da karşı çıkar. Zira mallar konusunda Kur’an’ın ana ilkesi, “*o mallarda insanın belirli bir süre intifa hakkının bulunduğu*”²⁵⁸ yönündedir.

Mallar konusundaki bu kural, bütün peygamberlerin öğütlerinde de değişmemiştir. Bireyler, bedensel ibadetlerden sorumlu oldukları oranda malî ibadet ve mükellefiyetlerden de sorumludurlar.

İnfak edilmeyen, zekat vererek arındırılmayan mallardan her mal sahibi sorumludur. Bugünün insanının da ticarî muameleler ve mallarını tasarruf konusunda, Medyenliler ve Eykelilerin düştüğü fikrî yanılgıya düşmemesi, müfessir Elmalılı’nın dediği gibi, “Ticaret namıyla hiylekârlık muğâlatasıyla tecavüz, terbiyesizlik, müfsidlik etmek vahy-ü nübüvvete ukalalık demek, asrî kâfirlerde de en çok görülen şinşinei cahiliyye’den (cahiliyye âdeti) olmak itibariyle Medenîyet-i hâzıra insanları Kıssai Şuayb ve Medyen’i pek ziyade nazar-ı ibret ile dinlenmelidirler.”²⁵⁹

²⁵⁶ Kısa, Mahmut, *Kısa Tefsirli Kur'an-ı Kerim Meâlî*, s. 186, 187.

²⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, IV, 150; Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 197.

²⁵⁸ Hadîd 57/7.

²⁵⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IV, 2808.

Hız. Peygamber (a.s.)'in risaletinden önceki dönemlerde, yani geçmiş peygamberler döneminde Kur'an'ın zikrettiğı infak, zekat konularını ele alırken, âyetlerin inme dönemini esas almayacağımızı, infak ve zekat olgusunun geçtiğı âyetlerin üzerinde duracağımızı daha önce söylemiştik. Hız. Musa (a.s.) ve Tevrat'ın indirildiğı dönemi ele alırken, infakın, zekatın söz konusu edildiğı âyetleri ele almaya, bu konuda müfessirlerin yaptığı yorumlara yer vermeye, zaman zaman da Kur'an'la uyum arzeden Kitab-ı Mukaddes'in Ahd-i Atik bölümünde yer alan zekat ve infak âyetlerine yer vermeye çalışacağız.

F. Hız. Mûsa Dönemi ve Zekat

Allah Teâlâ, Mûsa (a.s.)'ya vahyini duyurmak ve Tevrat sahifelerinden bir kısmını ona vermek için Tur-i Sînâ'ya gelmesini emretmişti. Hız. Mûsa, Zilkâdenin başından sonuna kadar otuz gün oruç tuttu. Kardeşi Harun (a.s.)'u da İsrailoğullarının başına bıraktı. Tur-i Sînâ'ya ulaşınca Allah (c.c.), on gün daha oruç tutmasını, yani Zilhicce ayından da on gün eklemesini emretti veya kırk gün sürecek olan orucun tamamını Tur-i Sînâ'da tutmasını emretmişti. Hız. Mûsa bir ay gelmeyeceğini söylemişti. Otuz gün dolup Mûsa (a.s.) kavmine dönmeyince İsrailoğulları şüphe ve fesada düşmüşlerdi.²⁶⁰

Kur'an, İsrailoğullarının Mûsa Tûr-i Sînâ'da iken, “*Sûs eşyalarından yaptıkları böğüren bir buzağı heykeline taptıklarını*”²⁶¹ bize anlatır. Sonra Mûsa (a.s.)'ın elinde Tevrat'tan levhalar bulunduğu halde Tûr-i Sînâ'dan kavmine döndüğünü ve buzağıyı ilah edindiklerini görünce onlara kızdığını, kardeşi Harun'un sakalından tuttuğunu²⁶² zikreder. Kur'an, Mûsa (a.s.)'ın kavminden yetmiş kişiyi seçip tekrar Tur-i Sînâ'ya gittiklerini şöyle anlatır:

“Derken Mûsa, hep birlikte Allah'a yalvarıp bağışlanma dilemek üzere (daha önce) tayin ettiğimiz vakit için veya ikinci bir buluşma için kavminin içerisinde onları temsil edebilecek yetmiş kişi seçti. Mûsa ile birlikte Sînâ dağına vardılar ve Allah'ın kelamını işittiler. Fakat içlerinden bir kısmı yine azgınlaşarak: ‘Ey Mûsa, biz Allah'ı açıkça görmedikçe sana inanmayacağız’ dediler. Üstelik bunu tevbe etmek için geldikleri bir yerde söylüyorlardı. Bunun üzerine onları müthiş bir sarsıntı tutunca Mûsa: ‘Ey

²⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, I, 173-174; Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IV, 2275-76.

²⁶¹ A'raf 7/148.

²⁶² Bkz. A'raf 7/150.

Rabbim!’ diye yalvardı. ‘Dileseydin onları da beni de helak ederdin. İçimizden bazı sefîh/kendini bilmez kıt akıllıların yüzünden bizi helak mı edeceksin? Etme Yarabbi! Bu hâdise, senin çetin imtihanından başka bir şey değil. Bununla sen, dilediğini saptırır; dilediğini de doğru yola eriştirirsin. Bizim yegane yardımcımız ve koruyucumuz sensin. Bizi bağışla, bize merhamet eyle. Sen ki, bağışlayanların en hayırlısısın.’”²⁶³

H. Mûsa (a.s.) duasını şöyle sürdürür:

*“(Yarabbi!) Bize bu dünyada da, âhirette de iyilikler yaz/iyilikler yapmayı nasib eyle. Çünkü biz sana döndük/yöneldik, tövbe ettik.” Buna karşı Allah Teâla: “Azabımı dilediğime veririm. Günahkârlardan dilediğimi onunla cezalandırırım. Rahmetime gelince, o her şeyi kuşatmıştır. Rahmetimi, bana karşı gelmekten sakınanlara, **zekatı verenlere** ve âyetlerimize yürekten inananlara yazacağım/nasip edeceğim. İşte bunlar; ellerindeki Tevrat’ta (ve daha sonra) İncil’de yazılı buldukları okuma yazması olmayan (ümmî) Rasûle tâbî olurlar.”²⁶⁴*

Bu ayette üç gruba dikkat çekilmektedir: Müttakîler, Zekatı verenler ve Allah’ın âyetlerine îman edenler.

İbn Atıyye (ö.542/1148), Râzî (ö.606/1210) ve Neseffî’ye (ö.710/1310) göre, âyetteki zekat mâlî mükellefiyet anlamındaki zekattır.²⁶⁵ Zira “zekat” kelimesinden önce îtâ fiili kullanılmıştır ki, bu kavramla zikredilen âyetlerde zekat, mallardan verilen zekatı ifade eder.

Yukarıdaki ayetlerin siyak ve sibakından, muhataplar H. Mûsa dönemindeki İsrailoğulları ile H. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki Kitap ehli olan Yahudiler olduğu anlaşılabılır.²⁶⁶

Elmalılı, bu ayetteki zekattan hem H. Peygamber dönemindeki Yahudilerin, hem de Mûsa (a.s.)’nın risaleti dönemindeki İsrailoğullarının sorumlu olduğunu söyler.²⁶⁷ Yine Kur’an, H. Peygamber’in döneminde yaşayan, Kur’an âyetlerini dinleyen

²⁶³ A’raf 7/155 (meâl: Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IV, 2293-2294; Kısa, Mahmut, *Kısa Tefsirli Kur'an-ı Kerim Meâlî*, s. 194).

²⁶⁴ A’raf 7/156-157.

²⁶⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XV, 21; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, VII, 176; Neseffî, *Medârikü't-tenzîl*, II, 645.

²⁶⁶ Nitekim İbn Abbas âyetle zikredilen kimselerin, peygambere tâbî olan mü'minler olduğu görüşünü savunur. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, VII, 261.

²⁶⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IV, 2297-2298.

Yahudilerin, aynı zamanda zekatı vermekle birlikte Hz. Peygambere ve Kur'an'a inanmalarının da şart olduğunu da söylemektedir.²⁶⁸

Beydâvî, “Mûsa’nın kavmine özellikle mâlî mükellefiyet olan zekat emredildi. Çünkü zekatın önemli bir yeri vardı ve zekat uygulaması onlara çok ağır geliyordu”²⁶⁹ diyerek zekat ibadetinin önemine işaret etmiştir.

İbn Atıyye; “Allah Teâlâ, rahmetinin kapsamına girecek olan kişilerin özelliklerini zikrederken, onların zorlukla yapabilecekleri amelleri şart koşmuştur. Niçin? Bunu duyanlar bu sahada yarışsınlar diye. Herkesin yapabileceği kolay işlerde yarış olmaz, yarış olsa da pek anlamı bir yarış ortaya konulmuş olmaz.”²⁷⁰ der.

Â’raf 155. âyet bize, bütün peygamberlerin davetlerinin esasının bedenî temizlik olan namaz ve mâlî temizlik olan zekat olduğunu göstermektedir. Mûsa (a.s.) kendinden önce risaletle görevlendirilmiş İbrahim, İsmail, Yakup, İshak’ın kendi toplumlarına zekat ve namazı emrettikleri gibi o da zekatı ve namazı emretmiştir.

Hz. Peygamber Mûsa (a.s.)’nın kavmine emrettiği zekatı, kendi dönemindeki kitap ehli olan Medine’deki Yahudilere de emretmiş, onlar: “Biz zekatı veriyoruz ve Allah’tan korkuyoruz”²⁷¹ demişler; buna cevaben Hz. Peygamber, “Onlar ki ümmî olan elçiye uyarlar”²⁷² âyetini okuyarak Yahudilerin kendisine îman ve ittiba etmelerinin Kur’an’ın bir emri olduğunu hatırlatmıştır.

İmam Mâtürîdî, bu ayetteki zekatın iki anlama geleceğini; birincisinin, mallardan verilen zekat; ikincisinin *tezkiye-i nefis* (ruhî temizlik) anlamındaki zekat olduğunu, fakat ikinci şıkkın tercihe şâyân bulunduğunu söyler.²⁷³ Fakat, Mâide sûresi 12. âyette zikredilen İsrailoğullarından alınan misak/söz gereği namaz kılmaları, zekat vermeleri gerektiği âyetinin tefsirinde ise Mâtürîdî, buradaki zekatın mâlî zekat olduğunu ve zekatın diğer ümmetlere de farz kılındığına bir delil olduğunu söyleyerek Ehl-i Kitap ile

²⁶⁸ Bkz. A’raf 7/155-156.

²⁶⁹ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, II, 645.

²⁷⁰ İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, VII, 176.

²⁷¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, VI, 81.

²⁷² A’raf 7/157.

²⁷³ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, II, 294.

ilgili âyetlerde zikredilen zekatın sadece ruhî arınma olmadığını, aynı zamanda mallardan verilmesi gereken bir mükellefiyeti de ifade ettiğine vurgu yapmıştır.²⁷⁴

1. İsrailoğullarından Alınan Mîsak ve Zekat Olgusu

Kur'an, İsrailoğullarından, yapılmasını istediği emirler konusunda söz/mîsak aldığını bize şöyle anlatır:

*“Hatırlayın! İsrailoğullarından ‘Allah’tan başkasına kulluk etmeyin, anne-babaya, akrabalara, yetimlere, miskinlere/yoksullara iyilik edin, iyi davranın, insanlara güzel söz söyleyin, namazı dosdoğru kılın, **zekatı verin**’ diye kesin söz almıştık. Ancak az bir kısmınız dışında hepiniz o sözümden döndünüz ve hala da yüz çevirmektesiniz. Keza sizden birbirinizin kanını dökmeyeceğinize, (birbirinizi) yurdunuzdan çıkarmayacağınıza dair kesin söz almış, siz de bunu kabul etmişsiniz. Buna bizzat sizler de şahitsiniz”²⁷⁵*

Ali b. Ebî Talha (ö.123/740), bu âyetteki zekatı, İbn Abbas’a isnad ederek “Allah’a itaat, O’na karşı samimi, ihlaslı olma”²⁷⁶ şeklinde tefsir eder.

İsrailoğullarına emredilen zekatın keyfiyetini Taberî; onların zekatı, Muhammed (a.s.)’in şeriatındaki gibi değildi; yakınlık/kurbiyet anlamını taşıyan bir zekattı. Onlardan bir kişi zekat olarak ayırdığı ürününü boş bir arâziye kor, semadan inen bir ateş onu yakarsa, o makbul, Allah katında kabul olunmuş sayılırdı. Eğer gökten bir ateş inmez ve onu yakmazsa, o zekat, kabul olunmamış, o adamın kazancının zulümden, haksız kazançtan olduğu veya Allah’ın ona emretmediği gayr-ı meşrû yollardan biriktirdiği şeklinde anlaşılırdı, diye tevil etmiştir.²⁷⁷ İbn Atıyye de Taberî’nin bu konudaki görüşünü aynen benimsemiştir.²⁷⁸

Bu iki yorumun ışığında âyetlerde geçen zekatı değerlendirecek olursak, buradaki zekat, yoksullara, miskinlere verilen aynî veya nakdî bir yardım değil, kişinin kazancının Allah katındaki makbuliyetini test etme, ölçme eylemi olarak görülmektedir. Kur’an böyle bir uygulamanın varlığını, Âl-i İmran ve Mâide sûrelerinde bize anlatmaktadır.²⁷⁹

²⁷⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, II, 22.

²⁷⁵ Bakara 2/83-84.

²⁷⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, I, 437. Bkz. İbn Atıyye, *e-Muharraru’l-vecîz*, I, 279.

²⁷⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, I, 437.

²⁷⁸ İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, I, 278-279.

²⁷⁹ Bkz. Âl-i İmran 3/183; Mâide 5/27.

Beydâvî (ö.685/1286), Hâzin (ö.741/1340) ve Fîruzâbâdî (ö.817/1415) gibi müfessirler, Bakara 83. âyetinde yer alan namaz ve zekat emirlerinin, İsrailoğullarına farz kılınan namaz ile mâlî mükellefiyet anlamındaki zekat²⁸⁰ olduğunu söylemektedirler. Biz de bu yorumun daha isabetli olduğunu düşünmekteyiz.

Âyetinde İsrailoğullarının yerine getirmekle mükellef oldukları emirler, bütün ilahi dinlerde yer alan genel geçer evrensel hükümlerdir. Sadece onların yerine getireceği emirler değildir. Yalnız Allah’a kulluk, anne-babaya ihsan, yakın akraba ile ilişkiyi devam ettirmek, toplumda her an bulunagelen yetimlere, miskinlere kol kanat germek, onlara yardımda bulunmak, sözün güzel olanını söylemek, bedenî ibadet olan namazı kılmak, mâlî temizlik olan zekatı vermek, vahye dayalı bütün dinlerin ortak çağrısını oluşturur. Bu teklifleri yerine getiren kişilerin Allah katındaki değeri yüksektir. Hâzin, bu âyetinde zikredilen sekiz emrin yapılmasını İsrailoğullarından Allah Teâlâ istemiş ki, bunları yapanların bir kıymeti, değeri olsun²⁸¹ şeklinde bir yorum getirerek, buradaki mîsakin içinde yer alan tekliflerin sıradan bir emir olmadığını vurgulamıştır.

Şevkânî (ö.1250/1834), âyetinde yer alan namaz, İsrailoğullarının kılmakla mükellef oldukları namaz, zekat da mallarından çıkarıp fakirlere verdikleri hissedir²⁸² diyerek Beydâvî ve Fîruzâbâdî’nin görüşlerine katılmıştır.

Her türlü tahrif ve tashiftten berî olan Kur’an, İsrailoğullarının Hz. Musa döneminden itibaren infak, ihsan, namaz ve zekatla mükellef olduklarını bildirir. Ancak bu mükellefiyetlerin “on emir” içinde yer almadığını görmekteyiz. Ahd-i Atîk’de yer alan on emir şunlardan oluşmaktadır:

-Karşımda başka ilahların olmayacaktır; kendin için oyma put, yukarıda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın, yahut yerin altında sularda olanın hiç sûretini yapmayacaksın.

-Allah’ın, Rabbin ismini boş yere ağzına almayacaksın.

-Sebt gününü takdis etmek için onu hatırında tut. Altı gün işleyeceksin ve bütün işlerini yapacaksın. Fakat yedinci gün Allah’ın Rabbe sebtir.

²⁸⁰ Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl*, I, 153; Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, I, 153; Fîruzâbâdî, *Tenvîru’l-mikbâs*, I, 153.

²⁸¹ Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, I, 153.

²⁸² Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, I, 139.

-Babana ve anana hürmet et; tâ ki Allah'ın, Rabbin sana vermekte olduğu toprakta ömrün uzun olsun.

-Katletmeyeceksin.

-Zina etmeyeceksin.

-Çalmayacaksın.

-Komşuna karşı yalan şahadet etmeyeceksin.

-Komşunun evine tama' etmeyeceksin.

-Komşunun karısına, yahut kölesine, yahut cariyesine, öküzüne eşeğine veya komşunun hiçbir şeyine tama' etmeyeceksin.²⁸³

Tevrat'ta yer alan "On Emir"i'nin, Kur'an'ın İsrailoğullarından talep ettiği; 'yakın akrabaya, yetimlere, miskinlere ihsanda bulunma, iyilik yapma, namaz kılma ve zekat verme, birbirlerinin kanlarını dökmeme, kendilerinden olanları yurtlarından çıkarmama'²⁸⁴ hususlarını ihtiva etmediği görülmektedir.

Elmalılı, İsrailoğullarından alınan ve on emri ihtiva eden bu tekliflerin, Ahd-i Atîk'de (Tevrat) yer alan on emir mi, yoksa Hâtemü'l-Enbiyâ Efendimize verdikleri ahit sûretleri mi olduğu hakkında iki rivayet olduğunu ve ikisinin de sahih olduğunu söylemektedir.²⁸⁵

İbn Âşur, ilgili âyette zikredilen emirlerin öncelikle Hz. Musa dönemindeki Yahudileri muhatap aldığı görüşünü yeğlemekle birlikte, Rasûlullah dönemindeki Yahudileri de kapsamasının mümkün olduğunu ifade eder ve burada zikredilen "zekat"ın sadaka anlamına gelebileceği gibi, vacip olan "zekat" anlamına da gelebileceğini söyleyerek infak ve zekat uygulamasının çok öncelere dayandığını belirtir.²⁸⁶

Ahd-i Atîk'de zikredilen on emir içerisinde zekat ve infakın yer almadığını, ancak Tevrat'ın diğer bölümlerinde infak ve zekat konularına yer verildiğini görmekteyiz. Şimdi bunlara dair bazı bölümleri sunalım:

²⁸³ Çıkış, 20/3-17.

²⁸⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 397-399.

²⁸⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 400.

²⁸⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, I, 583-584.

“Her üç yılın sonunda, o yılda mahsulünün onda birini çıkaracaksın ve şehirlerinde biriktireceksin ve seninle payı ve mirası olmadığı için Levili ve şehirlerinde olan garip ve öksüz ve dul kadınlar gelecekler ve yiyip doyacaklar.”²⁸⁷

“Sakın: Yedinci yıl İbra yılı yakındır diye yüreğinde bayağı düşünce olmasın ve fakir kardeşine karşı gözün kötü olmasın ve ona bir şey vermemezlik etmeyesin... Fakir kardeşine mutlaka vereceksin ve ona verdiği zaman yüreğin kederlenmeyecek. Çünkü bütün işlerinde ve el attığın her şeyde Allah’ın Rab, seni bunun için mübarek kılacaktır.”²⁸⁸

“Hasadının ardından süreni biçmeyeceksin ve budanmamış asmanın üzümlerini devşirmeyeceksin, memleket için tam rahat yılı olacak. Ve memleketin Sebti sizin için, kendin için, kulun için, cariyen için ve yanında misafir olan ücretli adamın ve garibin için yiyecek olacak.”²⁸⁹

“Üçüncü yılda, ondalığı ayırma yılında, mahsulünün bütün ondalığını, ayırmayı bitirdiğin zaman, onu Leviliye, garibe, öksüze ve dul kadına vereceksin ve senin kapılarında yiyip doyacaklar.”²⁹⁰

“Rahmi açanların hepsini ve sana ait olan hayvan ile doğanlarını Rabbe ayıracaksın. Erkekler, Rabbin olacaklar. Fakat eşeğin ilk doğanı için bir kuzu fidye vereceksin. Ve eğer fidye vermeyeceksen, onun boynunu kıracaksın ve senin oğulların arasında, insanın bütün ilk doğanların için fidye vereceksin.”²⁹¹

“Şahısları saymayan, rüşvet almayan büyük, kudretli ve heybetli Allah’tır. Öksüz ve dul kadın için adalet eder, garibe ekmek ve esvap vermekle onu sever. Siz de garibi seviniz. Çünkü Mısır diyarlarında gariptiniz.”²⁹²

“...Memleketin içinden fakir eksik olmayacaktır, bunun için ben, mutlaka kendi memleketinde kardeşinde, hakirine, fakirine elini açacaksın diye sana emrediyorum.”²⁹³

Ahd-i Atık’de yer alan bu cümlelerden, tarla ürünlerinin öşrü dediğimiz onda bir oranın/zekatın verilmesinin gerekli olduğunu anlamaktayız. Sebt/Cumartesi gününün,

²⁸⁷ Tesniye, 14/28-29.

²⁸⁸ Tesniye, 15/9-10.

²⁸⁹ Levililer, 25/5-6.

²⁹⁰ Tesniye, 26/12.

²⁹¹ Çıkış, 13/12-13.

²⁹² Tesniye, 10/17-19.

²⁹³ Tesniye, 15/11.

yedi sayısının önemle vurgulandığını tespit ediyoruz. Yedi yılda bir tarla ürünlerini bağışlama, onları yoksullara dağıtma emirlerinin olduğunu da müşahade ediyoruz. Ayrıca fakirlere yapılacak yardımın/infakın mahsulle sınırlı olmayıp, giyecek yardımı şeklinde yapılabileceğini anlıyoruz. “Kendi memleketinde olan fakirlere, düşkün insanlara yardım etme” emrinden de Yahudilerin kendilerine yönelik tasaddukta, yardımda bulundukları görülmekte ve diğer milletlerden olanlara yardım yapmadıkları da bu cümlelerden²⁹⁴ anlaşılmaktadır.

Ahd-i Atîk’den alıntıladığımız bu bölümde, kendilerine yardım edilecek olan sınıflar şöyle sıralanmaktadır:

- 1-Levili
- 2-Garip
- 3-Öksüz
- 4-Dul kadın
- 5-Köle-Cariye
- 6-Misafir olan ücretli (işçi)
- 7-Hakir (düşük, hor görülen kişi)

Ayrıca on emir içinde de anne-babaya hürmet ve ihsan emri yer almaktadır. Tevrat içinde geçen, ama Kur’an nasslarının geneline ters düşmeyen, bazı bölümleri zikretmeyi yararlı gördüğümüz için burada ele aldık. Zira bizim incelemeye çalıştığımız asıl konu, Hz. Peygamber (a.s.)’den önceki rasuller döneminde zikredilen, emredilen, infak ve zekat ve bunun Kur’an perspektifinden ele alınmasıdır. Çünkü çalışmamızın başlığı ve sınırı bunu gerektirmektedir.

Bununla birlikte, Bakara 83. âyet şu şekilde sona ermektedir:

“Ancak az bir kısmınız dışında hepiniz o sözünüzden/Allah’a verdiğiniz ahdinizden döndünüz ve hâlâ da yüz çevirmektesiniz.”

Âyetin bu cümlesinde iltifat sanatı vardır. Yani âyette önce Rasûlullah (a.s.)’dan önceki İsrailoğullarından alınan mîsak ihbârî bir yapıyla anlatıldı, sonra gâipten muhataba doğru bir seyir takip ederek âyet sonlanmış oldu.

²⁹⁴ Tesniye, 15/11.

“Siz bu sözünüzden döndünüz” cümlesi muhataba söylenen bir sözdür. Allah Teâlâ, Hz. Peygamber dönemindeki Yahudileri de muhatap alan bir yapıyla âyeti sonlandırmıştır. Şevkânî; Allah’ın İsrailoğullarından aldığı ahitten Hz. Peygamber dönemindeki Yahudilerin de mes’ul olduğu apaçık ortadadır.”demektedir.²⁹⁵

Abdullah b. Selâm ve arkadaşları -ki, sayıları dördü geçmemektedir.²⁹⁶ - dışındaki Yahudilerin, Bakara 83. âyette zikredilen emirleri özellikle zekat, ihsan, infak emirlerini yerine getirdiklerine dair bir haberi, bir rivayeti görememekteyiz. Müfessir Hâzin de, “Yahudilerin bu mîsaka uymadıklarını, ancak birkaç kişinin buna uygun davranış sergilediği”²⁹⁷ yorumunu yapmaktadır. Biz müfessir Elmalılı’nın yorumunun da bu konuda bize ışık tutacağına inanıyor ve yorumunu aktarıyoruz:

“Siz bu mîsakı verdikten sonra vazgeçtiniz, yüz çevirdiniz, bu emirleri ağır görüp nakzı ahdeylediniz. İçinizden pek azı müstesna –kaldı ki bunlar– bi’seti Muhammediye’den evvel bu mîsak mûcibince dinlerine riayet edenler, bi’seti Muhammediye’den sonra da ona îman eden ve bu mîsakı ekmel sûrette îfa eyleyen Abdullah b. Selam ve emsali zevattır. Bunlar istisna edilince siz hala o îrazda/yüz çevirmekte devam edip gitmektesiniz.”²⁹⁸

İbn Hişam (ö.213/828) Yahudilerin, Ensardan bazı sahabenin yanına gelerek: “Mallarınızı infak etmeyiniz, hayır yolunda harcamayınız, biz sizin bu harcamanız nedeniyle fakir olacağınızdan korkuyoruz, aman ha! İnfak konusunda acele davranmayınız!”²⁹⁹ dediklerini ve bunun üzerine Nisâ 37-39. âyetlerin nâzil olduğunu bize nakleder.

Yahudilerin her fırsatta infaktan, zekattan kaçındıklarını Kur’an nasslarından öğreniyoruz. Bir kavim, bir millet hangi eylemi daha çok yapıyor veya terk ediyor, o kavmin ahlâk haline getirdikleri hayat tarzlarını Kur’an kendi metoduyla bize anlatmaktadır ki, o toplumun öne çıkan özellikleri, hayata bakış tarzları diğer milletler tarafından tanınsın, bilinsin.

²⁹⁵ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, I, 139.

²⁹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 584. Bu kişiler, Sâ’lebe b. Sa’ye, Esed b. Sa’ye, Esed b. Ubeyd’dir. Bkz. İbn Kesir, a.g.e., I, 584.

²⁹⁷ Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, I, 153.

²⁹⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 398.

²⁹⁹ İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 560.

Bakara 83. âyette öne çıkan bir konu daha var ki, o da zekatla birlikte ihsan kavramının bu âyette yer almasıdır. Öncelikle anne-babaya ihsanda bulunma, daha sonra sırasıyla yakın akrabalara, yetimlere, miskinlere de ihsanla muamele etme gerçeğiyle yüz yüze geliyoruz. İhsan kavramını ayrı bir başlık halinde ele alacağız. Ancak burada zikredilen ihsan kavramının, siyak ve sibak göz önünde bulundurularak ele alındığında, mecburî bir farz olan zekat dışındaki infakı anlattığını görmekteyiz. Buna göre İsrailoğulları, hem zekat vermek, hem de infak etmekle görevli kılınmışlardır. Ayrıca bu âyet, bize zekat ve infakın aynı zaman diliminde, aynı topluma emredildiğini de göstermektedir.

İsrailoğullarından/Yahudilerden zekat verecek mâlî güce erişemeyenlerin infak ve ihsanda bulunabileceklerini yine bu âyetten anlayabiliriz. Bu durum bize, infak ve ihsanın parametrelerinin, insanlık tarihi kadar eskilere dayandığını göstermektedir.

2. İsrailoğullarından Alınan İkinci Mîsak ve Zekat

Allah Teâlâ, Mâide on ikinci ayette şöyle buyurmuştur:

*“Andolsun ki, Allah İsrailoğullarından söz almıştı. İçlerinden on iki nakip/temsilci göndermiştik. Ve Allah İsrailoğullarına demişti ki: Muhakkak Ben sizinle beraberim. Şayet namazı dosdoğru kılar, zekatı verir ve benim elçilerime/peygamberlerime inanır, onlara yardım ederseniz, bir de Allah’a güzelce ödünç verir (malınızı O’nun yolunda harcar) iseniz, andolsun ki Ben de sizin kötülüklerinizi örteceğim/sizi affedeceğim ve sizi altlarından ırmaklar akan cennetlere koyarım. Kim de bundan sonra, kâfirlik eder, ahdini bozar, elçilerime îman etmezse, düz yoldan göz göre göre sapmış olur.”*³⁰⁰

Âyette, İsrailoğullarından beş şeyin yapılması konusunda söz alındığını anlamaktayız:

- 1-Namazı dosdoğru kılmaları.
- 2-Zekatı vermeleri.
- 3-Bütün peygamberleri tasdik etmeleri, onlara inanmaları.
- 4-Peygamberlere yardım etmeleri, onları desteklemeleri.
- 5-Zekat dışında karz-ı hasende bulunmaları, bir yönüyle infakta bulunmaları.

³⁰⁰ Mâide 5/12; ayrıca bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 1599-1601.

Allah (c.c.), İsrailoğullarının kendilerine vaat edilen şehre girip, düşmanlarına galip gelebilmeyi, birtakım şartlara bağlamış ve onlardan yukarıda maddeler halinde anlattığımız eylemleri yapmalarını istemiştir.

İlgili rivayetlerden, bu mîsakin Hz. Mûsa döneminde alındığını anlamaktayız. Bununla birlikte Bakara 83. ve 84. âyetlerde yer alan emirlerin, Mâide 12. âyette de yer aldığını görmekteyiz. İki mîsakin ortak noktaları şunlardır:

1-Namaz kılmak.

2-Zekat vermek.

3-Karz-ı hasen ki infakin bir nevini oluşturur.

Bir diğer nokta da Bakara 83. ve 84. âyetlerde yer alan emirlerin sayısı ondur. Mâide 12. âyette ise beş emrin îfası konusunda mîsak alınmıştır. Ama İsrailoğullarından alınan mîsakin üç tanesini namaz, zekat, infak/ihsanın oluşturması konumuz açısından önemli bir noktadır.

Bedenî ibadetlerin başta geleni namaz ibadetidir ki, bu mîsakta da yer almıştır. Mâlî ibadetlerin başında yine zekat fiili gelir ki, bu âyette zekat ikinci bir emir olarak geçmektedir. Yine yoksulların kalkındırılması, fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için farz olan zekatin yetersiz kaldığı durumlarda infaka müracaat edilir. Bu mîsakta buna da yer verildiğini görüyoruz. Âyette “karz-ı hasen” kavramı geçmektedir ki, Elmalılı bunu şöyle tefsir eder: “Bir de Allah’a karz-ı hasen ile ikraz ederseniz ki, yani farz vergi olan zekattan başka mücerret ihtiyarınızla Allah için sadakalar, îaneler/borçlar verir ve verdiklerinizin eciri ve mukâbili Allah tarafından muhakkak ödeneceğine i’tikad ile beraber onu bugün dünyada almak ve görmek sevdasında bulunmaz da, âhiret sevabını ve mahzâ Allah’ın rızasını mülâhaza ederek verirsiniz...”³⁰¹ Bu yoruma göre “karz-ı hasen” terkibinden infak ve tasadduk anlaşılır ki, biz de bu yorum ve tefsire katılıyoruz.

Taberî de burada geçen “zekatı verirsiniz” cümlesini: “Kendilerine zekat verilmesini emrettiğim kimselere zekatı verirsiniz”³⁰² şeklinde yorumlar. Neseî, Hâzin ve

³⁰¹ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 1601.

³⁰² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 492.

Firûzâbâdî gibi müfessirler de burada geçen “zekat” kavramını, “mallardan alınan zekat”³⁰³ olarak yorumlamışlardır.

Burada zikredilen “zekat” kavramı konusunda İmam Mâturidî (ö.333/944), ayetteki zekat kelimesinin; iç temizlik ve bilinen mali zekat olmak üzere iki anlama geldiğini ve namaz ve zekatın diğer ümmetlere de vacip kılındığını söyler.³⁰⁴

Bu açıklamalardan Allah Teâlâ’nın, İsrailoğullarından aldığı mîsak gereği onların bizzat mallarının zekatını vermelerini istediği ortaya çıkmaktadır.

İbn Âşur (ö.1973), bu âyet, İsrailoğullarına farz kılınan zekatı anlatmaktadır, yorumunu yaptıktan sonra, onların ziraî ürünlerden ve meyvelerden onda bir nisbetinde zekat verdiklerini ifade etmiştir.³⁰⁵

Ancak İsrailoğullarının bu mîsakı yerine getirmediğini Mâide on üçüncü âyetinden anlıyoruz:

“Ne var ki onların verdikleri sözleri bozmalarından dolayı, onları lanetledik ve kalplerini kaskatı yaptık...”

Onlar, namazlarını kılıp zekatlarını vermemede direnseler de Allah onlara bu görevleri yüklediğini Ahd-i Atîk’de açıkça anlatmaktadır. Ahd-i Atîk’de tarla ürünleri ve hayvanlardan verilecek zekat üzerinde daha çok durulmaktadır. Bunun sebebi, o dönem dirhem ve dinarın mübadelede az kullanılmış olup daha çok malların takas yoluyla alışverişi yapılmasından dolayı olsa gerektir. Bununla birlikte paranın da kullanıldığını söyleyebiliriz.³⁰⁶

Mâide 12. âyette işlemeye çalıştığımız konumuzla ilgili bir kavramın daha geçtiğini görmekteyiz, o da “karz-ı hasen” tabiridir. Âyette, mîsak alınan beş şeyin sonuncusu “karz-ı hasen”dir. Taberî buradaki “karz-ı hasen”i, “Allah yolunda infak edip, bu yolda yaptığınız harcamada hakka isabet eder ve Allah’ın sınırlarını O’nun size emrettiği şekilde çiğnemeksizin korursanız”³⁰⁷ şeklinde yorumlayarak, âyetteki “karz-ı hasen”in infak olduğuna vurgu yapmaktadır. Elmalılı’nın bu kavramla ilgili açılımına yukarıda değinmiştik.

³⁰³ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, II, 251; Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, II, 251; Firûzâbâdî, *Tenvîru’l-mikbâs*, II, 251.

³⁰⁴ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, II, 22.

³⁰⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, VI, 142.

³⁰⁶ Bkz. Kallek, *Asr-ı Saadette Yönetim Piyasa İlişkisi*, s.53-59.

³⁰⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, IV, 493.

Bakara 83. âyette “ihsan” lafzıyla vurgulanan infak ve başkaları adına fedakarlıkta bulunma, Mâide 12. âyette “karz-ı hasen” tabiriyle yine tekrarlanmaktadır. Bu kavram, başkalarının elinden tutma, onlara borç verme, sıkıntıda olanları, sıkıntılarından kurtarma, maddî bir karşılık beklemeden Allah yolunda tasaddukta bulunma anlamlarını da içermektedir.³⁰⁸ Tabatabâî, “âyetteki ‘karz-ı hasen’ mecburî zekat dışındaki gönüllü infakı yansıtır”³⁰⁹ demektedir.

Her iki âyete bakıldığında, Hz. Mûsa ve ondan sonra gelen İsrailoğulları peygamberleri döneminde fiilen verilen ve verilmesi Allah tarafından emredilen farz bir zekat gerçeğinin olduğunu görmekteyiz. Kur’an daha çok Mûsa (a.s.) ve onun dönemine yer verdiği için biz, Mûsa (a.s.) dönemi ve zekat olgusu başlığı altında bu konuyu işlemeye çalıştık.

Aynı zamanda zekat uygulaması dışında infakın da uygulandığını ve uygulanmasının gerekli olduğunu da görmekteyiz. Bu bize şunu göstermektedir ki, zekat ve infak, toplum hayatının idâmesi için mutlaka uygulanması gereken fiillerdendir. Zekat ve infakın toplumda, bir arada yerleştirildiğini görmekteyiz.

Şimdi de, Kur’an açısından İsrailoğullarına faizin yasaklanıp, buna alternatif olarak îman, namaz ve zekatın tavsiye edildiği âyetler üzerinde duralım.

3. İsrailoğulları ve Faiz

Kur’an, Yahudilerin Allah’ın yasakladığı bazı cürümleri işlemeleri nedeniyle onlara, “helal olan temiz şeylerin” yasaklandığını söylemektedir. Bunu şu ifadelerle bize anlatır:

*“Yahudilerin yaptıkları zulümlerden ve birçok kimseyi Allah yolundan çevirmelerinden dolayı kendilerine helal kılınmış temiz ve has şeyleri onlara haram kıldık. Ayrıca onların, menedildikleri halde farz olmalarından ve haksız yollarla insanların mallarını yemelerinden dolayı (böyle yaptık). İçlerinden inkar edenlere de acı bir azap hazırladık.”*³¹⁰

³⁰⁸ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 1601.

³⁰⁹ Tabatabâî, *el-Mîzan fî-Tefsîri'l-Kur’ân*, V, 244.

³¹⁰ Nisâ, 4/160-161.

Beydâvî, Neseî, “Bize (Muhammed Ümmetine) haram kılındığı gibi Yahudilere de faiz almak haram kılınmıştır”³¹¹ demektedirler. Zira âyette yer alan “Onlar faiz almaktan nehyolunmuşlardı” cümlesi ve ilahî dinlerin hiçbirinde haksız kazancın meşrû olmaması müfessirleri, bu yönde yorum yapmaya sevketmiş olabilir ki, böyle bir tefsir doğru bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Ayrıca Ahd-i Atîk’de şu emirler yer almaktadır: “Garibe gadretmeyeceksin/ihanet etmeyeceksin, aldatmayacaksın. Siz garibin gönlünü bilirsiniz. Çünkü Mısır diyarında gariptiniz.”³¹² Mezmurlar bölümünde, “parasını faize vermez. Ve suçsuza karşı rüşvet almaz”³¹³ cümleleri yer almaktadır. Hezekiel bölümünde de, salih bir insan tanımlanırken şu cümlelerle övülür: “Faize para vermez ve murâbaha kârı almaz, elini kötülükten alıkor, iki adam arasında hakikate göre adaleti yapar.”³¹⁴

Ahd-i Atîk’den alıntıladığımız bu pasajlardan, Yahudilikte faizin, hiçbir ırk ve millet farkı gözetmeksizin yasak olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Ahd-i Atîk’in bazı bölümlerinde Yahudilerin faizi sadece kendilerinden almadıkları, yabancıardan almalarının caiz olduğu şeklinde cümleler de yer almaktadır.

“Eğer kavmine, yanında olan bir fakire, ödünç para verirsen, ona murâbahacı olmayacaksınız, onun üzerine faiz koymayacaksınız.”³¹⁵ Tevrat’ın Tesniye bölümünde de şu ifadeleri görmekteyiz: “Para faizi olsun, zahire/tahıl faizi olsun, yahut ödünç verilen her şeyin faizi olsun, faizle kardeşine ödünç vermeyeceksin. Yabancıya faizle ödünç verebilirsin, fakat kardeşine faizle ödünç vermeyeceksin...”³¹⁶

Râzî, Yahudilerin mal kazanma konusunda çok harîs olmalarının kendilerine yasak edildiği halde, faiz almalarına sebep olduğunu şu cümlelerle ifade eder: “Yahudiler, mal kazanmaya son derece hırslıdırlar. Bundan dolayı bazan kendilerine yasak edildiği halde faiz yoluyla, bazan da rüşvet kanalıyla mal edinirler.”³¹⁷

³¹¹ Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl*, II, 205; Neseî, *Medârikü’l-tenzîl*, II, 205.

³¹² Çıkış, 23/9.

³¹³ Mezmurlar, 15/5.

³¹⁴ Hezekiel, 18/9.

³¹⁵ Çıkış, 22/25.

³¹⁶ Tensiye, 23/19-20.

³¹⁷ Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XI, 105.

Derveze (ö.1984) de, “Yahudilerin Tevrat’ta yer alan faiz yasağını tahrif edip hevalarına göre uygulamada bulunduklarını, bu nedenle de Kur’an’ın yasaklamış olduğu bir fiili ihlal etmiş olduklarını”³¹⁸ söylemektedir.

Mehmet Vehbi (ö.1969), “Yahudilerin hırs ve tama’ları, onların nehyolundukları halde faiz yemelerine sebep olmuştur”³¹⁹ diyerek, Yahudilerin dinî emirlerin birçoğunu, dünyevî ihtiraslar uğruna çiğnediklerine vurgu yapmaktadır.

İlahî bir kitapta haram olan bir uygulamanın bir yerde helal, bir başka yerde yasak olması gibi birbirine zıt iki hükmün bulunması gerçeği yansıtmamaktadır. Birbirine zıt olan bu ifadelerle ilgili olarak Ateş, şöyle bir yaklaşımda bulunur: “Ya Yahudiler, Tevrat’ın hükmünü çiğneyip yalnız yabancılardan değil, kendi kardeşlerinden de faiz almaya başlamışlar, ya da Tevrat kesinlikle faizi yasakladığı halde onu alabilmek için Tevrat’ı tahrif edip “yabancıya faizle ödünç verebilirsin” hükmünü sokmuşlardır ki, bu ihtimal daha kuvvetlidir. Zira gerçek Yahudi dininde faizin yasak olduğu âşikârdır.”³²⁰ Biz de Ateş’in bu yorumuna katılıyoruz.

Yahudiler, faizle o kadar iç içe oldular ki, faizsiz bir muamelenin imkansızlığına inanmaya başladılar. Beydâvî’nin de dediği gibi faizli muameleyi içselleştirdiler ve onu hayatlarının bir parçası gibi telâkkî ettiler.³²¹

Kur’an nassları Yahudilerin, haram bir fiil olan faizi bile kendi lehlerine olmak üzere helal ittihaz ettiklerini bize bildirir. Bu âyetlerin indiği dönemde Medine’de Kureyza Yahudileri bulunmaktaydı. Hz. Peygamber onlara bu âyetleri duyurduğu zaman onlar: “Biz böyle bir muamelede bulunmuyoruz” deme cesaretini gösterememişlerdir.

Faizi hayatlarının adeta bir parçası olarak düşünen Yahudilerin bulunduğunu bize bildiren Kur’an, onların içlerinden az da olsa bir grubun faize bulaşmadığını da söyler. Bu sınıfı, “râsihûn” diye nitelendirir.

Kur’an, faize alternatif olarak zekat uygulamasını öne çıkarır. Kitap Ehl-i Yahudilerden bir grubun namazlarını kıldıklarını, zekatlarını hakkıyla verdiklerini bize

³¹⁸ Bkz. Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, VI, 241-242.

³¹⁹ Bkz. Mehmet Vehbi, *Hülâsatü'l-beyân*, III, 1111.

³²⁰ Bkz. Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsîri*, II, 409.

³²¹ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 205.

bildirir. Şimdi övülen ve örnek olarak gösterilen bu sınıfın anlatıldığı ayetlerin yorumuna geçebiliriz.

4. İsrailoğullarında Faize Alternatif Olarak Zekât

Kur'an, İsrailoğullarının almak ve vermekten nehyolundukları faize alternatif olarak namaz kılmalarını ve zekat vermelerini tavsiye eder. Nisâ 162. âyette İsrailoğullarının içerisinde az bir grup da olsa bir zümrenin zekatı verdiğini belirtmektedir.

“Ancak onlardan ilimde derinleşenler ile mü'minler sana indirilene (Kur'an) ve senden önce indirilen kitaplara iman ederler. Namazı dosdoğru kılarlar, zekatı verirler ve âhîret gününe iman ederler. İşte bunlara büyük bir mükâfat vereceğiz.”

Râzî, ayette *ilimde derinleşenler* olarak ifade edilen kişilerin, Abdullah İbn Selâm ve onun arkadaşları olduğunu³²² söyler. İbn Kesîr (ö.774/1373), bu kişilerin adlarını, Abdullah b. Selâm, Sa'lebe b. Sa'ye, Esed b. Sa'ye, Esed b. Ubeyd olarak verir ve bunların İslam'a girdiklerini ve Kur'an'a uyduklarını söyleyerek³²³ Râzî'nin bu ayetteki yorumuna katılmıştır. Elmalılı ve Derveze de daha önceki müfessirlerin zikrettikleri isimleri zikretmekle yetinmişlerdir.³²⁴

Âyette *وَالْمُؤْمِنُونَ* kelimesi yer almaktadır. “Onların içerisinde ilimde derinleşenler ve sana indirilene ve senden önce indirilene de iman edenler” cümlesi bulunmaktadır. Buradaki **müminlerin** kimler olduğuna dair müfessirlerin farklı değerlendirmeleri vardır. Hâzin, iki görüş zikreder. Birinci görüş, kitap ehlinden olup Kur'an'a ve Kur'an'dan önceki kitaplara iman edenlerdir. İkinci görüş Muhâcir ve Ensardır. Onlar, Kur'an'a ve Kur'an'dan önceki kitaplara iman edenlerdir, demiştir.³²⁵ Tabatabâî, “mü'minler” kelimesi “onların içinden” kelimesiyle ilintili olmak bakımından “ilimde derinleşenler” kelimesiyle ortak bir anlam ifade etmektedir. Buna göre şöyle bir anlam verebiliriz: Fakat “Ehl-i Kitaptan ilimde derinleşmiş olanlar ve yine Ehl-i Kitap'tan gerçek mü'minler, sana ve senden önce indirilen kitaplara inanırlar”³²⁶ diyerek “mü'minler” kelimesinin Ehl-i Kitap'tan iman edenleri temsil ettiğini söylemektedir. Aynı kelimeyi mübtada olarak

³²² Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XI, 106.

³²³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 584.

³²⁴ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 1521; Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, VI, 242.

³²⁵ Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, II, 206-207.

³²⁶ Tabatabâî, *el-Mîzan fî-Tefsîri'l-Kur'ân*, V, 140.

kabul eden müfessirlere göre âyetteki مُؤْمِنُونَ kavramı Hz. Peygamber'e inen, Kur'an'a îman eden ve daha önceki peygamberlere inen kitapları tasdik eden bütün mü'minleri kapsamaktadır.³²⁷

Biz burada Kitap Ehli'nden olup, Kur'an'a ve daha önce indirilen kitaplara îman eden mü'minlerin âyetle öne çıkarılan özellikleri üzerinde durmak istiyoruz. Âyet-i kerîmede Ehl-i Kitap'tan "râsihûn" denilen sınıfın dört özelliği öne çıkmaktadır:

a-Kur'an'a ve diğer kitaplara îman etmek.

b-Namazı dosdoğru kılmak.

c-Zekatı vermek.

d-Allah'a ve ahiret gününe îman etmek.

Râzî, ayette özellikle iki sıfat öne çıkmaktadır ki bunlar bedenî ibadet ve taatlerin en şerefli olan zekattır³²⁸ demektir. Şevkânî de âyetle zikredilen ve "râsihûn" diye ifadelendirilen Ehl-i Kitap'tan olan seçkin sınıfın en önemli özellikleri şu iki sıfatla öne çıkarmaktadır, der. Bu iki sıfat; namazlarını hakkı ile kılmaları ve zekatlarını vermeleridir.³²⁹

Fıtratlarını bozmayıp ilimde derinleşen Ehl-i Kitap'tan bir grup Kur'an'a ve diğer kitaplara îman etmenin yanı sıra hem zekat hem de namaz ibadetlerini ifâ etmişlerdir. Mehmet Vehbi de: "Velev ki Ehl-i Kitap'tan olsun, ilminde sebat eden mü'minlerin Kur'an'a ve Kur'an'dan önce nâzil olan kitaplara îman etmeleri, farz olunan namazı ikâme ve zekatı edâ etmeleri, Allah'a ve âhiret gününe îman etmeleri ve bu konuda da samimi olmaları şartıyla büyük ecre nâil olacaklarını bu âyetten anlarız"³³⁰ demektir.

Bu âyet, hicrî 3-4 ve 5. yıllar arasında nâzil olan³³¹ Nisâ sûresinde yer almaktadır. Burada Hz. Peygamber'in risaletinden önce İsrailoğullarında uygulanmakta olan zekat ibadetine vurgu yapılmamakta, hâssaten Medine Dönemi'nde Hz. Peygamber'in risaletine muhatap olan Yahudiler kastedilmektedir. Tabii ki bunların içinden de Kur'an'a ve daha önceki kitaplara îman eden az sayıda bir sınıfın olduğunu anlamaktayız.

³²⁷ Kurtubî, *el-Câmi'*, VI, 15; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 206; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, II, 206; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, II, 206; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*, II, 394.

³²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XI, 107.

³²⁹ Şevkânî *Fethu'l-Kadîr*, I, 676.

³³⁰ Mehmet Vehbi, *Hülâsatü'l-beyân*, III, 1112.

³³¹ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, I, 321.

Hız. Peygamber'in risaletinden önce Hız. Mûsa (a.s.) ve Hız. İsa (a.s.) dönemlerinde İsrailoğulları (özellikle Yahudiler) içinde zekat fiilini gerçekleştiren grubun çok az bir sayıyı teşkil ettiği yukarıda zikredilmişti. Bu âyetten de Hız. Muhammed'in risaletine muhatap olan Medine Yahudilerinin çoğunun bu görevi, yani zekatı îfâ etmediklerini, ancak içlerinden ilimde derinleşen çok az bir kişinin yerine getirdiğini anlamaktayız ki, zaten kastetilen bu Yahudi bilginleri ve ileri gelenleri, Kur'an'a ve Peygamber'e îman eden kişilerden oluşmaktadır. İbn Kesîr, âyet-i kerîmedeki zekatın iki anlama geleceğini dile getirmektedir; malların zekatı ve ruh tezkiyesi.³³²

Hız. Peygamber'in dönemine yetişen Medine Yahudilerinin içinden az sayıda bir grubun, Rasûlullah'ın davetini duymadan önce de Tevrat'ta yer alan "zekat" emrini îfâ ettiklerini söyleyebiliriz. Bir toplumda dinden sapma olabilir, o toplum dine karşı ilgisiz kalabilir ama toplum fertlerinin tamamının dinden bağımsız bir hayat sürmesi düşünülemez.

İlahî kitapların ortak olarak ele aldıkları konuların başında, Allah'a, peygamberlere ve âhiret gününe îman emri gelmektedir. Tevrat ve incilde yer alan dini hükümleri yerine getiren bir topluluğun olduğunu Kur'an bize şöyle anlatmaktadır:

*"Eğer onlar Tevrat, İncil ve Rablerinden kendilerine indirilen Kur'an'ın emirlerini uygulasalardı, kendileri için rızık yukarıdan yağar, aşağıdan ise fışkırdı. **İçlerinde mûtedil/orta bir yol tutanlar** da vardır. Fakat onların çoğu kötü işler peşindedir."*³³³

İşte Nisâ 162. âyette yer alan ve "râsihûn" kavramıyla ifade edilen seçkin, erdemli grupla Mâide 66. âyette zikredilen "onların içinde muktesid bir topluluk vardır" cümlesiyle kastedilen sınıf örtüşmektedir. Şahıslar olarak örtüşme ihtimali olabildiği gibi, nitelik olarak birbirlerine benzeyen kişiler de olabilir.

Bu "**muktesit**" olan grubun, Tevrat'ın emirlerini uyguladıklarını görmekteyiz. Mûtedil, dengeli olan bu insanlar, Kur'an mesajıyla karşılaştıkları anda Kur'an'ın emirlerine sırt çevirme yerine ona tutunmayı yeğlemişler ve Kur'an'a, Hız. Peygamber'e îman etmişlerdir. Bunun sonucunda da namazlarını hakkıyla edâ etmişler ve zekatlarını hakkıyla yoksullara vermişlerdir. Temizlenmenin hem îmânî anlamda gerçekleşen

³³² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 585.

³³³ Mâide 5/66.

tezkiye, hem de malı infak ederek kazancı tezkiye şeklindeki iki yönünü de gerçekleştirmişlerdir.

5. Kur'an'ın Muhatabı Olan İsrailoğulları ve Zekat

İlk önce Medine Dönemi'nin ilk yıllarında nâzil olan Bakara sûresinde yer alan İsrailoğulları ile ilgili ayetlerdeki zekat konusunu ele almak uygun düşecektir. Allah Teâlâ İsrailoğullarına şöyle hitap etmektedir: *“Ey İsrailoğulları! Size ihsan ettiğim nimetimi hatırlayın ve benim ahdimi yerine getirin ki, ben de size olan ahdimi yerine getireyim... ve ancak benden korkun! Elinizdeki Tevrat'ı doğrulamak üzere indirdiğim Kur'an'a îman edin ve O'nu inkar edenlerin ilki olmayın, âyetlerimi de yok pahasına satmayın ve yalnız benden sakının. Ve benim korumama girin. Bile bile gerçeği batıla bulayıp hakkı gizlemeyin. Namazı dosdoğru kılın, **zekatı verin**, rukû edenlerle beraber rukû edin/boyun eğin!”*³³⁴

İlk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) Bakara 43. ayetin yorumlarken; “Allah Teâlâ Yahudilere, peygamber (a.s.)'in ashâbı olan mü'minlerle birlikte namaz kılmalarını emretmiştir. Aynı zamanda **zekatı** da vermelerini emretmiştir.”³³⁵ demektedir.

Taberî, bu âyetin Yahudi din adamları ve münafıklar hakkında nâzil olduğunu söyler. Çünkü onlar, insanlara namazı emrediyorlar, zekat vermelerini söylüyorlar ama kendileri bu vecibeleri yerine getirmiyorlardı. Allah Teâlâ bu âyetle, onlara Muhammed (a.s.)'i tasdik eden ve Kur'an'a inanan mü'minlerle birlikte namaz kılmalarını, zekat vermelerini emretmiştir.³³⁶

Taberî, bu ayeti yorumlarken zekatla ilgili şöyle açıklamalarda bulunur: “Zekat, kelime olarak malın artması, bereketlenmesi ve çoğalması anlamlarına gelir. Bu manada şöyle kullanımlar vardır: Allah'ın topraklardan yetiştirdiklerinin bol olması/tahıl ürünlerinin çokluğu, زكا الزرع cümlesiyle anlatılır. Malî ibadet olan zekata zekat denmesinin sebebi; Allah Teâlâ'nın zekat olarak kenara ayrılan mal sebebiyle, kalan ana malı artırması için çıkartılmış bir mal olması dolayısıyladır. Şöyle bir ihtimal daha vardır

³³⁴ Bakara 2/40-43.

³³⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsir-u Mukâtil b. Süleyman*, I, 102.

³³⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, 295.

ki kişinin kalan malını zekatın temizlediği ve onda hak sahiplerine yapılması muhtemel olan haksızlıkları ortadan kaldırdığı için zekat ismiyle anılmıştır. Bu son izah bana zekat yorumu olarak birinci izahtan daha hoş gelmektedir. Ancak ilk yorum da makbul bir izahtır.”³³⁷

İbnü'l-Arabî, “âyetteki zekatın iki anlama geldiğini belirterek birincisinin, gûnahtan uzaklaşma, bozulmama, iç temizlik; ikincisinin de kişinin malından bir kısmını Allah'ın o malı bereketlendirmesi için çıkarıp, fakirlere, muhtaçlara vermesi şeklinde olduğunu söylemekte ve bu ikinci anlamın daha isabetli olduğunu”³³⁸ ifade etmektedir.

Yine İbnü'l-Arabî, İsrailoğullarına zekatın bir emir formatında olduğunu, isteğe bağlı bir uygulama şeklinde olmadığını söyler. Aynı zamanda bu emrin, İsrailoğullarından önceki peygamberler döneminde, İsrailoğullarından sonraki Peygamberimiz (a.s.) döneminde de uygulamada olduğuna işaret eder.³³⁹

Beydâvî, Nesefî ve Ebû Hayyân âyette geçen namaz ve zekat emirlerinden şu çıkarımda bulunurlar: “Yahudiler, Hristiyanlar, müşrikler ve kâfirler, sadece îman etmekle sorumlu olmayıp, mü'minlerin mes'ul olduğu ibadetlerden de –namaz, zekat gibi– sorumludurlar.”³⁴⁰

Mûsa Kâzım (ö. 1920) da, Ehl-i Kitab'ın Kur'an'a îmandan sonra namaz kılmak, zekat vermek gibi İslam'ın fûrûu olan amelleri yapmakla memur ve mükellef olduğunu söylemektedir.³⁴¹ Bu yorumuyla müellif, Hz. Peygamber döneminde Medine'deki yahudilerin bu emirlerle mükellef olduğuna işaret etmektedir. Zira bunlar, hem Kur'an'a hem de Hz. Peygamberin risaletine şahit olan ehl-i kitaptır.

Bu âyetlerde zikredilen hükümlerden, Hz. Peygamber döneminde yaşayan Yahudiler ve kıyamete dek gelecek olan Yahudiler de sorumludur. Hatta bu hitabın içine Hristiyanlar da girmektedir. Zira İsa (a.s.) da İsrailoğullarının peygamberlerindendir.

Elmalılı ise bu ayetle ilgili olarak farklı bir yorumda bulunarak “Âyette zikredilen ‘namaz, zekat ve rukû edenlerle birlikte rukû’ etme emirleri, Benî İsrail’e hitaben varit

³³⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, 295.

³³⁸ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 34.

³³⁹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 34.

³⁴⁰ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, I, 116; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, I, 116; Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 292.

³⁴¹ Musa Kazım, *Safvetü'l-beyân fî-tefsîri'l-Kur'an*, I, 336.

olmakla beraber hüküm sadece onlara mahsus değildir. Mü'minler topluluğunu da kapsar. Binaenaleyh sebebin hususu, hükmün umumuna mâni olmayacağı âşikârdır.” açıklamasını yaparak Hıristiyanların da bu ayetin hükmüne girdiklerini söylemiştir.³⁴²

Müfessirlerin daha çok Yahudilere yer vermesinin sebebi olarak, Medine’de Hz. Peygamber döneminde Muhacir ve Ensar’ın dışında meskun olanların çoğunu, Yahudi kabilelerin oluşturması zikredilebilir.

Bu ayette namaza ve zekata özellikle vurgu yapılmıştır. İbn Âşur bunu, Allah önce İsrailoğullarını Kur’an’a îman etmeye çağırdı ki, bu hedeftir, amaçtır. Bu amacın varacağı son nokta ise namaz ve zekattır. Îman sorumluluğundan sonra namaz ve zekat sorumluluğunu ancak samimi bir müslüman yerine getirebilir. Bu âyetteki zekat ve namaz emrinden, peygambere îman eden mü'minler de sorumludur, şeklinde yorumlamıştır.³⁴³

Mevdûdî: “Yahudilerin Tevrat’ta yer alan namaz ve zekat emirlerini yerine getirdiklerini, zamanla, bunları terk ettiklerini, cemaatle namaz kılmamaya başladıklarını, zekat vermek yerine kendilerinin dışındakilerden faiz almaya başladıklarını ifade ettikten sonra bu esnada Kur’an’ın, onlara ihmal ettikleri namaz ve zekat emirlerini yerine getirmeleri gerektiğini hatırlattığını, zaten namaz ve zekatın da vahye dayalı dinlerin temel noktalarını oluşturduğunu”³⁴⁴ söylemektedir. Biz de İbn Âşur ve Mevdudi’nin yorumlarına katılıyoruz.

Kur’an, Hz. Peygamber (a.s.) döneminde Kur’an’a muhatap Yahudilerin, namaz ve zekat emirlerine muhalefet edebilecekleri, itirazda bulunacaklarını da gözönüne alır ve Tevrat’ta yer alan hükümlerin içerisinde zekatın ve namazın olduğunu ve onlardan Allah’ın bu emirleri yerine getireceklerine dair mîsak aldığını beyan eder. Şimdi de Bakara 83. âyetle zikredilen, İsrailoğullarından alınan söz ve mîsakın yorumuna geçebiliriz.

³⁴² Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 337.

³⁴³ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, I, 472–473.

³⁴⁴ Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, I, 72.

G. Hz. İsa Dönemi ve Zekat Emri

Kur'an, Hz. İsa (a.s.)'dan söz ederken, onun zekatla da sorumlu olduğunu hatırlatmakta ve şöyle buyurmaktadır: “Şüphesiz ben Allah'ın kuluyum. O Allah bana kitap verdi/kitap gönderdi ve beni peygamber kıldı. Nerede olursam olayım beni kutlu, erdemli kıldı ve bana yaşadığım müddetçe namaz kılmamı, **zekat vermemi** emretti. Bir de anneme iyilik etmemi tavsiye etti.”³⁴⁵

İsa (a.s.), kendisinin risaletle görevlendirileceğini, o günkü topluma söyler. Akabinde de ilahî dinlerin vazgeçilmez emirlerinden olan namaz kılma ve zekat verme gerçeğini dile getirir ve sözünü annesine iyilik etmekle bitirir.

Bu ayetteki “Allah bana namaz kılmamı, zekat vermemi vasiyet etti” cümlesini Taberî (ö.310/923) iki şekilde yorumlamaktadır:

1-Buradaki zekat, insanın içini günah kirlerinden temizlemek, arındırmak. Buna göre âyetin anlamı, “Allah Teâlâ bana günahları terketmemi, masiyetlerden kaçınmamı emretti” şeklinde olur.

2-Malların zekatı şeklindeki yorum. Bu tefsire göre âyetin anlamı, “Allah (c.c.) bana mal verirse, o malların zekatını vermemi emretti” şeklinde olur.³⁴⁶

Hz. İsa'ya emredilen bu fiiller, bütün ilahî dinlerde yer alan kurallar ve yasalardır. İbn Atıyye bu noktaya dikkat çekmekte ve Meryem 31. âyette zikredilen namaz ve zekatın, bedenî ve malî konulardaki iki hükmü ihtiva ettiğini, ikinci ve üçüncü derecedeki anlamları olarak da zekatın, fitır sadakası, her türlü ayıptan ve günden temizlenmek manalarında olduğunu söylemektedir.³⁴⁷

Beydâvî ve Nesefî de bu âyetteki zekatı;

Rezilliklerden arınmak, beden temizliği/dış temizlik, malların zekatı, sadaka-ı fitır olarak yorumlamışlardır.³⁴⁸

Firûzâbâdî ise, âyetteki zekat, sadaka anlamına gelir³⁴⁹ demiştir. Şevkânî de, kendinden önceki müfessirlerin yorumuna uygun bir şekilde “buradaki zekat emri, malın zekatı veya rûhî temizlik anlamlarını içermektedir”³⁵⁰ demektedir.

³⁴⁵ Meryem 19/30-32.

³⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VIII, 339.

³⁴⁷ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, XI, 28.

³⁴⁸ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 157; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, IV, 157.

Ebû Zehra (ö. 1974), âyetteki zekat emrini ictimâî yönden ele almakta ve şöyle demektedir:

“Âyette Hz. İsa’nın namaz ve zekatla sorumlu tutulması iki ana konunun ehemmiyetine vurgu yapmak içindir. Zira namazla nefsi ıslah ve temizleme gerçekleşir. Bunun sonucunda da o kişi başkalarıyla sağlıklı ilişkiler kurabilir, başkaları da onunla münasebet kurar. Zekatla da toplumun ıslahı gerçekleşir. Bunun neticesinde de zengin ile fakir arasında sosyal ilişki kurulur ve sosyal yardımlaşma gerçekleşir.”³⁵¹

İlahî vahiy, önce fertlerin ıslahını, sonra da toplumun ıslahını hedefler. Allah, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail (a.s.)’e yönelttiği zekat emrini Hz. İsa’ya da yöneltmiştir. Böylelikle zekat ve namaz emirleriyle hem ferdî ıslah, hem de toplumsal ıslah hedeflenmiştir.

Nebîlerin öğretileri, biçimsel anlamda değişkenlik arzetsen de, temelde değişmemektedir. Bunu Şura sûresinin 13. âyetinde görmekteyiz: “Allah size, dinden Nuh’a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi İbrahim’e, Mûsa’ya ve İsa’ya tavsiye ettiğimizi size dinden bir şeriat yaptı.”

Kurtubî bu gerçeğe işaret eder ve der ki: “Meryem sûresi 31. ve 32. âyetlerdeki namaz, zekat, anne-babaya iyilik gibi emirler, Rasûlullah (a.s.)’dan önceki ümmetlerde de mevcuttu ve nesh edilmeyen emirlerdendi.”³⁵² Elmalılı ise, Nisa 11. âyette yer alan اللّهُ يُوصِيكُمُ اللَّهُ cümlesiyle ilgili olarak, “Allah’ın vasiyyeti tabiri emir kelimesinden daha kuvvetli bir mana ifade eder”³⁵³ demektedir. Ebu Zehra da Meryem sûresi 31. âyetteki أَوْصَانِي kelimesinin, امرني, وأوصاني bana emretti, bana farz kıldı anlamlarını ifade edebileceğini belirtir³⁵⁴. İbn Atiyye ise ilgili ayetin tefsirinde, “Hz. İsa (a.s.), mal biriktiren bir peygamber değildi. Başkalarına mâlî anlamda zekat verecek kadar bir mala da yaşadığı müddetçe sahip olmamıştır. Hatta evi de yoktu”³⁵⁵ demektedir.

³⁴⁹ Fîrûzâbâdî, *Tenvîru’l-mikbâs*, IV, 157.

³⁵⁰ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, III, 413.

³⁵¹ Ebu Zehra, *Zehratü’t-Tefâsir*, IX, 4634-4635.

³⁵² Kurtubî, *el-Câmi*, XI, 96-97.

³⁵³ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 1301.

³⁵⁴ Ebû Zehra, *Zehratü’t-Tefâsir*, IX, 4634.

³⁵⁵ Bkz. İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XI, 29.

Kanaatimizce onun zekat vermekle mükellef tutulmasının iki ana sebebi olabilir:

1-Şayet Allah, ona mal verir, zekat verecek konuma getirirse, o bu emri yerine getirmekle mükelleftir. Ayrıca şu hususun bilinmesi gerekir ki, âyette mutlak anlamda zekattan bahsedilmektedir. Zekat verilecek alanlara değinilmemektedir. Kur'an'ın Mekki âyetlerinde zikredilen zekat kavramı, belli bir nisaba ulaşan maldan verilecek olan zekat anlamından ziyade, maldan infakta bulunularak yapılan bir tezkiye şeklindedir. Bu tezkiye için de zenginlik şartı aranmamaktadır. Ferdin elindeki imkanlarıyla, gücü nisbetinde başkalarına mâlî, nakdî yardımda bulunmak tezkiyedir ve zekatın ifâsıdır.

2-Peygambere verilen emir, aynı zamanda ona inanan ve onun ümmetine de verilen bir emir anlamını taşır. Hz. İsa, kavmine, Allah'ın bir zekat emri olduğunu bildirecek, onlar da bu emri yerine getireceklerdir. Yoksa nebîlere verilen emirler, sadece onları bağlayıp onların toplumunu bağlamayan emirler şeklinde değildir. Bunun misalini, İsmail (a.s.)'in ailesine ve toplumuna namazı ve zekatı emrettiği örneğinde görmekteyiz.³⁵⁶

Bir diğer örneğini Hz. Peygambere hitap eden âyetlerde de görmekteyiz:

“Ey Peygamber! Allah'tan kork, kâfirlere ve münafıklara itaat etme”³⁵⁷;
“Binaenaleyh sen emrolunduğun gibi dosdoğru ol” “Ve gündüzün iki ucunda, gecenin gündüze yakın vakitlerinde namazı dosdoğru kıl!”³⁵⁸

Bu âyetlerde geçen emirler, teklifler ilk bakışta Peygamber (a.s.)'in şahsıyla alakalı gibidir ama bu yaklaşım eksik ve yanlış bir yaklaşımı sergilemektedir. Bu âyetlerde verilen emirler ilk önce onu tebliğ eden rasûl tarafından uygulanacak, daha sonra da ona inananlar tarafından eylem haline getirilecektir. Bütün nebîlerin, rasûllerin izledikleri yol budur.

Hız. İsa'dan önce gelen Mûsa (a.s.)'in döneminde, zekatla ilgili çok daha tafsîlatlı hükümler yer almıştı. Tevrat'ta infak ve zekata dair geniş malumatın yer aldığı da bir gerçektir.

Hız. İsa dönemini anlatırken Kur'an, namaza ve zekata tekrar vurgu yapmıştır ki, bundan, namaz ve zekat bütün ilahî dinlerin ana temelini, parametresini oluşturduğu anlaşılmaktadır.

³⁵⁶ Bkz. Meryem 19/55.

³⁵⁷ Ahzab 33/1.

³⁵⁸ Hûd, 11/112-114.

Sibâi (ö.1964), Hz. İsa'nın gönderildiği toplumun içinde bulunduğu durumu şöyle özetlemektedir: “Hz. İsa tamamen maddeci muhteris bir cemiyetin içinde ortaya çıktı. Onun risaletle görevlendirildiği toplumda mal hırsı, serveti biriktirme gibi kötü alışkanlıklar zirvedeydi. Hz. İsa önce hakikate sırt çevirmiş varlıklı zengin zümreyle ve azgın maddeci Yahudilerle mücadeleye başladı.”³⁵⁹

Hz. İsa'nın, tasadduku teşvik konusunda gönderildiği topluma yönelik bazı telkin ve tavsiyeleri İncillerde şöyle geçmektedir:

“Ne mutlu merhametli olanlara, çünkü onlara merhamet edilecek”³⁶⁰; “Neyiniz varsa satın ve sadaka verin. Kendinize eskimeyen keseler, göklerde eksilmeyen hazine yapın”³⁶¹; “İsa ona dedi: Eğer kâmil olmak istersen git, neyin varsa sat ve fakirlere ver, göklerde hazinen olacaktır. Ve gel benim ardımca yürü.”³⁶²

Fakirin sadakasının zenginin verdiği sadakadan üstün olduğunu Hz. İsa şu sözleriyle ifade eder: “İsa gözünü kaldırıp baktı ve hazineye hediyelerini atan zengin adamlar gördü. Oraya iki pul atan fakir dul bir kadın gördü. Ve İsa dedi ki: Gerçek size söylüyorum. Bu fakir dul kadın onların hepsinden çok verdi. Çünkü zenginler fazla olan mallarından attılar/verdiler. Ama dul olan fakir kadın maişetinin tamamını verdi.”³⁶³

Zenginliği zemmeden bir sözünde de Hz. İsa şöyle der: “Doğrusu size derim ki, göklerin melekûtuna zengin adam güçlkle girer. Devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin adamın Allah'ın melekûtuna girmesinden daha kolaydır.”³⁶⁴

İncil nüshalarından alıntıladığımız bu bölümlerde, infaka, tasadduka çok dikkat çekilmekte, adeta hayatın merkezine infak ve tasadduk konulmaktadır. Zenginlik ise kötülenmektedir. Hz. İsa'nın yaptığı öğütlerin bir kısmı Kur'an nasslarına paralellik arz etmektedir. Özellikle merhametli olma, tasaddukta bulunma, zengin olunmasa bile az bir malla infakta bulunma gibi tavsiyeler Kur'anî nasslarla çelişmemektedir. Ama kişinin

³⁵⁹ Sibâi, *İslam Sosyalizmi*, s. 72.

³⁶⁰ Matta, 5/7.

³⁶¹ Luka, 12/33.

³⁶² Matta, 19/21.

³⁶³ Bkz. Luka, 21/1-4.

³⁶⁴ Matta, 19/23-24.

malının tamamını sadaka olarak vermesi, mücerred anlamda zenginliğin ve zenginlerin yerilmesi Kur'an'ın infak prensipleriyle mutabakat arz etmemektedir.³⁶⁵

Kur'an'da önceki peygamberler döneminde zikredilen infak ve zekat olgusundan sonra, Hz. Peygamber'in risaletiyle birlikte teşvik ve emredilen infak ve zekat olgusuna değinmek uygun olacaktır. Bu konuyu Hz. Peygamber'in tüm risaleti boyunca inzal olunan ayetler ekseninde ele almanın zorluğu ortadadır. Bundan dolayı Mekke Döneminde indirilen surelerle sınırlandırmak, konunun daha detaylı ele alınabilmesi açısından yerinde olacaktır.

³⁶⁵ Bkz. İsra 17/28-29; Furkan 25/67.

İKİNCİ BÖLÜM

İLK DÖNEM MEKKÎ SURELERDE İNFAK-ZEKAT İLİŞKİSİ

Mekkî dönemde nazil olan ayetlerde Kuran'ın infak ve zekatla ilgili hangi kavramları öne çıkardığı hangi lafızları öncelediği konusunun daha net ortaya konulabilmesi için, Mekke döneminde nazil olan ayetleri de kendi arasında bir tasnife tabi tutmayı uygun gördük. Çalışmamızın eksenini nüzul sırasına göre Mekke'de inen sureler ve bu surelerde yer alan infaka, zekata delalet eden lafızlar teşkil ettiği için, biz Mekke'de inzal olan ayetleri üç ana başlık halinde işlemeyi tercih ettik. Buna göre şöyle bir tasnif ortaya çıkmıştır.

1- Mekkî ilk dönemde nazil olan sureler ve bu surelerde yer alan infak anlamını ihtiva eden kavramlar.

2- Mekkî orta dönemde nazil olan sureler ve bu dönemde nazil olan surelerde geçen infak ve zekat lafızları.

3- Mekkî son dönemde nazil olan surelerde yer alan infak, zekat konuları ve bu konulara işaret eden lafızlar.

Bu tasnif tarihî sürece uygundur. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke'de risaletten sonra 13 yıl kalmıştır.³⁶⁶ Taberî, Enes b. Malik, Hz. Aişe ve İbn Abbas (r.a.)'ın Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bi'setten sonra Mekke'de 10 yıl kaldıkları görüşünü bize aktarır.³⁶⁷ Fakat kendisi 13 yıl olduğu görüşünü savunur.³⁶⁸ Tarih ve siyer müelliflerinin çoğunun kanaati Hz. Peygamber (s.a.v.)'in risaletten sonra Mekke'de 13 yıl kalmış olması yönündedir.³⁶⁹ İşte bu 13 yıllık dönemi ilk, orta ve son dönem şeklinde sınıflandırmaya tabi tutmak konunun daha iyi işlenmesini sağlayacaktır. Mevdûdi ise En'am Suresi'nin

³⁶⁶ Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-mülûk*, I, 383-385.

³⁶⁷ Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-mülûk*, I, 383-384.

³⁶⁸ Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-mülûk*, I, 383-384.

³⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 224-225; Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-mülûk*, I, 383-384; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 108.

giriş bölümünde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Mekke'deki misyonunu tarihi süreç olarak aşağıda zikredilen dört döneme ayırmıştır.

Birinci dönem: Hz. Peygamber (s.a.v.)'in risaletle görevlendirilmesi ile başlar, üç yıl sonra peygamberliğini açıkça ilan etmesiyle sona erer. Bu dönemde mesaj gizliden gizliye yayılıyor, Mekke'deki bazı seçkin kişilere götürülüyor, genelde Mekke halkı bundan habersiz kalıyordu.

İkinci dönem: Hz. Peygamber (s.a.v.)'in gizli davetinden sonra nübüvvetini açıkça ilan etmesinden sonra başlar ve iki yıl sürer. Bu dönem alaya alma, suçlama, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e kötü sözler söyleme, zayıf ve çaresiz Müslümanlara işkence edilme dönemi olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷⁰

Üçüncü dönem: İşkencelerin başlangıcından peygamberliğin onuncu yılında Hz. Hatice ve Ebu Talib'in ölümlerine kadar sürer. Bu dönem Müslümanların tümüne baskı, işkence ve zulmün yapıldığı, Habeşistan'a hicret etmek durumunda bırakıldıkları, üç yıla yakın süren genel boykotun uygulandığı dönemdir.

Dördüncü dönem: Bi'setin 10. yılından 13. yılına kadar devam eden üç yıllık süredir. Bu dönem Mekke'deki hayatın artık çekilmez hale geldiği, önde gelen bir kısım Medineli kimselerle Akabe denilen yerde görüşmelerin yapıldığı ve Hz. peygamber (s.a.v.)'in hicret hazırlığının sürdüğü dönemdir.³⁷¹

Mevdûdi'nin ikinci bölüm olarak tasnif ettiği bi'setin dördüncü ve beşinci yıllarını biz ayrı bir bölüm olarak değerlendirmeden yana değiliz.

Gizli davet döneminin üç yıl sürdüğü birçok siyer müellifinin tespitidir.³⁷² Üçüncü yıldan sonra nazil olan ayetlerin gizli davet döneminde inen ayetlerle muhteva olarak ilgisinin olduğundan hareketle gizli davet döneminden sonraki ilk yılı da Mekkî dönemin ilk safhasına dahil etmenin daha isabetli olacağını düşündük. Böyle olunca risaletin ilk dört yılı “*Mekkî ilk dönem*”, beşinci yılın başından onuncu yılın ortalarına kadarki süreç “*Mekkî orta dönem*”, 10. yılın ortalarından 13. yılın Rebiülevvel ayına kadar devam eden zaman dilimi ise “*Mekkî son dönem*” olarak değerlendirilmiştir.

³⁷⁰ Mevdûdi, *Tefhimü'l-Kur'ân*, I, 529, 530.

³⁷¹ Mevdûdi, *Tefhimü'l-Kur'ân*, I, 529, 530.

³⁷² Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I-II, 262; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 199; Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-mülûk*, II, 318; Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 65-66.

Subhi Salih'in Kuran ayetlerinin Mekkî ve Medenî olma konusunu ele alırken üçlü bir tasnife gittiğini görmekteyiz ki, onun bu konudaki mütalaası şöyledir:

“Tarih yazarları ve müfessirlerin ilk inen sureler, modern ifademizle Mekkî merhalelerinin ilk merhalesinde inenler olduklarına dair ittifak ettikleri sureler şunlardır: Alak, Müddessir, Tekvir, A’la, Leyl, İnşirah, Âdiyat, Tekâsür, Necm.

Mekkî dönemin ara/orta merhalesinde inen sureler: Abese, Tîn, Kâria, Kiyâme, Mürselât, Beled, Hıcr.

Mekkî dönemin son merhalesinde inen sureler: Sâffât, Zuhurf, Duhân, Zâriyât, Kehf, İbrahim, Secde.”³⁷³

Subhi Salih, isimlerini zikrettiği surelerle ilgili umumi tahlillerini de ilk, orta ve son Mekkî dönem merhalelerinde inen sureler şeklinde işlemeye çalışır.³⁷⁴ Biz de Mekkî dönemde nazil olan sure ve ayetleri üç ayrı merhalede ele almayı uygun gördük. Mekkî dönemin ilk safhasında inen surelerin sıralanışını, birçok müfessir ve Kuran ilimleri konusunda eser veren müelliflerin tespit ettiği sıralamaya göre oluşturmaya çalıştık. Bu tespit ise kaynaklarda “nüzul sırasına göre Hz. Osman mushafının dizilişi” şeklinde geçmektedir.³⁷⁵ Biz de nüzule göre dizilişte ilk kırk sureyi, Mekkî ilk dönemde nazil olan sureler olarak değerlendirdik.

Kur’an’ın ilk nazil olan ayetlerinde üzerinde önemle durulan “doyurmak ve açlığı gidermek” gibi anlamlara gelen “it’am” konusuna girmeden önce bütün dinlerin korunmasını istediği beş ortak hususa dikkat çekmek uygun düşecektir. Çünkü, insanları doyurmanın ve açlığı gidermenin, insan hayatını korumakla ilgili olduğu açık bir gerçektir. Esasen bu, sadece aç insanların açlığının giderilmesi ve onların hayatlarını koruma ile ilgili değildir; aynı zamanda açlıktan kaynaklanabilecek insanın kendi nefesine, topluma, dine, akla ve başkalarının mallarına verilebilecek zararları önlemesi bakımından da son derece önem arz etmektedir. Bu beş husus şunlardır:

³⁷³ Subhi Salih, *Kuran İlimleri*, s. 149.

³⁷⁴ Bkz. Subhi Salih, *Kuran İlimleri*, s. 155- 167.

³⁷⁵ Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur’ân*, s. 136; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 86; Okiç, *Tefsir Usûlü Notları*, s. 16-19; Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, I, İçindekiler bölümü; Zencani, *Târîhu'l Kur’ân*, s. 62-64.

1. Nefsi (canı) muhafaza, 2. Nesli muhafaza, 3. Dini muhafaza, 4. Akli muhafaza, 5. Malı muhafaza.³⁷⁶

Bu sayılan beş ilke de “zaruriyat” adı verilen, insan hayatını korumanın olmazsa olmaz ilkeleridir. “Din ve dünya işlerinin gerçekleşmesi kendilerine bağlı olan hususlara “zarûriyât” denir.”³⁷⁷

Korunması gereken en önemli husus, insanın hayat hakkıdır ki, bu “canı muhafaza” ilkesidir. Fert olmadan insan hayatı ve toplum hayatından söz edilemez. Bireyin hayatını sürdürebilmesi için onun ihtiyacı olan şeyleri elde etmesi gerekir. Canın korunması için yemek, içmek, gerekli gıdaları almak bir mecburiyettir. Ayrıca insan hayatını tehlikeye sokan bulaşıcı hastalıklardan canı korumak da bir zarurettir.³⁷⁸ Canın korunmasından maksat, hukuk nazarında dokunulmazlığı olan hayattır ki, buna “can güvenliği”, (ma’sumiyetu’d-dem) denir.³⁷⁹

Kur’ân, insan hayatının önemine dikkat çeker, en büyük haklardan birisinin hayat hakkı olduğunu vurgular. “Şüphesiz biz diriltir; biz öldürür ve her şeye biz varis oluruz”³⁸⁰; “kendinizi öldürmeyin”³⁸¹ ayetlerinde bu durum açıklanmıştır.

Canın korunmasının önemini bize bildiren Kur’ân, insan hayatının sürdürülebilmesi için gerekli olan “açlığın giderilmesi” esasını ilk mesajlarında dile getirmiştir ve bu ihtiyacın karşılanması için bir kavram olarak “it’âm” lafzını daima canlı tutmuştur.

Nüzul sırası itibarıyla 5. sure olan Müddessir, 17. sure Mâûn, 29. sure Kureyş, 35. sure Beled surelerinde bu kavram öne çıkarılmıştır.³⁸²

Kur’ân, yeme içme ihtiyacının her türlü ihtiyaçtan önce geldiğini kabul ettiği için, Mekkî dönemde nazil olan ilk surelerde, fakirleri doyurma şeklinde mali bir sorumluluk yüklemektedir. Kur’ân’ın, infakın en pratik tezahürü olarak ve en temel ihtiyacın giderilmesini ifade etmek üzere ilk dönemlerden itibaren zikrettiği bu lafzı, önce kavramsal, sonra da ayetler bağlamında incelemek yerinde olacaktır.

376 Şâtıbî, *el-Muvafakat, İslami İlimler Metodolojisi*, II, 9; Zeydan, *el-Vecîz fî usûli’l-fıkh*, s. 323.

377 Şâtıbî, *el-Muvafakat, İslami İlimler Metodolojisi*, II, 7.

378 Bkz. Şâtıbî, *el-Muvafakat, İslami İlimler Metodolojisi*, II, 7; İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, s. 141.

379 İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, s. 141.

380 Hicr 15/23.

381 Nisa 4/29.

382 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 86.

A. İt'am: Açlığı Gidermek

Yenilen, tadılan bir şeye kıyasla “ط - ع - م, طعم” kökünden türetilmiştir. “طعمت” “Bir şeyi gerçekten (yiyerek) tattım” demektir. Müteaddi olan “افعال” kalıbındaki “إطعام” kelimesi “her tadılan şey” bu kullanışla ifade edilir. “أطعموني ماءً” “beni sulayın, susuzluğumu giderin” anlamındadır. Bakara 249. ayette susuzluğu giderme, içme bu kalıpla anlatılır:

“ومن لم يطعمه فانه مني”, “kim o sudan içmezse o bendendir.”³⁸³

“فاعل” vezninde “طاعم”, “yiyen, içen” demektir.

Mübalağalı ism-i fâil şeklinde “رجل مطعم”, “çok yiyen ve içen kimse” anlamındadır.

Yedirme ve içirmeden hoşlanan kişi için “حسن المال في المطعم” cümlesi kullanılır.³⁸⁴

“طعام” lafzı, “kesilmiş hayvan” anlamındadır. Maide suresi 5. ayette:

“وطعام الذين أوتوا الكتاب حل لكم” “Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği (kestikleri)

size helaldir” ayetinde “طعام” kelimesi bu anlamda kullanılmıştır.

İnsanların yedikleri gıdalar da, içtikleri meşrubat cinsindeki şeyler de “طعام” kelimesi ile ifade edilir. Kureyş, 4. ve Maide, 93. ayetlerde bu manaları görmekteyiz.³⁸⁵

Tuzlu ve lezzetli olan balık da “طعام” kavramı ile ifade edilir.³⁸⁶

Râgıp el-İsfahanî (ö.502/1076) el-Müfredat’ında “طعام” kelimesinin özellikle buğday için kullanıldığını belirtmektedir. Zira bu konuda Ebu Saîd el-Hudri’den rivayet olunan bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber (s.a.v.) fitır sadakasını emretti ve taamdan bir

383 İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyîsi’l-lüga*, s. 618.

384 İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyîsi’l-lüga*, s. 619.

385 Yahya b. Sellâm, *et-Tesârif*, s. 225.

386 Yahya b. Sellâm, *et-Tesârif min meştebehet esmaîh ve tesarrafet meânih*, s. 225.

sâ', arpadan bir sâ' olmak üzere verilmesini emrettiler. Hadiste “صَاعاً مِنْ طَعَامٍ” lafzı geçmektedir ki, buradaki “taam” sözcüğü ile buğday kastedilmektedir.³⁸⁷

Kendisinden tat alınan, lezzetli her türlü yiyeceğe “طعم” ve “طعام” denilir.³⁸⁸

Dil eksenli olarak verilen bu bilgilerden sonra ilk dönemde nazil olan ayetlerde bu kavramın nasıl kullanıldığını inceleyelim.

1. Müddessir Sûresi'nde İt'am

İzzet Derveze'nin tefsirini nüzul sırasına göre tertip ettiği bilinmektedir. Derveze'ye göre Fatiha suresi birinci sırada, Müddessir suresi beşinci sırada yer almaktadır.³⁸⁹ Bu surenin 11. ayetinden 26. ayetine kadar Allah'ın kendilerine mal, servet ve oğullar verdiği bu mal ve evlatlarla kendilerini mağrur hisseden Velid b. Muğire, Ebu Cehil vb. anlatılmaktadır. Taberî bu ayetlerin Velid b. Muğire hakkında nazil olduğunu İbn Abbas kanalıyla rivayet etmektedir.³⁹⁰

Taberî'den önce yaşamış olan tarihçi İbn Hişam “es-Sire”sinde olayları anlatırken ayetlerin inme dönemlerini de bize haber verir ki -bu bizim için çok önemlidir- onun tespitine göre Müddessir 11-16. ayetler Velid b. Muğire hakkında nazil olmuştur.³⁹¹

Allah Teâlâ Müddessir 11-17. ayetlerde kafir tiplerini bize anlatır. “*Tek olarak yaratıp kendisine geniş servet ve gözü önünde duran oğullar verdiğim, kendisi için (nimetleri önüne) serdikçe serdiğim o kimseyi bana bırak! Üstelik o, benim ona verdiğim nimetlerin artmasını şiddetli bir şekilde arzu ediyor. Asla! (ummasın) çünkü o, bizim ayetlerimize karşı olabildiğine inatçıdır. Ben onu sarp bir yokuşa sardıracağım.*”

Azgınlaşan ve inatçı hale gelen bu tip kişilerin, düşünce dünyalarının da sağlıklı olmadığı ve nimetin kişileri nasıl yanlış düşüncelere daldırdığı surenin 18-26. ayetlerinde görülmektedir. “*Zira o düşündü taşındı, ölçtü biçti. Canı çıkasica! Ne biçim düşündü,*

387 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 304.

388 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 304.

389 Derveze, *et- Tefsiru'l hadis*, I, 11, 85; Vâhidî de *Esbâbü'n-nüzûl* adlı eserinde; “Fatiha suresi hakkında alimler ihtilafa düşmüşlerdir. Çoğunluğun kanaatine göre Mekke'de nazil olan surelerdendir.” demektedir ve Ebu İshak'ın Ebu Meyse'e'den rivayet ettiği hadisi nakletmektedir. Bkz. Vahidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, s. 11-12.

390 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 30.

391 İbn Hişam, *es-Siratü'n-nebeviyye*, I-II, 270.

karar aldı! Sonra baktı, sonra kaşlarını çattı, suratını astı. En sonunda kibrini yenemeyip sırt çevirdi kendini büyük gördü ve “Bu Kur’ân olsa olsa (sihirbazdan öğrenilen) bir sihirdir; büyüdür ve bu (Kur’an) ancak bir insan sözüdür” dedi. İşte onu Sekar’a (cehennemin bir adıdır) atacağım.”

Kur’ân önce bu örneği bir kişiden (bir tipten) seçer ve o seçtiği kişi ya bir Müslüman prototipidir ya da kafir prototipidir. Olayın iyi anlaşılması için Kur’ân böyle bir anlatım yöntemine başvurmaktadır.

Sonra bu kötü eylemleri anlatılan kişinin suçlu olup diğerlerinin suçlu olmadığı gibi bir yanlış anlamayı gidermek için 38. ayetten itibaren tekil bir şahıstan, herkesi kaplayan bir ifade biçimiyle insana yönelir. *“Herkes, kazancının karşılığında bir rehindir. Ancak sağın adamları(kitapları sağdan verilenler)hariç. Onlar cennetler içindedir. Kendi aralarında sorarlar. Suçlulara, Sizi Sekar’a sürükleyen nedir? Onlar derler ki: Namaz kılanlardan değildik, yoksulu doyurmuyorduk, batıla dalanlarla birlikte dalıyorduk.”*

Görüldüğü gibi 44. ayette *“Miskinleri doyurmazdık”* ifadesi yer almaktadır. Kafirler salt olarak şirk ve küfürlerinden değil, ayrıca malda bencilliklerinden, yoksullara iyilik yapmamaktan dolayı da ahirette ceza göreceklerdir. Çünkü nimete karşı nankörlük de bir çeşit küfürdür. Kur’ân ayetlerinin ilk dönemde nazil olan bölümü dikkatle incelendiğinde şu sonuç elde edilecektir. Mal konusunda bencillik yapan, miskinlerin, yetimlerin hakkını gözetmeyen varlıklı kimseleri cehennemle korkutmak, iman eden, infakta bulunan, toplumun hayrına iyi amelleri yapanları da cennetle müjdelemek için vahiy gelmiştir.³⁹²

Kur’ân ilk dönem mesajlarında inanmayanların kötü vasıflarını Müslümanlara anlatır. Fakiri, miskini ve yetimi doyurmamanın Müslüman ahlakı olmayacağını vurgular. Aynı zamanda Müddessir suresi 44. ayet, bize mecburi bir vergi mükellefiyetinin olmadığı zamanlarda, Müslümanların zihinlerinde bu mefhumun/kavramın oluşmasını sağlamayı hedeflemektedir.

Taberî, Abdullah b. Mesud kanalıyla yapılan bir rivayeti de bize nakleder. “Ebu’z-Ze’râ, Abdullah b. Mesud’tan rivayet eder ve Abdullah: *“Dört kişi hariç veya dört (kötü)*

³⁹² Bkz. Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, s. 125-126.

vasfa sahip kimseler hariç herkes cehennemden çıkartılacaktır” dedi ve Müddessir suresi 42-46. ayetlerini okudu.³⁹³

Bu mevkuf haberden anlaşılmaktadır ki, dört kötü eylemi yapanlar cehennemde ebedi kalacaklardır:

- a- Namaz kılmamak.
- b- Miskine (fakire) yardımda bulunmamak.
- c- Batılla (vahyin dışında boş olan şeylerle) haşır neşir olanlarla birlikte olmak.
- d- Din gününü (kıyamet) yalanlamak.

İbn Mesud’un dikkat çektiği konu, bu dört vasfın müminde bulunmaması gerektiği bu özelliklerin inanmayan kimselerin karakteristik vasıflarından olduğudur. Nitekim mâlî harcama yapmamak, cimri davranmak, kafir bir insanın yaygın olan ahlakı ve onun ruh yapısıdır.

2. Kureyş Sûresi’nde İt’am

Nüzul sırası itibariyle 29. sure olan Kureyş Suresi’nde yer alan “it’am” kavramının tahliline geçebiliriz.

Mekke’nin ziraata elverişli olmadığı Kur’ân’da anlatılır. “*İbrahim (a.s.): Ey Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Hareminin (Kâbe) yanına ziraat yapılmayan bir vadiye yerleştirdim.*”³⁹⁴

İşte Kureyş suresinde bu duruma dikkat çekilmiştir. Yazın Şam, Filistin, Irak, İran’a kış mevsiminde de Yemen, Somali, Habeşistan’a³⁹⁵ yapılan ticari seferler ve ticaret yollarının kavşak noktasında Mekke bulunmaktadır. Kureyş’e tanınan bu imtiyazla, Mekkelilerden Allah’a kulluk etmeleri istenmiştir. Kureyş’in açlık korkusunun giderildiği, geçimleri kadar bir ekonomik imkân sağlandığı şu ifade ile anlatılmıştır “الذي

“أطعمهم من جوع و آمنهم من خوف” *...Ki O, onları (Kureyş) açlıktan kurtarıp doyurdu ve korkudan emin kıldı.*”³⁹⁶

³⁹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 319.

³⁹⁴ İbrahim 14/37.

³⁹⁵ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, I, 292.

³⁹⁶ Kureyş 106/4.

Kur'ân'ın, açlığın giderilmesiyle ilgili kullandığı terim "it'âm" kavramıdır. Kur'ân inanmamakta direnen Kureyşlilere, Allah'ın nimetlerini hatırlatarak onlardan kulluk yapmalarını istiyor. Buradaki nimet, onların açlık problemlerinin halledilmesi ve seyahat için gerekli olan güvenliğin teminat altına alınmasıdır. "Surenin muhatabı sadece Kureyşliler değil, tüm yeryüzünde yaşayan insanlardır. Kureyş bir model olarak anlatılmış, onun şahsında bazı ekonomik ve sosyal gerçeklerin anlatılması için bu sure nazil olmuştur."³⁹⁷

Bu surede beytin Rabbi olan Allah'ın fiilî sıfatları anlatılırken O'nun önce it'amda bulunduğu belirtilmekte, daha sonra Arapları nasıl da güvende kıldığı ifade edilmektedir. En'am suresi 14. ayette de Allah'ın it'amda bulunduğu dikkat çekilmiştir.³⁹⁸ Bu ayetteki it'am kavramı, rızık anlamında yorumlanmıştır. Buna göre anlam, Allah, kullarına rızık vermekle birlikte kendisi rızıklandırılmaya muhtaç değildir, şeklinde olur.³⁹⁹

Kurtubî, bu ayetle ilgili olarak, başka nimetler arasında özellikle yemek yedirme hususunun zikredilmesini, bütün mahlukatın yemek yeme ihtiyacının diğer ihtiyaçlardan önce geldiği şekliyle yorumlamaktadır.⁴⁰⁰ Bu yorum, bizce de yerindedir.

Sureyi mutlak manası içinde ele aldığımız zaman, yalnızca yıllar önceki Mekke ve orada yaşayan Kureyşlileri kapsamamakta, şart ve özellikleri Kureyş'e benzeyen bütün toplumları içine almaktadır. Böylece kendilerine it'âm edilen, ihsanda bulunulan toplumlar da başkalarına it'âmde bulunacaklardır.

Ayrıca sure bize İslam'a giren toplumlar fakirleşiyor, kalkınmıyor diye ortaya atılan iddiaların yersiz olduğunu, ibadet etmenin, kullukta bulunmanın sosyo-ekonomik dengeyi sağladığını, maddî refahın yolunun Kur'ân'ın öngördüğü ibadet şekline geçtiğini de anlatmaktadır.

³⁹⁷ Işık, Emin, "Kureyş Suresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi", *M.Ü.İ.F. Dergisi*, sayı: 3, İstanbul, 1985, s. 9-14.

³⁹⁸ "De ki: Ben gökleri ve yeri yaratan Allah'tan başkasını mı dost edinecekmişim. Halbuki O (herkesi) doyuruyor, ama kendisi doyurulmuyor."

³⁹⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, VI, 365; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, III, 1888.

⁴⁰⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, VI, 365

3. Beled Suresi'nde İt'am

Nüzul sırası itibarıyla 35. sırada bulunan ve Mekkî ilk dönem sureleri arasında yer alan Beled Suresi'ndeki it'am kavramının yorumuna geçebiliriz.

Bu surede 11. ayetten 17. ayete kadar “akabe” lafzı ve onun içeriği hakkında bilgi verilmektedir:

*“İnsan Akabe(sarp yokuş)’yi göğüsleyemedi. Akabe’nin ne olduğunu bilir misin sen? O, bir köleyi âzad etmek, bir boynu esaretten kurtarıp hürliğe kavuşturmak ya da umumi bir açlık anında yakınlığı olan/akraba olan bir yetime veya toza toprağa bulanmış bir miskine yemek yedirmek, içirmek, onu doyurmaktır.”*⁴⁰¹

Bu ayetlerde “it'am” kavramı öne çıkmaktadır. Ayrıca surede, yakın akraba olan yetimin ve açlıktan toprağa bulanmış miskinın doyurulmasına hâssaten vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte kafirin harcaması, Kur'an'da “ihlâk” kavramıyla anlatılmıştır. İlk dönem ayetlerinde dile getirilen “açları doyurma, açlığı giderme” konusu tekrar edilerek, bu probleme tekrar değinilmiştir.

Bu bölümde şu ana kadar değerlendirilen ayetlerde yetimlerin miskinlerin öncelikle doyurulması gerçeği sık sık vurgulanmış ve tekrarlanmıştır.

Kur'an tarafından belirli zaman aralıklarıyla bir konunun tekrar tekrar anlatılması, o meselenin önemine işarettir. Örneğin namazın, namazla birlikte zekatın hem Mekkî hem de Medenî ayetlerde sıkça gündeme gelmesi, bu ibadetlerin İslam'ın temellerini oluşturmasındandır. İşte bu anlatım düzeni ve disiplini içerisinde Kur'an, “yetimi, miskini” sıkça anarak, gündemde tutarak, onların haklarına riayet konusunda toplumu uyarmıştır. Kur'an'ın nazil olduğu günlerde, toplumun içinde bir çok fakir insan, âzad olunmayı bekleyen köleler vardı. Bu insanların korunması için çare olarak, muhtaçlara yardım ihtiyacı şiddetle hissediliyordu. Bu sebeple varlıklı Müslümanlar, Allah yolunda infak etmeye çağrılıyordu.

Bu gün de aynı manzaralarla karşılaşılmaktadır. Hayat standartlarının çok altında geliri olan bir çok insan var. Açlık sınırının altındaki bir gelirle ailesini geçindiren pek çok kişi vardır. Kur'an'ın öğretileri, bu günün insanına da hitap etmektedir. Günümüzde de ilgiye muhtaç sayısız yetim, kendilerine el uzatılacak nice muhtaçlar vardır.

⁴⁰¹ Beled 90/11-17.

Toplumda her dönemde bulunan bu insanlara Kur’ân, dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de yetimlere değindiği hadislerinde, “*Ben ve yetimleri koruyan, cennette şu ikisi gibiyiz*, buyurdu ve râvî Malik: “ve elinin şehadet parmağıyla orta parmağına işaret etti.”⁴⁰²

Kur’ân bu surede, akraba olan yetim ve fakirlere infakta öncelik vermeyi de Müslümanlara hatırlatmaktadır. Medenî dönemde nazil olan ayetlerde daha çok gündeme gelen köleler ve onların hürliğe kavuşturulması konusu, Mekkî dönemde nazil olan Beled suresinde de anlatılmaktadır. Zekat verilecek sınıflardan birini teşkil eden köleler ve onların âzad edilmesi için yapılacak infakın temelleri bu surede vurgulanmıştır. Önce imanî bir boyutta bu konuyu dile getiren Kur’ân, Medenî dönemin sonlarında bu meseleyi zekatla ilişkilendirmiş, kölelerin özgürlüğe kavuşması için zekat mallarından belirli bir hisseyi onlara ayırarak nihaî hükmünü ortaya koymuştur.

Yine bu surede iman edenlerden, birbirlerine sabrı ve merhameti tavsiye etmeleri istenmektedir. Kur’ân önce fakirin, yetimin, miskinın kollanmasını emretmekte, bütün bunların, inanan kişilerin yapacakları eylemler olduğunu belirtmektedir.

Hz. Peygamber, “*Aranızda selamı yayınız, yemek yediriniz, akraba ile ilişkilerinizi sağlam tutunuz*” diyerek insanları doyurmanın önemine dikkat çekmiştir.⁴⁰³

Şimdi de sözün bağlamında miskinın hakkı olan ve ona izafe edilen taam konusunu ele almanın uygun olduğunu düşünüyoruz.

B. Miskinin Hakkı Olarak Taâm

Kur’ân-ı Kerim, Mekkî ilk dönemde nazil olan ayetlerde, yetimin sahiplenilmesi gerektiğine vurgudan sonra miskininin doyurulmasını teşvik etmiş, buna mani olanları şiddetle yermiştir. Şimdi “miskinin doyurulması” terkinin zikredildiği ayetleri incelemeye çalışalım.

1. Mâûn Suresi’nde Taam

Bu kavram, iniş sırasına göre 17. sure olan “Mâûn” suresinde miskin lafzına muzâf bir konumda yer almıştır. Mâûn suresinin nüzul dönemi hakkında müfessirler farklı

⁴⁰² Müslim, Kitâbu’z-Zühd, 42, hadis no: 2983.

⁴⁰³ İbn Mâce, “Et’ime”, 1, h. no: 3251; Dârimî, “Salât”, 156; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 451.

görüşler ileri sürmüşlerdir. Ebu Mansur el-Maturidi, *Te'vilatu Ehli's-Sünne* adlı tefsirinde bu surenin nüzulü hakkında şu görüşlere yer verir: “İbn Abbas (r.a.) bu sure hakkında Medenîdir. Mukatil (ö.150/767), Mücahid ve diğerleri Mekkîdir.” demişlerdir. Surenin bir kısmının Mekkî bir kısmının da Medenî olması da mümkündür. Çünkü hakkında nazil olduğu söylenen müşrik Âs b. Vâil Mekkelidir. Surenin son kısmı Medenîdir, zira bu bölümde münafıkların niteliklerinden bahsedilmektedir” demektedir.⁴⁰⁴

Elmalılı Hamdi Yazır: “Henüz İslam’ın intişar etmemiş bulunduğu azlık içinde de riya ve nifak yapanların bulunması müsteb’ad/uzak olmayacağı cihetle cumhurun dediği gibi meşhuru üzere surenin tamamı Mekkîdir. Hibetullah b. Selâme (410/1019) ise surenin yarısı Mekke’de yarısı da Medine’de nazil olmuştur” demektedir.⁴⁰⁵

İbn Âşûr, bu surenin nüzûlüne dair, Mâûn suresinin ilk üç ayetinin Mekke’de nazil olduğu, dördüncü ayetten sonuna kadar Medine’de nazil olduğu ve bu ikinci bölümün münafıklarla ilgili bulunduğu görüşünü tercih etmektedir.⁴⁰⁶

Üzerinde durduğumuz kavram olan “taam” kelimesinin zikredildiği ayetlerin Mekkî olması konusunda ittifak vardır. Surenin ilk üç ayetini hatırlamak yerinde olacaktır. “*Dini (kıyamet) yalanlayanı gördün mü? İşte odur yetimi şiddetle iten ve yoksulu doyurmayan ve doyurmayı teşvik etmeyen.*”⁴⁰⁷

Mâturidi, bu üç ayete şöyle bir anlam verir: “Şunu bilmelisiniz ki yetimi itip kakan ve yoksulu doyurmaya kendisini de başkasını da teşvik etmeyen kimse dini yalan sayan insandır.”⁴⁰⁸

Mekkî dönemin ilk yıllarında nazil olan bu surenin ilk ayetlerinde kafir tipolojileri çiziliyor. Kıyameti yalanlama ile yetimi itip kakma ve yoksulu doyurmama ilintilendiriliyor. Kıyameti yalanlamak, sadece bu iki fiili yapmaktan ibaret değildir, ama ilk günlerden itibaren Kur’ân, yetime ve miskine dikkat çekmekte,⁴⁰⁹ Kur’ân’ın öğretilerine kulak verenlerin bunu asla basite almamalarını öğütlemektedir.

⁴⁰⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 523.

⁴⁰⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX, 6162; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, IX, 243.

⁴⁰⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 563.

⁴⁰⁷ Mâûn 107/1-3.

⁴⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 436.

⁴⁰⁹ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, I, 193.

Kur'ân kötü haslet ve karakter örneklerini kafirlerden seçmiştir. Tabiidir ki, o günün Mekke'sini oluşturan insanların çoğu müşrikti. Kur'ân'ın muhatabı o gün müşriklerdi. Kötü fiillerin anlatılarak insanlara sunulmasının ana sebebi şu olsa gerektir. Kötü eylemlerle, inanan insanların bir ilgisi olmayacağı ve bu tür “yetimi itip kakma, miskini doyurmama” işleri bir Müslümanın işlememesi gerektiğini vurgulamak, tüm bu bozuk eylemlerin temelinde imansızlık ve küfrün yattığını bildirmektir.

Maturidî'nin Mâûn suresi 2 ve 3. ayetinin tevilinde ortaya koyduğu izah dikkat çekmektedir. “Allah Teâla Müminlere şöyle demektedir: “Yetime zulmetmeyin, haklarına engel olmayın, yetime sahip çıkma düşünceniz, dini yalanlayan kimsenin sahip çıkması gibi olmasın, kötü amaçlara yönelik bir düşünceniz olmasın, elinizden geldiği kadar miskine yardım ediniz.” Demek ki Kur'ân bu ayetlerde dini yalanlayanların cimriliğini, yetimleri ve yoksulları küçümsemelerini (bizlere) anlatarak, Müminleri bu tip davranışlardan sakındırmaktadır.”⁴¹⁰

Üçüncü ayette “ولا يحض على طعام المسكين” buyrulmaktadır. Verilmek istenen mesaj “طعام المسكين” yani miskinın yiyeceği anlamındadır ve bu şekilde müteaddi bir anlamla zikredilmiştir. Buradaki nükteli Elmalılı şöyle izah eder: “Bunda aç olan bir miskinın kudreti olanlar tarafından verilecek taama (yiyecek, gıda) kendi mülkü imiş gibi bir “hak” taalluk ettiğine işaret vardır. Bu ayetle, istihkakın şiddetine tenbih edilmiş ve başa karmaktan nehyedilmiş demektir. Yani öyle biçareyi doyuran kimse, onun kendi hakkı olan bir taamı vermiş ve borcunu ödemiş gibidir.”⁴¹¹

Seyyid Kutup (ö.1966), Maûn Suresi ilk üç ayete içtimai bir yorum getirir ve der ki: “Toplumda ezilen insanların durumlarına dikkat çekilmiş, onların dertleri ile dertlenme, hak ve hukuklarına riayet etme ve sıkıntılarını giderme emredilmiştir. Kur'ân âdeti şöyle seslenmektedir. Toplumdaki yetim, yoksul ve muhtaç insanların durumuyla ilgilenmiyorsunuz. Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız toplumdaki sosyal dengeye eğilmelisiniz, fakir ve yoksulları gözetmelisiniz.”⁴¹²

⁴¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 538.

⁴¹¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX, 6167. Ayrıca bkz. Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, VII, 257.

⁴¹² Kutup, *Fî zılâli'l-Kur'ân*, VI, 3985.

Kıyamet gününe inanmayan kimsenin yapabileceği kötü fiillerden en önemli iki eylem bu surede anlatılmıştır. Diğer kötü fiiller de kafır olan bir insandan sudur edebilir. Bunda pek şaşılacak bir şey yoktur. “Asıl teaccub edilecek taraf, dindar görünenlerin beden ve malen yapacakları ibadetlerden gaflet etmeleri cüz’i/çok küçük bir yardımdan sakınacak kadar cimri olmalarıdır.”⁴¹³

2. Hâkka Suresi’nde Taam

Çalışmamızın ana mihverini nüzule göre sure ve ayetlerdeki infak-zekat oluşturduğu için el-Hâkka suresinde geçen “taâmü’l-miskîn” terkinin yorumuna geçmeden önce bu surenin Mekkî hangi dönemde indiğine değinmemiz yerinde olacaktır.

el-Hâkka suresinin nüzule göre sıralanışında Zerkeşi (ö.794/1392), bu sureyi 77. sıraya koymaktadır.⁴¹⁴ Cerrahoğlu, Hz. Osman mushafının nüzul sıralamasını dikkate alarak oluşturduğu sırada bu sure 78. sure olarak yer almaktadır.⁴¹⁵ Esed, Mülk suresinin akabinde ve hicretten üç veya dört yıl önce nazil olduğunu söylemektedir.⁴¹⁶ Buna göre bu sure, Mekkî orta dönem sonlarında veya Mekkî son dönemde nazil olmuştur.

Ancak İmam Ahmed’in rivayet ettiği şu olay dikkate alındığında, bu surenin Mekkî orta dönem başlangıcı olan bi’setin beşinci yılında nazil olduğu ortaya çıkmaktadır. Müsned’de yer alan rivayet şudur: “Hz. Ömer (r.a.) der ki: “Müslüman olmadan önce bir gün Hz. Muhammed (s.a.v.)’e eziyet ve kötülük etmek niyetiyle evden çıktım. Lakin o benden önce Mescid-i Haram’a varmıştı. Ben geldiğimde o namaz kılmaktaydı ve el-Hâkka suresini okuyordu. O’nun arkasına dikilerek onu dinlemeye başladım. Bu sureyi dinleyince mest oldum/kendimden geçtim ve dedim ki: Vallahi Kureyş’in dediği gibi bu adam şairdir. Ben bu düşünceleri aklımdan geçirirken O, “Bu Kur’an bir şair sözü değildir ne anlamaz insanlarsınız”⁴¹⁷ mealindeki ayetleri okudu. Ben dedim ki öyleyse bu adam kâhindir. Hz. Muhammed (a.s.), “O Kur’an bir kâhinin sözü de değil: ne az

⁴¹³ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6167.

⁴¹⁴ Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, s. 136.

⁴¹⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 87.

⁴¹⁶ Esed, *Kur’an Mesajı*, III, 1180.

⁴¹⁷ Hâkka 69/41.

düşünüyorsunuz? Alemlerin Rabbinden indirilmedir.”⁴¹⁸ mealindeki ayetleri okudu. Bu ayetleri duyunca kalbimde derin izler açıldı.”⁴¹⁹

Bu rivayete İbn Kesir tefsirinde yer vermiştir.⁴²⁰ Mevdûdi, bu rivayetten hareketle “Hz. Ömer’in Müslümanlığı bi’setin altıncı yılı başlarındadır.”⁴²¹ Bu sure ise O’nun İslam’a girişinden önce nazil olmuştur. Buna göre bu sure Mekke döneminin başlarında nazil olan surelerdendir”⁴²² demektedir. İbn Âşûr da bu rivayeti aktararak bi’setin beşinci yılında bu surenin nazil olduğunu söylemektedir.⁴²³

Biz de bu rivayeti önceleyerek bu surenin Mekkî orta dönem başında, yani bi’setin beşinci yılında nazil olduğu görüşüne katılmaktayız. Nüzulle ilgili bu izahtan sonra el-Hâkka suresinin otuz dördüncü ayetinde yer alan “taâmü’l-miskin” terkinin tefsirine geçebiliriz. Bu sureden daha önce nazil olan Maûn ve Fecr surelerinde de aynı ifade yer almaktadır. Otuz dördüncü ayetten önceki ayetlere bakıldığında miskini/fakiri doyurmayan, onları doyuranlara da engel olmaya çalışan insan tipolojileri görülmektedir. Sure’de bu grup şöyle anlatılır: “*Defteri solundan verilene gelince, o der ki: “Vay başıma gelene! Keşke verilmeseydi kitabım/amel defterim. Keşke bilmeseydim hesabımı. Keşke yokluk getirseydi bana ölüm! Hiç fayda vermedi malım. Gücüm ve kuvvetim de yok olup gitti.” Ve denilir ki: “Tutun onu hemen bağlayın. Sonra onu alev alev yanan cehîme-cehenneme sallayın. Sonra onu yetmiş arşın uzunluğundaki demirden bir zincire vurun.*”⁴²⁴

Özellikle 28 ve 29. ayetlerde bu kişilerin mal mülk sahibi olduklarına, yetki ve güç sahibi olduklarına dikkat çekilmektedir. Elmalılı 29. ayeti tefsir ederken şu yorumu yapmaktadır: “Mahvoldu benden saltanatım, onunla iftihar ettiğim herkese tasallut ettiğim güvendiğim, mülküm hükümetim, servet-ü sâ mânım, yahut tutunduğum bütün hüccet ve burhanım.”⁴²⁵ İbn Abbas, İkrime ve Mücahid ayetteki “*sultaniyeh*” kelimesini, hüccet ve delil/burhan olarak yorumlarlar.⁴²⁶ Maturidi, bu kavramı “güç, kuvvet ve

⁴¹⁸ Hâkka 69/42-43.

⁴¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 17-18.

⁴²⁰ Bkz. İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, IV, 417.

⁴²¹ Bkz. Şiblî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, I-II, 155.

⁴²² Mevdûdi, *Tefhimü’l-Kur’ân*, IV, 443.

⁴²³ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XIV, 111.

⁴²⁴ Hâkka 69/25-32.

⁴²⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5332.

⁴²⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 219-220.

itibar”⁴²⁷ anlamında tefsir etmiştir. Beydâvi, Nesefî de “*sultan*” kavramını, “mülk, saltanat, güç ve hüccet/delil” anlamında⁴²⁸ değerlendirmişlerdir. Hem servet sahibi hem de başkalarına söz geçirebilme mevkiinde olan insanları Kur’an bu ayetlerde zikretmektedir. Gücüne ve malına güvenen bu insan tipleri, belli bir aşamadan sonra Allah’a imandan da yüz çevirmektedirler. Otuz üçüncü ayet buna vurgu yapmaktadır. “Çünkü o kimse yüce Allah’a inanmıyordu.” Kur’an bu ayetlerde de infaktan yüz çeviren insanların durumlarını anlatmakta ve ateşe atılan, azabı hak eden bu grubun iki kötü vasfını öne çıkarmaktadır.

- 1- Yüce Allah’a iman etmemeleri
- 2- Miskini/yoksulu doyurmamaları

Bu ayetlerde, imandan hemen sonra yoksulu, miskini doyurma işine dikkat çekilmektedir. Kur’anın ilk mesajlarında Allah’a ve ahiret gününe iman, yetimi, miskini köleyi doyurma⁴²⁹ konuları öncelik taşımaktadır. El-Hâkka suresinde de miskini doyurmamanın karşılığı, Allah’ın azabına düşer olmakla sonuçlanmaktadır. Kur’an mesajının muhatabı olan Mekke’nin o günkü varlıklı insanlarına Kur’an bu gerçeği hatırlatmıştır. Kölelerin, zayıf, güçsüz insanların bulunduğunu, onların ihtiyaçlarının giderilmesi gerektiğini Kur’an sık sık bu öğretileriyle indiği topluma duyurmaktadır. Kur’an, insanın en asli ihtiyaçlarından biri olan “yeme içme” ihtiyacının giderilmesini mutlaka yerine getirilmesi gereken bir görev kabul etmiştir. İnsanın diğer gereksinimleri de vardır ama Kur’an, ilk ihtiyaç olarak, hayatın idamesi için insanın yeme içme, beslenme gıda ihtiyacını kabul etmiştir. Kur’an’ın kabul ettiği, övdüğü iyilik sadece yoksulu doyurmak değil ama toplumdaki içtimai dayanışmanın temelini ise bu çeşit infak sağlamaktadır. Toplum huzurunun sağlanması, o toplumdaki aç olan insanların açlığının giderilmesiyle mümkündür.

Nesefî de bu ayetle ilgili olarak, inanmayan kişilerin niçin yoksulu doyurmayı teşvik etmediklerine şöyle bir yorum getirmektedir: “Bir kimse şayet öldükten sonra

⁴²⁷ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, V, 237.

⁴²⁸ Beydâvi, *Envâru’t-tenzîl*, VI, 348; Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, VI, 348.

⁴²⁹ Bkz. Leyl 92/6; Müddessir 74/46; Beled 90/13-17.

dirilmeye inanmıyorsa onu yoksullara yedirmeye sevk edecek bir sebep yok demektir. Yani o iman etmediğinden dolayı başkalarını muhtaçlara yedirmeye teşvik etmez.”⁴³⁰

Nesefî, otuz dördüncü ayette “yoksulları yardımsız bırakmanın büyük günah olduğuna dair bir delil bulunmaktadır” demekle ve bunu bir gerekçe ile delillendirmektedir. Çünkü Allah, “*O yoksulu doyurmaya teşvik etmezdi*” ayetini bir önceki “*Zira o yüce olan Allah’a iman etmezdi*” ayetine atfetmiş ve iman etmekle yoksulu doyurmayı birbirinin tamamlayıcısı kabul etmiştir.”⁴³¹

Nesefî’nin bu yaklaşımına biz de katılıyoruz. Zira Müddessir 42-44. ayetlerde Cehennem’e atılan insanlar, azaba çarptırılmalarının sebebini “yoksulu doyurmama” olarak anlatmışlardır. Kur’an ilk dönemden itibaren fakirin, miskinini doyurulması konusunu öncelemiş, bunu imanla irtibatlandırmış, sağlıklı bir toplumun oluşması için, sosyal yardımlaşmanın vazgeçilmez olduğunu vurgulamıştır. Burada vurgulanan infak ve iman ayrılmazlığı, sahabeden Ebu’d-Derdâ’nın şu sözünde açıkça görülmektedir: “O hanımına fakirler için çorbayı bol bol yapmasını tembih eder ve “zincirin yarısını iman ile çıkardık diğer yarısını da bununla yani fakir ve miskinleri doyurmakla çıkaralım” derdi.”⁴³²

3. Fecr Suresi’nde Taam

Fecr suresi ilk dönemde nazil olan surelerdendir. Nüzûlde dokuzuncu sırada yer almaktadır.⁴³³ Bu surenin 17 ve 18. âyetlerinde yetim ve miskin kavramları yer almaktadır. Bu ayetlerde yetime ikram etmeyen ve miskini doyurmaya yanaşmayan kişiler şu şekilde kötülenmektedir: “*Hayır! Doğrusu Siz (Allah’tan ikram bekliyorsunuz ama kendiniz) yetime ikram etmiyorsunuz. Yoksulu yedirmeye teşvik etmiyorsunuz.*” İbn Kesir, 18. âyeti “onlar fakirlere ve yoksullara iyilik yapmayı emretmezler ve birbirlerini bu konuda teşvik etmezler” şeklinde yorumlar.⁴³⁴

⁴³⁰ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, VI, 349.

⁴³¹ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, VI, 349.

⁴³² Ebu Ubeyd, *el-Emval*, s. 144, Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, VI, 349; Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, IV, 349; Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5337.

⁴³³ Zerkeşi, *el-Burhan*, s.136. Derveze ise, Fatiha’yı birinci sure olarak kabul ettiği için Fecr suresini, nüzule göre onuncu sırada değerlendirir. Bkz. Derveze; *et-Tefsiru’l-Hadis*, I, 147.

⁴³⁴ İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azîm*, IV, 509.

Elmalılı, âyette teşvik ifade eden fiilin müşareket kalıbında olmasını dikkate alarak, “miskini it’ama yani yoksul fukaranın karnını doyurmaya, bakımları esbabına birbirinizi teşvik ve terğib etmiyorsunuz. Bu hususta birbirinizle müsabaka etmeniz gerekirken siz bilakis ondan kaçınıyor birbirinizi tenfir ediyorsunuz. Belki onlar üzerinden geçinmek isteyip tuğyan ediyorsunuz” şeklinde tefsir etmektedir.⁴³⁵ Bu surede de **taam** kelimesi Mâûn sûresinde olduğu gibi miskine muzâf kılınmıştır. Buna göre miskinin taamı ifadesi, kudreti olanlar tarafından miskine verilecek taamın bizzat miskinlerin hakkı olduğu anlamını ihtiva eder.⁴³⁶

Kuran, bu surenin 17. ve 18.ayetlerinde miskinin hakkını vermede kusur gösterenleri mal tutkunu cimriler olarak suçlamaktadır.

Beydâvi ve Firuzâbâdi, Fecr 18. ayeti “Başkaları şöyle dursun, kendi yakınlarını bile yoksulu doyurmaya teşvik etmiyorsunuz”⁴³⁷ şeklinde tefsir etmişlerdir.

Bu yorumlardan, fakiri miskini doyurmak istemeyenlerin aşırı cimri kişiler olduğu, düşünce dünyalarında başkalarına yardım etme fikrinin olmadığı anlaşılmaktadır.

İbn Âşur da: “Ayetteki ifade, miskine yapılacak en küçük bir yardımı bile ondan esirgerler, anlamını içermektedir. Bu cümle yapısı, miskinin normal ihtiyacını karşılamayı düşünmezler ifadesinden daha güçlüdür. Bu ayet şuna da işaret etmektedir: Bu kişiler, fakirleri miskinleri önemsemezler, miskinleri önemsemediklerinden dolayı mallarının bir kısmını onlara/miskinlere vermek şöyle dursun sıradan bir yardımı bile yapmazlar. Ayette “miskini doyurmayı teşvik” cümlesi yer almaktadır ki bu ifade bizzat miskini doyurma fiilinden kinayedir. Bir eylemi yapmayı teşvik eden, öncelikle o fiili yapan kişidir. Bir işi yapmayan o işi niye teşvik etsin ki! Bunun örneğini Kur’an bize Asr suresinde sunmaktadır. وعملوا الصالحات “Salih amelleri işleyenler” cümlesinden sonra ifadesi yer almaktadır. Yani öncelikle güzel olan şeyleri yapma, daha sonra da onu başkasına tavsiye etme”⁴³⁸ demektedir.

⁴³⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5809.

⁴³⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6167.

⁴³⁷ Beydâvi, *Envaru’t-Tenzil*, VI, 509; Firuzâbâdi, *Tenviru’l-Mikbas*, VI, 509.

⁴³⁸ Bkz. İbn Âşur, *Tefsiru’t-Tahrir*, XXX, 333.

Miskinleri doyurmaya yanaşmayan bu nitelikteki insanların kazançlarının temiz olmadığını da Kur'an şöyle anlatmaktadır: “*Haram-helal demeden (size kalan) mirası yiyorsunuz ve kötü bir şekilde mal sevgisini yakalanmışsınız.*”⁴³⁹

Tabersi ve İbnü'l-Cevzi, ayette yer alan “türas” kelimesini “yetimlerin mirası” şeklinde tefsir etmişlerdir ki bu yoruma göre Fecr suresi 19. ayetin anlamı: “*Sizler yetimlerin mirasına konuyor, onu olabildiğince yiyorsunuz*”⁴⁴⁰ demektir.

Elmalılı ise, bu ayeti farklı bir açımla tefsir eder ve der ki: “Sahibinin elinde hayr için sarf edilmeyip yığılan mal, mirasyedilerin ellerinde sefahet yollarında yenilip telef olup gidiyor. Kazanıp yığana vizr-u vebalinden başka bir şey kalmıyor.”⁴⁴¹

Temiz ve helal yollardan kazanılmayan malların fakir ve miskinlerin ihtiyacının giderilmesinde kullanılamayacağı da bu ayetlerden anlaşılmaktadır. Bu ayet bağlamında miskin ve yoksullara yardımı fiilen gerçekleştirmeyenlerin cömertlik iddialarının da asılsızlığına dikkat çekilmiştir.

Mâun suresinde miskini doyurmayan grubun, ahirete inanmayan kafirler olduğunu görmüştük. Hâkka suresinde de iman etmeyen, Allah'ın büyüklüğünü kabullenmeyenlerin, miskini doyurmaya yanaşmadıkları görülmektedir.

Fecr suresinde yetime ikram etmeyen grubu, Kur'an, açıktan kafir olduğunu beyan etmiyor, “insan” diyor. Kurtubî, Hâzin, Firuzâbâdi ve İbn Âşur gibi müfessirler “Buradaki insan, o günkü, yani ayetlerin indiği dönemdeki Mekke insanıdır. Bu ayetlerin nüzulü anında Mekkeliler'in çoğu müşrikti, buna göre buradaki insan kavramıyla inanmayanlar kast olunmaktadır”⁴⁴² derler. Taberî ise: “Mutlak manada insan cinsine vurgu yapılmaktadır”⁴⁴³ diyerek ayetin hem müminleri hem de kafirleri kapsadığını işaret etmektedir.

Ama Kur'an, açıktan kafirler ve müşrikler demiyor. Bir insan motifi çiziyor, eğer bu insan yetime ikram etmez, miskinın doyurulmasına ön ayak olmazsa, Mâun ve Hâkka surelerinde bu fiili yapmayanları kafirler olarak anlatmaktadır. Fecr suresinde de yine

⁴³⁹ Fecr 89/19-20.

⁴⁴⁰ Tabersi, *Mecmau'l-Beyan*, X, 740; İbnü'l-Cevzi, *Zadü'l-Mesir*, IX, 121.

⁴⁴¹ Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5810.

⁴⁴² Kurtubi, *el-Cami*, XX, 47; Hâzin, *Lübabü't-Tevîl*, VI, 508-509; Firuzâbâdi, *Tenviru'l-Mikbas*, VI, 508-509; İbn Âşur, *Tefsiru't-Tahrir*, XXX, 328-329.

⁴⁴³ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XII, 573.

inanmayan bir insan tipinin vasıflarına vurgu yapılmaktadır. Üç surede anlatılan ve miskini doyurmayan ve onu doyurmaya öncülük etmeyen kimselerin inanmayanlar olduğu görülmektedir. Daha önce zikredilen inanmayan kafirlerin amellerini yapan kişilere Kur'an, tariz yoluyla ikazlarda bulunmakta ve bu kötü eylemin inanan kişiler tarafından yapılmamasına da vurgu yapılmaktadır.

Bu üç surede Kur'an'ın üzerinde durduğu 'miskin' lafzı üzerinde yapılan yorumları aktaralım: Mücahid b. Cebir (ö. 102/720)'e göre; 'miskin' dilenen kimse iken 'fakir' dilenmeyen kimsedir. İkrime; 'miskin' yiyecek dilenen kimse, 'fakir' ise malî durumu zayıf olan kimsedir tanımlarını yapar.⁴⁴⁴ El-Behiy ise 'miskin'i düşkün ve başkasının malında hak sahibi olan, çalışıp çabalamasına rağmen çocuklarının çokluğundan veya gelirinin düşük olmasından dolayı ihtiyacını karşılamaya muvafık olamayan kişi olarak tarif eder, aynı zamanda miskini fakirliğine rağmen sıkıntısını en aza indiren kişi olarak tanımlar. 'Fakir'in ise 'miskin'den daha sıkıntılı ve az gelirli olduğu yorumunu yapar.⁴⁴⁵ Hz. Peygamber de gerçek 'miskin'in kim olduğunu şu hadis-i şerifle beyan eder: Ebu Hureyre (r.a.) rivayet etmiştir. Hz. Peygamber (a.s.); *"Miskin bir iki hurma bir iki lokma ile kendisine yardım edilen kimse değildir. Bilakis miskin istemekten, el açmaktan çekinen iffetli kimsedir. İsterseniz 'Kendilerini ortaya koyup da kimseden bir şey istemezler.'* (Bakara 2/273) *ayetini okuyunuz.*"⁴⁴⁶ buyurmuştur.

Kur'an, ilk dönem nazil olan ayetlerde miskinın ihtiyacının giderilmesini hedeflemiş, yoksulların ihtiyaçlarını gidermeye çalışmayanların çoğunu, kafirlerin teşkil ettiğine de vurgu yapmış, Kur'an'ın muhatabı olan müminlere de kendi metoduyla uyarılarda bulunmuştur. Ayrıca, miskini kendi haline terk eder, onu topluma kazandırmazsanız, inanmayan toplumların düştüğü hataya siz de düşersiniz ve Kur'an'ın hedeflediği mümin bireyler mümin toplum olamazsınız demektedir. İlk dönem ayetlerinde miskinın, yoksulun yer almasından Kur'an'ın, toplumda aç insan bırakmamayı amaçladığı, toplumun bir kısmının son derece lüks bir hayatı yaşarken bir kısmının da açlığa terk edileceği bir cemiyeti hedeflemediği ortaya çıkmaktadır.

⁴⁴⁴ Ebu Ubeyd, *el-Emval*, s. 240.

⁴⁴⁵ El-Behiy, *Kur'anî Kavramlar*, çev. Ali Turgut, s. 305-306.

⁴⁴⁶ Ebu Ubeyd, *el-Emval*, s. 240-241.

Hayat hakkı kutsaldır. İnsanın yaşaması için yemesi içmesi zorunludur. Bu konuda inanan inanmayan ayrımı yapılmaz. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke’de şiddetli bir kıtlığın olduğunu duyunca kendilerine savaş açan Mekkelilere Amr b. Ümeyye ve Seleme b. Eslem b. Hureyş vasıtasıyla dinar (altın para) yollamıştır.⁴⁴⁷ Peygamberimizin bu icraatı, Kur’anın Mekke’de ilk dönemde üzerinde durduğu, başkalarını doyurma (itam) tavsiyelerine en güzel örneği teşkil etmektedir.

Cemiyette fertler arası uçurumun olmaması gerektiği, varlıklı insanların yoksullara müşfik bir tavırla yaklaşması gerektiği, ihtiyaç olanların daima gözetildiği bir toplum yapısının hedeflendiği ve oluşturulmaya çalışıldığı da bu ayetlerden anlaşılmaktadır.

C. İkrâm

Bu kavramı önce lugavî yönden inceyelim.

İkrâm kelimesinin sülâsi aslı “k - r - m” “کرم” kökünden türemiştir.

Güzel huylu bir adam için “هو كريم” tabiri kullanılır. Savaş için bir orduyu techiz etmek amacıyla harcama yapan kişi için de “الكرم” sıfatı kullanılır.

İnsan için faydalı olan bir menfaat, bir yardım ki, o mala, iyiliğe (ayıp, zillet, noksan, kusur) bulaşmamış ise o zaman “اکرام” olur. “اکرم الناس” tabiri insanların en takvalı, en muttaki olanıdır, “اکرم الناس أتقاهم”.⁴⁴⁸ Yağmur taşıyan buluta da “كرم السحاب” denilmektedir. Afvı, müsamahası çok olan kişiye de “رجل كريم” denilmektedir. Allah Teâla kullarının günahlarını çok affettiği, her zaman affettiği içindir ki “كريم” sıfatıyla sıfatlanmıştır.⁴⁴⁹ Halil b. Ahmed (ö.175), “eli açık, cömert insan” için “رجل كرام ای كريم” demektedir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ İbn-i Hibban, *es-Sîratün Nebevîyye*, s. 251

⁴⁴⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 428-429.

⁴⁴⁹ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-lüga*, s. 923.

⁴⁵⁰ Halil b. Ahmed, *Kitabu’l Ayn*, s. 839.

İniş sırasında 10. sure olan ve gizli davet döneminde nazil olan Fecr suresindeki⁴⁵¹ ikram kavramı üzerinde duralım.

Surenin ilk ayetlerinde Âd kavmi ve Âd kavminin atası veya Âd'ın bir kolu⁴⁵² olan İrem'e vurgu yapılır. Sonra kayaları oyup orada meskenler kuran Semûd, dağlara benzeyen büyük yapıların sahipleri anlatılır. Onların azgınlıkları, kötülükleri ve sonuçta Allah'ın onları cezalandırdığı ve bütün insanları gözetlediği beyan edilir.

İlk dönem Mekke insanına geçmiş topluluklardan örnekler verildikten sonra erken dönem nazil olan bu surede Kur'ân'a muhatap olan insan öne çıkarılır.

Kur'ân, mümin ya da kafir diye sınırlandırmadan insan karakterini şöyle anlatmaktadır: *“İnsana gelince, ne zaman Rabbi kendisini sinayıp ona ikramda bulunur onu nimete gark ederse: “Rabbim bana ikram etti, bene çok cömert davrandı” der, ama Rabbi onu sinayıp rızkını daraltırsa: “Rabbim beni küçük düşürdü, alçalttı” der.”*⁴⁵³

Ayetteki “el-İnsan” kavramının kafir olduğunu söyleyen müfessirler vardır. İbn Abbas: “Bu ayetteki insan kelimesi Utbe b. Rebia, Ebu Huzeyfe b. Mugire'ye işaret eder” demiştir. Ümeyye b. Halef veya Ubey b. Halef olduğuna dair de görüşler vardır.⁴⁵⁴ Râzi, bu ayetteki insanı “Ceza gününü inkar eden her kafir anlamındadır” şeklinde yorumlarken, Kurtubî, Hâzin gibi müfessirler de bu insan tipinin nankör, kafir bir insanı anlattığını söylerler.⁴⁵⁵

Bununla birlikte burada, belirli şahıslar değil, bir insan tipinin anlatıldığı görülmektedir, bizce isabetli olan yorum budur. Zira ayette her insanın yapabileceği bir eylemden söz edilmektedir.

Nitekim, Kur'ân, Meâric suresi, 19-21. ayetlerde insanı şöyle anlatır: *“Gerçekten insan huysuz, aceleci, tatminsiz yaratılmıştır. Kendisine bir fenalık dokunduğunda kıvrılır, sızlanır, feryat eder; ama ona bir hayır dokununca, iyilikle karşılaşınca, bencilce o iyiliğe sahiplenir, (o hayrı, iyiliği insanlardan) uzak tutar.”* Âdiyât suresinde de, *“O (insan) mala karşı çok düşkündür”*⁴⁵⁶ diye buyrulmuştur.

⁴⁵¹ Suyutî, *el-İtkân*, I, 31.

⁴⁵² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 566; Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 801.

⁴⁵³ Fecr 89/15-16.

⁴⁵⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, XX, 47.

⁴⁵⁵ Râzi, *Meîâtihü'l-ğayb*, XXXI, 170. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, XX, 47; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, VI, 509.

⁴⁵⁶ Âdiyât 100/8.

Bu ayetlerde insanın psikolojik durumu ortaya konmaktadır. Ayetlerin verdiği mesaj, Allah nimet verdiği zaman kişinin şımarmaması, imtihan gereği onun imkanlarını daraltılıp, rızkını kısıncı küstahlıkta bulunmaması, Allah hakkında kötü zanlarda bulunmamasıdır. Hatta Kur’ân bu surenin 17-20. ayetlerinde rızkının daraltılmasından dolayı, “*Allah beni zayıf düşürdü, güçsüz bıraktı*” diyen insana bunun sebebinin ne olduğunu açıklar ve der ki: “*Hayır! Doğrusu siz yetime ikram etmiyorsunuz, miskini, fakiri doyurmaya, yedirmeye teşvik etmiyorsunuz. Başkasına miras kalan malı hırsıyla yiyorsunuz, malı da çok seviyorsunuz.*”

15 ve 16. ayetlerde gâib bir sıyga ile olay anlatılır. Kur’ân gâibten muhataba yönelerek iltifat sanatıyla hitap eder: “*كَلَّا بَلْ لَا تَكْرُمُونَ الْيَتِيمَ*” “*Siz yetime ikram etmiyorsunuz.*” Müfessir Taberî bunu şöyle tevil etmektedir: “İnsan, yetime ikram etmeyince Allah da onu zayıf ve güçsüz bırakıyor. Siz yetime ikramda, infakta bulunmuyorsunuz bu sebepten ben de sizin rızkınızı daralttım.”⁴⁵⁷

Elmalılı da şu yorumu yapar: “Ey Rabbinden hep ikram bekleyen ve rızkının daralıvermesini horluk ve hakaret sayan insanlar! Doğrusu siz vazifelerinizi yapmazken ne yüzle ikram beklersiniz ki, “yetime ikram etmiyorsunuz”. Size vermiş olduğu nimetlerden yetime birr-u ihsan ile ikram etmeniz lazım gelirken nasıl olur da siz Rabbinizin katında ikrama layık olursunuz?”⁴⁵⁸

Kur’ân daha ilk dönemde muhataplarına bu hatırlatmalarda bulunuyor. Yetimi ve miskini diğer ayetlerde olduğu gibi ilk sıraya yerleştiriyor. Bu surede infakın türevlerinden “إِكْرَام” kavramı gündeme getirilmiştir. Kur’ân, it’âm, ikram -ileride anlatılacak olan- i’ta, ihsan kavramları ile ilk iman edenleri infaka alıştırmaktadır. Onları fert bazında mali konularda yapacakları görevlere hazırlamaktadır. Kur’ân, bu surede “yetimi, miskini” öne çıkarıyor. Gerçekte Kur’ân’dan önce yoksulun hakkını vermeyeni bu denli ağır eleştiren, dünya ve ahirette azaba, cezaya maruz kalacağını bildiren ne bir din ne de bir kitap var olmuştur.⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 574.

⁴⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5809.

⁴⁵⁹ Karadavi, *Fakirlik Problemi*, s. 166.

D. Yetime İnfak

“Yetim” kelimesi, babası olmayana denilir.⁴⁶⁰ Araplar, tek başına kalan, eşi ve çocukları olmayan, yalnız yaşayan adama da “yetim”;⁴⁶¹ kocasız kalan kadına da “yetime” demişlerdir.⁴⁶² Alanında benzersiz bir konuma sahip şiire de “yetim” denilmiştir.⁴⁶³

Tek başına kalan, ihtiyacının birçoğunu başkalarından aldığı yardımla karşılayabilen yetimlere Kur’an, Mekke döneminin ilk safhasında dikkat çekmiş, onları infak edilmesi gereken kişiler arasında zikretmiştir.

Nitekim iniş sırası itibariyle 11. sure olarak bilinen Duha suresinde⁴⁶⁴ yine Kur’ân “yetim, sâil” kavramlarını öne çıkarır.

Bir ara Hz Peygambere gelen vahiy kesilmiştir ki bu olaya “fetret-i vahiy” denilmektedir. Bu dönemin çok uzun sürdüğünü söyleyen oryantalist M. Watt bu sürenin üç yıl olduğunu⁴⁶⁵ söyleyerek neredeyse davetin gizli yapıldığı süreci içine alacak kadar uzun bir döneme yaymıştır. Onun bu iddiasını doğrulayan bir rivayet yoktur. Bu konudaki en isabetli yaklaşım birkaç gün, 3 gün en fazla 12 gün gelmediği şeklindeki rivayettir. Taberî ve İbn Kesir İbn Abbas kanalıyla şu rivayeti naklederler “Kur’ân Hz Peygambere indiği sıralar, birkaç gün Cibril’in gelmesi gecikti, bunun üzerine müşrikler onu şu sözlerle ayıpladılar: “Rabbi onu terk etti ve ona buğz etti”, bu sözler üzerine Duha suresi nazil oldu.”⁴⁶⁶

Hz Peygamberi teselli için nazil olan bu ilk dönem ayetlerde önce Rasullah’ın durumuna dikkat çekilmiş, onun peygamberlik döneminden önceki hayatına da değinilmiştir.

Onun yetim olduğu, küçükken veya doğmazdan önce babasını kaybettiği, beş veya altı yaşında iken annesini yitirdiği⁴⁶⁷ İslam’dan önce vahyi, Kur’ân’ı bilmediği, sapık bir

⁴⁶⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 1073; Rağıb Isfehanî, *el-Müfredât*, s. 550.

⁴⁶¹ İbn Fâris, *Mü’cemü’l-Mekâyis*, s. 1109; Rağıb Isfehanî, *el-Müfredât*, s. 550.

⁴⁶² Zemahşerî, *Esâsü’-belâğa*, s. 711.

⁴⁶³ İbn Fâris, *Mü’cemü’l-Mekâyis*, s. 1109.

⁴⁶⁴ Suyutî, *el-İtkân*, I, 31.

⁴⁶⁵ Watt, *Hz Muhammed Mekke’de*, s. 55.

⁴⁶⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 623-624; İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, IV, 522.

⁴⁶⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, I, 100.

toplumun içinde kırk yıl kaldığı,⁴⁶⁸ fakir olduğu Kur’ân tarafından kendisine hatırlatılmıştır: “*Seni yetim bulup da barındırmadı mı? Seni şaşırmsın bulup da doğru yola erdirmeyi mi? Seni fakir bulup zenginleştirmeyi mi?*”⁴⁶⁹

Kur’ân daha ilk mesajında Peygamber’e toplumda en çok ezilen ve horlanan zümre olan “yetim”leri hatırlatarak işe başlar. Tabî ki bir şeyi muhataba sunarken, sunulan bilginin o kimsenin hayatından örneklerle anlatılması daha tesirli olur. İşte Kur’ân bu metotla çağrısını duyurmuştur.

Yetimlerin Hz. Peygamberle birlikte onlara gösterilecek titizlik ve itinaya işaret eder. Yetimlik ve fakirlik, toplumdaki anlayışa göre bir eksikliklerdir.⁴⁷⁰ Ama Kur’ân bunun kişilikle ilgili bir nâkıs olmadığını bildirir. Ayrıca, yetim olan, babadan anadan fazla miras kalmayana kişilerin Allah’ın onları rızıklandırması, zengin kılmasıyla varlıklı kişiler olabileceği de bu surede anlatılmıştır.

Fakirliğin ya da zenginliğin genlerle taşınmadığını Allah’ın dilemesiyle olduğu, rızık O’nun daraltıp O’nun genişlettiği anlatılmaktadır. O günün Mekke Müslümanlarına anlatılan bu Kur’ânî gerçekler bu günün toplumuna da öğretisini sunmaktadır. Kur’ân’ın her çağa, her topluma hitap etme özelliği bu konuda da devreye girmektedir.

Bu surede hitap ilk bakışta Peygambere yöneliktir. Ama Kur’ân, metodu gereği önce Hz. Muhammed’i muhatap alır, bunun akabinden gelen ifadeler ise bütün bireyleri kapsar. Duha suresi son üç ayette zikredilen ve mealen “Öyleyse sakın yetimi ezme, ona zulmetme, (haceti olup) isteyen azarlama, ona çıkışma ve Rabbinin nimetini dile getir (daima) aklında tut.”⁴⁷¹ şeklinde anlaşılan ve nihayet fakirlere iyilik yapma, zayıflara acıma, söz veya fiille Allah’ın nimetini anma olarak özetlenebilecek bu ilkeler, Kur’ân’ın inmeye başladığı dönemde sosyal yapıya çok uygun düşmektedir.

Yetim, arkasında dayanağı olmayan kişidir. Kendi kendine ayakta duramayan bu sınıfı maddî yönden ayağa kaldırmayı Kur’an hedeflemiştir. Hem topluma kazandırma hem de onların ihtiyaçlarını giderme ve de malî bir mükellefiyet görevinin ifası

⁴⁶⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 624.;

⁴⁶⁹ Duha 93/6-8. Ayrıca Yunus 16. ayet de buna vurgu yapılmıştır: “Ben bundan önce bir ömür boyu içinde durmuştum.”

⁴⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXXI, 218.

⁴⁷¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 625. Ayrıca bkz. Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, I, 161.

amaçlanmıştır. Bu konuda Peygamberimiz de yetime ikramda bulunulan evin en hayırlı ev olduğunu⁴⁷² hadis-i şeriflerinde vurgulamıştır.

Kendilerine infak edilecek sınıfları, Kur’ân ilk ayetlerden itibaren belirlemiştir. Bu surede de “yetim, miskin” den sonra “sâil” kavramına da dikkat çekmiştir. Sâil, isteyen demektir. İhtiyacının görülmesi için açıktan açığa bir şeyler talep eden kimselere sâil dendiği gibi “maddî ve manevî açıdan zor durumda olup bu sebepten dolayı yardım talep eden kimseye” “sâil” denilir.⁴⁷³ Bu açıdan bakıldığında infakın mali boyutu yanında manevî tarafının da olduğu ortaya çıkmış olmaktadır.

Duha suresi 9 ve 10. ayetlerde yetimin ve sâilin korunması istenmiştir. “Onlara yapılacak olan muamelenin fiili/eyleme yönelik olması istenmiştir!”⁴⁷⁴ Kur’ân önce kulların hakkına, sonra Allah’ın hakkına işaret etmiştir. Bundan Allah hakkının ikinci planda olduğu sanılmamalıdır. “Hakku’l-ibad” terkihiyle anlatılan insanların haklarına riayet, aynı zamanda Allah’ın haklarına riayet demektir. Sadaka-ı fitr ve infak gibi mali yük anlamı bulunan fiiller de birer ibadettir ve bunlar ibadet olduğu için Allah hakları sınırına girer. Toplumu ilgilendiren haklar da Allah hakkıdır.⁴⁷⁵ Toplumdaki ihtiyaç sahiplerinin zarureti gideren fertler, hem Allah hakkını hem de kulların hakkını ifa etmişlerdir.

E. İhlâk: Malın Boşa Harcanması

İlk önce bu kavramın zikredildiği Beled Suresi’nin nüzul dönemi ve sebebi üzerinde duralım.

Nüzul sebebi olarak müfessirler şu kişilerin isimlerini de zikrederler: Haris b. Amir b. Nevfel, Ebu Cehil b. Hişam, Velid b. Muğire.⁴⁷⁶ Ayrıca, Kelbî’den naklen bu surenin ilk ayetlerinin, malını Hz. Peygamber’e düşmanlık namına malını harcayan Ebu’l Eşedd hakkında nazil olduğu da söylenmektedir.⁴⁷⁷

Mevdûdi, “Bu sure Mekke döneminin ilk yıllarında nazil olmuştur, ama surenin içindeki bir işarete göre, Mekkeli kafirlerin Peygamber’e (a.s.) düşman kesilerek ona

472 Bkz. Beyhakî, *Şuabu’l İman*, XIII, 391-392.

473 Esed, *Kur’an Mesajı*, III, 1279.

474 Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXXI, 220.

475 Zeydan, *el-Vecîz fî usûli’l-fıkh*, s. 62-63.

476 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 377.

477 Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, IX, 128.

karşı her türlü zulüm ve haksızlığı reva gördükleri döneme denk düştüğü görülmektedir”⁴⁷⁸ demektedir. Bizim de tasvip ettiğimiz üzere Muhammed Esed, bu surenin nüzulüne ilişkin olarak, Mekke döneminin ortalarında nazil olduğu görüşünün yanısıra, davetin ilk yıllarında nazil olduğu görüşünün daha kuvvetli olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁷⁹

Bu çalışmada, Mekkî ayetlerin tasnifine göre nüzulün yaklaşık ilk beş yılını “I. Dönem” olarak kabul ettik. Bu surenin de gizli davet döneminden çok sonraki bir dönemde değil, alenî davet safhasını takip eden günler veya aylarda nazil olduğu kanaatine vardık.

Beled suresinden hareketle “ihlak” sözcüğünün etimolojik irdelemesini yapalım. “هالك، هلاك” kelimeleri kişinin yanında bulunan şeyin kaybolması anlamına geldiği gibi, tahıl ürünlerinin kıtlığı, insanın ölmesi “if’al” kalıbındaki “ihlâk” kelimesi ile anlatılır.⁴⁸⁰ Kişiyi felakate götüren herşey “إهلاك” ve “تملكة” kelimeleri ile anlatılır. Kafirin gayri meşru harcamaları bu surede “ihlâk” kelimesi ile anlatılır. İşe yaramayan boş harcamanın sonucu helaktır, hüsrandır. Kur’ân adeta, “yığın yığın, çok miktarda, ne kadar olduğunu bilmediğim bu malı harcadım” diyen kafirin durumunu “أهلكت مالاً لبدأ” cümlesiyle en bedi’ bir şekilde tasvir eder.

Buradaki harcamanın “ihlâk” kelimesiyle anlatılmasını Elmalılı merhum şöyle yorumlar: “Sarfa, ihlâk ve itlaf tabir olunması hakiki menafia sarf edilmeyip boşuna istihlâk ile zayi edilmiş olduğunu anlatmak içindir. Çünkü süfeha takımı bir fakirin karnını doyurmaktan hoşlanmaz da sefahet ve gösteriş için mal telef etmekle iftihar eder, onu büyüklük zanneyler.”⁴⁸¹

Surede Allah yolunda değil, eğlencede, Hz Peygamber’in davetine karşı çıkma, gösteriş yapmak, böbürlenmek için mal harcayan⁴⁸² bir kafir tipi anlatılır. Bu tipteki kişiler ilk dönem nazil olan Mesed, Tekâsür, Hümeze, Kaf surelerinde de anlatılmıştır.

⁴⁷⁸ Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, VII, 121.

⁴⁷⁹ Esed, *Kur’an Mesajı*, III, 1269.

⁴⁸⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 544, Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, s. 705.

⁴⁸¹ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5834.

⁴⁸² Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5834; Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, VII, 122.

Aynı vasıfta olan kişiler, bu surenin de konusunu oluşturmuştur. İşte bu veriler, surenin Mekkî dönemin ilk safhasında nazil olduğunu bize göstermektedir.

Kur’ân “يقول” fiiliyle olayı tekilleştirir ve bunu bir kafir örneğinde ortaya koyar.

İnsanlar, soyut şeylerden çok somut olarak anlatılanları daha iyi anlar. Metodunu kendisi oluşturan Kur’ân, isim vermeden bir kişiyi konuşturur, o zatın şahsında olay belirgin hale gelir. Müfessirler burada anlatılan ve “*Yığın yığın malımı tükettim, harcadım*” diyen kişinin kim olduğu hakkında farklı isimler zikrederler. Bunlardan en meşhuru, Ebu’l-Esed b. Kelde el-Cumahî’dir ki bu kişi yaratılışça kuvvetli, şişman bir kişiydi. Oldukça sağlam bir deriyi alır, altına kor, üzerine oturur, deriyi on kişi çeker, deri yırtılır, adam yerinden kımıldamazdı.⁴⁸³

Bu kişiler Kur’ânî öğretinin karşısına dikilen Mekke’nin önde gelen aristokratlarıydı. Bunlar fakiri, muhtaç kimseleri görmezlikten gelip kendilerinin övüleceği yerlere para harcarlardı. Cahiliye dönemi insanların fazilet, ululuk diye adlandırdıkları şeyler konusunda harcama yaparlardı.⁴⁸⁴ Malını Kur’an davetini engellemek için harcayan bir diğer insan tipolojisini Allah, Tebbet Suresi’nde anlatır.

Hz. Peygambere akrabalık yönüyle en yakın olan ve ilahî davete karşı çıkmak için malını harcayan Ebu Leheb’in durumu da Tebbet Suresi’nde anlatılır ki, bu sure gizli davet döneminin bittiği, açık davetin başladığı 3. yılda nazil olmuştur.⁴⁸⁵ “*En yakınlarını (Cehennem) azabından korkut, onları inzâr et.*”⁴⁸⁶ ayeti nazil olunca Hz Muhammed(s.a.v.) Safa tepesine çıkıp Mekkelileri Allah’ın azabı ile korkutunca Tebbet Suresi ayetleri nazil oldu.⁴⁸⁷

Ebu Leheb’in malı vardı, ticaret vasıtasıyla elde ettiği malın kârı vardı. Ayrıca çocukları da vardı. Nüfuz sahibi bir kimseydi. Topladığı servet, gösterdiği gayret, dünya malına aşırı arzusu, Ebu Leheb’e bir fayda sağlamadı. Ayette bu olay mazi bir kipte anlatılır. “مَأْغْنَى عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ” “Onu ne malı ne de kazancı kurtardı. Hem dünyada onu

⁴⁸³ Tabersî, *Mecmau’l-beyân*, X, 748.

⁴⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXXI, 182.

⁴⁸⁵ İbn Sâd, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, I, 200; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XVI, 378; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 456.

⁴⁸⁶ Şuara 26/214.

⁴⁸⁷ Bkz. İbn Sâd, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, I, 200; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 456; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XVI, 378.

mutlu etmeye yetmedi, hem de kıyamette azaptan onu kurtaramayacaktır.”⁴⁸⁸ Buradaki ifadenin mazi bir cümle kalıbıyla anlatılması, bu olayın mutlaka olacağına kesinlik kazandırmak içindir. Tespitlerden anlaşılan bu surenin erken dönem Mekki surelerden olduğudur. Bu surede, daha önceki surelerde özellikleri, nitelikleri anlatılan kafirler ismen zikredilir. Hz. Peygambere akrabalık yönüyle en yakın olan ve Ebu Leheb’in Kur’ân tarafından bize kötü bir örnek olarak sunulduğunu görmekteyiz.⁴⁸⁹

Servetini, çocuklarını infaka, hayra harcamayan bu tipleri Kur’ân örneklendirerek bize sunmaktadır. Kur’ân, Müminleri telmih yoluyla uyarmakta ve bu şahsiyetler gibi olmamalarını öğütlemektedir. Kafir tipler sunulurken, onların mallarına ve mallarını hayır yolunda harcamamalarına dikkat çekilmiştir.

Kur’ân maddî yönden varlıklı olan, ama inanmayan insanların, mallarını toplumun hayrına, hatta kendilerinin menfaatine bile harcamadıklarını belirtmektedir.

Malını heder eden bir kafiri ve buna benzeyen kişileri zemmeden Kur’ân, genel bir ifade ile insana yönelir ve ona kurtuluşun, hayrın, infakın yollarını gösterir.

Tevhid inancına sahip olmayanların mallarını telef edercesine harcamalarını ele aldıktan sonra şimdi de Allah için vermek anlamını içeren “i’tâ” kavramını incelememiz uygun olacaktır.

F. İ’tâ

Etimolojik olarak bu kavram, “أعطى” kelimesi “ع - ط - و” kökünden türemiştir.

Almak, vermek gibi zıt anlamda kullanılan kelimelerdendir. “عطو” bir şeyi elle almak anlamındadır. Ön ayaklarını kaldırarak ağacın yapraklarına uzanan ceylan veya geyik için de “الظبي يعطو” cümlesi kullanılır. Halil b. Ahmed (ö.175/791), “الاعطاء والمعاطاة” kelimeleri de “عطو” kökünden türetilmiştir.” der.⁴⁹⁰

⁴⁸⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtu ehli’s-sünne*, V, 535- 536; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 457.

⁴⁸⁹ Bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtu ehli’s-sünne*, V, 535-536; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 456.

⁴⁹⁰ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-lüga*, s. 788.

“عاطى، معاطة وعطاء” kalıbında, “مفاعلة” vezninde “عطاء” (vermek) demektir. “فَعَال” kelimeleri “أعطاه” anlamındadır. Bir evlat ailesi için çalışmış çabalamış, onların ihtiyacı olan erzakı getirmişse bu fiil şu ifade ile anlatılır. “عاطى الصبي أهله” veya “معاطاة الصبي”.⁴⁹¹ Kur’ân “فَعَال” vezninde “عطاء” kalıbıyla bu kavramı kullanır ki, “hediye, bağış” anlamındadır. Hud suresi 108, Sâd suresi 39 ve Nebe’ suresi 36. ayetlerde bu anlamda zikredilmiştir.

“الإِنَالَةُ، الإعطاء” (vermek) anlamındadır. Deve, boynunu uzatıp (sahibine) teslim olunca “أعطى زكاة ماله” denilir. Bir kişinin malının hakkı olan zekatını vermesi “أعطى البعير” cümlesiyle ifade edilir. Sülasi kalıptan “almak, uzanmak” olan bu kavram if’âl kalıbında “vermek, infak etmek” anlamına gelmektedir.

Nüzul dönemi itibariyle ilk dönem, gizli davet döneminde nazil olan Leyl suresi Hz. Ebu Bekir’in (r.a.) iman eden köleleri, işkenceden kurtarmak için âzad etmesi üzerine babası Ebû Kuhafe: “Oğlum! Görüyorum ki sen zayıf olan köleleri (satın alıp) âzad ediyorsun. Madem köle satın alıp serbest bırakacaksın, şöyle güçlü kuvvetli köleler satın alıp âzad etsen de, sana gelebilecek kötülükleri, tehlikeleri bertaraf etsinler ve seni korusunlar.” dedi. Ebu Bekir (r.a.), “(Ben nereye vereceğimi bilirim) Babacığım! Ben ancak istediğim şeyi (Allah rızasını) istiyorum” dedi. Ravi der ki: Amir b. Abdullah b. Zübeyr o da dedesi Zübeyr b. Avvam’dan “فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى” ayetlerinden itibaren surenin sonuna kadar olan bölüm, Ebu Kuhafe’nin oğlu Ebu Bekir’e söylediği söz ve Ebu Bekir’in babasına verdiği cevap üzerine nazil olmuştur.”⁴⁹²

İt’âm kavramının yer aldığı Müddessir, Mâûn, Fecr, Kureyş, Beled, surelerinde Kur’ân, yetimleri doyurmayan, miskinlere el uzatmayan gruplara değinmiş ve Müminleri telmih yoluyla uyarmıştır. Bu surede de cennete girmenin yolu ve bu yoldaki zorlukları aşmanın şartları gösterilmiştir. Surenin beşinci ayetinde “من” edatı bulunmaktadır. Bu

491 Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, s. 427; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi (el-Okyanusu'l-basit)*, III, 876.

492 İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I-II, 319; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, s. 336-337; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 525-526.

edat, umum ifade eder. Usul-i Fıkıh'ta, "şart cümleleri, şart isimleri, istifham isimleri, ism-i mevsuller" âmm lafızlar içinde yer alır.⁴⁹³ Bu kullanımı surenin beşinci ayetinde görmekteyiz: *"Her kim verir; (gerçek anlamda) korunur; ittika sahibi olur ve en güzel olanı doğrularsa biz de onu en kolayı (başarmada) muvaffak ederiz."*⁴⁹⁴

Ayette "أعطى واتقى" fiilleri mef'ûl ile kayıtlı değildir. Mutlak ifade ile gelmişlerdir ki, bu kapsamlılık/istiğrak anlamını içerir. Burada mef'ulün zikredilmemesi, verilen kişinin ve verilen malın teşhir edilmemesinden dolayı vereni övmektir.⁴⁹⁵ Yardım edip verdiklerini söylemeyen pek az kişi vardır. İnsan, yapısı icabı çoğu zaman yaptığı ile övünür, onu teşhir eder, duyurur. Bunun sonucunda övülen bir amel, basit bir eyleme dönüşür. Kur'ân bu ayette bu ahlakî ilkeye de dikkat çekmektedir. Veren kişi, vermeyi alışkanlık haline getirmiş, verme, onun ahlakı haline gelmiş numûne bir insansa, zaten o kişi söylemese de toplum, özellikle geliri az olanlar onun değerini bilmektedir.

İnanan kişilerin az oluşu bir dönemde, bu topluluk içindeki muhtaç insanları görüp gözetken olgun insanlar Kur'ân tarafından övülmektedir. "Veren kişi"nin verdiği aynî ve nakdî mal belirtilmemiştir. Bazen çok az bir yardımda bulunan, gerektiği zaman kazananın, malının yarısını hatta daha fazlasını verebilen bir insan tipi surede anlatılmaktadır. Kur'ân'a muhatap olan yeni iman etmiş bir kitleye, bu duyurunun yapılması onların ilk günden itibaren malla, dünya malı ile denenmesi ve infak ile yüz yüze gelmesidir. "Bu surede Kur'ân, meta-insan ilişkisini ön plana çıkarır. Her iki münasebetler serisinin sunuluşunda da "infak"la ilgili olarak meta'dan bahsedilmesi, ruhî ve manevî hallerin teşekkülüne yapısal karakter taşıyan unsurların nesnelerle/eşyalarla alakalı ilişkiler olduğunu vurgulamaktadır."⁴⁹⁶

İnsanın eşya karşısında aldığı tavır kişiliğini, karakterini ortaya çıkarır. Ayette geçen "أعطى" fiili, farz, nafiye her türlü infak biçimini içine alır. Bu ayetlerin indiği dönemi dikkate alırsak, nisabı/miktarı belirtilmiş bir mal diliminin fakirlere verilmesi kastedilmemiştir.

493 Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 189. Zeydan, *Fıkıh Usûlü*, s. 396.

494 Leyl 92/5-7.

495 Bkz. Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 493.

496 Kılıç, *Fıtratın Dirilişi*, s. 158.

Kur’ân önce olumlu örneği sunmuş, bunun akabinde olumsuz, kötü örneği de şu cümlelerle anlatmıştır. “*Kim cimrilik eder, kendini müstağni görürse ve en güzel olanı da yalanlarsa, biz de ona en zor olanı (azaba uğramasını) kolaylaştırırız.*”⁴⁹⁷

Kur’ân, veren kimsenin zıddı olarak vermeyen, cimrilik yapan insan tiplerinin de bulunduğunu ve bunların toplumda hangi grubu temsil ettiklerini de bize gösterir. Burada “بخل” fiili “أعطى” fiilinin zıddı olarak gelmiştir. Isfahanî, bu kavrama, “elde tutulması gerekmeyen şeyleri bile elde tutmak, vermemek”⁴⁹⁸ anlamını verir. Isfahanî açıklamasına devam eder ve der ki: “Buhl/cimrilik” iki çeşittir:

a. Kişinin kendi sahip olduğu şeyler konusundaki cimriliği.

b. Başkasının elinde bulunan şeyler konusundaki cimriliği. Bu konudaki delil Nisa 36. ayettir ki, bu ayette ‘Onlar cimrilik eden ve insanlara da cimriliği tavsiye edenlerdir.’ cümlesi yer almaktadır. “و أما من بخل و استغنى” cimrilik edip kendini müstağni görenlere gelince, “Allah’ın sarf etmekle emrettiği yerlere harcamadı, başkalarının harcamasına da mani oldu ve Allah’a muhtaç olmama gibi (duygulara kapıldı) büyüklük duygusuna kendisini kaptırdı.”⁴⁹⁹

Ayetteki “استغنى” kelimesi odak bir kelimedir. Bu kavram, madde dünyasına kendisini kaptırmış, ona karşı tutkusunu dizginleyememiş, âdeta eşyaya köle olmuş⁵⁰⁰ bir insan tipini bize anlatır.

Mekke’de ihtiyaç içindeki insanların ızdıraplarını hiç duymadan, serveti de bizatihî kendisininmiş gibi davranış sergileyen kişi “Ümeyye bin Halef”tir.⁵⁰¹ O günün Mekke’inde kölelere eziyet eden, hayra engel olan, malını hayır adına hiç sarf etmeyen kötü bir modeli Kur’ân bize takdim eder. Aynı zamanda fakirin ihtiyacına koşan, elindeki malın çoğunu ihtiyaç sahiplerinin yararlanmasına sunan örnek bir insanı -ki bu zat Ebu Bekir’dir- da bize gösterir.

497 Leyl 92/8-10.

498 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 38.

499 Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 614.

500 Kılıç, *Fıtratın Dirilişi*, s. 159.

501 Kurtubî, *el-Câmi*, XX, 76.

Surenin 5 ila 7. ayetleri arasında Kur'an'ın kendine has bir tertipi vardır aynı sıralama 8 ila 10. ayetler arasında da yer almaktadır.

5-7. ayetlerde önce “veren”, sonra “müttaki olan”, daha sonra “hüsneyi/en güzeli(Kur'an) tasdik eden” şeklinde bir sıralama vardır. İmanî açıdan bakıldığında önce “tasdik”, sonra “ittika”, daha sonra “verme” eyleminin zikredilmesi gerekirdi gibi bir fikir akla gelebilir. Ancak Kur'an'ın nazmı, kendine özgü bir yapı ve metoda sahiptir. Bu metodla ayetler dizelenmiştir.

Dün, bugün ve yarının toplumunda bir adam ki veriyor, dağıtıyor, insanların ihtiyaçlarına koşuyor, kendisini pisliklerden arındırıyor, ‘kim olabilir bu kişi?’ diye cemiyete bakıldığında bu tip kimse ve kimselerin hüsneyi (İslam'ı, risaleti, kelime-i tevhidi, Kur'an'ı, ihsanı ve fazileti) tasdik eden⁵⁰² ve bu çizgide hayatını yönlendiren kimseler olduğu görülecektir.

Yine dünün, bugünün ve yarının toplum hayatında bir kişi ki vermiyor, kısıyor, pintilik yapıyor, ihtiyaç sahiplerine karşı son derece duyarsız, malı ancak kendisinin kazandığını, bu malı elde etmede Allah'ın ona sanki hiç yardım elini uzatmadığını düşünüyor, kendini üstün görüyor... “Kim ve kimlerdir? bu kişiler” diye incelendiğinde bu kimselerin de hüsneyi (İslam, Kur'an, ahlak, inanç, ihsan ve tevhidi) yalanlayan kafirler olduğu görülecektir. Kur'an, hükümlerini bu şekilde değişmeyen evrensel ilkeler üzerine kurmaktadır.

Şimdi de “İ'tâ” kavramının zıddı olan “İkdâ” kavramının incelenmesine geçebiliriz.

G. İkdâ

Necm Suresi 33 ve 34. ayetlerde “Gördün mü (iman edecekken) yüz çevireni?! Azıcık verdikten sonra cimrilik edip vazgeçeni!”⁵⁰³

Önce ayette geçen “ikdâ” kavramının lügavi tahlilini ele alalım. Ezherî'ye (ö.370/980) göre bu kavramın izahı şöyledir:

“İnsanlar birisinin cimriliğine muttali olunca o kişiye “كان يعطي ثم أكدى” “Önce veriyordu sonra yardımı kesti” tabirini kullanırlar. Bir yıl içerisinde ürünlerin azlığı,

⁵⁰² Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, XX, 75-76; Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili* VIII, 5876; Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, VII, 143.

⁵⁰³ Necm 53/33-34.

rahmetin azlığı nedeniyle mahsulün az olması “أكدى العام” şeklinde anlatılır. “Bir kişi kuyu kazıyor, kazma aletinin önüne sert bir kaya çıkar ve kazmak imkansız hale gelirse” “قد بلغ الكدية وعند ذلك يقطع الحفر”⁵⁰⁴ tabiri kullanılır.”

Necm otuz dördüncü ayetteki “أكدى” kavramı, “أعطى” fiilinin zıddıdır. İki zıt anlamlı kelime aynı ayette yer almıştır.

Ferrâ (ö.207/822), bu ayetin yorumunu yaparken bu kavramı şöyle yorumlar: “أكدى: أعطى قليلا ثم أمسك في النفقة”⁵⁰⁵ “Birazcık verdi sonra infaktan elini çekti.”

Şimdi bu kavramın geçtiği Necm Suresi’nin nüzul sebebi ve nüzul dönemi üzerinde duralım.

Tabiin dönemi müfessirlerinden Mücahid (ö. 102/720)’e göre bu ayetler Velid bin Muğire hakkında nazil olmuştur.⁵⁰⁶ Bu kişi, Hz. Peygamber’in okuduğu Kur’ân ayetlerini dinledi, Hz. Peygamber’in yanına oturdu, Rasulullah (s.a.v.) ona bir şeyler anlattı, o da İslam’a ısındı, Hz. Peygamber de onun İslam’a girmesini arzu etti. Sonra (bunu duyan) bir müşrik ona: “Büyüklerinin dinini niçin inkar ettin, neden onların dalâlette olduklarını iddia ettin?” demiştir. O da “Allah’ın azabından korktum” deyince o müşrik: “Bana malından bir şeyler ver sonra dininden vazgeç. Eğer bundan dolayı Allah azap edecekse senin yerine o azabı ben çekeyim.” dedi. Velid (bu teklifi kabul edip) o kişiye malından bir şeyler verip tekrar şirke döndü ama bir süre sonra cimrilik etti ve o kişiye vereceği malı vermedi. Bunun üzerine bu ayetler nazil oldu.⁵⁰⁷

Süddî’den gelen bir rivayette ise, bu ayetler Âs b. Vâil es-Sehmî hakkında nazil olmuştur.⁵⁰⁸ Nadr b. Haris hakkında nazil olduğunu⁵⁰⁹ söyleyen müfessirler de vardır.

Nüzul sebebinde anlatılan kişiler o günün Mekke’sinde, “mütrefîn” denilen toplumun ileri gelenlerinden oluşuyordu. Leyl, Mâûn, Beled surelerinde de ‘infaktan yüz

504 Ezherî, *Tehzîbü’l-lüğa*, X, 324; İbn Fâris, *Mu’cemu’l-mekâyis*, s.921.

505 Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, III, 101.

506 Mücahid, *et-Tefsîr*, s. 631-632.

507 Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, s. 298; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XV, 276- 277.

508 Kurtubî, *el-Câmi*, XVII, 99.

509 Kurtubî, *el-Câmi*, XVII, 99.

çeviren kişiler' olarak sunulan şahsiyetler, bu surede anlatılan kişiler veya bu kişilere mizaç olarak benzeyen kişilerden oluşmaktadır.

Ahret gününü inkar eden, hüsnaya inanmayan kişilerin cimri⁵¹⁰ olduğu Kur'ân tarafından anlatılmaktadır. Bu ayetlerde de yine vahiyden yüz çeviren kişi ve kişilerin çok az infakta bulunduklarından söz edilmektedir.

Kur'ân'dan yüz çeviren insan tipleri, kendi inanışında olan taraftarlarına bile vermekten, yardımdan elini çeker, yardım etse bile, gerektiği miktarda ve uygun zamanda yapmaz.

Bu kavramın etimolojik izahından da anlaşıldığı gibi, cimrilik ile hayra ve infaka engel olma eylemleri bu lafızla anlatılmıştır.⁵¹¹ İbn Ömer (r.a.)'in talebesi Nâfi b. Ezrak İbn Abbas kanalıyla bu ayetteki “أَكْدَى” kavramını, “Bir kişinin yaptığı infakı, i'tâyı başa kakarak boşa çıkarması”⁵¹² şeklinde yorumlayarak infaktaki olumsuz bir boyuta dikkat çekmiştir.

Necm sure otuz üçüncü ayette “*Peki, gördün mü sırt çevirenleri, azıcık verip sonra, keseni?*”⁵¹³ ifadesi yer almaktadır. Bu ayetteki “رَأَى” fiilini Ebu Hayyan “أَحْبَرَنِي” manasında yorumlar. Bu durumda anlam: “Sırt çeviren, azıcık verip sonra keseni bana anlat.”⁵¹⁴ Şeklinde olmaktadır.

Sorunun muhatabı ilk planda Hz. Peygamber, ama Kur'ân'ın muhatabı olan bütün insanlığı kapsamaktadır. Kur'ân önce kendi prensiplerini hayata geçirecek olan Resule/Hz. Muhammed'e yönelir. Zira toplumun önünde olan kişi her haliyle örnek olacak kişidir.

M. Hamidullah (ö.2002), bu ayete farklı bir yorum getirir ve der ki: “Düzenli olarak her gün ihtiyaç sahiplerine ödeme yapan, sonra da bunu savsaklayan, yaptığı yardımı kesen”⁵¹⁵ kişi ve kişiler anlatılmaktadır.

510 Bkz. Mâûn 107/1-3; Leyl 92/8-9.

511 Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 4608.

512 Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, II, 204-205, dipnot 5.

513 Necm 53/33-34.

514 Ebu Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, X, 23.

515 Hamidullah, *Aziz Kur'ân*, s. 674, dipnot 3.

Kur’ân, bu ayetlerde telmihen Müminlere ikazda bulunmakta ve şöyle seslenmektedir: “Parayı, malı çok seven materyalist düşüncüyü öne çıkaran kafirler gibi olmayın. İnfakı, hayatınızın bir parçası haline getirin.”

Mekke döneminin ilk safhasında ki daha çok gizli davet dönemi ve onu takip eden iki yıl içerisinde nazil olan ayetlerde Kur’ân, infakın türevleri olan “it’âm, ta’âm, i’tâ, ikrâm” ve bu lafızların zıddı olan “ihlâk, ikdâ” kavramlarını öne çıkarmıştır. Kur’ân bununla insan hayatının idamesi için gerekli olan yeme, içme “açlığı gidermeyi” hedeflemiştir. İlk planda zaruri olan ihtiyaçlar giderilir, daha sonra hâciyyât ve tahsiniyyât denilen ihtiyaçlara sıra gelir. Kur’ân ilk planda olayı insan merkezli ele aldığı için önce onun ruh dünyası ve bedeni için gerekli olan ihtiyaçlarla ilgilenmekle işe başlamıştır.

İlk dönem ayetlerinde bu kavramlar şu kalıplarla yer almışlardır. Müddessir 44. ayette “نطم” muzari bir kalıpta, Beled 14. ayette “إطعام” şeklinde mastar kipinde, Kureyş 4. ayette “أطعم” fiili mazi kalıbında, Mâûn 3. ayet ve Fecr 18. ayette “طعام” mastar, isim şeklinde gelmiştir. Leyl 5. ayette “أعطى” mazi siygasıyla, Fecr 17. ayette “تكرمون” muzari fiil kipinde, Necm 34. ayette “أعطى” mazi fiil kalıbında zikredilmiştir.

Bu kavramların zıddı olan “ihlâk” Beled 6. ayette “أهلك” mazi bir kalıpla, ikdâ lafzı, Necm 34. ayette “أكدى” mazi bir kalıpta gelmiştir. Bu kavramların ne oranda yer aldıkları incelenirse bu dönemde “إطعام” üç yerde, “طعام” iki yerde, “إكرام” bir yerde geçmektedir. “إهلاك” kavramı bir yerde ve “أكدى” kavramı da bir defa zikredilmiştir.

Kur’ân bu kavramları önce gündemine alarak Müslümanların zihinlerinde infak düşüncesini oluşturur ve bunun temellerini atar. İlk muhataplarını küçük çaptaki yardımlarla bu eylemin içine katar. Önce gönüllü olan infak hareketini teşvik eder daha sonra mallardan bir bölümünün ihtiyaç sahiplerine verilmesi gerektiği emrini duyurur. Kur’ân, kendine ait bir metotla “tedricilik” yarasını uygulamaya koymaktadır. Kur’ân, insan için “olmazsa olmaz” denilen yeme-içme ihtiyacının giderilmesi konusunda inanan ve inanmayan şeklinde bir ayrım da yapmamaktadır. Aç olan bir insanın varlıklı bir

Mümin, hatta inanmayan bir kişi tarafından doyurulmasını Kur'an istemektedir. Bundan ötürü inanmayanlar bu görevi yapmadıklarından dolayı ilk nazil olan ayetlerde kınanmaktadırlar.⁵¹⁶

Dikkat çeken diğer bir husus, ilk dönem nazil olan Mekkî ayetlerde “infak” kavramı yer almamaktadır. Orta dönem Mekkî surelerden olan ve nüzul sırası itibarıyla 41. sure olan Yasin suresinde infak kavramı, inanmayanlara hitaben “أَنْفَقُوا” şeklinde emir kalıbında zikredilmiştir.

Müslümanlar infak eylemini içlerine sindirdikleri ve bu hareketi bir hayat tarzı olarak benimsedikleri an, Kur'ân onları şu sıfatla anar: “Onlar kendilerine verdiğimiz rızktan harcarlar.”⁵¹⁷ Bu tarz cümle yapısını Mekkî orta ve son dönem ayetlerinde görmeye başlıyoruz. Kur'ân'ın böyle vasıfladığı kimseler, infak hareketini özümsemiş, içselleştirmiş kimselerdir.

Bu kavramın yer aldığı ayetler, Mekkî orta ve son dönem ayetler incelenirken tekrar ele alınacaktır.

Kur'ân, fakirleri, miskinleri, yetimleri doyurmayan, yedirip içirmeyenlerin akıbetlerini Müminlere ibret olarak göstermekte⁵¹⁸ ve bu yolda Müminleri fedakârlıklarda bulunmaya teşvik etmektedir. İleriki dönemde bir vecibe olarak Müslümanlara emredilecek olan zekatın temelleri yavaş yavaş zihinlerde oluşturuluyordu. Ayrıca yine, zekat verilecek sınıfların da kimler olacağına ilk dönemde nazil olan ayetlerde işaret ediliyordu.

Kendilerine it'âm edilecek, infakta bulunulacak grupların kimler olduğunu Kur'ân bize açıklar. Bu sınıflar:

- 1- Miskinler
- 2- Yetimler (önce yakınlığı olan)
- 3- Sâil (açıktan isteyen)
- 4- Köleler

516 Bkz. Mâûn 107/1-3; Müddessir 74/44.

517 Bkz. Şûra 42/38; Secde 32/16; Kasas 28/54.

518 Bkz. Müddessir 74/42; Leyl 92/10; Beled 90/9-20.

Kur'ân'ın nihai hüküm olarak ortaya koyduğu Tevbe 60. ayette sayılan 8 sınıf, zekat verilecek grupları oluştururlar. Mekkî ilk dönem ayetlerinde sayılan gruplardan miskinler, sâilin (fakirler sınıfına girenler), köleler sınıfı Mekkî dönemin ilk ayetlerinde yer almışlardır. Kur'ân ilk günden itibaren bu insanların korunması, kollanmasını hedef edinmiştir. İlk dönem ayetlerinde yer alan, yukarıda sayılarını ve kiplerini ortaya koyduğumuz kavramlar, zekatın alt yapısını oluşturmaktadırlar. Hem ilk inen ayet grubunda hem de vahyin son bölümünü teşkil eden ayetlerde muhtaç olan toplum içindeki bu sınıflar, ilk yardım edilecek kimseler olarak Kur'ân tarafından hedef kitle gösterilmiştir.

Zira her zaman diliminde bu sınıflar hep var olagelmışlerdir. Modernizmin hükümler olduğu günümüzde bu sınıflar, daha çok kollanmaya, korunmaya muhtaçtırlar. Dünyanın yerüstü, yeraltı kaynakları maalesef gelişmiş ülkeler tarafından âdeta yağmalanmış, yağmalanmaya da devam etmektedir.

Modern hayat tarzının hüküm sürdüğü günümüzde zikredilen sınıfların, modern hayat tarzının dayatması sonucu ihmal edildiği gerçeğini de göz önünde tutarsak miskin, yetim ve kölelerin korunup kollanması günümüzde daha da önem arz etmektedir.

H. İnfaka Engel Olanlar

Erken dönemde nazil olan Kalem suresinde⁵¹⁹ Kur'ân, Hz Peygamber'e hitaben “*Durmadan yemin eden, aşağılık adama, gammazlık yapıp daima ayıplayan, laf getirip götüren, hayra engel olana itaat etme*”⁵²⁰ emirlerini verir. İnanmayan kişilerin özelliklerini Kur'ân anlatırken, onların “hayra engel olmalarını” da gündeme taşır. Zira infakta bulunmamak, bulunanlara engel olmak, kötü tabiatlı kişilerin en bariz özelliklerindendir. İsmi zikredilmeyip vasıfları anlatılan bu kişi ve kişilerin kimler olduğu hakkında farklı rivayetler vardır. İbn Hişam'a göre bu kişi, Ahnes b. Şureyk'dir. Müfessirlerden farklı görüş ileri sürenler olmuştur. Velid b. Muğire, Esved b. Abdi Yeğus, Ebu Cehil, Utbe b. Rebia⁵²¹ gibi o günün Mekke'sinde ileri gelen kişilere bu ayetlerde işaret edilmiştir.

⁵¹⁹ Suyuti, el-İtkan, I, 31; Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, I, 33.

⁵²⁰ Kalem 68/10-12.

⁵²¹ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-veciz*, XVI, 77.

Onuncu ayette “كل” kelimesi yer almaktadır. Bu kelime on beşinci ayete kadar kötü vasıfları anlatılan kişiye muzâf olarak gelmiştir. Bu vasıflara sahip olan bütün kişileri içine alan bir cümle yapısıyla zikredilmiştir. Kur’ân, olayı belli kişilere irca etme metodunu değil, evrensel bir yaklaşımla her devir ve dönemde bu nitelikleri kendisinde bulunduran kişileri hedeflemiştir.

Kur’ân, ilk inanan topluluğuna telmih yoluyla ikazlarda bulunmaktadır. İnanmayanlar hayra, infaka engel olmaktadırlar, onların ahlak yapıları böyledir. Müminler, bu kötü vasıfla anlatılan kişileri kendilerine örnek almamalıdır.

Nüzul itibariyle Mekke döneminin 3. veya 5. yıllarında nazil olduğu⁵²² söylenen Kaf suresinde de “*hayra engel olan, haddi aşan, şüpheci*” insan tiplerinden söz edilmektedir.

İnsanın dünyada iken yapıp ettiklerini kayıt altına alan iki meleğin olduğu bu surenin on yedinci ayetinde anlatılmaktadır: “*Unutma ki (insanın) sağında ve solunda oturan iki kaydedici(melek, onun söz ve hareketlerini)kaydedip durur.*”⁵²³ Ahiret gününe inanan kafir kişi ve kişiler anlatılırken cehenneme atılacak kişilerin şu nitelikleri öne çıkarılır: “*O iki meleğe, atın Cehenneme her inatçı muannid kafiri, hayra çok engel olan haddi aşan şüpheciyi.*”⁵²⁴

Kur’ân, hem gizli hem de açık davet döneminde, hayra çok engel olan kişiye uyulmaması ihtarını yaparak dikkat çekmiştir. Bu surede kıyamet sahnesi anlatılırken Cehenneme sürüklenecek olan kişilerin kötü niteliklerini öne çıkarılmış ve bu eylemlerden Müminler sakındırılmıştır. Kur’ân, infakı eylem alanına taşımayan kafirleri, ilk mesajlarından itibaren gündeme taşırken, Müminleri de bu yolla ikaz etmiştir. İbn Atiyye, Kaf suresi 24. ayetteki “أَلْقِيَا” tesniye kalıbında zikredilen emir fiilinin anlamı konusundaki ihtilaflara dikkat çekmiş ve filolog Müberred’in “Buradaki “أَلْقِيَا” emri, “أَلْقِ” şeklinde müfred müzekker bir emir kalıbıdır ki, bu kullanımla mübalağa ve tekîd anlamı kastedilir.”⁵²⁵ görüşünü kayda değer bulmuştur.

522 Esed, *Kur’an Mesajı*, III, 1059; Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, V, 482-483.

523 Kâf 50/17.

524 Kâf 50/24.

525 İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XV, 178.

Kur'ân, hayra engel olan kişilerin toplumdaki konumlarını, ahirette karşılaşacakları vahim durumlarını anlatarak Müminleri uyarmakta ve bu kişiler gibi olmamalarını dolaylı bir anlatımla öğütlemektedir.

Kalem suresi 17 ve 33. ayetler arasında Mekke toplumu uyarılıyor. Yemen'de Sana'ya yakın Savran ismiyle anılan bir yerde güzel bir bahçesi olan Salih bir kişi vardı. Bu zat, Allah'ın hakkını gözetir, bahçesinin ürünlerinden miskinlere infak ederdi. Babalarının ölümünden sora bahçeye varis olan çocukları, bahçenin ürünlerinden miskinlerin hakkı olan payı onlara vermekten kaçındılar, bu niyetle kimse görmeden bahçelerine ürün toplamak üzere gittiler.⁵²⁶ Bu olayı Kur'ân şöyle anlatır:

“Sabahleyin birbirlerine şöyle seslendiler: ‘Haydi! Devşireceksiniz erkenden tarlanıza gidin.’ Derken yürüdüler, fısıldaşıyorlardı: ‘bugün hiçbir yoksul bahçeye girip (siz habersizken) bahçeye sokulamayacak!’. Devşirebileceklerini umarak erkenden gittiler. Fakat bahçeye varıp onu görünce: ‘Herhalde biz yolu şaşırdık’ dediler. ‘Hayır, hayır galiba biz mahrum bırakıldık (dediler). Aralarında en aklıselim olanı, ‘Ben size Allah’ın şanını yüceltmelisiniz! demedim mi?’ dedi. (diğer kardeşleri) ‘Rabbimizi tesbih ederiz, biz gerçekten zulmedenlerdenmiyiz’ dediler.”⁵²⁷

Devamla şöyle buyrulur: *“Dönüp birbirlerini kınamaya başladılar (ve) ‘Yazıklar olsun bize! Gerçekten biz küstahmışız, azgınlardanmışız. Belki Rabbimiz bize onun yerine daha iyisini bağışlar biz de ümitle O’na yönelir ve O’ndan umarız’ dediler. İşte (bazı insanlara dünyada imtihan için verdiğimiz) azap böyledir. Ama ahiret azabı çok daha şiddetlidir. Keşke bunu bilselerdi. Müttakiler için Rableri katında Naim Cennetleri vardır. Biz Müslümanlara, suçlular, mücrimler gibi mi davranalım? (Elbette davranmayız).”⁵²⁸*

Kur'ân, bu olayı anlatarak Mekke toplumuna ikazda bulunur. Çünkü onların çoğu bu olayı biliyorlardı. Bildikleri örnekten yola çıkarak onları uyarmıştır. Bu ikazla belki Mekke toplumu bu olaydan ders çıkaracak, hayra engel olmaktan vazgeçecek, miskinlere gereken ihtimamı gösterecektir.

Kur'ân, hakkı yalanlayanların (kendilerine verilen) nimetler dolayısıyla sapıttıklarını, bahçe sahiplerinin de bu nimetlerden dolayı sapıp kimseye bir şeyler

⁵²⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5279-5280.

⁵²⁷ Kalem 68/21-29.

⁵²⁸ Kalem 68/30-35.

vermemeyi düşündüklerini ve Allah'ı unuttuklarını anlatır. Bu misalde, malın zeval bulması, çoluk çocuğun ölmesi suretiyle yalanlayanlar tehdit edilmektedir. Olayın, “Gerçekten biz zalimlerden olmuşuz. Doğrusu biz Rabbimize yönelir ve O’ndan umarız.”⁵²⁹ cümlesiyle bitişi, bahçe sahiplerinin tövbe edip pişman olduklarını bize anlatır.⁵³⁰

Zemahşerî, bahçe sahiplerinin çoluk çocuklarını, nüfuslarını bahane ederek miskinlere, babalarının yaptığı infaktan yüz çevirdiklerini bize aktarır.⁵³¹

İbn Mesûd (r.a.) bu surenin 32. ayetinin yorumunda, hatalarını anlayıp Allah’a yönelen bahçe sahiplerine, kuruyan kavrulan, ürünleri yok olan, bahçelerine karşılık daha güzel, bol ürünlü birer bahçenin verildiği, adının Heyevan olduğu, orada yetişen üzüm salkımlarını katırların taşıdığını anlatır.⁵³²

Kur’ân varlıklı insanların nüfuslarını, ailelerini bahane ederek yoksullara yardım elini uzatmamalarını bu surede kınamaktadır. Kur’ân, Mekkî dönemin ortalarında nazil olan Kehf suresinde de bahçe sahiplerinden bize örnekler sunar. Kalem suresinde önce infaktan kaçma fikrinde olan insan örneği sunulmuş, sonrasında bu hatalarını anlayıp yoksulu, miskini doyurma fikrini gündemlerine almış insan modeli anlatılmıştır.

Kur’ân, ilk mesajlarında Allah ve ahiret inancını, hemen bunun akabinde yoksulu, miskini gözetmeyi, ona infakta bulunmayı öncelikler arasına almakta ve âdeti inançla ilgili ilkelerden birisinin de infak olduğunu vurgulamaktadır.

İ. Kötülenen Servet

Nüzul sırası itibarıyla 16. sure olan Tekâsür suresinde bizzat malın insanı oyaladığı, onu aldattığı, meşgul ettiği, övünmeye sevk ettiğine vurgu yapılır. Önce bu surenin hangi dönemde indiğine dair yapılan yorumları zikrederek konuya başlamanın daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

Zemahşerî (ö.538/1144), İbn Atıyye (ö.542/1148), Ebû Hayyan (ö.745/1344), Nesefî (ö.710/1310)⁵³³ ve Elmalılı (ö. 1942)’ya göre sure Mekkîdir.⁵³⁴ Elmalılı,

⁵²⁹ Kalem 68/31-32.

⁵³⁰ Saîd Havva, *el-Esâs fi’t-tefsîr*, XV, 270-271.

⁵³¹ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 185; Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, VI, 329.

⁵³² Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 187.

⁵³³ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 424; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XVI, 358; Ebu Hayyân, *el-*

Buhârî'den gelen rivayete göre bu surenin Medine döneminde nazil olduğu görüşüne de yer verir.⁵³⁵

Erken dönem nazil olan bu surede⁵³⁶ de Kur'ân, bir kavrama dikkat çeker ki, bu kavram “تكاثر” kelimesidir.

Bu kavrama, Buhârî (ö.256/869) “mal ve evladın çokluğu” anlamını yükler.⁵³⁷

İbn Atiyye, “Malla, evlatla sayı çokluğu/nüfusla övünmektir.” der.⁵³⁸ Elmalılı ise bu kavrama daha kuşatıcı bir yorum getirir: Tekâsür, ahirette işe yaramayacak, dünyada insanı aldatan, gurura götüren şeylerdir. Ehl-i dünyanın umumiyetle kapılıp aldandığı bir gurur hâletidir.⁵³⁹

Tirmizi'nin (ö.279/892) bu surenin tefsirinde tahrir ettiği hadise göre Resulullah (s.a.v.), bu suredeki Tekâsürü “mal çokluğu” ile tefsir etmiştir.⁵⁴⁰

Esed (ö. 1992), tekasür kavramını, “çoğaltma için ihtirasla çırpınma yani taşınır veya taşınmaz, gerçek veya hayali kazançları arttırma ihtirasıdır. Bu bağlamda terim, insanın daha çok konfor, daha fazla maddî servet, insanlar veya tabiat üzerinde daha güçlü otorite ve kesintisiz bir teknolojik ilerleme için çırpınma saplantısını ifade eder.”⁵⁴¹ şeklinde yorumlamıştır.

Kur'ân, ilk muhataplarını ki -bunların çoğu müşrik az bir grubu da Müslümandı- ölümden sonraki hayatı hiç düşünmeyecek şekilde mala düşkün olmaları sebebiyle kınamıştır.⁵⁴²

Surenin başı şu cümle ile başlar: “أَلْهَيْكُمْ التَّكَاثُرُ” “Çoklukla övünmek sizi oyaladı.”⁵⁴³ yani lezzetleriyle, çekici yönleriyle mallar ve çocuklar sizi oyaladı.⁵⁴⁴ İbn Abbas, Ebu

Bahru'l-muhît, X, 535.

534 Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6039.

535 Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6039.

536 Suyuti, *el-İtkan*, I, 31; Esed, *Kur'an Mesajı*, III, 1301.

537 Buhârî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 65.

538 İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, XVI, 358.

539 Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6040-6041.

540 Tirmizî, “Tefsir”, I (hadis no: 3365).

541 Esed, *Kur'an Mesajı*, III, 1302.

542 Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, I, 188-189.

543 Tekasür 102/1.

544 Bkz. İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, XVI, 358.

Salih (ö.101/719) bu ayeti “ألهيكم” şeklinde okudu. Buradaki istifham istifham-ı takriridir.

Buna göre anlam, “Tekâsür sizi oyaladı mı? Evet sizi oyaladı” şeklindedir. Kur’ân bu öğretileriyle, maddeye tapan materyalist zihniyeti eleştirmiştir. İnsanın son nefesine kadar dünyevi fayda, lezzet elde etmek için uğraşıp durduğu, daha lüks bir hayatı yaşamak için olanca gayretini harcadığına dikkat çekmiş, bu dünyanın, kişi ne arzu ederse onu elde edebileceği bir yer olmadığı gerçeğine dikkat çekmiştir.⁵⁴⁵ Kur’ân servetle, çoluk çocukla oyalanmanın, onları gaye edinmenin yanlış bir davranış biçimi olduğunu şu cümlelerle ortaya koymaktadır: “كلا سوف تعلمون” “Hayır hayır! Sırf dünyaya yönelik çalışmanızın boş olduğunu yakında bileceksiniz.”⁵⁴⁶

Zemahşerî, 4. ayete şöyle bir izah getirir. “ثم كلا سوف تعلمون” Bu cümlelerin tekrarı ilk cümledeki korkutma ve inzarın önemine işaret içindir. Aynen, öğüt verdiğin kişiye önce: “Ben sana söylüyorum” sonra: “Bak sana bir daha söylüyorum (şunları şunları) yapma” demen gibidir.⁵⁴⁷ Kur’ân tarafından “İkaz üstüne ikaz, tembih üstüne tembih” yapılıyor.

Katâde’nin Mutarrif’ten, onun da babasından naklettiği rivayete göre, Mutarrif’in babası şöyle anlatmaktadır: “Peygamber (s.a.v.)’in yanına gittim. O, Tekâsür Suresi’ni okuyordu ve dedi ki: ‘Ademoğlu malım, malım der durur. Halbuki, Ey Ademoğlu! Malından sana kalan, yiyip tükettiğin, giyip eskittiğin, tasadduk edip verdiğinden başkası değildir.’”⁵⁴⁸ Bu hadisten, mücerred manada mala sahip olmanın bir üstünlük olmadığı, malın ancak tasaddukla bir anlam ifade edeceği anlaşılmaktadır. İlk dönemde nazil olan bu surede Allah (c.c.) kullarını mal hırsından, malla övünmekten sakındırır ve malın insanı oyalayabileceğine dikkat çeker. Sadece inanmayanları değil inanan kişileri de malın aldatılabileceği gerçeğine vurgu yapar. Malın esiri olmayı değil malı meşru yerde harcamayı tavsiye eder. Kur’ân, malı ilahi yolda ilerlemek için bir vasıta, bir imkan, bir malzeme⁵⁴⁹ kabul eder. “İnsan, malla ilişkisinde hakim konumda olmalı, maddeye boyun eğen, malın boyunduruğu altına giren bir konumda olmamalıdır.”⁵⁵⁰

545 Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, VII, 232.

546 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 425.

547 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 425.

548 Müslim, *Kitabü'z-Zühd*, 3, h. no: 2958.

549 Karakoç, *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, s. 46.

550 Pazarbaşı, *Kur'ân ve Medenîyet*, s. 119.

İniş sırası 32. sırada yer alan Hûmeze suresinde⁵⁵¹ de “mal toplayan, topladığı malı durmadan saymakla meşgul olan insan tiplerinden bahsedilir. Bu surenin nüzul dönemi, tarihçi İbn Hişam’a göre bi’setin 6. yılıdır.⁵⁵² Ama surede anlatılan konulara bakıldığında, bu surenin daha erken dönemde nazil olduğu görüşünün ağır bastığı görülecektir. Mevdûdi (ö.1979), bu surenin, muhteva ve üslup bakımından Mekke döneminin başlarında nazil olan surelerden olduğunu söylemektedir.⁵⁵³

Esed de, bu surenin bi’setin üçüncü yılının sonuna doğru, açık davetin başladığı dönemde nazil olduğu kanaatini taşımaktadır.⁵⁵⁴

Erken dönem nazil olan bu surede de mal toplayan, işi gücü malına mal katmak olan, malının her gün nerelere ulaştığının hesabını yapan kimseler kınanmıştır. İbn Hişam, Taberî ve Zemahşerî bu surede niteliklerinden bahsedilen kişilerin Mekke toplumunda malca iyi konumda bulunan, Ahnes b. Şureyk, Cemil b. Amir el-Cümahi, Ümeyye b. Halef, Vehb b. Huzafe, Velid b. Muğire olduğunu söylemektedirler.⁵⁵⁵

Elmalılı Hûmeze Suresi birinci ayeti, “İnsanları yüzlerine karşı, arkadan elle, dille, kaşla, gözle alaya alanlar, incitenlerin vay haline!”⁵⁵⁶ şeklinde tefsir etmiştir.

Bu tip kötü vasıfları üzerinde taşıyan, aynı zamanda ekonomik olarak diğer kişilerden daha iyi durumda bulunan bu sınıf, zenginliğin verdiği şımarıklılıkla kendilerini üstün görme çabasındadırlar. Kur’ân, bunları “*O ki mal biriktiren ve saydıkça sayandır. Malının kendisini ebedileştireceğini sanmaktadır.*”⁵⁵⁷ cümleleriyle tanıtır. İkinci ayetteki “جمع” kelimesini, İbn Âmir, Hamza, Kisâi, Ebû Cafer, Hasan el-Basrî “جمع” şeklinde teşdid ile okurlar. Buna göre ayetin anlamı, “şuradan buradan (helal-haram) demeden mal biriktirirler.” şeklinde olmaktadır.⁵⁵⁸

551 Suyuti, el-İtkan, I, 31.

552 İbn Hişam, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I-II, 3.

553 Mevdûdi, *Tefhimü'l-Kur'ân*, VII, 231.

554 Esed, *Kur'an Mesajı*, III, 1302.

555 İbn Hişam, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I-II, 356; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 687-688; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 429; Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6090.

556 Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6088.

557 Hûmeze 104/2-3.

558 Bkz. İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kıraât*, s. 697; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-veciz*, XVI, 364.

Bütün amacı malını çoğaltma olan bu grup, infaktan, hayırdan uzak durur ve Allah'ın hakkını vermemekte direnir.⁵⁵⁹

Bu surede maddî servetleri, imkanları elde etmeye ve onlara sahip olmaya neredeyse dini bir değer atfetme eğiliminin kinayeli bir anlatımı sergilenmektedir.⁵⁶⁰ Bu anlayış bir sapmadır. Sekülerist/dünyevileşme fikrinin en uç noktaya çıkışıdır. Kur'ân bunu, “*Sanır ki malı kendisini muhalled/ebedi kılmıştır*”⁵⁶¹ cümlesiyle anlatır. El-Ferrâ da, bu cümlelerin şu anlamda olduğunu söyler. “O kişi malının kendini ebedi kılacağını mı zanneder?”⁵⁶² anlamını vererek, cümlelerin başında bir istifham hemzesi varmış gibi yorumlar.

Hayra harcanmayan, infak edilmeyen, sadece sayılmak, yığmak ve övünmek için biriktirilen mal, bırak kişiyi kurtarmak şöyle dursun, başına beladır, felakete sebeptir.⁵⁶³

Mal biriktirme ve onu stoklamanın yanlış olduğu şu cümlelerle anlatılır: “*Hayır! O mal toplayan ve malla mağrur olan kişi Hutame'ye fırlatılıp atılacaktır.*”⁵⁶⁴

Elmalılı, bu suredeki malıyla mağrur olanları, Tekasür suresiyle ilişkilendirir ve “kendini beğenmiş, herkesten üstünlük sağlayarak, alemi eğlenircesine şunu bunu gizliden, açıktan, yüzünden veya arkasından eliyle, diliyle taşılayıp inciten mağrurların sonunun husran olacağının⁵⁶⁵ en bariz örneği burada sunulmuştur.” diyerek maddeye tapan zihniyet sahiplerinin düştüğü durumu bize açıklar.

Kur'an Mekkî dönemde inen ayetlerde iki şeyi eleştirir, Şirk'i, sosyo-ekonomik eşitsizliği.⁵⁶⁶

Kur'ân sadece sebab-i nüzulde açılanan kişileri kınamamakta, bu vasfa sahip olan her bir kişiyi kınamaktadır. Bu yorumu Zemahşerî (ö. 538) şu görüşüyle pekiştirir: “Sebebin hâss, cezanın ise âmm olarak o çirkinliğe kalkışanların hepsine şamil olması da

559 Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 688; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, XVI, 364.

560 Esed, *Kur'an Mesajı*, III, 1306.

561 Hümeze 104/3.

562 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 290.

563 Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6091.

564 Hümeze 104/5.

565 Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6089.

566 Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.78-79.

caizdir.”⁵⁶⁷ Surenin sekizinci ayetindeki “إِنَّمَا عَلَيْهِمْ مُّؤَصَّدَةٌ” cemii zamiri buradaki hükmün umuma ait olduğunu gösteren bir karinedir.⁵⁶⁸

Mekkî ilk dönemde nazil olan Müddesir suresinde⁵⁶⁹ “*Kendisini tek başına yarattığım kimseyi bana bırak! Ona hem bolca mal verdim hem de yanında hazır bulunan oğullar verdim. Kendisine bu nimetleri döşedikçe döşedim.*”⁵⁷⁰ ayetleri yer almaktadır ki, İbn Abbas, bu ayetlerin Velid b. Muğire hakkında nazil olduğunu söyler.⁵⁷¹ Velid b. Muğire’nin Mekke ile Taif arasında yaz kış meyveleri eksik olmayan bahçesi, çok miktarda gümüş ve altın parasının olduğu, çiftlik ve arazilerinin bulunduğu müfessirler tarafından bize nakledilmiştir.⁵⁷²

Müzzemmil suresi on bir, on iki ve on üçüncü ayetlerde de varlık sahibi olup da peygamberi yalanlayan kişilere değinilmektedir: “*Ve nimet içinde oldukları halde hakikati yalanlayanları bana bırak ve onlara biraz mühlet ver. Çünkü bizim yanımızda (boğazlarına takılacak) bukağılar, şiddetli bir ateş, bir de boğazdan geçmeyen bir yiyecek ve acıklı bir azap vardır.*” Elmalılı, ayetteki أُولَى النِّعْمَةِ ifadesini refah sahipleri, zevkine düşkün kimseler olarak yorumlar ve bunların, Kureyşin ileri gelenleri olduğunu söyler.⁵⁷³ Bu iki suredeki ilgili ayetlerde servet ve mal sahibi olup, bunları infak ve tasaddukta bulunmak yerine Kur’an davetini engelleme yolunda harcayan şımarık zenginlere vurgu yapılmaktadır. Kur’an böyle serveti ve bu servetin sahiplerini ağır bir dille eleştirmektedir. Kur’an malı hayır olarak da isimlendirmekte ve mücerred anlamda malı yermemektedir.⁵⁷⁴

Allah Rasulü’nün Amr b. As’a söylediği şu sözde de salih bir malın/temiz-helal malın kişi için hayır olduğu beyan edilmektedir: “Ey Amr! Silah ve elbiseni al ve bana gel.” Amr hazırlanıp gidince, Rasulullah (s.a.v.): “ Ey Amr! Ben sen bir ordu üzerine göndermek istiyorum. Allah seni selamette kılar ve sana ganimet ihsan eder. Ben senin

⁵⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 429.

⁵⁶⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 6090.

⁵⁶⁹ Suyuti, *el-İtkan*, I, 31; Derveze, *et-Tefsiru’l-Hadis*, I, 85; Esed, *Kur’an Mesajı*, III, 1203.

⁵⁷⁰ Müddessir 74/11-14.

⁵⁷¹ Kurtubi, *el-Cami’ li Ahkami’l-Kur’an*, XIX, 66.

⁵⁷² Kurtubi, *el-Cami’ li Ahkami’l-Kur’an*, XIX, 66; Nesefî, *Medarikü’t-Tenzil*, VI, 397; Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VIII, 5453.

⁵⁷³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VIII, 5433.

⁵⁷⁴ Bkz. Bakara 2/180,215; Âdiyat 100/8.

için hayırlı mal olsun istiyorum.” buyurunca Amr; “Ben mal elde etmek için müslüman olmadım. Ancak ben İslam’a ve seninle birlikte olmaya rağbet ederek müslüman oldum.” deyince Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: نعم المال الصالح للرجل الصالح “Salih adam için salih/helal ve temiz mal ne güzeldir.”⁵⁷⁵

Yine erken dönemde nazil olan ayetlerde, toplum içindeki olumsuz örnekler Müminlere sunulmakta ve Müminlerin bu duruma düşmemeleri öğütlenmektedir.

Mekkî ilk dönemde nazil olan ayetler ve surelerde infakla ilgili Kur’ân’ın öne çıkardığı kavramlar, “it’âm, taâm, ikram, i’ta” gibi kavramlardır. İnsanın ihtiyacı olan ve hayatını idame ettirmesi için gerekli olan zaruri ihtiyaçların temin işini önceler. Önce “zaruriyât” denilen ihtiyaçların karşılanması hedef edinir. Bunlar da yeme-içme, giyinme, barınma vb. şeylerdir. İnsanın ölmeyecek miktarda yemesi, içmesi mecburidir. Bundan dolayı İslam’ın korumayı hedeflediği beş ilkeden biri olan “nefsi muhafaza” ilkesinin önemi ortaya çıkar.

Allah (c.c.), infakla ilgili yasalarını, öğütlerini bu ilkeden başlatmıştır. İlk dönem ayetlerinde Kur’an infakı kavram olarak öne çıkarmamıştır.

Kur’ân, bu dönemde infakla ilgili diğer kavramları öne çıkarmıştır. İnfakta nisab, miktar üzerinde durulmamıştır. Kur’ân hem Mekkî orta dönemde hem de Mekkî son dönemde, hatta Medenî ayetlerde infakın, zekatın oranını kesin hatlarıyla açıklamamış, farz olan zekatın nisabının açıklanmasını Hz. Peygamber (s.a.v.)’e bırakmıştır. Kur’ân ilk dönemde infakı, yardıma muhtaç kişilerin ihtiyacına göre yönlendirmiştir. Yoksul kişilere yapılacak infakta Mümin-kafir ayrımı yapılmamıştır.

Kur’ân, infak eylemine katılmayan kafirlerden çok sık bahsetmiş, Müminleri telmih yoluyla uyarmıştır. İlk inananları yavaş yavaş infaka alıştırmış, küçük ölçekli infaktan büyük ölçekli infaka yöneltmiştir.

Mekkî ilk dönemde Kur’an, İt’âm, taâm, i’ta, ikram lafızlarına öncelik vermiş bu kavramlarla infakın alt yapısını oluşturmuştur. Bu lafızların zekat lafızıyla amaç bakımından sıkı bir ilişkisi vardır zira insanları doyuran, onlara ihsanda bulunan ve ikram eden kişi, bu fiiliyle hem malını hem de iç dünyasını temizlemiş olurki zekat kavramı bu anlamları kuşatmaktadır. Zekatın bu anlamını leyl sûresi 17 ve 18. ayetlerde görmekteyiz:

⁵⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 192, 202.

“Arınmak için malını veren (Allah’ın emirlerine en uygun yaşayan) müttekî kimse o ateşin azabından uzaklaştırılacaktır.”

Kur’ân, yukarıda anlatılan merhaleden sonra infak lafzını ilk defa zikreder. Îtâ fiiliyle birlikte zekat’ın zikredildiği dönem Mekkî orta dönemdir. İnfak ve zekat kavramlarının zamansal açıdan birlikte zikredildiği bu dönemi, ayet ve surelerin nüzul dönemini esas alarak işlemeye çalışalım.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA DÖNEM MEKKÎ SURELERDE İNFAK VE ZEKAT

Mekke’de inen sureleri üç ana bölümde işleyeceğimize daha önce temas etmiştik. Mekkî ilk dönemi zamansal olarak, gizli davet dönemi olan bi’setin ilk üç yılı ile onu takip eden açık davetin yapıldığı dördüncü yılı da içine alarak değerlendirmiş ve bu dönemde nazil olan surelerde Kur’an’ın kavramsal olarak ele almayıp, konu olarak infakı ele aldığı ayet ve sureleri incelemeye çalışmıştık.

Çalışmamızın bu bölümünde de Mekkî orta dönem ayetlerinde yer alan infak, zekat ve bu konulara delalet eden ayetleri işlemeye çalışacağız. Ayetlerin yorumuna geçmeden önce, Mekkî Orta Dönemin zamansal süreci üzerinde durmayı uygun görmekteyiz. Bu dönemi bi’setin beşinci yılından başlattık. Zira konumuzun eksenini teşkil eden kavramların başında infak lafzı gelmektedir. Nüzûle göre infak lafzının ilk geçtiği sure Yasin suresidir. Bu surenin 47. ayetinde emir formatında “أَنْفَقُوا” cümlesi yer almaktadır.

İnfak lafzının geçtiği ilk sureyi orta dönem başlangıcı olarak değerlendirmeyi konumuzun işlenişi açısından daha uygun bulduk. Bu surenin nüzule göre sıralanışı Hz. Osman Mushafında 41, İbn Abbas’ın Mushafında 39, Cafer es-Sadık’ın Mushafında 40, Zerkeşi’nin ve İzzet Derveze’nin sıralamasında 41. sırada yer almaktadır. Elimizdeki Mushaf sıralamasında ise 36. sure olarak yer almaktadır.⁵⁷⁶ Yıl olarak bu surenin bi’setin hangi yılında nazil olduğuna dair yorumlara bakarsak, M. Esed der ki: “Bu sure ‘Orta Mekkî Dönem’ olarak nitelendirilen zaman diliminin başlarında nazil olmuştur.” Mevdûdi’nin tespiti de bu yöndedir.⁵⁷⁷ M. Bâzergân’ın tespitine göre bu sure bi’setin 5. yılında nazil olmuştur.⁵⁷⁸ Keskiöğlu (ö.1989), Mekke’de beşinci yılda nazil olan surelerin sayısını on yedi olarak zikreder ve bunların içinde “Yasin Suresi” de yer almaktadır der.⁵⁷⁹ Orta Mekkî Dönem başlangıcı olarak kabul ettiğimiz bi’setin 5. yılı aynı zamanda,

⁵⁷⁶ Bkz. Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, s. 136; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 86; Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı (Mekkî Dönem)*, II, 136.

⁵⁷⁷ Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 895; Mevdûdi, *Tefhimü’l-Kur’ân*, IV, 562.

⁵⁷⁸ Bâzergân, *Kur’an’ın Nüzul Süreci*, s. 355.

⁵⁷⁹ Keskiöğlu, *Nüzulünden İtibaren Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 125.

Habeşistan'a ilk hicretin gerçekleştiği yıldır⁵⁸⁰ ki, bu olay, Hz. Peygamber (a.s.) ve O'na inanan ilk Müslüman topluluk açısından çok büyük bir öneme hâizdir. Orta Mekkî dönem zamansal olarak en uzun dönemi teşkil etmektedir ki, bi'setin 10. yılı ortalarına kadar dayanmaktadır. Mevdûdi daha önce de geçtiği üzere Mekke'deki davet sürecini dört dönem olarak değerlendirmekte, bizim ikinci Mekkî dönem olarak tasnif ettiğimiz dönemi, o üçüncü dönem olarak ele almaktadır.⁵⁸¹

Mekkî Orta Dönemi yıl olarak, Müslümanlara uygulanan boykotun sona erdiği Hz. Peygamberin amcası Ebu Talib'in ve Hz. Hatice (r.a.)'nin vefatlarının vuku bulduğu bi'setin 10. yılının⁵⁸² ortalarına kadar devam eden bir süreç olarak ele almak çok daha isabetli olacaktır. Altı yıl gibi uzun bir zaman diliminde ve Müslümanların ekonomik yönden katlanması çok zor olan boykota maruz kaldıkları bu süreçte, Kur'an'ın infakı, zekatı konu alan, infak ve zekat olgusunu öne çıkaran ayetlerini ve bu ayetler etrafında yapılan yorumları bu bölümde ele almayı uygun gördük. Mekkî Orta Dönemde, Kur'an'a inanan ve O'na uyan müminler topluluğunun zekatı eylem olarak hayatlarının bir parçası haline getirdiklerini de bu dönemde nazil olan ayetlerde görmekteyiz ki, bu da bizi Mekke'de zekat olgusunun, bu bölümde işlenmesinin daha uygun olacağı kanaatine sevk etmektedir.

Nüzul itibariyle son Mekkî dönemde nazil olduğu birçok müfessir ve Kur'an araştırmacıları tarafından kabul edilen surelerden önce nazil olan ve otuza yakın surenin indiği dönem Mekkî Orta Dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde hem infak lafzı Kur'an tarafından sık sık vurgulanmakta hem de "zekat" ve türevleri olan "tezekki" kavramına yer verilmektedir. İnfaka delalet eden "îtâ" lafzını da Kur'an bu dönemde öne çıkarmaktadır. İnfaka delalet eden bir başka kavram olan "tasadduk" lafzı da Mekkî Orta Dönemde Kur'an'ın üzerinde durduğu bir diğer kavramdır.

Şimdi bu kavramların yer aldığı sure ve ayetlerin üzerinde durmaya çalışalım.

⁵⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 203–204; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 103.

⁵⁸¹ Mevdûdi, *Tefhimü'l-Kur'an*, I, 529.

⁵⁸² Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 211; Şulul, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 149.

A. İnanmayanlar ve İlk İnfak Emri

Nüzule göre infak lafzının emir siygasıyla geçtiği ilk yer Yasin Suresi ve onda bulunan şu ayet-i kerimedir: “Allah’ın size rızık olarak verdiğinden (muhtaçlara) harcayın denildiğinde inananlara derler ki: ‘İsteseydi Allah’ın doyurabileceği kimseleri biz mi doyuracağız?’ Siz iyiden şaşırmış/sapıtmışsınız.”⁵⁸³

Nüzulü 41. sırada yer alan Yasin Suresi’nde⁵⁸⁴ infak kavramının geçtiği görülmektedir. Surenin 47. ayetinde yer alan bu kelime “أنفقوا” şeklinde emir kipiyle yer almıştır. Nüzul dönemi ile ilgili yapılan yorumlara bakıldığında, bu surenin Mekke döneminin ortalarında veya orta dönemin başlarında nazil olduğu görüşü daha doğru kabul edilmektedir. M. Esed’in yaklaşımı bu yöndedir.⁵⁸⁵ Mevdûdi de buna yakın bir görüş serdetmiştir.⁵⁸⁶ Kur’ân’ın nüzul süreciyle ilgi çalışma yapan Bâzergân da bu ayetlerin bi’setin 5. yılında indiğini savunmaktadır.⁵⁸⁷ Yasin suresindeki infak emrinin yorumundan önce infak kavramının lügavi tahlilini yapmanın daha uygun olacağını düşünüyoruz.

Bu kavram sülasi kalıp olarak “ن - ف - ق” maddesinden türemiştir. Paranın bitmesi, tükenmesi anlamında نَفَقَتِ الدَّرَاهِمُ ifadesi⁵⁸⁸ kullanılır. Binek için kullanılan hayvanlardan at, eşek, katır gibilerinin öldüğünü bildirmek için نَفَقَتِ الدَّابَّةُ cümlesi kullanılır.⁵⁸⁹ Ticaret mallarının satışının revaçta olması, müşterisinin çok olması نَفَقَ السَّعْرُ kullanılır.⁵⁹⁰ Gelin olmaya aday kızın taliplisinin çok olması نَفَقَتِ الْأَيْمُ cümlesiyle anlatılır.⁵⁹¹ İفعال kalıbından bir kişinin fakirleştiğini anlatmak

⁵⁸³ Yasin 36/47.

⁵⁸⁴ Süyûtî, *el-İtkan*, I,31

⁵⁸⁵ Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 895.

⁵⁸⁶ Mevdûdi, *Tefhimü’l-Kur’ân*, IV, 567.

⁵⁸⁷ Bâzergân, *Kur’ân’ın Nüzul Süreci*, s. 355

⁵⁸⁸ Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, s. 648-649.

⁵⁸⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 978; Ezherî, *Tehzîbü’l-lüğa*, IX, 192; Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, s. 648.

⁵⁹⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 978; Ezherî, *Tehzîbü’l-lüğa*, IX, 192; Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, s. 648-649.

⁵⁹¹ Ezherî, *Tehzîbü’l-lüğa*, IX, 194.

için أَنْفَقَ الرَّجُلُ cümlesi kullanılır.⁵⁹² Kişinin ehl-i ıyâline/ailesine, kendisine harcadığı şey⁵⁹³ kelimesiyle anlatılır ve bu أَنْفَقَ الرَّجُلُ عَلَى عِيَالِهِ cümlesiyle ifadelendirilir.⁵⁹⁴ Tüccarın malları iyi alıcı bulduğu zaman أَنْفَقَ التَّاجِرُ denilir.⁵⁹⁵ Pantolonun geniş olan kısmını ifade etmek için نَفَقَ lafzı⁵⁹⁶ kullanılır. Yer altındaki tünel, geçit النَّفَق kavramıyla⁵⁹⁷ anlatılır.

Tarla faresinin fazla derinden olmayan, yüzeyden kazdığı bir tüneli vardır. Bu tünelin bir ucu açık, öbür ucu ise hafif bir kafa darbesiyle açılabilir durumdadır. Yakalanacağını anlayınca kapalı olan bu delikten çıkar. Bu iki taraflı tünele نَافِقَاءُ denilir. Münafık kişiye bu adın verilmesi de, tarla faresi gibi iki yolu kullandığı, iki yönlü hareket ettiği içindir.⁵⁹⁸

Fasılalı yürüyüş, kesik kesik yürüyüşü ifade etmek için سِيرٌ نَفِيقٌ cümlesi⁵⁹⁹ kullanılır. Çok cömert olan, harcama yapan kişiye رَجُلٌ مَنْفَاقٌ denilir.⁶⁰⁰ الإنفاق kelimesi bitmek tükenmek anlamında da kullanılır. İsrâ yüzüncü ayette bu manada zikredilmiştir. “De ki: Eğer Rabbimin rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, tükenir biter korkusuyla kısıtıkça kısar; harcama yapmayıp elinizde tutardınız. İnsanoğlunun eli de pek sıkıdır.” Ayette حَشِيَّةُ الْإِنْفَاق tabiri yer almaktadır ki bu حَشِيَّةُ الْفَنَاءِ وَالنَّفَاد anlamındadır.⁶⁰¹ Aynî veya nakdî malları, hayır olan bir yere harcamak⁶⁰², mal, para veya başka bir şeyi sarf etmek

⁵⁹² Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1560.

⁵⁹³ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 978.

⁵⁹⁴ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, s. 649.

⁵⁹⁵ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, s. 649.

⁵⁹⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, IX, 193.

⁵⁹⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 978; Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, IX, 192; En'am Suresi 35. ayette zikredilen kelime bu anlamdadır.

⁵⁹⁸ Bkz. Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 978; Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, IX, 192.

⁵⁹⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, IX, 193.

⁶⁰⁰ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, III, 60.

⁶⁰¹ Bkz. Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, IX, 192.

⁶⁰² *el-Mucemü'l-Vasit*, s. 942.

harcamak da إِنْفَاق kavramıyla⁶⁰³ anlatılır. Cürcânî de infakı; “malı, muhtaç durumda olanlar için harcamak olarak tarif etmiştir.”⁶⁰⁴

Hiz. Peygamber (a.s.)’ın اليمين الكاذبة مَنفَقَةٌ لِلْسَّلْعَةِ مُحَقَّةٌ لِلْبِرْكََةِ “Yalan yere yapılan yemin, malın çabucak satılmasını/elden çıkmasını sağlar. (Ama) bereketini yok eder.”⁶⁰⁵ hadisinde de “elden çıkarmak, satışını kolaylaştırmak” anlamında kullanılmıştır.

İnfak kelimesinde cahiliyeden İslamiyet dönemine geçerken bazı anlam kaymaları olmuştur.

En’am suresi 35. ayette geçen نَفَقَا kelimesi “köstebek deliği” anlamından “tünel” anlamına kaydırılmış. İsrâ 100. ayette geçen حَشِيَّةُ الْإِنْفَاقِ tamlaması “bitmek tükenmek” anlamından “yoksul düşmek” anlamına kaymış. Bu ayetlerin dışındaki ayetlerde yer alan infak kavramı bitmek tükenmek anlamına yakın olarak Allah yolunda tüketmek harcamak anlamında kullanılmıştır.⁶⁰⁶

Kurtubî 47. ayetin nüzul sebebiyle ilgili Ebu Cehil ile Ebu Bekir (r.a.) arasında geçen bir olayı nakleder.⁶⁰⁷ Bu rivayeti de göz önüne alıp değerlendirirsek ayetin Mekki dönemde indiği gerçeği kuvvetle muhtemeldir. Bazı müfessirlerin 47. ayetin Medine döneminde indiğini söylemeleri pek isabetli görülmemektedir. İşlenen konular itibariyle sureye bakıldığında, Mekki dönemde işlenen konulara benzerlik arz etmektedir. Surenin 77 ve 80. ayetlerin nüzulüne sebep olan olaydan⁶⁰⁸ da anlıyoruz ki bu ayetler bi’setin 5 veya 6. yılda nazil olmuştur. Bu olayı bize nakleden siyer müellifi İbn Hişam (ö. 213) kronolojik sırada Hz. Ömer (r.a.)’ın Müslüman olmasının akabinde Ubeyy b. Halef’in Hz. Peygambere alaycı bir üslupla yönelttiği bir soru sorma olayını anlatır ki, Hz. Ömer’in

⁶⁰³ İbn Manzûr, *Lisânü ’l-Arab*, X, 358.

⁶⁰⁴ Cürcani, *Kitâbü ’t-Ta’rîfât*, s. 39.

⁶⁰⁵ Buhârî, *Büyük*, 26; Müslim, *Müsakât*, 131.

⁶⁰⁶ Tekiner Aziz, *Kur’an’da İnfak*, s.20.

⁶⁰⁷ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi*, XV, 36.

⁶⁰⁸ Bu olay şudur; Ubey b. Halef elinde çürümüş bir kemik parçasıyla Hz. Peygamberin yanına geldi ve “Ey Muhammed! Şu çürümüş kemikleri Allah’ın dirilteceğini mi sanıyorsun?” dedi ve o kemik parçasını ufalayıp Resulullah’a üfledi. Peygamberimiz (s.a.v.) de; “Evet, böyle söylüyorum onu da seni de çürüdükten sonra diriltecek ve seni Cehenneme sokacak” buyurdu. Bkz. İbn Hişam, *es-Sîratü ’n-nebevîyye*, I, 361-362; Taberî, *Câmiu ’l-beyân*, X, 461.

Müslümanlığı kabulü bi'setin altıncı yılındadır.⁶⁰⁹ Nüzul döneminin tespitinden sonra bu suredeki “infak” emrinin değerlendirilmesine geçmek uygun olacaktır.

Kur'ân, Mekkî dönemde inanmayanları Allah'a, Peygamber'e ve ahiret gününe inanmaya davet eder, bu ayette ise kafirlere infak çağrısı yapılmaktadır. Onlar ise diğer konulara davet olundukları zaman takındıkları tavrın daha şiddetlisiyle ve alaycı bir üslupla cevap vermeye kalkışmışlardır.⁶¹⁰ İnanmayanlara yöneltilen “infak” emri şöyle açıklanabilir: O günün toplumunda ekonomik gücün çoğunu elinde bulunduran kafirlerdi. Toplumdaki aç, yoksul olan fakirlerin doyurulma işi de sadece inananların yerine getireceği bir görev değildir ve toplumun ortak problemidir. Bu probleme çözüm bulmak toplumdaki bütün kesimlerin, öncelikle yetki sahipleri ve varlıklı kişilerin görevleri arasında yer alır.

Sadece İbn Atıyye ve Seâlibî'nin tefsirlerinde yer alan ve ihtiyaç durumunda aynı toplum içinde yaşayan farklı inanç mensuplarının dahi birbirlerine yardımda bulunma ve insani ilişkilerini devam ettirmesinin sosyal bir gereklilik olduğunu ifade etmesi açısından şu rivayeti nakletmeyi faydalı buluyoruz: “Mekke kafirleri, köleler ve bunların dışında toplumda nüfuzu olmayan güçsüz kişiler müslüman olunca onlara maddî yardımı kestiler ve beşeri münasebeti de durdurdular. Muvâdaa ayetleri (müşriklerin müslümanlara açıktan düşmanlığa başlamalarından önceki dönemde nazil olan ayetler) nazil olduğu dönemde müslümanlarla kafirler arası ilişki kısmen de olsa devam ediyordu. Bu ilişkiye dayanarak ihtiyaç sahibi müslümanlar, akrabaları olan kafir yakınlarına kendilerine infak etmelerini ve ilişkilerinin devam edegelmesini isteyince, kafirler: *'Allah'ın dilediği takdirde doyuracağı kimseleri biz mi doyuracağız? Siz apaçık bir sapıklık içindesiniz.*’ şeklinde cevap verdiler.” Aynı hususta farklı bir varyantla geçen diğer rivayet ise şöyledir: “Kureyş kriz sebebiyle müslüman olsun veya olmasın; miskinlere ve fakirlere yaptıkları yardımı kestiler de bunun üzerine Hz. Peygamber onlara (müşriklere) miskinlere infak etmeleri konusunda tavsiye ve teşviklerde bulundu. Akabinde kafirler Peygamber'e *'Allah'ın dilediği takdirde doyuracağı kimseleri biz mi doyuracağız? Siz apaçık bir sapıklık içindesiniz*’ şeklinde cevap verdiler”.⁶¹¹

609 İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I-II, 361-362.

610 Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 325; Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, II, 26.

611 İbn Atıyye, *e-Muharraru'l Veciz*, XIII, 204; Seâlibî, *e-Cevahiru'l Hisan*, V, 15.

Kur'ân, inanç esaslarıyla birlikte ilk dönemden itibaren insanlığa infak gerçeğini de duyurmuş ve insanın en çok sevdiği maldan harcama yapmasını istemiştir. İnfaktan kaçınan kâfirler, kendirine göre akıl yürütmüş, isabetli olmayan mantıksal bir metot ileri sürmüşlerdir. Zemahşerî (ö.538/1143), bu ayetin yorumunda inanmayan bu gürhün mesnedsiz mantıksal yorumuna da değinir.

Mekke' de bulunan inkarcılar, Allah'ın fiillerinin O'nun dilemesine bağlı olmasını Müslümanlara karşı koz olarak kullanıyorlar ve Müslümanlara hitaben: “Allah dilerse bir kişiyi zengin eder, bir kişiyi aziz kılar, öbürünü de fakir kılar. Madem ki Allah o kişileri doyurmak istemiyor öyleyse o muhtaç kişileri biz mi doyuracağız?”⁶¹² diyerek infak sorumluluğundan kaçmalarını gerekçelendiriyorlardı.

Bu cevapla onlar, Allah'ın dilemesine uyduklarını söylemek istiyorlardı. Allah bazı kişileri doyurmak istememiş, fakir kalmasını dilemiş, biz de O'nun dilemesine uyarak, o fakirleri doyurmuyoruz diyorlardı.⁶¹³

Ayrıca bu ayette üç temel konuya dikkat çekilmiştir.

1- “Allah'ın size verdiğinden infak ediniz” cümlesi ile infaka teşvik vardır. Zira verilecek olan mal da kullara Allah Teâla tarafından verilmiştir.

2- Kafirlerin, “infak ediniz” emrine uymamalarından dolayı onların işledikleri günahın büyüklüğüne dikkat çekilmiştir.

3- Yine inanmayanlar, Allah'ın kullarına şefkat etmemeleri sebebiyle Kur'ân tarafından kötülenmişlerdir.⁶¹⁴

Kur'ân, her asırdaki, her yerde iman etmeyen cimrilerin bu şekilde itiraz edeceklerini bize anlatır ve küfrün, cimriliğin kaynağı olduğunu, iman esas alınmadan karşılıklı merhamet, şefkat ve tesânüde dayalı ekonomik bir sistemin oluşamayacağını da bize gösterir.⁶¹⁵ Dünyaya hakim olan kapitalist sistem, Kur'ân'ın öngördüğü infak anlayışına sahip olmadığı için, günümüz toplumlarının çoğunda bireysellik ön plana çıkmış, cemiyeti ayakta tutan yardımlaşma müessesesi yok olmaya yüz tutmuştur. Bunun sonucu olarak insanlık, bunca nimetin içinde cimrilikten, bencillikten kurtulamamıştır.

612 Bkz. Zemahşerî; *el-Keşşâf*, VI, 181.

613 Bkz. Merâğî, *Tefsiru'l-Merâğî*, XXIII, 17.

614 Merâğî, *Tefsiru'l-Merâğî*, XXIII, 17

615 Bkz. Merâğî, *Tefsiru'l-Merâğî*, XXIII, 17; Saîd Havva, *el-Esâs fi't-tefsîr*, XII, 168.

İncelemeye çalıştığımız 47. ayet ışığında İslamî bir idare için sosyal siyaset açısından şöyle bir çıkarımda bulunulmuştur. “Müslüman yoksullar tamamıyla Müslüman toplumun tekeffülündedir. Sosyal siyaset açısından İslami yönetimlerin, varlıklı kafirlerden Müslüman yoksulları doyurmalarını istemesi onur kırıcı bir davranıştır. Öyleyse bu ayette, müşriklerden doyurmaları istenilen fakirler, yine kafirlerden olan fakirlerdir. Bu, müşrik, kafir fakirlerin asgari oranda geçimi, İslami yönetim tarafından zengin gayr-i müslimlere finanse ettirilebilir.”⁶¹⁶

Kur’ân, inanmayanları infak vesilesiyle imana yaklaştırmayı hedeflemiştir. En önemli bir eylem olan verme, mali yardımda bulunma hareketiyle insanlar denenmiş olmaktadır. Bu eylemi yapan kişi diğer İslami emirleri daha kolay başarır.

Müslim’in rivayet ettiği bir hadis-i şerifte de bu konuya Peygamberimiz (s.a.v.) dikkat çekmiştir. “Hakîm b. Hizâm (ö.54/674)⁶¹⁷ anlatır. “Resûlullah (s.a.v.)’a: Cahiliye döneminde sadaka vermek, köle âzad etmek veya akrabaya yardım kabîlinden bir takım ibadetleri yapıyordum. Bunlardan dolayı bana ecir var mıdır? diye sordum. Hz. Peygamber (a.s.): “Sen geçmişte yaptığın hayırlarla Müslüman oldun”⁶¹⁸ buyurmuşlardır.

B. Bir Mümin Hasleti Olarak İnfak

Orta dönem Mekkî ayetlerde infakla ilgili üslûbun değiştiğini görüyoruz. Kur’an’ın çağrılarına uyan Müminler topluluğunun kemmiyet açısından da çoğaldığını bize siyer kaynakları haber vermektedir.

İlk dönemden itibaren kendisine uyan muhataplarını iyi yönde değiştiren Kur’an, potasında eğittiği insanları geçen süreç içerisinde kemale yöneltmiş ve onları güzel niteliklerle bezemiştir. İşte bu güzel sıfatların içerisinde cömertlik, infak etme sıfatı da sık sık gündeme getirilmiştir.

Nüzul sırası itibariyle Yasin Suresinden sonra nazil olup⁶¹⁹ 42. sırada yer alan Furkan Suresinde Rahman’ın kullarının vasıflarının şöyle anlatıldığını görüyoruz.

616 Beşer, *İslam’da Zenginlik Fakirlik Kavramları*, s. 37.

617 Hz. Hatice (r.a.)’nin kardeşinin oğludur. Ömrünün 60 yılını İslam’a girmeden, 60 yılını da Müslümanlıktan sonra geçiren bir kişidir. Bkz. Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Terceme ve Şerhi*, I, 459.

618 Müslim, “Îmân”, 55 (hadis no: 123).

619 Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, II, 39; Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, III, 569; Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 725.

Kur’ân, övülen kişileri anlatırken “Onların mütevazî oldukları, geceleyin ibadet yaptıkları, duada bulunduklarını”⁶²⁰ bize aktarır ve bunları zikrettikten sonra bu kişilerin çok önemli şu niteliklerini de öne çıkarır.

“(Bu kişiler) harcadıkları zaman ne israf ederler ne de cimrilik ederler. Harcamaları bu ikisi arasında dengeli olur.”⁶²¹ Kur’ân bu ayette şu lafızlara dikkat çeker. Bu lafızlar “İnfak, israf, katr” kavramları olup Allah Teala bu lafızları tek bir ayette zikreder. İnfak lafzı müteaddi olarak “افعال” kalıbında kullanıldığı zaman “harcamak, tüketmek, sarf etmek”⁶²² anlamlarına gelir.

Harcamada bulunan Müminler, bir zarureten dolayı veya bir ihtiyaç nedeniyle veya bir hüsn için masrafta bulunurlar. Doyacak kadar yemek içmek gibi zarurî olan harcama yapılmasa, hayatın idamesi mümkün olmaz.⁶²³

Kur’ân, infak eylemini, infak edilecek şeyin ne israf derecesinde olmasını ne de cimriliğe varacak kadar az olmasını ister. Böylelikle ikisi arası bir yolun takip edilmesini öğütler.

Taberî, ayetteki israfı şöyle yorumlar: “İsraf, Arapçada ya ifrat veya tefrit yoluyla infak ve ihsanda doğru yoldan sapmaktır. Herkesin malumudur ki muhtaç olacak kadar malını insanlara veren kişi müsriftir. Aynı zamanda Allah’ın verilmesini emrettiği ölçüyü azaltan ve vermeyen kişi de ‘cimri’dir.”⁶²⁴

Beydâvî, bu ayetteki israfa ve cimriliğe şöyle bir izah getirir: “İnfak eden Müminler, cömertliğin sınırını aşmazlar bununla birlikte cimrilerin sıkıldığı gibi de harcamada pinti davranmazlar.”⁶²⁵ İsraf konusunda bilinmesi gereken bir ölçüyü de burada belirtmek zorundayız. Allah’ın yasakladığı bir konuda en küçük bir harcama bile israf kapsamına girer. Tabiinden olan Mücahid b. Cebr, “Kim bir dirhem parayı Allah’a isyan olan bir yerde harcarsa o kişi müsriftir.” diyerek gayr-i meşru bir alana harcama yapmanın israf⁶²⁶ sınırına gireceğine dikkat çekmiştir. İbn Zeyd’in (ö.100/) yorumu da Mücahid’in görüşünü destekler mahiyettedir ki “İnfak eden Müminler Allah’a isyan

620 Furkan 25/63-66.

621 Furkan 25/67.

622 Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1560; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, III, 60.

623 Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, V, 3613.

624 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, 371.

625 Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, IV, 456.

626 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 411; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, V, 213.

konusunda harcamada bulunarak israf etmezler. Zira Allah’a isyan konusunda en küçük bir harcama bile israfa girer. Müminler, Allah’a taat konusunda tutumluluğa giderek cimrilik de yapmazlar. Çünkü Allah’a itaat hususunda yapılacak iktisad, tutumluluk değil cimriliktir.⁶²⁷

Mekke orta dönemde nazil olan bu ayetler o günün inanan insanların durumunu bize açıklamaktadır. Hz. Peygamber’e inananlar, sürekli şehvetlerini ve egolarını tatmin için alabildiğince harcama yapan Mekkeli müşrikler gibi değildi.⁶²⁸

Kur’ân, bu ayette, Cahiliyye ehlinin yaptıklarının tersine inanan Müminlerin Allah yolunda mallarını harcadıklarını bize anlatır. Zira Cahiliyye ehli zayıflara, miskinlere yardım etmez. Çünkü o günün Mekke’sinde fakirlere yardım eden insanlar, toplumun önde gelenleri tarafından övülmezdi. Ancak, eğlence yerlerinde, kumarda harcama yapan kişiler övülürdü.⁶²⁹ Bu tavrı sergileyen kişilere alternatif olarak Kur’ân, “Rahmanın kulları”nı bize örnek olarak önümüze koymaktadır. Altmış yedinci ayette “والذين إذا أنفقوا” “Onlar infak ettiklerinde” şeklinde bir cümle geçmektedir. Eğer buradaki infak, meşru olmayan bir harcama türünden olsaydı, inanan kişilerin infakı Kur’ân tarafından övülerek zikredilmezdi.

İbn Âşur (ö. 1973) bu noktadan hareketle “Buradaki infakın farz olan (zekat gibi) bir infak cinsinden olmadığını, haram olan bir harcamanın da söz konusu olmadığına dikkat çekmiştir. Zira farz olan bir harcama Kur’ân tarafından övülmez, bu sebeple ayette geçen infak, mecburi infakın dışındaki gönüllü infaktır.”⁶³⁰

İbn Atıyye, Furkan 67. ayetini yorumlarken tabiin dönemi ve sonraki ilk dönem müfessirlerinden bir kısmının “Bir kişi taatta, infakta bulunursa ve bu konuda çokça harcama yaparsa yine de müsrif sayılmaz, eğer bir kişi meşru olmayan konularda harcama yaparsa ve bu harcaması çok az oranda bile olsa yine müsrif sayılır.” şeklindeki yorumlarının isabetli olmadığını, ayette anlatılmak istenen amaca hizmet etmediğini söyler.⁶³¹

627 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 411.

628 Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, III, 601.

629 İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, XIX, 72.

630 İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, IX, 71.

631 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, XII, 40.

İbn Atiyye, yorumuna devamla şöyle der: “Bu ayetteki infak, taatte ve mubah olanlarda yapılan infaktır ve Kur’ân insanı şöyle eğitir: “Kişi, başkasının hakkını zayi edecek veya ailesinin hakkını yok eder derecede fazla harcamada bulunmamalıdır. Başkalarının hakkını vermeyecek derecede cimri olmamalı ailesini aç bırakacak kadar da harcamada pinti davranmamalıdır. Bu durum, kişinin kazanma gücü ve sabrıyla alakalı bir durumdur. Zira Hz. Peygamber (a.s.) Ebu Bekir (r.a.)’ı, infak konusunda serbest bıraktı, ama diğer sahabilerin bütün mallarını infak etmelerine mani oldu.”⁶³²

İbn Atiyye’nin yorumunun daha isabetli olduğunu görüyoruz. Çünkü Mekki dönemde nazil olan ve infak lafzının geçtiği her bir ayeti fıkıh eksenli ele almak pek isabetli olmasa gerektir.

Kur’ân burada, model Müslüman tipini ortaya koyarak inanmayanların zıddına, Rahman’ın kullarını anlatırken övülen diğer nitelikleri yanında, onların infakta bulunduklarını ve bu infakı da ölçülü yaptıklarını zikreder. İnanan insanlar dün de bugün de yarın da bu sıfatlarla anılmış ve anılacaklardır. Kur’ân birilerini nitelerken genel ifadeler kullanıyorsa bundan şu anlaşılır. Bir eylem, ahlak haline gelmiş bir hayat tarzına dönüşmüşse, bu eylemi yapanlar o zaman o işle birlikte zikredilir.

Kur’ân, Mümin profili çizerken güzel hareketleri benimseyen, onları devamlı yapan insanları över ve öne çıkarır. Bu ayette de bunun örneğini görüyoruz.

Allah (c.c.), ilk dönemden itibaren, toplumların çöküşünde büyük rol oynayan tüketim çılgınlığının önüne set çekmiş ve tüketim konusunda bir ilke koymuştur. Bu da, harcarken orta yollu olma ilkesidir.⁶³³

Tüketimin durmadan teşvik edildiği günümüz dünyasında Kur’ân’ın önerdiği “orta yol” terk edildiği için, insanların çoğu ihtiyacının dışındaki alanlarda ölçsüz harcamalarda bulunmakta, bunun sonucunda müsrif, savurgan bir toplum oluşmaktadır. Tüketimin körüklendiği günümüz dünyasında harcamaların ferde yönelik olması da dikkatimizden kaçmamaktadır. İşte Kur’ân, burada da harekete geçer ve kendine değil, diğerlerine yönelik infakın icraata konulmasını gündeme taşır. Toplum hayatının idamesi için infakın vazgeçilmezliğine vurgu yapar.

632 İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XII, 40-41.

633 Akdemir, “Kur’ân-ı Kerim’de İsrâf Kavramı”, *H.Ü.İ.F.Dergisi*, 2001, sayı: 1, s. 61.

İbn Âşûr'un bu konudaki yaklaşımını zikrederek Furkan 67. ayetin yorumunu noktalamak istiyoruz.

Kur'ân, yapılan amellerin az da olsa devamlı olmasını tavsiye eder. İnfak eylemi de böyledir. Toplum nizamının sekteye uğramadan devam edebilmesi için, israftan kaçınmak gerekir. Zira israf malı tüketir. Bunun sonucunda infak eylemi imkansız hale gelir. Cimrilik de çirkin bir şeydir. Eğer bir toplumda cimrilik uygulama olarak yaygınlaştırılırsa, ihtiyacı olan fertler yüzüstü kendi hallerine terkedilmiş olur.⁶³⁴

C. İnfak-Namaz Birlikteliği

Fâtır Suresi 29.ayette “*Allah’ın kitabını okuyan, namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli açık harcayanlar asla batmayacak bir ticaret umarlar*” buyrulmaktadır. Şimdi de zikredilen ayetin yorumu üzerinde duralım. Çalışmamızın eksenini nüzul dönemi oluşturduğu için önce surenin hangi dönemde nazil olduğu konusuna değinelim:

M. Esed, Fâtır suresinin nüzul dönemiyle ilgili şunları söyler: “Nüzul sırası itibariyle 43. sırada yer alan Fâtır suresi hicretten yedi veya sekiz yıl önce nazil olmuştur.”⁶³⁵ Buna göre sure bi’setin 5. yılında veya 6. yılında nazil olmuştur. İndiği dönem itibariyle Mekkî orta dönemin ilk safhasında nazil olan bir suredir. Elmalılı: “Surenin nüzulünün Mekke’de olduğunu söyler.”⁶³⁶ ama bazı ayetlerinin Medine döneminde nazil olduğuna dair bir açıklamada bulunmaz.

Tabersi (ö.548/1153), Hasan el-Basri’ye dayanarak bu surenin Mekke’de nazil olduğunu ancak 29 ve 32. ayetlerin Medine döneminde nazil olduğunu söyler.⁶³⁷

İbnü’l-Cevzi (ö.597/1201), Fâtır suresinin nüzulü hakkında: “Alimlerin çoğuna göre göre Mekkî’dir.”⁶³⁸ diyerek surenin tamamının Mekkî dönemde nazil olduğu görüşüne katılmıştır.

Nüzul dönemine ait bu bilgileri verdikten sonra surenin 29. ayetinde bize Kur’ân’ın sanduklarına bakmak yerinde olacaktır. “*Allah’ın kitabını okuyanlar, namazı dosdoğru*

634 İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, IX, 72.

635 Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 885.

636 Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 3970.

637 Tabersî, *Mecmau’l-beyân*, VIII, 230.

638 İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, VI, 472.

kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan gizli ve açık sarf edenler, asla zarara, kesada uğramayacak bir ticaret umarlar, umabilirler.” Ayette, üç eylemi birlikte yapmaya dikkat çekilmiştir veya birinci eylemi yapmanın diğer fiilleri yapmaya vesile olduğuna vurgu yapılmıştır. “Allah’ın kitabını tilavet edenler” cümlesini yorumlarken Elmalılı şu güzel izahı yapmaktadır: “Allah’ın kitabını vird ederek, devamlı, tekrar tekrar, güzel güzel okuyanlar ve içindekini takip eder olanlar...”⁶³⁹ Allah’ın kitabını okumak sonuç olarak namaz kılmayı, infak etmeyi gerektirir. El-Cessas da, “Fâtır 29. ayette anlatılan özellikler ki bunlar -Allah’ın kitabını okuma, namazı dosdoğru kılma, gizli ve açık infakta bulunma- bir önceki ayette vasıfları anlatılan ilmiyle amel eden alimlerin sıfatlarıdır.”⁶⁴⁰ demektedir.

Kur’ân, Mekkî orta dönemin başında nazil olan Furkan suresinde Rahman’ın kullarının özelliklerini anlatırken, onların hayat tarzı haline getirdikleri özelliklerinden biri olarak da infak ettiklerini bize aktarmıştı. Fâtır suresinde de önce “Alim kullara ve onların Allah’tan en çok korkan kimseler olduğuna vurgu yapılır.”

Râzî, Fâtır 28. ve 29. ayetler arasındaki ilişkiyi şu cümlelerle vurgular: “Allah Teâla kendini tanıyan alimleri, onların duydukları saygıyı, bu saygıları sebebiyle elde etikleri şereflerini beyan edince, Allah’ın kitabını tanıyıp, ondakilerle amel edenlerden bahsetmiştir.”⁶⁴¹

Kur’ân, bu surede de Mümin bir şahsiyet modelini öne çıkarmaktadır. O günün Mekke’sinde iman edenler Allah’ın kitabını devamlı okuyorlar, namazlarını dosdoğru kılıyorlar ve Kur’ân’ın infakla ilgili çağrılarına kulak veriyorlardı. İnfak eylemlerini gerçekleştirirken bazen gizli bazen açıktan bir hareket tarzını benimsiyorlardı.

Zemahşerî, Süddî’den naklen Fâtır 29. ayetindeki “إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ” ifadesi “Hz. Peygamberin ahabına işaret eder.”⁶⁴² demektedir. Ama ayet, genel bir hükmü ifade eden sıra cümlesiyle başlamaktadır. “إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ” “Allah’ın kitabını okuyanlar.”⁶⁴³ Bu cümle, hem ilk dönem Müslümanlarını, hem günümüz, hem de gelecekteki Müminleri

⁶³⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 3992.

⁶⁴⁰ Cessas, *Ahkamu’l-Kur’an*, V, 247.

⁶⁴¹ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXVI, 26.

⁶⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 155.

⁶⁴³ Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 189.

içine alan bir yapıda zikredilmiştir. Bir diğer önemli nokta ise, Kur'ân'ın ortaya koyduğu ilkeler, prensipler evrenseldir, her dönemi kuşatıcıdır.

Tabiûn dönemi müfessirlerinden Ata bin Ebi Rabah (ö.114/732): “Ayetteki sıfatlar bir dönemle sınırlı değildir, bütün Müminleri kapsamaktadır.”⁶⁴⁴ demektedir.

Kur'ân bu ayette, infak ile namazı birlikte zikretmiştir. Mekkî dönemin orta merhalesinde “namaz ve infak” birlikteliğinin ilk defa ortaya konulduğunu görülmekte ve mazi bir cümle yapısıyla zikredilmektedir.

İnfak eylemini ve namaz eylemini hakkıyla yerine getirecek olanlar, elbette Allah'ın kitabını devamlı mütalaa edenlerdir. Allah'ın kitabının okunması, üzerinde kafa yorulmasını en iyi şekilde idrak edenler de Allah'tan en çok korkan alimlerdir. M. İzzet Derveze, 28. ayetteki “*alimler*” ile “*Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı dosdoğru kılanlar ve gizli, açık infak edenler...*” ayetinin birbiriyle bağlantılı olduğunu söyler. Sanki Allah'tan korkmaya daha layık görülen “alimlere” bir uyarı niteliğinde 29. ayet nazil olmuştur ve ayette üzerinde durulan konulara dikkat çekilmiş, alimlere, yapacakları görevler hatırlatılmıştır.⁶⁴⁵ demektedir. Yani öncelikle topluma yön veren ulema, Kur'ân'ın öğretilerine uyacak, infak eyleminde de örnek bir tavır sergileyecektir. Kur'ân'ın ortaya koyduğu “ulema ve bilginler” sınıfı budur. Kur'ân'ı okumayan, onu anlama azminde olmayan, namaz kılmayan, infak etmeyen bir alim modelini Kur'ân onaylamamaktadır.

Kurtubî, aşağıdaki yorumuyla bunu izah etmiştir: “Bu ayet, Kur'ân'ı okuyan, onu bilen, onunla amel eden kârielerin ayetidir ve onlara işaret eder. Kur'ân okuyanlar, farz ve nafile olan namazları ikame eden insanlardır. İnfak konusunda da bu grup duyarlıdır, Kur'ân okuyanlar, infakı bir hayat tarzı olarak benimsemelidirler.”⁶⁴⁶ der.

Kur'ân önce, topluma yön veren alimlerin infak ettiklerini, etmeleri gerektiğini vurgular, sonra bu eylemin, sadece bir sınıfın yapacağı bir hareket olmadığını beyan eder. Ayrıca Allah'ın kitabını okumanın belirli bir grupla sınırlandırılmayacağını da zikreder. Mekkî ilk dönemde infakı çağrıştıran lafızları gündemde tutan Kur'ân, bu dönemde de

644 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 155.

645 Bkz. Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, II, 108.

646 Kurtubî, *el-Câmi*, XIV, 300.

kavram olarak infakı gündeme taşımış ve Mümin bir modeli sunarken mutlaka, onun infak edici yönünü zikretmiştir. “**Münfık**” sıfatı ile birlikte Müslümanı anlatmıştır.

Mekkî dönemde nazil olan ayetlerdeki infak kavramının doyurucu izahını İbn Âşur yapmıştır: “Mekkî surelerde yer alan infak lafzı, ‘nafile olan sadakalar’ demektir. Çünkü o dönemde zekat farz kılınmamıştı.”⁶⁴⁷ demektedir.

İbn Âşur Mekke döneminde nazil olan ve içerisinde açıktan “zekat” lafzının geçtiği ayetleri de dikkate aldığı için, “O dönemde zekat farz kılınmamıştı.” şeklindeki kanaatini şu cümleleriyle tashih etmektedir: “Bununla birlikte o dönemde sadakanın, infakın, nisab ve sınır tespiti yapılmaksızın farz kılındığı da oluyordu. Sonra zekat için nisab ve oranlar tespit edildi.”⁶⁴⁸

İbn Âşur’un yorumuna katılmamak elde değil. Çünkü Mekkî dönem ayetlerinde yer alan “zekat” kavramını sadece “kalp temizliği, şirkten arınma” olarak yorumlayıp, infak lafzını da sadece “gönüllü tasadduk” olarak açıklamak bizzat Kur’ân’ın ruhuna ters bir yaklaşımdır.

Kur’ân’a ve Hz. Peygamber’e iman eden ilk Müslüman topluluk, bu ayetlerin nüzulü anında I. Habeş Hicreti’ne zorlanmışlardı. Baskı, işkence, zulüm, açlık ve susuzlukla yüz yüze geliyorlardı. Böyle bir ortamda Kur’ân’ın infak çağrısını duyan, Müminler bu eylemi, mükellefiyet ve sorumluluk olarak telakkî etmişler ve vacip bir hüküm olarak kabul etmişlerdir.

Fâtır 29. ayette namaz kılma ve infak, mazi kipiyle yer almıştır. “Allah’ın kitabını okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan (Allah için) gizli ve açık sarfedenler, asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler.”

Bu cümlelerin bu kiple kullanılmasından şu anlam çıkarılır: “Namaz ve infak, mecburiyet (vacip, farz) olarak Müminlerin yükümlülüklerindendir. Allah’ın kitabını okuyan alimler ve Müminlerin bu vazifeleri devamlı yapmaları, namaz ve infakın onlara bir mecburiyet olarak yükletildiğinin bir işaretidir.”⁶⁴⁹

647 İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXII, 306.

648 İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXII, 306.

649 Bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXII, 306.

Ayette zikredilenlerden ve müfessirlerin ayete dair yorumlarından, öncelikle topluma yön veren ve temsil vasfını üzerlerinde bulunduran alimlerin namaz kılma ve infak etme hususlarında daha titiz olmaları gerektiği anlaşılmaktadır.

D. Ehl-i Kitaptan İman Edenler ve İnfak

Kur'ân, kitap ehlinde iman eden, Peygamber'in risaletini tasdik eden Müminleri, Kasas suresi 52-55. âyetlerde anlatmakta ve onları şu nitelikleriyle sunmaktadır:

*“Bu (Kur'ân)ndan önce, kendilerine kitap verdiklerimiz buna (Kur'ân'a, Hz. Peygamber'e) iman etmektedirler. Kur'ân onlara okunduğu zaman: 'Biz Ona inandık, gerçekten O, Rabbimizden gelen bir haktır, şüphesiz biz bundan önce de Müslümanlar idik.' İşte onlar, güçlüklerle göğüs germeleri, kötülüğü iyilikle savmaları, kendilerine rızık olarak bahsettiğim şeylerden infak etmelerine karşılık kendilerine iki kat ecir verdiğimiz kimselerdir.”*⁶⁵⁰

Bu surenin Mekkî orta dönemde nazil olan sureler arasında değerlendirilmesi uygun olacaktır. Bunun nedeni, ilk dönem kaynaklarında geçen şu olaydır. Siyer ve tarih yazarı Muhammed b. İshak (ö.151/768) anlatır: “Yirmi veya yirmi kişiye yakın Hristiyan bir heyet Mekke'ye geldiler. Hz. Peygamber ve O'nun daveti hakkındaki bilgiyi Habeşistan'a giden Müslümanlardan öğrenmişlerdi. Hz. Peygamber'i Kâbe'nin yanında buldular, o an Kureyş'in ileri gelenleri de Kâbe'nin yanında bulunuyorlardı. Bu gelen heyet sormak istediklerini Resûlullah'a sordular. Soruları bitince Hz. Peygamber onları Allah'ın dinine çağırdı ve onlara Kur'ân okudu. Onlar Kur'ân ayetlerini dinleyince ağladılar ve Hz. Peygamberin çağrısına uydular. İşte bunlar hakkında Kasas 52-55 âyetleri nazil oldu.”⁶⁵¹

Bu olayı bize anlatan İbn İshak, bu gelen heyetin nereden geldiği hakkında iki farklı görüşe sahiptir: “Denilir ki, bunlar Necranlı Hristiyanlardır, onların nereden olduklarını en iyi bilen Allah'tır.” diyerek bu heyetin Necranlı olduğu ihtimaline pek sıcak bakmamaktadır. Bu görüşünün akabinde İbn İshak, Zührî (ö.124/741) kanalıyla şu rivayeti bize aktarır: “İbn Şihab ez-Zührî'ye bu ayetlerin kimler hakkında nazil olduğunu sordum. O da şöyle dedi: “Âlimlerimizden işittiğimize göre bunlar, Necaşî ve

⁶⁵⁰ Kasas 28/52-54.

⁶⁵¹ İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I-II, 391.

arkadaşlarıdır.”⁶⁵² Biz bu üslûbtan anlıyoruz ki İbn İshak; Zührî’den naklettiği rivâyetin daha doğru olduğu kanaatine sahiptir.

İbn İshak’ın rivayetini bize anlatan İbn Hişam, *es-Sîre*’inde bu olayı, İsrâ ve Mirac olayından önce, “Şi’b-i Ebî Talip” muhasarasından sonraki olaylar bölümünde anlatmaktadır. Buna göre bu olayın bi’setin 12. yılında vukua geldiği anlaşılır.⁶⁵³

Muhammed Esed ve Mehdî Bâzergân’ın yaklaşımı da bu surenin Mekkî dönem son yıllarda nazil olmuş olması istikametindedir.⁶⁵⁴

Taberî, Kasas 52-55. ayetlerinin nüzulü konusunda bir tarih vermek yerine, kimler hakkında indiğine dair İbn Cüreyc (ö.150/767) ve Katâde kanalıyla rivayetler nakleder ki, bu nakilde Hz. Peygamber’in risâletini kabul eden Ebu Rifâ’a el-Kurazî ve oğlu Abdullah b. Selam (ö.43/663)’ın isimleri geçmektedir.⁶⁵⁵

Bu rivayetten anlaşılan, bu ayetlerin Medine döneminde nazil olduğudur. Çünkü İslam’a giren bu kişiler Medine’de ikamet ediyorlardı.

Tabersî, Kasas suresinin nüzulü hakkında önce bu sure Mekkîdir der ve surenin girişinde 52-55. ayetlerle ilgili bir istisnadan bahsetmez ama bu ayetleri tefsir ederken şöyle der: “Bu ayetler, Abdullah b. Selam, Temîm ed-Dârî (ö.40/661), el-Carûdu’l-Abdî, Selmân el-Farisî (ö.36/656) hakkında nazil olmuştur.”⁶⁵⁶ Bu kanaatiyle bu ayetlerin Medine’de nazil olduğu görüşüne katılmaktadır.

Beydâvî, Nesefî ve Fîrûzâbadî gibi müfessirler surenin tümünün nüzulünün “Mekkî” olduğu kanaatine varmışlardır.⁶⁵⁷ Ama konumuzla ilgili 52-55. ayetleri yorumlarken Beydâvî bu ayetler: “Kitap ehlinde iman eden kimseler hakkında nazil olmuştur.” demektedir ve Habeşistan’dan gelen heyet hakkında “denildi ki” şeklinde bir üslup kullanarak bu rivayeti çok güçlü görmediğini îmâ etmektedir.

652 İbn Hişam, *es-Sîratü’n-nebeviyye*, I-II, 391.

653 İbn Hişam, *es-Sîratü’n-nebeviyye*, I-II, 391.

654 Bkz. Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 750; Bâzergân, *Kur’ân’ın Nüzul Süreci*, s. 357.

655 Taberî, *Câmiu’l-beyân*, X, 84-85.

656 Tabersî, *Mecmau’l-beyân*, VII-VIII, 403.

657 Bkz. Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, IV, 546; Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, IV, 546; Fîrûzâbadî, *Tenvîru’l-mikbâs*, IV, 546.

Hâzin de Beydâvî ile aynı kanaati paylaşmaktadır. Ona göre de kuvvetli olan, bu ayetlerin, Yahudilerden iman eden Abdullah b. Selam ve arkadaşları hakkında nazil olduğudur.⁶⁵⁸

İbn Kesîr (ö.774/1372) ise, Kasas 52-55. ayetlerin Hz. Peygamber (a.s.) Mekke'deyken Habeşistan'dan gelen yirmiye yakın Hristiyan heyet hakkında indiğini nakleder ve bu konuda siyer müellifi İbn İshâk (ö. 150/767)'ın tercihinine uyar.⁶⁵⁹

Kurtubî, bu ayetlerin sebab-i nüzulüne dair iki yaklaşım sergiler. “Birinci olarak Necâşi ve arkadaşlarının on iki kişi olarak Hz. Peygamber'in (a.s.) yanına geldiklerini anlatır, ama hangi dönemde geldikleri üzerinde durmaz. Habeş'ten otuz iki, Şam'dan sekiz kişi olarak toplam kırk kişinin geldiğini de aktarır. Habeş'ten gelen bu topluluğun Cafer b. Ebî Talip ile Medine'ye geldiğini nakleder.⁶⁶⁰ Kurtubî, sonuç olarak herhangi bir tercih ortaya koymamaktadır.

Ebu Hayyan, bu ayetlerle ilgili olarak hem Yahudilerden İslam'a girenlere hem de çoğunluğu Habeşistan'dan gelen Hristiyanlara dikkat çeker. Sonra bu ayetlerden anlaşılması gereken bir genel kuralı bize açıklar: “Bu ayetler ehl-i kitaptan iman edenleri anlatan bir örnektir.⁶⁶¹ Kitap ehlinden kim iman etmişse bu ayetlerin kapsamına girdiğini kabul etmek uygun olacaktır.

Mevdûdi, Habeşistan'dan yirmiye yakın kişinin Mekke'ye gelişini bi'setin altıncı yılındaki olaylar içinden mütalaa eder. Kasas 52-55. ayetlerinin de Mekke orta dönemde nazil olduğunu savunur.⁶⁶²

Yine son dönem müfessirlerinden Kâsımî (ö.1914) ve Elmalılı da Kasas 52-55. ayetlerin nüzulüne dair verdikleri bilgilerde Habeşistan'dan gelen Hristiyan heyete değinmişlerdir.⁶⁶³ Hatta Kâsımî, İbn Kesîr'in Said b. Cubeyr (ö.93/713) kanalıyla aktardığı rivayetleri aynen aktarmış ama tercihini ortaya koymamıştır. Genel kanaatini

658 Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, IV, 572; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, IV, 572; Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs*, IV, 572.

659 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, III, 394.

660 Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, XIII, 262-263.

661 Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VIII, 314.

662 Bkz. Mevdûdî, *Tevhid Mücadelesi*, II, 523,536; Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, IV, 193.

663 Bkz. Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, XIII, 4694.

Kasas suresinin girişinde beyan etmiş ve surenin tamamının Mekke’de nazil olduğu görüşünü tercih etmiştir.⁶⁶⁴

İlk ve son dönem müfessirlerinden aktardığımız rivayetlerden anlaşılan şudur: Bütün müfessirler bu ayetlerin nüzulüne sebep olan hadiseleri sunarken Habeş heyetine mutlaka değinmişlerdir. Tabi bunun yanında Medine’de İslam’a giren Yahudi Müslümanlar hakkında indiğini söyleyen müfessirler de azımsanmayacak kadar çoktur. Ayetlerin siyakı, nüzulün Mekke’de gerçekleştiğini işaret etmektedir. Zaten Habeş heyetinin gelişi de İbn İshak ve İbn Kesîr’in tespitine göre Mekke döneminde dir.

Bizim bu ayetleri Mekkî orta dönemde incelememiz, surenin tamamının nüzulüne dair verilen bilgilere dayanmaktadır. Zira İbn Abbas ve Câbir b. Zeyd’e göre ‘Tâ sîn’ ile başlayan üç sure (Şuâra, Neml, Kasas) nüzulde de, mushaf tertibinde de peş peşe gelen surelerdir. Mekkî orta dönemde nazil olmuşlardır.⁶⁶⁵

Nüzule dair izahtan sonra Kasas 54. ayette yer alan “infak” kavramının yorumuna geçebiliriz.

Surenin 54. ayetinde geçen “infak”ın nasıl bir anlam içerdiğini anlamak için iki ayet öncesinden konuya bakmanın daha isabetli olduğu düşünülmektedir. Elli iki ve elli dördüncü ayetlerde infak edenlerin kimler olduğu anlatılır: *“Bu Kur’ân’dan önce kendilerine kitap verdiklerimiz buna (Kur’ân’a veya Muhammed’e) inanırlar. Onlar (Kur’ân) okunduğu zaman: ‘Biz O’na inandık, O Rabbimizden gelen bir gerçektir. Şüphesiz biz bundan önce de Müslümanlar idik.”*⁶⁶⁶

Taberî’den bir asır önce gelen Ferrâ 52. ve 53. ayetleri yorumlarken; “Kur’ân’dan önce İncil’e iman eden ve İncil’de Hz. Peygamber (a.s.)’in anlatıldığı gerçeğini kabul eden kimseler olduğuna dikkat çekmekte ve bu kişilerin, Hz. Peygamber (a.s.)’in mesajını duyunca ona inandıklarını söylemektedir.”⁶⁶⁷

Kur’ân, her dönemde geçerli olan hasletlere dikkat çekmektedir. Bu ayetlerde sıralanan güzel nitelikler, her zaman diliminde övülen meziyetlerdir. Kasas elli ikinci ayette “Kur’ân’a ve Peygambere (a.s.) iman” önce zikredilmiştir. Elli üçüncü ayette,

664 Bkz. Kâsimî, *Mehâsinü’l-te’vîl*, XIV, 4694.

665 Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, V, 3715; Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, IV, 85.

666 Kasas 28/52-53.

667 Bkz. Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, II, 307.

Kur'ânî mesajın kabul edildiğine, Kur'ânî gerçeklerin kabulüne vurgu yapılmıştır. Elli dördüncü ayette “Sabretmelerine karşılık bu kimselere ecirlerinin iki kat verileceği” beyân edilmiş, yine Kur'ân'a ve Peygamber (a.s.)'a iman eden bu kitap ehlinin kötülüğü iyilikle karşıladıkları, yani kötülük yapanlara iyilik yaparak karşılık verdikleri anlatılmıştır. Bu ayetin son bölümü de şu cümlelerle bitmektedir: “*Kendilerine verdiğimiz rızıktan başkalarına infak ederler.*”

Elli beşinci ayette de, bu kişilerin (iman eden Ehl-i Kitabın) şu vasıfları öne çıkarılmıştır: “*Onlar boş ve faydasız söz işittikleri zaman ondan yüz çevirirler, kendilerine sataşanlara da ‘Selam olsun size! Biz kendini bilmezleri muhatap almayız.’*” derler.

Kur'ân, Furkan suresinde Rahman'ın kullarını anlatırken: “*Onlara cahiller laf attığı zaman onlar: ‘Selam size.’ derler.*”⁶⁶⁸ ifadesini kullanmıştı. Bu surede de aynı hasleti tekrar vurgulamaktadır.

Furkan, 67. ve Fâtır 29. ayette Müminler anlatılırken onların ‘infak’ta bulunduklarına özellikle vurgu yapılmaktadır. Kasas 54. ayette yine aynı nitelik gündeme taşınmaktadır ki bu vasıf, infakta bulunma vasfıdır.

İbn Âşur (ö. 1973), elli dördüncü ayetteki ‘Onlar verdiklerimizden infak ederler.’ cümlesini yorumlar ve çok önemli bir tesbitte bulunur: Kasas 52. ve 55. ayetlerde Kur'ân yedi hasleti öne çıkarmıştır. Bu hasletlerden birisi de “infak”tır. Bu hasletin ne olduğunu, ayrıntısıyla izaha gerek yoktur. Bu güzel hasletin yeri ve değeri herkesin malûmudur.”⁶⁶⁹ der ve o yedi hasleti sıralar.

Kur'ân önce imana, sonra sabra, daha sonra kötülüğe karşı iyiliğe dikkat çekmiş, bunların ardından “infak’a çağrıda bulunmuştur. Bu özellikleri maddeler halinde sunarsak şu tablo önümüze çıkar:

- 1- İman, İslâm
- 2- Sabır
- 3- Kötülüğü iyilikle savma
- 4- İnfakta bulunma

⁶⁶⁸ Furkan 25/63.

⁶⁶⁹ İbn Âşur, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, XX, 146.

5-Lağv/Boş sözden yüz çevirme

6-Kendilerine sataşanlara selamla cevap verme

7-Kendini bilmez kişilerle oturup kalkmama.⁶⁷⁰

Kur'ân bir zümreyi överken mutlaka o zümrenin infakta bulunduklarına dikkat çekmiştir ki, bunun en güzel misalini üzerinde durduğumuz ayetlerde görmekteyiz. Kur'ân, insanın en çok sevdiği şeylerden fedakârlıkta bulunmasını istemektedir.⁶⁷¹

Nüzul itibariyle Mekkî orta dönemin sonunda veya ortasında nazil olan bu ayetteki infakın çerçevesi konusunda da müfessirler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Örneğin Taberî (ö. 310/922), buradaki infak kavramını dört farklı anlamla yorumlamıştır. “a- Allah’ın rızasına uygun salih amelle ilgili harcamada bulunmak. b- Allah yolunda cihâd için infak etmek. c- Muhtaç, yoksul birine sadaka nevinden bir şeyler vermek. d-Sıla-ı Rahimde bulunmak.”⁶⁷²

Taberî’nin yorumu, ayetin nüzul dönemi göz önüne alındığında hem kapsamlı hem de isabetli bir yorum olarak görülmektedir. Müfessir, buradaki infakı dar bir alana hapsetmemektedir.

Beydâvî, Hâzin, Fîrûzabâdî gibi müfessirler buradaki “infak”ı, hayır yolunda, taatta/salih amel, muhtaçların ihtiyacını giderme adına harcamaya yaparlar, anlamında yorumlamışlardır.⁶⁷³ Neseî ise buradaki infak kavramına “zekat” anlamını yüklemiştir.⁶⁷⁴

İbn Atiyye, “Kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler.” cümlesini şöyle yorumlamaktadır: “Taatlar/salih ameller alanında ve şeriatın sınırlarını çizdiği zekat vb. konularda infakta bulunan bu zümreyi Kur’ân övmekte ve nâfile türünden yapılan harcamaları da teşvik etmektedir.”⁶⁷⁵

İbn Atiyye bu yorumu ile buradaki “infak” kavramının çerçevesini geniş tutmuş, Taberî’nin tercihiyle yaklaşmıştır. Son dönem müfessirlerinden Şevkânî de buradaki “infak ederler” cümlesini, “Onlar taatta ve şeriatın emrettiği (zekat, nafaka vs.) alanlarda

⁶⁷⁰ İbn Âşûr, *Tefsîru’l-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XX, 144-146.

⁶⁷¹ Bkz. Âl-i İmran 3/92.

⁶⁷² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, X, 86.

⁶⁷³ Bkz. Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, IV, 572-3; Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, IV, 572-3; Fîrûzabâdî, *Tenvîru’l-mikbâs*, IV, 572-3.

⁶⁷⁴ Neseî, *Medârikü’t-tenzîl*, IV, 572-573.

⁶⁷⁵ İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XII, 175.

harcama yaparlar.”⁶⁷⁶ şeklinde tefsir ederek, kendinden önceki müfessirlerin görüşlerine uygun bir görüş serdetmiştir.

İbn Kesir de buradaki “infak” kavramını, “zekat, nafaka ve nafile sadakalar” şeklinde yorumlamıştır.

Kâsimî, “Hayır ve iyilik yolunda, cimriliğin getireceği kusur ve noksanlıktan uzak durarak harcama yaparlar.”⁶⁷⁷ diyerek infak yapan bu kişilerin infakın zıddı olan cimriliğe meyletmediklerini söylemiştir. Kasımî, bu konuda önemli bir hatırlatmada bulunmaktadır. İnfak, ancak cimrilik, pintilik, hasislik gibi kötü olan huylardan arınarak yapılır. Ahlâken cimri olan bir kişi veya kişiler infakta bulunmazlar veya bulunsalar da çok az miktarda bulunabilirler demektedir âdetâ.

İbn Âşûr, buradaki “Kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler.” cümlesini, Onlar Mekke’de bulunan fakir Müslümanlara yardım ediyorlardı.⁶⁷⁸ şeklinde yorumlamıştır.

İbn Aşûr, ayetlerin nüzulünün Mekkî dönemde olduğunu esas alarak böyle bir yorum yapmıştır ki bu izahı da isabetlidir. Mekke’de Müslüman olan Suheyb b. Sinan (Suheyb-i Rûmî), Nastûrî Rûmî ve oğlu Cafer -Hz Peygamber (a.s.) bunların ömürlerinin uzaması için dua etmiştir.- gibi Hristiyanlar vardı.⁶⁷⁹ Bunlar İslam’a girdikleri için, Mekke’deki fakir Müslümanlara yardım ediyor, infakta bulunuyorlardı.

Mevdûdî, ayetlerin inmesine sebep olan Habeş heyetinin Mekke’ye gelişini esas alarak, şöyle bir açılımda bulunur: “Onlar bir çok harcamayı gerektiren zahmetli bir yolculuğu göze aldıklarında hiçbir kâr amacı gütmüyorlardı. Bir adamın Mekke’de peygamberliğini ilan ettiğini işittiklerinde, eğer gerçekten Allah tarafından gönderilmiş ise ona imandan mahrum kalmamak ve hidayet etmek için, işin aslını anlamak ve oraya gitmek gerektiğini düşünmüşlerdi.”⁶⁸⁰ Bu yorumuyla Mevdûdî, dini öğrenme adına yapılacak seyahat ve diğer masraflar için harcamada bulunmayı infakın bir versiyonu olarak değerlendirmiştir.

676 Şevkanî, *Fethu’l-Kadîr*, IV, 220.

677 Kâsimî, *Mehâsinü’t-te’vîl*, XIII, 4713.

678 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XX, 145.

679 Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, s. 156.

680 Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, IV, 197.

M. Esed, bu ayetlerle ilgili şöyle bir yorum yapar: “Bu ayetlerde, hem Resûlullah (a.s.) zamanında ihtida eden Yahudi ve Hristiyanlara, hem de Yahudi ve Hristiyanlardan İslam’a girecek olanların olacağını müjdeleyen ifadeler vardır. Önce nazil olan kitaplarla, kendilerine ulaşan birtakım tevhidi ve ahlâki ilkelere, bu kitapların maruz kaldığı tahrifatın ötesinde bilinçli ve samimi olarak bağlı kalan kimselere işaret vardır.”⁶⁸¹

Esed’in bu yaklaşımı, ilk dönem alimlerinin yaklaşımları ile benzerlik arz etmektedir. Mesela, Taberî, elli üçüncü ayetteki, “Şüphesiz biz bundan önce de Müslümanlar idik.” cümlesini İbn Zeyd’e isnad ederek, bunlar İsa (a.s.)’ın dinine bağlı olan Müslümanlardı demektir.⁶⁸²

İlk dönem ve çağdaş müfessirlerin bu yorumlarından sonra şöyle bir değerlendirmede bulunabiliriz. Kasas 54. ayette geçen infak lafzı muzari kipinde zikredilmiştir. Bunun anlamı, “şu an itibarıyla ve gelecekte infak ederler ve edeceklerdir.” demektir. Kur’ân bu ayetlerde anlattığı güzel hasletleri öne çıkarmış ve indiği günden günümüze, günümüzden kıyamete dek bu vasıfta olan insanları kuşatan bir üslup kullanmıştır. Ayetlerin inmesine sebep olarak farklı olaylar anlatılmış, ama isim verilmeden sunulmuştur. Tefsir usulündeki şu kaideyi de daima hatırdta tutmak gerekir: Sebebin hususîliği hükmün umumî olmasına mani değildir.⁶⁸³

Kasas 54. ayetteki infak lafzının zekat ile ilişkisine gelince, bu surenin nüzulünün Mekkî orta dönemde olduğuna değinilmişti. Özetle, ayetin indiği dönemle ilgili iki görüşün olduğunu, bunlardan birincisinin Mekkî orta dönem olduğu⁶⁸⁴ diğerrinin ise peygamberliğin 11. veya 12. yılında nazil olduğu⁶⁸⁵ şeklindedir. Bir üçüncü görüş de bu ayetin Medenî dönemde nazil olduğu yönündedir.⁶⁸⁶ Ama bu ayetin de Mekke döneminde indiğine dair görüşün daha isabetli olduğu düşünülmektedir. Bu izahtan sonra, kavramın zekatla ilgisini ele almak yerinde olacaktır.

Kur’ân Mekkî orta dönemde zekat kavramını öne çıkarmaktadır. İlk dönem Mekkî ayetlerde bu lafzın türevlerinden olan “tezekkâ, zekkâ ve yetezekkâ”⁶⁸⁷ kelimeleri yer

681 Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 793-795.

682 Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, X, 86.

683 Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, I, 95-97.

684 Bkz. Mevdûdî, *Tevhid Mücadelesi*, II, 523.

685 Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîratü’n-nebeviyye*, I-II, 391.

686 Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, VI, 228-229; Kurtubî, *el-Câmi’*, XIII, 262-263.

687 Bkz. A’la 87/14.

almaktadır. Ama orta dönemde bizzat “zekat”⁶⁸⁸ kavramının yer aldığını görüyoruz. Nüzul sırası itibarıyla 48. sure olan Neml suresi üçüncü ayet bu konuya işaret etmektedir. “*Ki o Müminler namazı dosdoğru kılarlar, zekatı verirler.*” Lokman suresi ki nüzul sırası itibarıyla otuz birinci suredir, bu surenin dördüncü ayetinde de bizzat zekata vurgu yapılır: “*Onlar (muhsinûn) namazı dosdoğru kılarlar, zekatı verirler.*”

Kasas 54. ayette de “*Kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler*” cümlesi yer almaktadır. İnfak kavramı, zekatı da içine alan kapsamlı bir lafızdır. Hem isteğe bağlı sadakalar hem de mecbur olan zekat bu kelimeyle ifade edilmiştir. Bu ayetlerin nüzulünden önce “zekat” kavramını Kur’ân kullanmıştır. Buradan hareketle şöyle diyebiliriz: Bu ayetteki “yünfikûn” kavramı hem mecburî olan zekat hem de gönüllü olarak verilen sadaka anlamını içerir. Yalnız bir noktanın bilinmesi gerekir: O da, Mekke’deki zekat, nisabı, miktarı tesbit edilmeyen, karşısındaki fakirin ihtiyacına göre tesbit edilen zekat şeklindedir.⁶⁸⁹ Kur’ân, Mekkî orta dönemde inananlara, ilerde nisabı tesbit edilecek zekat gerçeğini duyurmuş ve bu konuya dikkatlerini çekmiştir. Bu ayetlerin indiği ortamda Müslümanlar, fakir, yoksul olan kardeşlerinin ihtiyacını gidermeyi bir görev kabul ediyorlar, ihtiyaçlarının dışındaki mallarını infak ediyorlardı. Buradaki infakın zorunlu olması yönüyle zekatla sıkı bir ilişkisi söz konusudur.

E. Karşılığı Güvence Altına Alınan İnfak

İnfak eden kişinin yaptığı infakın mutlaka karşılığını bulacağını hatta yapmış olduğu harcamanın mukâbili olarak kendisine çok daha iyisinin verileceğini Sebe’ Suresi’nin şu ayetinde görmekteyiz: “*De ki: Rabbim rızık kullarından dilediğine bol dilediğine az verir. Siz (Allah için) ne harcarsanız onun yerine Allah size bir yenisini verir. O rızık verenlerin en hayırlısıdır.*”⁶⁹⁰ Bu ayetin yorumuna geçmeden önce bu ayetin yer aldığı surenin nüzul dönemine değinmek yerinde olacaktır. Sebe’ suresinin nüzulüne dair, Zemahşerî, İbnü’l-Cevzi, Kurtubî, İbn Kesir gibi müfessirler, “Bu sure Mekke döneminde nazil olmuştur”⁶⁹¹ demektedirler.

688 Bkz. Neml 27/3; Lokman 31/3.

689 Bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXII, 306.

⁶⁹⁰ Sebe’ 34/39.

691 Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 105. İbnü’l-Cevzî, *Zâdû’l-mesîr*, VI, 431. Kurtubî, *el-Câmi’*, XIV, 261; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, III, 524.

Müfessir Alûsî (ö.1270/1854) ve Kâsımî, bu surenin nüzulü hakkında muhaddis Tirmizî'nin rivayet ettiği bir olayı nakleder⁶⁹² ve bu rivayeti aktardıktan sonra surenin nüzulünün hangi döneme ait olduğu konusunda Suyutî (ö.911/1505)'nin *İtkan*'ından nakiller yaparlar. *İtkan* müellifi Suyutî, Sebe' suresinin nüzul dönemine ait şu yaklaşımı sunmaktadır: "Altıncı ayet hariç Mekke'de nazil olmuştur." dedikten sonra Tirmizî'nin tahriç ettiği Ferve b. Müseyk hadisini aktarır, sonra İbnü'l-Hassar'ın Ferve b. Müseyk hadisesine yaptığı yoruma işaret eder. İbnü'l-Hassar, "Bu olay, Medine'de cereyan etmiştir. Zira Ferve'nin Medine'ye hicreti, hicretin 9. yılında Sakif kabilesinin İslam'ı kabulünden sonra gerçekleşmiştir." dedikten sonra İbnü'l-Hassar şöyle bir açıklama daha yapmaktadır. "Hadiste geçen Ferve'nin Sebe' suresinden nazil olması gereken ayetler nazil oldu." sözü, hicretten önce (Mekke dönemi) nazil olan ayetlerin onun tarafından hikaye tarikiyle anlatılmış olabileceğini gösterir."⁶⁹³ Bu nakilden, Sebe' suresinin Mekke'de nazil olduğu, olayın akışı içerisinde Ferve'nin önceden nazil olan bir sureye dikkat çektiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca Âlûsî bu nakilden sonra şöyle bir kanaat sergiler: "Bu surenin Mekkî olması uzak bir ihtimal değildir."⁶⁹⁴ Elmalılı, Mevdûdi, Derveze'ye göre de bu sure Mekke döneminde nazil olmuş bir suredir. Mevdûdi, "Bu sure Mekkî ilk dönem veya orta dönemde nazil olmuştur."⁶⁹⁵ demektedir.

Mehdi Bâzergân ise, Sebe' suresinin bi'setin 11. yılında nazil olduğunu savunur.⁶⁹⁶ Bu yorumlardan anlaşıldığı kadarıyla, Sebe' suresi Mekkî orta dönemde nazil olmuş bir suredir. Nüzuldeki sırası 58, Mushaf tertibinde ise 34. sırada yer almaktadır. Konumuzla ilgili 39. ayetin yorumunu sağlam bir zemine oturtabilmemiz için surenin 34. ayetinden başlamak daha isabetli olacaktır. Kur'ân, toplumun refah içinde şımaran önde gelenlerinin sözlerini aktarır: "*Biz hangi ülkeye bir uyarıcı gönderdikse, mutlaka oranın*

692 Ferve b. Müseyk el-Muradî anlatır; "Ben Resulullah'ın yanına vardım ve 'Ya Resulallah! Kavminden İslam'ı kabul edenlerle birlikte, kabul etmeyenlerle çarpışabilir miyim?' dedim. Hz Peygamber (s.a.v.) de bana izin verdi ve beni komutan tayin etti. Onun yanından ayrılmıştım ki beni sormuş, oradakiler de benim oradan ayrıldığımı söylemişler. Arkamdan elçiler yollamış ve bana ulaşılar. Ben tekrar Medine'ye döndüm. Hz Peygamberin yanına gittim. O bana dedi ki, 'Kavmini İslam'a çağır. Kim İslam'ı kabullenirse ona dokunma. Kim de İslam'ı kabul etmezse, benden sana bir haber ulaşınca dek acele etme.' dedi." Tirmizî, "Tefsir", 34, 1 (hadis no: 3222).

693 Süyûtî, *el-İtkân*, I, 48-49; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, XI/22, s. 102; Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, XIV, 4936.

694 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, XI/22, s. 102.

695 Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 3937; Mevdûdi, *Tefhimü'l-Kur'ân*, IV, 497; Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, III, 183.

696 Bâzergân, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, s. 357.

varlıkla şımarmış olanları (mütrefin) ‘Gerçekten biz, sizin kendisiyle gönderildiğiniz şeyi tanımıyoruz ve biz malca ve evlatça daha çoğuz (aynı zamanda) biz azaba uğratılacak da değiliz.’ derler.”⁶⁹⁷ Bu varlıklı şımarmış topluluğa Kur’ân şu cevapla mukabele eder: “De ki, Rabbim şüphesiz dilediğine rızkı yayar/çok verir; dilediğine de kısar, fakat insanların çoğu (bunu) bilmiyorlar.”⁶⁹⁸

Kur’ân bu mesajı ile rızkın, bolluğun kaynağının Allah olduğuna, Allah’ın dilemesi olmadan insanların varlıklı olamayacağına, zengin olmak için gerekli olan imkânın Allah tarafından verildiğine dikkat çekmiştir. Maddî imkanları elinde bulunduran bu gurup, şu iddialarla kendilerini temize çıkarmaktadırlar. “Eğer Allah tarafından kendilerine bir değer verilmemiş olsaydı, yüce Allah’ın onlara vermeyeceğini zannetmişlerdi. (Müminlerle ilgili olarak da) Eğer Müminler Allah nazarında değersiz ve önemsiz kimseler olmasalardı Allah da onları bu nimetlerden mahrum kılmazdı.”⁶⁹⁹

Onların bu kuruntu ve vehimlerini reddederken Kur’ân, “Rabbim şüphesiz dilediğine rızkı çok verir; dilediğine de az...” demek suretiyle rızkın ve maddî imkânların bolca verilmesinin, verilen kişi ve kişilerin Allah katındaki değerleriyle doğru orantılı olmadığını ifade etmektedir.

Beydâvî, 36. ayeti yorumlarken, şu görüşleri belirtir: “Onlar mal ve evlat çokluğunu şeref ve fazilet sanıyorlar. Halbuki çoğu kez evlat ve malın çokluğu istidraç için olur.”⁷⁰⁰

Hayattaki gerçekler de onların iddialarını doğrulamaktadır. Zengin olup, imkanları bol olan Mümin kişiler olduğu gibi, fakir olup kafir olan kimseler de vardır.

Kur’ân asılsız, mesnetsiz iddialarda bulunan ve kendilerini hem bu dünyada hem de ahirette imtiyazlı kimseler olduklarını zanneden bu kişilere bir gerçeği daha hatırlatır: “Bizim katımızda sizi bize yaklaştıracak olan ne mallarınız ne de evlatlarınızdır. Ancak iman edip salih amellerde bulunanlar müstesna.”⁷⁰¹ Ayetteki “salih amellerde bulunanlar” cümlesini müfessir Beydâvî ve Nesefî, “malını Allah yolunda infak eden ve

697 Sebe’ 34-34-35.

698 Sebe’ 34/36.

699 Bkz. Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, III, 541.

700 Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, V, 165.

701 Sebe’ 34/37.

çocuklarına hayrı öğreten kimseler”⁷⁰² olarak yorumlamışlardır. İbn Kesir de bu ayetin tefsirinde İbn Ebî Hâtim’den naklen, Hz. Ali rivayeti ile bir hadis nakleder: “Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: Cennette öyle evler var ki, içlerinden dışları, dışlarından içleri görünür. Bir bedevi Arap: “Bunlar kimin içindir?” diye sorunca, Hz. Peygamber (s.a.v.): ‘Hoş söz söyleyen, yemek yediren, oruç tutan, insanlar uykuda iken namaz kılan kimseler içindir’ diye cevap vermiştir.”⁷⁰³ “Salih amel” çok geniş bir anlam arzeder, ama burada ayetlerin siyakına uygun olarak birinci derecede “infakta bulunmak” anlamındadır.

Bu ayetle ilgili Mevdûdi’nin yorumunun daha kuşatıcı olduğunu görüyoruz. Mevdûdi 37. ayeti şöyle yorumlar: “Mallar ve çocuklar, ancak mallarını Allah yolunda harcayan ve çocuklarını iyi eğitim ve öğretimle Allah korkusu duyan kimseler olarak yetiştirmeye çalışan Mümin ve salih kimseler için Allah’a yaklaştıracı bir araç olabilir.”⁷⁰⁴ Mücerred mal asla kendi başına bir hayır, iyilik ifade edemez.

İnanmayanlar, Allah yolunda infak etmekten uzak oldukları için, ne kadar servet ve oğullara sahip olsalar da Allah katında değerli kimseler değillerdir.

Kur’ân, 36. ayette, şımarık kafirlere cevap verirken şöyle bir ifade tarzını seçmiştir:

“قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ” “De ki, Rabbim dilediğine

rızkı yayar, dilediğine kısar, ama insanların çoğu bunu bilmezler”

Oysa Müminlere seslenirken Kur’ân ayrı bir üslup seçmiştir. Bunu 39. ayette görüyoruz:

“يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ” Kuran burada, “Rabbim kullarından dilediğine

rızkı çok verir, dilediğine kısar.” cümlesini kullanır. Râzi, Ebu Hayyan (ö. 754), İbn Aşûr ve birçok müfessire göre, “kullarından” ifadesiyle Müminler kastedilmiştir.⁷⁰⁵ Çünkü Allah’ın, Kur’an’da kendine izafe ettiği kulları, genelde O’na iman eden Müminlerden oluşmaktadır.⁷⁰⁶

702 Beydâvî, *Envârü’l-tenzîl*, V, 165; Neseî, *Medârikü’l-tenzîl*, V, 165.

703 Tirmizî, *es-Sünenü’l-Tirmizî*, K. Birr ve’s-sıla, 53, hadis no: 1984; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, III, 541.

704 Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, IV, 533.

705 Bkz. Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, XIII, 264; Ebu Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, VIII, 556; İbn Âşûr, *Tefsîru’l-Tahrîr*, XXII, 219.

706 Bkz. Fatır 35/32; Zümer 39/53.

Kur'ân hem 36. hem de 39. ayette cevabi bir tarz ile muhataplarına seslenir. Her iki ayette de rızkın genişletilmesine daraltılmasına değinilir. Ama 39. ayet şart cümlesi kipinde infakın ele alındığı bir üslupla devam eder. “*Siz (Allah için) ne infak ederseniz Allah onun yerine başkasını verir. O rızık verenlerin en hayırlısıdır.*” Şart koşulan eylemin yapılması durumunda onun karşısında verilen sözün yerine getirilmesi vacip olur.

Râzi, buradaki şart cümlesinin izahını şöyle yapar ve der ki: “Allah, ‘İnfak et bunun bedeli bana aittir.’ dediğinde O’nun va’dinin gereği bu iş Allah üzerine hak olur. Bu tıpkı bir insanın: ‘bir eşyanı denize at, onun tazmini bana aittir.’ demesi gibidir. Binaenaleyh ‘infak’ eden kimse bedelin Tâhâkkuk etme şartını yerine getirmiş olur. O halde bedel ve karşılık Tâhâkkuk edecektir. Kişinin çoluk çocuğuna infakta bulunması, Allah’a bir borç (karz) vermedir. Bunun karşılığını tazmin edecek olan da (her şeye gücü yeten), zengin olan Allah’tır. Malını (Allah yolunda) harcamayan kimseye gelince o kişinin malı da zeval bulmaya mahkûmdur. Çünkü bedeli, kendisi sebebiyle Tâhâkkuk edecek şeyi yerine getirmemiş ve malını yerine bir yenisi verilmeksizin elden çıkarmış olur ki bu da malın boş yere heder olması demektir.”⁷⁰⁷

Kur'ân, malını meşru yere harcayan kişinin endişeye kapılmamasını öğütlemektedir. İnfak eden kişinin karşılığı, sadece ahirette kazanacağı sevap ve Allah’ın hoşnutluğu değildir. Yaptığı infakın bedelini dünyada da alacaktır. Zemahşerî güzel bir tevcihte bulunur ve der ki: “Bir kimseye ömrünün herhangi bir döneminde bir nimet, servet verildiyse mutlak onun önceden yaptığı bir infakı yüzündendir.”⁷⁰⁸ Bu yaklaşımı, İbnu’l-Cevzi, Sa’lebi’ye (ö.427/1035) isnad ederek bize aktarır.⁷⁰⁹

Tabî ki buradaki karşılığı illa da dünyaya hasretmek yanlış olur. Hem dünyevi karşılık hem de uhrevi bedel olarak değerlendirmek daha isabetlidir. Bu yaklaşımı İbnu’l-Cevzi, Beydâvi, Nesefî, Ebû Hayyan gibi müfessirler de benimsemişlerdir⁷¹⁰ ve müfessirlerin cumhuru da buna kaildir.

707 Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XIII, 264.

708 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 127.

709 Bkz. İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, VI, 462.

710 Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, V, 166; Ebu Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, XIII, 556; İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, XI, 461.

Fîruzâbâdi, “Siz Allah yolunda şayet infak ederseniz Allah o şeyin karşılığını, dünyada malla, ahirette de hasenat/her türlü iyilikler verir. Zira Allah, bir şeyin karşılığını en iyi veren ve ona gücü yeten en üstün zattır.”⁷¹¹ şeklindeki tevili ile orta bir yol benimsemiştir.

İnfak eden kişiye verilecek bu bedeli, “İç huzuru, erdem, mutluluk”⁷¹² olarak yorumlayan M. Esed’in yaklaşımı da farklılık arzemesi açısından önemli bir açılamdır.

Kur’ân, buradaki infakı anlatırken, şart-cevap yapısı kullanmıştır. Ayrıca bunu tekit edici yapıyla anlatmıştır. Cümledeki inceliğe işaret eden İbn Aşûr ayetteki üsluba dikkatlerimizi çekmiştir. “Kur’ân önce, infak edene mutlaka bir bedel verileceğini vaat etti ve bunu şart cümlesiyle tekid etti. Sonra cevap cümlesini isim cümlesi şekliyle getirdi ve fiil cümlesi şeklinde verilen haberden önce de müsnedün ileyh olarak -ki o da “فهو” zamiridir- takdim etti. Bu cümlede söz konusu ameli, gerekli ihtimamı göstererek gerçekleştirmeye delalet eden üç tekid bulunmaktadır.”⁷¹³

Bu ayetteki tekitleri açık bir ifadeyle dillendirmek gerekirse şunları söyleyebiliriz: Kur’ân infakı teşvik ediyor ama insanın mala karşı tutkunluğunu da zikrediyor.⁷¹⁴ Cimri bir yapıda olan insanın harcamada bulunması⁷¹⁵ çok zordur. İşte bunun için insan verdiği şeyin karşılığını görmek ister. Tabî ki bu bedel dünyevi ve uhrevi yönden olacaktır. Kur’ân, kişinin verdiği için mutlaka karşılığını bulacağını açıkça beyan ediyor ve vaatle bulunuyor. Bari bu vaadi hatırla da infak et demiştir. Bu vaadini de şarta bağlamış, “Siz infak ederseniz Allah onun yerine daha iyisini verir.”⁷¹⁶ demiştir.

Sebe’ 39. ayette vurgulanan infakın, zekatla ilgisine gelince, nüzul dönemi itibariyle Mekkî orta dönemde nazil olan bu ayetteki infaktan, miktarı belli olmayan zekat anlamını çıkarmak mümkündür. Ama Kur’ânî kavramları, birincil manalarına göre yorumlamak daha uygundur. Burada geçen infak lafzı daha geniş bir anlamı ihtiva etmektedir. İbn Âşûr; “Verilen malın yerine bir başkasını koyma konusundaki hassasiyeti bu ayet vurgulamaktadır. Allah Teala *فهو يخلفه* buyurmakla Allah yolunda infak etmenin

711 Fîruzâbâdi, *Tenvîru’l-mikbâs*, V, 166.

712 Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 879-880.

713 İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXII, 220.

714 Bkz. Adiyat 100/8.

715 Bkz. Nisa 4/128.

716 Sebe’ 34/39.

önemine işaret eder ve kinayeli bir üslupla kullanır. İnfak, rağbet edilen bir amel olduğu için verilen şeyin karşılığı illa da olsun istemiyor. Ama Allah mümin kullarını da rahatlatıyor. Nasıl mı? ‘Verdiğin zaman malın eksilmez; ben onun yerine daha iyisini bir başkasını veririm ve yenisini onun yerine koyarım.’⁷¹⁷ şeklinde bu ayeti yorumlayarak infak eden kişinin malının Allah tarafından korunduğuna ve bereketlendiğine vurgu yapmıştır. Bir fakire yardım etmek, Allah’ın rızasına uygun bir amel için harcamada bulunmak, çoluk çocuğu için harcama yapmak, vs.⁷¹⁸ ayette anlatılan infakın kapsamı içine girmektedir. Allah Resulünün (s.a.v.) bu ayetten mülhem olarak söylediği şu söz de infakın gereğini en güzel şekilde ortaya koymaktadır. “Kulların sabahladığı hiçbir gün yoktur ki iki melek inerek birisi: Allah’ım malını infak edene bedelini ver! Diğeri de: Allah’ım malını elinde tutan cimrinin malını da zayi et! demesin.”⁷¹⁹

F. Müslüman Toplumun Karakteristik Vasfı Olarak İnfak

Kur’ân, Müslüman toplumun öne çıkan hasletlerini Şûrâ suresinde şöyle anlatmaktadır: *“İman edenler, Rablerine tevekkül edenler, büyük günahlardan ve hayasızlıktan uzak dururlar ve öfkelenedikleri zaman bile bağışlarlar. Rablerinin çağrısına icabet ederler, namazlarını dosdoğru kılarlar, işlerini aralarında müşavere ile yaparlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler. Kendilerine haksızlık yapıldığı zaman birbirleriyle yardımlaşarak, haksızlığa karşı koyarlar.”*⁷²⁰

Müslüman toplumun niteliklerinin anlatıldığı bu ayetler ve ayetlerin ait olduğu surenin nüzul dönemine ait görüşleri aktaralım. Zemahşerî, İbn Atıyye, Beydâvî, Neseî, Elmalılı gibi müfessirler surenin tamamı Mekke’de nazil olmuştur⁷²¹ derler.

Ancak İbn Atıyye, Katâde’nin görüşünü naklederek, 23. ve 24. ayetlerle 39-41. ayetlerinin Medenî olduğunu söyler.⁷²² Hâzin de surenin girişinde nüzulle ilgili ayrıntılı bilgi verir ve İbn Abbas’a isnad ederek 23-26. ayetler arasının Medenî olduğunu kabul

717 Bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXII, 220

718 Bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXII, 220.

719 Buhârî, “Zekat”, 27; Müslim, “Zekat”, 57 (hadis no: 1010).

720 Bkz. Şûra 42/36-39.

721 Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 392; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XIV, 201; Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, V, 395; Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 4218.

722 İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XIV, 201.

eder. Surenin 39-41. ayetlerinin de Medine’de nazil olduğuna dair bir görüşün olduğunu⁷²³ aktarır.

Âlûsî (ö.1270/1854) ise görüşünü: “Bu surenin tamamının Mekke’de nazil olduğunu birden fazla müfessir bize aktarmıştır.”⁷²⁴ cümleleriyle yansıtır. Ancak bu izahlardan surenin yıl itibariyle nüzulünün hangi dönemde olduğunu anlayamamaktayız. Son dönem müfessirlerinden İbn Âşûr’un Şûrâ suresinin girişi bölümündeki açıklamaları bize surenin hangi yılda indiğine dair ipuçları vermektedir.

İbn Aşûr der ki: “Bu surenin 28. ayeti Mekke ehli hakkında inmiştir.” görüşü doğruysa, Mukâtil’in dediği gibi, bu sure bi’setten sonra 8. yıl içerisinde nazil oldu ama nüzul, 9. sene Akabe gecesinde Ensar’ın reislerinin iman etmesi olayına kadar devam etmiştir. Yani, sure tümüyle nazil olmadı. Tedrici olarak nazil olmaya devam etti. İnfak eyleminin zikredildiği 38. ayet, Hz. Peygamber’in hicretinden önce iman eden Ensar hakkında nazil olmuştur.”⁷²⁵

Bu olayı anlatan Mukatil, Akabe’deki ilk buluşmanın tarihi hakkında bir zühul eseri olsa gerek 9. yıl demiştir. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Ensar’ın önde gelenleriyle buluşması ilk olarak bi’setin 10-11. yılında olmuş ve bu buluşmada altı Medineli zâta Resulullah (s.a.v.) İslam’ı tebliğ etmiş, onlar da davete icabet etmişlerdir.⁷²⁶

İbn Aşûr bu rivayeti aktarır ama Akabe biatleri ile ilgili bir düzeltmede bulunmaz.

Kur’ân’daki surelerin nüzul dönemleri ile ilgili isabetli yorumlar yapan çağdaş müfessir Mevdûdî’nin yaklaşımı da bize bu surenin hangi dönemde indiğine dair ipuçları vermektedir. “Nüzul zamanları ile ilgili kesin kayıt bulunmamasına rağmen bu sure muhtemelen, ‘Fussilet’ suresinden hemen sonra nazil olmuştur.”⁷²⁷ Mevdûdî, Fussilet (Ha mîm Secde) suresinin giriş kısmında bu surenin nüzul dönemine ait şu tesbitte bulunur: “Bu sure, Hz. Hamza’nın Müslüman olmasından sonra, Hz. Ömer’in henüz İslam’ı kabullenmediği bir zaman diliminde nazil olmuştur.”⁷²⁸

723 Bkz. Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, V, 395.

724 Bkz. Alûsî, *Rûhu’l-meânî*, XIII/15, s. 10.

725 İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXV, 24.

726 Konrapa, *Peygamberimizin Hayatı*, s. 37; Ahmet Önkale, “Akabe Biatları”, *DİA*, II, s.211.

727 Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, V, 209.

728 Bkz. Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, V, 271.

İslam Tarihi kaynaklarından öğreniyoruz ki: “Hz. Ömer’in Müslümanlığı kabulü bi’setin 6. yılında Zilhicce ayındadır.”⁷²⁹ Bu bilgiler bize, Şûra suresinin en azından bir bölümünün bi’setin 5. veya 6. yılında nazil olduğunu gösterir. “Fussilet suresinden sonra nazil olmuştur.”⁷³⁰ yaklaşımı, mushaf tertibine de uygunluk arz etmektedir. Nüzul sıralamasına göre düzenlenen Osman mushafında, bu sure 62. sırada yer alır.⁷³¹ Elimizdeki mushaftaki tertibe göre Şûra suresi 42. sırada yer almaktadır.

Mekkî orta dönemde nazil olan bu surenin nüzulüne dair açıklamalardan sonra konumuzla ilgili ayetlerin yorumuna geçebiliriz.

Allah Teâlâ, dört ayrı sıra cümlesiyle Müminler topluluğunun niteliklerini sıralamakta ve önce Müminlerin imanına vurgu yapmaktadır. Sonra onların Allah’a güven ve tevekküllerine, ikinci sıra cümlesinde de inanan bu topluluğun büyük günahlardan kaçındıklarına temas etmekte, üçüncü sıra cümlesiyle, Müminlerin Allah’ın çağrısına kulak verdiklerini, namazı dosdoğru kıldıklarını, önem arz eden işlerini, aralarında istişare ederek çözüme kavuşturduklarını bildirmektedir. Sonra Allah Teâlâ, bu topluluğun infakta bulunduğunu da anlatır. Dördüncü sıra cümlesinde de müminlerin birbirleriyle yardımlaşmalarına işaret etmekte ve şöyle buyurmaktadır: “*ve o Müminler bir haksızlığa maruz kalmışlarsa (birbirleriyle yardımlaşarak) haksızlık yapanlardan haklarını alırlar; onlara karşı koymayı bilirler.*”⁷³²

Kur’ân, Mekke döneminde Hz Peygambere iman ederek ona destek veren ilk Müslüman toplumun durumunu bu ayetlerle açıklamaktadır. Bu çekirdek topluluğun sergilediği dayanışma, meşveret, karşı çıkanlara boyun eğmeme ve güzel ahlakı bir model olarak sunmaktadır. Övülen bu hasletler, ilk Müslüman toplum tarafından kazanılacaktı ki sonraki nesillere örnek olsun.⁷³³

Bu ayetlerin indiği dönem, Mekke’deki Müslümanların iki yıldan fazla sürüp üç yıla yaklaşan bir boykot ve ambargo ile yüz yüze kaldıkları dönemdir.⁷³⁴

729 Bkz. Şibli, Nu’mânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, I-II, 155; Sarıçam, *Hz Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 77.

730 Bkz. Merâğî, *Tefsiru’l-Merâğî*, XXV, 1.

731 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 87.

732 Bkz. Şûra 42/36-39.

733 Bkz. Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, III, 349.

734 Bkz. Heykel, *Hz Muhammed’in Hayatı*, I, 272-273.

İmadüddin Halil der ki: “Bu ambargo ile, Hz peygambere uyanların direncini kırarak, akrabalık duygusunun birleştirdiği koruyucularını bertaraf ederek dağılmalarını ve onları, müşriklerin içinde kabaran, Mekke sokaklarında kol gezen çılgın kızgınlığın tam ortasında tek başlarına, yalnız ve korumasız kalmalarını sağlayacaklardı. Ama Müslümanların dayanma gücü karşısında bu ambargo hedefine ulaşamadı.”⁷³⁵

Hatta insaf ehli Mekkelilerden Züheyr b. Ümeyye, Ebu'l-Bahteri, Mut'ım ve Hişam b. Amr gibi isimler: “Ey Mekkeliler! Biz yiyip içerken, elbiseler giyerken Hâşimoğulları'nın yok olmasına göz mü yumacağız? Allah'a yemin ederim ki, bu zalim ambargo sözleşmesini yırtmadıkça yerimize oturmayacağız.” diyordu.⁷³⁶

Mekkelî müşriklerin uyguladığı bu ambargoya direnen ve bu süreci sabırla, Tâhâmmülle atlatan Müminleri, Kur'ân bu surenin 36-39. ayetlerinde anlatmaktadır. Bu ayetlerde Müminler nitelenirken onların “namazı kılmalarına, infak etmelerine” özellikle vurgu yapılmıştır.

Müfessir Taberî, 38. ayette zikredilen “onlar, kendilerine verdiğimizden infak ederler.” cümlesini, “onlar farz olan zekatı ve nafakayı eda ederler.”⁷³⁷ anlamında yorumlamıştır. Taberî'yi böyle bir yoruma götüren, bu ayette anlatılan toplumun Ensar olduğuna dair kanaatten kaynaklansa gerektir.

Beydâvî, Neseî, Fîrûzâbâdî buradaki infakı, “meşrû olan yerlerde tasaddukta bulunmak” şeklinde tevil etmişlerdir.⁷³⁸ Bu yorumlarıyla ayetteki infakı zekat dışı sadakalar şeklinde yorumlamayı daha uygun görmüşlerdir.

İbn Atiyye ise, “hem zekat hem de dinin sınırları dahilinde yapılan her türlü harcama”⁷³⁹ olarak değerlendirmiştir.

Şura 38. ayetteki “*kendilerine verdiğimiz rızıktan harcarlar.*” cümlesi, 39. ayetteki “*zulme maruz kaldıkları zaman yardımlaşarak karşı koyarlar.*” cümlesiyle beraber değerlendirildiğinde daha isabetli bir yorum ortaya çıkacaktır.

735 Bkz. İmadüddin Halil, *Muhammed Aleyhisselam*, s. 113.

736 Heykel, *Hz Muhammed'in Hayatı*, I, 272-273.

737 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XI, 154.

738 Bkz. Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, V, 414; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, V, 414; Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs*, V, 414.

739 Bkz. İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, XIV, 229.

Elmalılı, infakı şura ile de ilişkilendirerek şöyle bir yaklaşım ortaya koyar: “Belli ki bu infak, şura ile verilen kararın icrası için lazım gelen masrafı temin manasını anlatmaktadır ve onlar ki kendilerine bağı ile (zulüm, haksızlık) isabet ettiği zaman, yine kendileri yardımlaşır ve öğlerini alırlar.”⁷⁴⁰ yorumuyla Elmalılı daha geniş bir yelpaze çizmiş ve Müslüman toplumun maruz kaldığı sıkıntılı durumlarda mali yönden yapılması gereken yardımı, ayetteki infakın yansıması olarak yorumlamıştır.

M. Esed’in yaklaşımı da Elmalılı’nın yorumuyla paralellik arz etmektedir. M. Esed der ki: “*Kendilerine verdiğimiz rızıktan harcama yaparlar.*” cümlesi, toplumsal bütünlük ve danışma (müşavere) çağrısının hemen ardından gelmesi sebebiyle, buradaki infak, “Genel bir sosyal adalet yüklemi taşımaktadır”.⁷⁴¹ Mustafa Merağî (ö.1946) de buradaki infakı farklı bir perspektiften ele almakta ve şöyle bir yorum yapmaktadır: “Müminler hayır yollarında harcarlar, ferdin ve toplumun yararı için, İslam toplumunun kalkınması ve üstün gelmesi için infakta bulunurlar.”⁷⁴²

Bu surenin 38.ayetinde “*kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler.*” cümlesi yer almaktadır. Ebû Hayyan rızık kavramına diğer anlamlarının yanında **hisse, i’ta, ıslah** anlamlarını yükler.⁷⁴³ Elmalılı ise rızık sözcüğüne “milk olsun olmasın yenilen içilen ve sair suretle isti’malinden bil fiil intifa edilen emvale sadık olduğu gibi evlada, zevceye, say-ü amele, ilm-ü maarife dahi şamil olur. Fakat hepsinde intifa edilmiş olmak şarttır.”⁷⁴⁴ anlamlarını verir.

Aktarmaya çalıştığımız yorumlardan anlaşılıyor ki, buradaki infak sadece zekatı kapsamamakta, bunun dışında toplumun yararına, hayrına olan her türlü harcamayı içine almaktadır. Kur’ân, özellikle Müslüman toplumun başına gelen ve gelebilecek olan sıkıntılı durumlarda infak edilmesini burada vurgulamakta ve Müslüman toplumu düzlüğe çıkarabilmek için elden gelen bütün çabayı sarf etmek gerektiğine vurgu yapmaktadır. Kur’ân Mekke’deki ilk Müslüman toplumun ortaya koyduğu bu yardımlaşmayı bize anlatmakta, böylece günümüz Müslüman topluluklarına evrensel ilkeler, düsturlar sunmaktadır.

740 Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 4249.

741 Esed, *Kur’an Mesajı*, III, 992.

742 Bkz. Merâğî, *Tefsiru’l-Merâğî*, XXV, 53.

743 Ebu Hayyan, *el-Bahru’l Muhît*, I, 66.

744 Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, 192.

Ayrıca bu dönemdeki infak sadece maddî bir yardımdan ibaret olmayıp aynı zamanda ilim, hikmet, nasihat, güzel ahlak ve ıslah gibi çok yönlü manayı ihtiva etmektedir. O dönemin müslümanlarının içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulabilmeleri ve onları teskin ve teselli edebilme, maddî infakın yanı sıra manevi infakın da devreye girmesiyle mümkün olabilirdi; nitekim de öyle oldu.

Seyyid Kutub (ö.1966) Şura 38 ve 39. ayetlerle ilgili yorumunda şu yaklaşımı ortaya koymaktadır: “Bu ayetler İslam’ın erken dönemlerinde inen ayetlerdir. O dönemde nisabı belirlenmiş bir zekat yükümlülüğü yoktu. Ancak Allah’ın verdiği rızıktan infak etme anlayışı, genel anlamda Müslüman topluluğa çok önceden yöneltilen bir direktiftir. Daha doğrusu bu direktif Müslüman topluluğun doğuşuyla eş zamanlıdır. Kalbi cimrilikten temizlemek, mal sevgisinin üzerine yükselmek ve imanın bütün yönleriyle yerleşmesi için infak gereklidir. Aynı zamanda toplum hayatı için de bir zarurettir. Zulme karşı yardımlaşmak, haksızlığa boyun eğmemek için yine infakta bulunmak bir mecburiyettir. Kur’ân’ın bu infak öğretisi Mekkî dönemde sınırları çizilmeksizin, yerine göre malları yarıya bölme şeklinde yürürlükte kaldı. Hatta bu durum hicretten sonra da bir dönem devam etti.”⁷⁴⁵

Kutub, ilk dönem Müslüman toplumun karakterini ortaya koyduktan sonra Kur’ân’ın evrensel ilkesine de işaret etmeyi ihmal etmemektedir. “Durum ne olursa olsun ‘Allah yolunda harcamada bulunmak’, insanlığa önderlik yapmak üzere seçilip görevlendirilen bütün Müslüman topluluğun genel bir özelliğidir.”⁷⁴⁶

S. Şimşek’in dediği gibi ‘Mekkî orta dönemde müslümanlar özellikle müşriklerin onlara ambargo uygulamasından sonra mallarını ortak kullanmışlardır.’⁷⁴⁷ Biz de Şimşek’in bu yorumuna katılıyoruz. Zira bu üç yıla yakın süren acımasız ambargodan çıkabilmenin tek yolu bu olsa gerektir.

Bütün bu yorumlardan sonra, sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Mekkî olan Şûra suresinin 38. ayetindeki infak kavramı, bu dönemdeki ayetlerde yer alan infak eyleminin çerçevesine girmektedir. Hem mecburî olan harcamaya hem de gönülden yapılan harcamaya işaret etmektedir. Zira Mekkî orta dönemde Kur’ân, zekat kavramını da öne

745 Bkz. Kutub, *Fî zilâli'l-Kur’ân*, V, 3166.

746 Kutub, *Fî zilâli'l-Kur’ân*, V, 3166.

747 Şimşek, Sait, *Kur’an’ın Ana Konuları*, s. 166.

çıkarmaktadır. Buradaki infak lafzı hem zorunlu infakı hem de gönüllü infakı içermektedir.

G. Mutlak Harcama Anlamında İnfak

İnfak kavramının salt anlamda sadece harcama anlamında kullanıldığı Kehf suresi, ki bu surenin indiği dönemle ilgili müfessirlerin yaklaşımlarını ortaya koyduktan sonra 42. ayette geçen “infak” lafzının yorumuna geçebiliriz.

Beğavî (ö.516/1122), ve Kurtubî’ye göre bu surenin 32-44. ayetleri, Mekke halkından Mahzum kabilesine mensup iki kardeş hakkında nazil olmuştur ki, bunlardan biri Mümin diğeri kafirdir.⁷⁴⁸

Derveze de, Kehf suresinde “İki bahçe sahibi olarak anlatılan olayın, Mekkeliler tarafından bilinen ve önceden vukua gelen bir hadise olduğu yönünde bir kanaat ortaya koymaktadır.”⁷⁴⁹

Alûsî, surenin nüzulüne ait şu tespitlerde bulunur: “Meşhur olan görüşe göre surenin tamamı Mekke’de nazil olmuştur. Bir kısım müfessirler, “Sure, bütünüyle bir defada nazil olmuştur.” demektedirler. İbn Abbas’tan gelen farklı bir rivayete göre ise surenin 28. ayeti hariç tamamı Mekke’de nazil olmuştur.”⁷⁵⁰

Surelerin indiği dönemle ilgili yıl ve dönem tespitlerinde bulunan Mevdûdi (ö.1979)’ye göre: “Kehf suresi, Mekkî dönemin üçüncü aşamasında, Habeş hicretinin vukuundan az önce nazil olmuştur.”⁷⁵¹

Mevdûdi’nin bu tespitine katılamıyoruz. Çünkü Mekke aristokrasisinin, Hz. Peygamberden yapmasını istedikleri bazı şartları vardı. Bu istekleri surenin 28. ayetinde anlatılmaktadır. Buna göre Müslümanların sayısı artmış Mekke ileri gelenleri Hz. Muhammed’in gücünü anlamışlar ve diyalog arayışına girmişlerdir. Bütün bu olaylar şunu gösteriyor ki, bu sure Mekke döneminin daha sonraki yıllarında nazil olmuştur. Surenin genel teması da bize Mekkî orta dönemde nazil olduğu izlenimini vermektedir. Hz Osman mushafının nüzul sıralamasında bu sure 69. sırada yer almakta, mevcut Mushaf sıralamasında ise sure 18. sırada yer almaktadır.

748 Bağavî, *Meâlimü’l-tenzîl*, III, 133-134; Kurtubî, *el-Câmi*, X, 346.

749 Bkz. Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, III, 496.

750 Bkz. Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, VIII/15, s. 199.

751 Mevdûdi *Tefhimü’l-Kur’ân*, III, 147-148.

Nüzulle ilgili bu açıklamalardan sonra 42. ayette yer alan infak kavramını ele alalım. Bu ayetteki infakın hangi anlamda kullanıldığını anlamak için “bahçe sahiplerinin” anlatıldığı 32. ayetten başlamak daha isabetli olacaktır. Kur’ân bu olayı şöyle sunmaktadır:

“Onlara (Mekkelilere) şu iki adamı misal olarak anlat. İki kişiden birisine iki üzüm bağı vermiş etrafını hurmalıklarla çevirmiş ve aralarında da ekin bitirmiştir. Her iki bağ da ürünlerini vermişler ve hiçbir şeyi eksik bırakmamışlardı. İkisinin arasında bir de ırmak akıtmıştı. (İki bağı olan) adamın başka ürünü de vardı. Bu yüzden arkadaşıyla konuşurken ona: “Ben malca senden zenginim ve nüfusça da senden güçlüyüm.” dedi. (Böylece) kendisine yazık ederek bağına girdi ve: “bu bahçenin yok olacağını asla düşünmüyorum, kıyamet saatinin gelip çatacağını da sanmıyorum. Şayet Rabbime döndürülecek olsam dahi, andolsun ki bundan daha güzel bir dönüş yeri bulurum” dedi.⁷⁵² Malı ile böbürlenmeyen diğer bahçe komşusu arkadaşına şu ikazları yaptı: “Seni topraktan, sonra nutfe (sperm)’den yaratan sonunda da seni bir adam biçimine koyan Rabbine mi nankörlük ediyorsun? Bana gelince (biliyorum) ki Rabbim Allah’tır ve hiçbir şeyi O’na ortak koşmam!”⁷⁵³

İyi niyetli Mümin bahçe sahibi arkadaşına tavsiyelerde bulunmaya devam ederek: *“Bahçene girdiğin zaman ‘maşaallah’ Allah’ın gücünden başka güç yoktur. (O dilemiş de olmuş), demen gerekmez miydi? Her ne kadar mal ve nüfus bakımından beni kendinden küçük görüyorsan da Rabbim, senin bahçenden daha iyisini bana verebilir ve seninkini üzerine gökten bir afet gönderir de (senin bağı) kupkuru bir toprak haline gelir. Yahut suyu dibe çekilir, sen de asla o suyu geri getirmeye güç yetiremezsin”⁷⁵⁴* dedi.

Kur’ân, bu muhavareden sonra bahçenin durumunu da bize anlatır:

“Nihayet (o kişinin) bütün serveti yok edildi. (Bahçesini imar etmek için) sarf ettiği emeğe içi yanarak ellerini ovuşturmaya başladı ve “Ah! n’olaydı ben Rabbime kimseyi ortak koşmasaydım” diyordu. Zaten Allah’tan başka ona yardım edecek birileri de yoktu ve kendi kendini de kurtaramadı.”⁷⁵⁵

Kur’ân 42. ayette şu cümleye yer verir,

752 Kehf 18/32-36.

753 Kehf 18/37-38.

754 Kehf 18/39-41.

755 Kehf 18/42-43.

“فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفِّهِ عَلَى مَا أَنْفَقَ فِيهَا” “Artık (o kişi) uğrundan harcadıklarına karşı avuçlarını ovuşturmaya başladı.” Burada infak kavramı mazi bir kiple kullanılmıştır. İstilahî anlamdan ziyade “infak” lafzının lügat anlamı öne çıkarılmıştır. Bu kavramın ilk dönem lügatlarında nasıl kullanıldığına bir bakacak olursak, bu ayetteki isti’malini daha sağlıklı anlayabiliriz.

Ezherî (ö.370/980), infak kavramının türediği نفق kavramı üzerinde şu tesbitlerde bulunur: “نفقت الدراهم” ‘dirkhemler bitti tükendi’ ‘malı noksanlaştı’, “نفق ماله” ‘malı noksanlaştı’ anlamındadır. “انفق الرجل علي عيا له” ‘Adam ailesinin masraflarını karşılamak için harcamada bulundu’⁷⁵⁶ demektir”

Asım Efendi, bu kavramı izah eder ve “انفق” ‘bir adamın malının tükenmesi’ anlamında şu cümle kullanılır demektedir. “انفق الرجل اذا افتقر” ‘Kişi malını çok harcadı ki, bunun sonucunda fakir oldu’.⁷⁵⁷

Bu yorumlardan yola çıkarak, ayetteki infak lafzını, kişinin yaptığı her türlü harcama, masraf şeklinde anlamak pek ala mümkün olmaktadır. Kur’ân, hem Müminlerin harcamasını hem de kafirlerin harcamasını sunarken bu kavramı kullanmaktadır.⁷⁵⁸

Kehf 42. ayette konu edilen infak, Kur’an’ın tasvip ettiği, özel bir anlam yüklediği “infak fi sebিলillah” türünden bir harcama değildir. Mazi bir kipte kullanılmıştır. Buradaki infakın, tasadduk ve zekatla ilintilendirecek bir yönü bulunmamaktadır. Mekkî orta dönemde Kur’an’ın ortaya koyduğu “infak” kavramını, nüzul dönemlerini asıl eksene oturttuk işleme çalıştık. Yine bu dönem nazil olan surelerde infakın diğer bir versiyonu olan “tasadduk” kavramını ele almaya çalışalım.

H. Tasadduk Kavramı

Kur’an, Mekkî dönemde يَصَدَّقُ - المصدقين gibi kavramları öne çıkarır. Kavramın bu yapıyla kullanımı infak, sadaka anlamında olmayıp tasdik, onaylama, kabul

⁷⁵⁶ Ezherî, *Tehzîbü’l-lüğâ*, IX, 192,193; Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğâ*, s. 648.

⁷⁵⁷ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, III, 60.

⁷⁵⁸ Bkz. Enfâl 8/36; Bakara 2/3; Al’i İmran 3/134.

etme, inanma anlamındadır.⁷⁵⁹ Bu anlamı Kıyame’ Suresi 31. ayette görmekteyiz: “Çünkü o ne inanmış ne de namaz kılmıştır.” Bu ayette صدق kelimesi ayetin indiği dönem de göz önünde bulundurularak müfessirlerin çoğu tarafından tasdik ve inanma manasına geldiği görüşü tercih edilmektedir.⁷⁶⁰ Erken dönem filologlarından Ezherî (ö. 370/980), صدق kelimesini şöyle yorumlamaktadır: “Allah’ın emirlerini tasdik edip, onlara iman eden ve (bu) imanına da hiçbir şüphe karıştırmayan kişi için كل من صدق بأمر الله لا كَلَّ من صدق بأمر الله لا يتخالجه في شيء منه شك”⁷⁶¹ demektedir.

Kur’an صدق kavramının türevi olan تصدق ve المتصدقين kavramını sadece Yusuf Suresi 88. ayette kullanmaktadır. Bu ayetteki kullanım, az önce ifadelendirdiğimiz anlamda olamayıp, “tasadduk, infak” anlamındadır. Şimdi Yusuf suresi 88. ayette öne çıkarılan “tasadduk” kavramının yorumuna geçebiliriz.

Bu ayette bahsedilen “tasadduk” lafzının yorumundan önce, daha önceki ayet ve surelerde yaptığımız usul ve metod gereği, bu sure ve ayetin nüzul dönemine işaret etmenin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

İbn Atiyye, Yusuf Suresi’nin Mekke’de nazil olduğunu söyler ama bi’setin hangi yılında indiği üzerinde durmaz.⁷⁶² Süyûtî, *İtkanda* Ebu Hayyan’ın ilk üç ayet hariç sure Mekkîdir, görüşünü aktarır ve arkasından “bu üç ayet Medenîdir.” sözünün dikkate alınmayacak kadar zayıf olduğunu da belirterek Ebu Hayyan’ın bu kanaatine katılmadığını da beyan etmiştir.

Elmalılı, “Bu surenin tamamı hicretten mukaddem nazil olmuştur, Mekkîdir.”⁷⁶³ diyerek surenin Mekkî son dönemde nazil olduğuna âdeti bir imâda bulunmaktadır.

Mevdûdi ve Esed’e göre Yusuf Suresi, Mekkî son dönemde, Kureyş’in Hz. Peygamber (a.s.)’e kötü niyetli planlar hazırladığı bir dönemde nazil olmuştur.”⁷⁶⁴

⁷⁵⁹ Bkz. Sebe’ 34/20, Sâffat 37/52, Meâric 70/26, Leyl 92/6.

⁷⁶⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VIII, 5486.

⁷⁶¹ Ezherî, *Tehzîbü’l-lüğâ*, VII, 357.

⁷⁶² İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, IX, 245.

⁷⁶³ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili* IV, 2841.

İndiği döneme ait tafsilatlı bilgiler veren Seyyid Kutup’a göre bu sure Mekke’de nazil olmuştur. Mekkedeki çetin günlerde Hud suresinden sonra nazil olmuştur. Hz. Peygamber (a.s.) ve O’na iman eden müslümanların “hüzün yıl”ından itibaren Kureyşlilerin işkencelerine, tehditlerine maruz kaldıkları bir dönemde, Müslümanları teselli etmek, Hz. Peygamber(a.s.)’ı moralize etmek için indirilmiştir.⁷⁶⁵

Surenin indiği döneme ait, son dönem müfessirlerinin yorumu, bu surenin Mekki son dönemde indiği istikametindedir. Ama bizim bu sure ve konumuzla ilgili 88. ayeti, Mekki orta dönemde nazil olan diğer sure ve ayetlerle değerlendirmemizin sebebi şudur. Bu sure, Hz. Osman mushafının nüzule göre tertip edilmiş sırasında 53. sırada yer almakta, İbn Abbas mushafında 50. sırada Cafer es-Sadık’ın (ö.148/765) mushaf sıralamasında 52. sırada yer almaktadır.⁷⁶⁶ Ayrıca İbn Âşûr, “Bu sure cumhurun sıralamasına göre 53. sırada yer almaktadır.”⁷⁶⁷ demektedir.

Bir diğer sebep de, nüzul sırasına göre eserini telif eden Derveze de bu sureyi, nüzul sıralamasında 53. sıraya koymuştur.⁷⁶⁸

Nüzulle ilgili aktardıklarımız bize, bu surenin tamamının Mekke’de nazil olduğu izlenimini vermekte ve bu tespiti yaptıktan sonra Yusuf Suresi 88. ayetteki “وَصَدَّقْ عَلَيْنَا” ifadesinin ne anlama geldiği üzerinde duralım.

Kronolojik sıra itibariyle sureler tetkik edildiğinde iniş sırası 53 olan Yusuf suresi 88. ayetinden önce sadaka-tasadduk konusuna değinen ayetler yoktur. Kur’an, muhatap aldığı o günün Mekke ve Medine toplumuna önce geçen diğer topluluklardan bol bol örnekler verir. Bu surede Hz. Yusuf (a.s.)’un kardeşleri ve Mısır melikinden bahsedilmektedir. Hz. Yakup ve oğullarının yaşadığı yer alan Kenan’da kıtlık baş gösterince Mısır’da tahıl stoklarının bulunduğunu⁷⁶⁹ bilen Yusuf (a.s.)’un kardeşleri Mısır melikinin huzuruna vardılar ve “*Ey aziz! Biz ve ailemiz çok kötü bir duruma düştük ve değersiz bir mal alıp getirdik. Bize daha önce davrandığın gibi davranarak bol bol ver ve*

⁷⁶⁴ Bkz. Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, II, 433; Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 419, II, 453.

⁷⁶⁵ Bkz. Kutup, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, IV, 1949.

⁷⁶⁶ Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 86.

⁷⁶⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, VI, 197.

⁷⁶⁸ Bkz. Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, II, 499.

⁷⁶⁹ Bkz. Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, II, 491.

bize ilave olarak da bağışta bulun. Şüphesiz Allah tasaddukta bulunanlara mükafatını verir”⁷⁷⁰ dediler.

Taberî, Zemaşşerî, Kurtubî ve Nesefî gibi müfessirler bu ayetteki “tasadduk” kavramını, hak dışında, fazladan verilen mal, ihsan, bağış anlamında yorumlamışlardır.⁷⁷¹

Yine Taberî, İbn Atıyye, Kurtubî ve Beydâvî gibi müfessirler, “tasadduk” kavramına şu anlamı da yüklemişlerdir. “Bizim kardeşimiz Bünyamin’i bize teslim et.”⁷⁷² Bu yorumla, mali yardım dışında yapılan bir iyiliğin, bir eylemin ve tasadduk olabileceği hedeflenmiştir. Ama isabetli olan görüş, ihtiyacı olan birisine Allah’ın sevabını umarak mali yönden yardım etmektir. Taberî, bu görüşü benimsemiş, bu fikrini de şu delille ispatlamıştır. Kuran Arapça olarak nazil olmuş bir kitaptır. “**Tasadduk**” Arap örfünde, bir kişinin ihtiyaç sahibi bir kimseye-Allah’tan sevabını umarak- malından bir kısmını vermesidir.⁷⁷³ Rağıp el-İsfahani de “sadaka” kavramını, “Allah’a yakınlaşmak için, kişinin malından sarfettiği şey”⁷⁷⁴ olarak yorumlamıştır.

Taberî ve Râğıp İsfahani’nin yorumlarına katılıyoruz. Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814), Yusuf 88. ayetteki “tasadduk” kelimesi hakkında farklı bir yorum sergilemiş, “buradaki tasadduk, sadaka, zekat anlamına gelir, zira Hz. Yusuf’un kardeşlerine sadaka vermesi helaldi.”⁷⁷⁵ demektedir. Bu yorumu, genel kabul gören yorumun dışında bir yaklaşım tarzı olarak görebiliriz.

Kuran, Mekki orta dönemde nazil olan bu surenin 88. ayetinde yer alan “tasadduk” kavramıyla, Medine döneminde nazil olacak olan ve bu kavramın da yer alacağı ayetlere önceden dikkat çekmiştir. “Mekke’de nazil olan ayetler, muhtelif ıstılahlar altında mali bazı mükellefiyetlerin mevcudiyetine, bilhassa İslam’dan önceki devirlerde meydana gelen olaylara bol bol temas ederek bu konuya müminlerin dikkati çekilmiştir.”⁷⁷⁶

Kuran, İslam toplumunu daha sonra mecburi hale gelecek mali bir mükellefiyet konusunda psikolojik açıdan hazırlamış, zekat ve sadakanın fikri temellerini atmıştır.

⁷⁷⁰ Yusuf 12/88.

⁷⁷¹ Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, VII, 289; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, III, 320; Kurtubî, *el-Câmi*, IX, 216, Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, III, 449.

⁷⁷² Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, VII, 289; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, IX, 366, Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, III, 449; Ebu Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, VI, 318.

⁷⁷³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, VII, 289-290.

⁷⁷⁴ Râğıp el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 278.

⁷⁷⁵ Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, VII, 289; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, III, 320.

⁷⁷⁶ Bkz. Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 25-26.

Ayetteki tasadduk kavramı infakı içermektedir. İstilahî anlamda kullanılan sadaka-ı fitr anlamını içermemektedir.

İ. Mekkî Ayetlerde Zekat Gerçeği

Mekkî ayetlerde zekatın izahına geçmeden zekat kavramının sözlük anlamının üzerinde durmanın yerinde olacağını düşünüyoruz. Erken dönem filologlarından Ferrâ, zekata en temiz, en helal anlamını verir. Buna delil olarak Kehf suresi 19. ayetindeki *فَلْيَنْظُرِ إِيَّاهُ أَزْكَىٰ طَعَامًا* ifadesini delil gösterir.⁷⁷⁷ Yine aynı müellif Kehf suresi 81. ayeti delil göstererek zekat kelimesinin anlamı için doğru ve yerinde, uygun ve münasip olan anlamını vermektedir.⁷⁷⁸ Taberî, “Tarlada biten mahsüllerin, çok ve bereketli olması *زَكَىٰ* *الزَّرْعُ* cümlesiyle ifade edilir.” demektedir.⁷⁷⁹ Ezherî ise zekatın, artma, gelişme, besili olma anlamlarına geldiğini söyler ve bir adamın salih, düzgün olmasının da *زَكَوْتُ* ve *زَكَيْتُ* cümleleriyle anlatıldığını belirtir.⁷⁸⁰ Ezherî bu kavramın arınma, liyakatli olma, doğru olma anlamlarına gelebileceğini de söylemektedir. Buna da delil olarak *وَحَنَانًا مِّنْ لَّدُنَّا وَزَكَاةً* (Meryem 19/13) ayetini gösterir. Bir şeyin tek olması *حَسًا*, çift olması da *زَكَا* kelimeleri ile ifade edilir.⁷⁸¹ Cevherî, günahsız, masum, saf ve temiz çocuk için *زَكَى الرَّجُلُ* cümlesiyle ifade edildiğini, bir kişinin zekatını verdiğini anlatmak için de *زَكَى مَالُهُ* dendiğini söylemektedir. Cevherî *تَزَكَّى* fiilinin ise *تَصَدَّقَ* /nafile sadaka vermek anlamında kullanıldığını ifade eder.⁷⁸²

Zemahşerî, hayrı ve fazileti çok olan kişi için *رَجُلٌ زَكِيٌّ* şeklinde bir mecazî kullanım

⁷⁷⁷ Ferrâ, *Meâni 'l-Kur'ân*, II, 137.

⁷⁷⁸ Ferrâ, *Meâni 'l-Kur'ân*, II, 157.

⁷⁷⁹ Taberî, *Câmi 'u 'l-beyân*, I, 295.

⁷⁸⁰ Ezherî, *Tehzîbü 'l-lüğâ*, X, 319-321.

⁷⁸¹ Ezherî, *Tehzîbü 'l-lüğâ*, X, 320-321.

⁷⁸² Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2368.

olduğunu, temiz bir topluluk için de أَزَكِّيَاءُ قَوْمٌ dendiğini, ayrıca ıstılâh anlamına yakın olarak, زَكَّى الرَّجُلُ مَالَهُ /Adam malının zekatını verdi, dendiğini söylemektedir.⁷⁸³ Yine müellif, zekat ile sadakanın farkına dair, zekatın malı temizlediğini, sadakanın ise bedeni temizlediğini söylemektedir.⁷⁸⁴ Zemahşerî'nin verdiği bu bilgilere paralel olarak İbnü'l-Esîr en-Nihâye'sinde, zekatın mal için temizlik demek olduğunu, fitır sadakasının ise bedeni temizlediğini söylemiştir. Ayrıca toprağın bevl ve benzeri pisliklerden temizlenmiş olduğunu ifade için زَكَاةُ الْأَرْضِ يُسْهُهَا dendiğini zikretmektedir.⁷⁸⁵ Son olarak Âsım Efendi الزكوة kelimesinin, her bir şeyin hali ve pâk olanı anlamına geldiğini ve kişinin kendi malından ihraç ve infak eylediği muayyen miktar anlamında olduğunu söylemektedir.⁷⁸⁶

Enbiya süresi 73. ayette, Meryem suresi 13, 31, 55. ayetlerde, Araf 156. ayetinde geçen zekat kavramına bisseten önceki peygamberler dönemindeki infak zekat olgusu konusunda değinmiştik. Şimdi nüzul sırası itibariyle diğer Mekkî ayetlerdeki zekat lafzına Kuran'ın yaklaşımı üzerinde duracağız.

Nüzul sırası gözetilerek düzenlenmiş Hz. Osman Mushafında 48. sırada yer alan Neml suresi 3. ayette, 57. sırada yer alan Lokman suresi 4. ayette, 74. sırada yer alan Mü'minun suresi 4. ayette, 84. sırada yer alan Rum suresi 39. ayette⁷⁸⁷ bu kavram mastar kipinde yer almıştır. Mekkî orta dönemde nazil olan Neml ve Lokman surelerinde zekat lafzından önce “يُؤْتُونَ” fiili geçmektedir. Neml suresinde mü'minler anlatılırken onların namaz kıldıkları ve zekatı verdikleri anlatılmaktadır. Kur'an'da namazla birlikte zekat kavramının zikredilmesi fiilen zekat eyleminin gerçekleştirilmesi anlamına gelir. Bu ayette zekat sadece gönül temizliği ve pisliklerden arınma anlamına gelmemekte, aynı zamanda maldan aynî veya nakdî bir şeyler vermek anlamına da gelmektedir. Hakim olan görüş de bu doğrultudadır. Taberî, Neml ve Lokman surelerindeki zekatı, farz olan zekatı

⁷⁸³ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, s. 273.

⁷⁸⁴ Zemahşerî, *el-Fâik fî ğarîbi'l-hadîs*, II, 119.

⁷⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, II, 278.

⁷⁸⁶ Âsım Efendi, *el-Okyanusu'l-basît*, III, 832.

⁷⁸⁷ Okiç, *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*, s. 170-171; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 86-87.

vermek olarak yorumlamış, günah kirlerinden arınma şeklindeki yoruma katılmamıştır.⁷⁸⁸

1. İlk Dönem Mekkî Ayetlerde Zekat

İlk dönem Mekkî ayetlerde infak zekat ilişkisi bölümünde infakla ilgili **İt'am**, **İ'ta**, **İkram** gibi kavramlar üzerinde duruldu. Kavram olarak zekatın yer aldığı ayetleri ise bu başlık adı altında incelemeyi uygun bulduk.

Şimdi Nüzul sırası itibariyle 9. sırada yer alıp, Mekke döneminin başlangıcında nazil olan⁷⁸⁹ ve Hz. Ebubekir hakkında indiği birçok müfessir tarafından ifade edilen⁷⁹⁰ Leyl Suresi'nin 18. ayetinde geçen يَتَزَكَّى kavramını ele alalım. Kur'an burada, en müttaki olan bir insan örneğini sunarken, o takva sahibini şu vasfıyla anlatır. “(O alevli ateşten) en müttaki olan uzak tutulacaktır ki o, malını (hayra) vererek temizlenir.”⁷⁹¹

Müfessir Zemahşerî buradaki يَتَزَكَّى lafzını iki şekilde i'rab eder.

a- يُوْنِي fiilinden bedel olur. O zaman anlam, “O kişi veriyor, bu sayede temizleniyor. Veren kişi aynı zamanda temizlenen kişidir.

b- يُوْنِي fiilinin faili هُو den hal olur ki bu durumda mahallen mansup olur. Buna göre ayetin anlamı: “O kişi malını temizlenerek verir, yani temizleneyim diye verir.”⁷⁹²

Derveze ise (ö.1984) Leyl Suresi'ndeki يَتَزَكَّى kavramını, A'la Suresi 14. ayetteki تَزَكَّى kavramıyla aynı düzleme taşımış ve “zekat” verme şeklinde⁷⁹³ yorumlamıştır.

Derveze'nin bu yorumu pek isabetli görünmemektedir. Çünkü, ayetlerin indiği dönem, Mekkî ayetler grubunun ilk bölümünde yer almaktadır. Kur'an, orta dönem Mekkî ayetlerde inananların zekat verdiklerine vurgu yapmaktadır. İlk inanan topluluğa Kur'an, zekat denilen bir mükellefiyeti erken dönemde yüklemeyi. Bu, Kur'an'ın metoduna aykırıdır.

⁷⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 497, X, 201.

⁷⁸⁹ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, VII, 141; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 86; İbn Âşûr, *Tefsiru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, XV, 377.

⁷⁹⁰ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 620; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, s. 336-337; Kurtubî, *el-Câmi'*, XX, 80.

⁷⁹¹ Leyl 17-18.

⁷⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 388.

⁷⁹³ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, I, 145.

Kur'an bu surede يَتَزَكَّى ve يُؤْتِي fiilleriyle birlikte "mal" kavramını da zikrederek, malın temizlenmesine dikkat çekmektedir.

Nüzul sırası itibariyle 26. sırada yer alan Şems Suresi'nde⁷⁹⁴ ise زَكَّى kavramı yer almaktadır ve bu kavramla birlikte "mal" ve يُؤْتِي kavramları da geçmemektedir. "*Mutlak anlamda, nefsinin arındırıp temizleyen gerçekten felah bulmuştur.*"⁷⁹⁵ Taberî ve Kurtubî(671) buradaki زَكَّى kavramını, "salih bir amel, taat" olarak yorumlar. İbn Âşûr, زَكَّى kavramını "geliştirme ve olgunlaştırma" anlamında yorumlar ve geliştirmenin, olgunlaşmada doğru bilgi ve bu bilginin gereğine göre uygun davranışla olacağına dikkat çeker.⁷⁹⁶

Kur'an, يَتَزَكَّى, زَكَّى kavramlarıyla maddî ve manevî temizliği anlatır. Şirkin pisliklerinden, kötü ahlakın doğuracağı tehlikelerden kurtulma ve arınmayı da bu kavramlarla anlatır.

Ferrâ, Şems suresi 9. ayette yer alan زَكَّى kavramının hem iç temizliği hem de infaka şamil olduğuna dikket çeker. "Kendini ibadet ve imfakla temizleyen kişi kurtulmuş, Allah'a kulluk, infak, tasadduk vb. güzel meziyetleri gizleyip onları terkeden kişi de kaybetmiş, hüsrana uğramıştır" şeklinde yorum yaparak زَكَّى kavramının infak, tasadduk eylemini de kapsamına aldığına değinmiştir.⁷⁹⁷

Kur'an, ilk dönemden itibaren يَتَزَكَّى.-زَكَّى kavramlarına dikkat çekmektedir. Kur'an'a muhatap olan insan, kendini küfürden, şirkten, ma'siyetlerden arındırır ve Kur'an'ın öğretilerine kulak verirse temizlenmiş olur. Kur'an, Leyl Suresi'nde temizlenmeyi, maldaki harcamaya ilintili kılmış, insanın malla olan münasebetine dikkat

⁷⁹⁴ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, XV, 365.

⁷⁹⁵ Bkz. Şems 91/9.

⁷⁹⁶ İbn Âşûr, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, s. 164.

⁷⁹⁷ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 267.

çekmiş, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak, temizlenmek için en sevdiği şey olan malından vermeyi önermiştir.⁷⁹⁸

Leyl ve Şems Sureleri'nde Kur'an, زَكَّى - يَتَزَكَّى kavramlarına işaret etmiş, ileriki dönemde nazil olacak ayetlerdeki zekat yükümlülüğüne müminleri hazırlamakta ve kişinin mükemmel, arınmış bir insan olabilmesini de malından infak etme ve onu tezkiye etme şartına bağlamaktadır.

Nüzulde 8. sırada yer alan⁷⁹⁹ ve Mekkî dönemin ilk safhasında inen A'la Suresi'nde de تَزَكَّى kavramını görmekteyiz. Surenin 14. ayeti: “*Muhakkak ki felaha ermiştir temizlenip arınan ve Rabbinin adını anıp namaz kılan.*”⁸⁰⁰

Taberî, ayetteki تَزَكَّى kavramıyla ilgili sahabeden İbn Abbas, tabiinden Hasan el-Basri, Katade ve İkrime'ye dayanarak şu nakillerde bulunur: “تَزَكَّى” ameldeki doğruluk, kelime-i şehadet, şirkten uzak durmak⁸⁰¹ anlamlarına gelir. Yine Taberî, Ebu'l Ahvas(ö. 179/795)'a istinaden buradaki تَزَكَّى ifadesinin malın zekatı olduğunu söyler ve bir kısım müfessirlerin de تَزَكَّى lafzını sadaka-ı fitır olarak yorumladıklarına işaret eder.⁸⁰²

Taberî bu görüşler arasında bir tercihte bulunmayarak, bu kavramın yukarıda zikredilen manalara gelebileceğine işaret etmiştir.

Abdurrezzak b. Hemâm (ö.211/827), “Ebu Saîdi'l-Hudri (ö. 74/693)'ye isnad ederek تَزَكَّى sadaka-ı fitır anlamıdır.”⁸⁰³ demektedir.

Tahâvi(ö.321/933), A'la 14. ayetteki تَزَكَّى lafzıyla ilgili yorumların iki ana görüş etrafında toplandığını söyler ve der ki: “İlim ehlinde bir grup, ayetteki تَزَكَّى lafzı, zekat-ı fitır/sadaka-ı fitır anlamındadır” derler ve görüşlerini de Ebu'l-Âliye er-

⁷⁹⁸ Bkz. Kılıç, *Fitratın Dirilişi*, s. 175.

⁷⁹⁹ Suyûti, *el-İtkan*, I, 31.

⁸⁰⁰ A'la 87/14-15.

⁸⁰¹ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 546-547.

⁸⁰² Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 546-547.

⁸⁰³ Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, II, 298.

Riyahi(ö.90/709)'ye isnad ederler.⁸⁰⁴ Diğer görüş sahipleri bu görüş sahiplerinin aksine *تَزَكَّى* kavramını “iman” anlamında yorumlarlar ve bu görüşlerini de Süddî'ye dayandırırılar. Tahâvî, kendisinden önceki alimlerin görüşlerini aktardıktan sonra kendi tercihini şu yorumuyla ortaya koymaktadır. “İkinci görüş sahiplerinin yaklaşımı daha isabetlidir. Eğer ayetteki, *تَزَكَّى* zekat-ı fitır anlamında, *فَصَلَّى* lafzı da bayram anlamında ise bu iki ibadetin de sünnet olmaması gerekir. Aksine ikisinin kitap (Kur'an) deliliyle farz veya mendup olması gerekirdi. Çünkü kitabın bildirdiği farza veya O'nun teşvik ettiği hayra “sünnet” adı verilemez, sünnet ancak Hz. Peygamberin söyledikleri veya fiilen yaptıklarıdır. Mezkur ulemanın fitır sadakası ile fitır namazının/bayram namazının bir sünnet olduğu hususundaki ittifakları ve bu konuda icma etmiş olmaları, ayette kastedilenin, fitır sadakası ya da bayram namazı olmasına manidir. Allahu a'lem.”⁸⁰⁵

A'la Suresi 14. ayetteki *تَزَكَّى* kavramıyla ilgili Şevkânî (ö.1250/1834), farklı rivayetleri aktarır ve kendi görüşünü de beyan eder. Şevkânî'nin aktardığı yorumları incelemeye çalışalım. “Câbir b. Abdullah'tan (ö.78/697) rivayet edilmiştir. *قَدْ أَفْلَحَ مَنْ* Ayeti hakkında Hz. Peygamber (a.s.): “Kim Allah'tan başka ilah olmadığına inanır, şirkle ilişkisini keser ve benim Allah'ın elçisi olduğuma inanırsa kurtulmuştur.” şeklinde tefsir etmiştir.⁸⁰⁶

Şevkânî, İbn Merdeveyh ve Beyhakî'nin Kesir b. Abdullah b. Amr b. Avf kanalıyla Hz. Peygamberin A'la 14. ayet hakkındaki tefsirini de aktarır ki bu tefsire göre: Hz.Peygamber bayram namazına çıkılmadan sadaka-ı fitrın verilmesini emrederdi. Aynı tefsiri destekleyen diğer bir rivayeti de aktarır: “Ebu Said el-Hudri (ö.74/693) der ki: Hz.Peygamber (a.s.), Ramazan Bayramı günü musallaya çıkmadan önce fitır sadakasını verirdi. Bunu da muhakkak ki “*tezekki eden, Rabbinin adını anan ve namaz kılan kurtulmuştur*”⁸⁰⁷ ayetinin gereği olarak yapardı.

⁸⁰⁴ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 242.

⁸⁰⁵ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 243.

⁸⁰⁶ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, V, 538.

⁸⁰⁷ A'la 87/14-15.

Şevkânî : “Bu iki hadis, bu ayetin nüzul sebebi ile ilgili bir delil teşkil etmez. Hz. Peygamber (a.s.) bu ayeti okumuş ve buradaki “tezekki” “zekat-ı fitır” anlamındadır demiştir. Bu açıklamayla Peygamber(a.s.), mutlak anlamda “temizlenme, arınma”yı kastetmesi mümkündür. Zira biz bu surenin girişinde A’la Suresi’nin Mekkî olduğuna temas etmiştik. Mekke döneminde ne bayram namazı ne de sadaka-ı fitır teşri’ kılınmamıştı.” demektedir.⁸⁰⁸

Şevkânî, ayetteki “tezekki” kavramıyla ilgili İbn Abbas’ın iki farklı görüşünü aktarır: Birinci görüş: “Tezekkâ, şirkten temizlenme ve Allah’ı birleme.” İkinci görüş: “Tezekkâ, zekat ve sadaka olarak verilen her şey.”⁸⁰⁹ Kanaatimizce İbn Abbas’ın yorumu daha isabetlidir. Zira İbn Abbas’ın tefsiri, bu kavram hakkında Hz. Peygamber’in tefsirine uygunluk arz etmektedir. Bununla birlikte kavramın arap dilindeki kullanımına da uygun düşmektedir.⁸¹⁰

İbn Kesir’in yaklaşımı da İbn Abbas’ın birinci görüşüyle mutabakat arz etmektedir.⁸¹¹

Müfessir Râzi, A’la 14. ayetteki “tezekkâ” kavramına bir başka açıdan yorum getirmiştir. “Kur’an, مَنْ تَزَكَّى diyerek mutlak anlamda “kim tezekki ederse” cümlesini kullanmış, neden arınılmasını açıkça beyan etmemiştir. Bu sebepten dolayı -buradaki tezekkâyı- bu ayetten önce bahsi geçen şeyden temizlenme olarak anlarız ki o da küfürdür. Buna göre mana: “O küfürden arınanlar muhakkak ki felah bulmuşlardır. Ayette mutlak olarak “tezekkâ” fiili kullanılmıştır. Mutlak kemale masruftur. Tezkiye çeşitlerinin en muükemmeli, küfür bataklığından temizlenmedir ki bundan dolayı buradaki “tezekkâ”yı bu manaya hamletmek vacip olur. (Ayrıca) malın zekatı konusunda yaygın olarak kullanılan kelime زَكَّى kelimesidir. تَزَكَّى⁸¹² kavramı, malların zekatı konusunda mutad veçhile kullanılan bir lafız değildir. Bu ayetteki تَزَكَّى kelimesi, Fâtır

⁸⁰⁸ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, V, 538.

⁸⁰⁹ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, V, 539.

⁸¹⁰ Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 213-214.

⁸¹¹ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, IV, 501

⁸¹² Ferrâ, Şems 9.ayette geçen bu kavramın ibadet, sadaka ve infak anlamına gelebileceğini söylemiştir (*Meâni’l-Kur’ân*, III, 267).

Suresi 18. ayetteki وَمَنْ تَزَكَّى فَإِنَّمَا يَتَزَكَّى لِنَفْسِهِ cümlesindeki kullanımla mutabakat arz etmektedir.”⁸¹³

Surenin sebep-i nüzulü düşünüldüğünde Râzi’nin yaklaşımı isabetlidir ama “tezekkâ” lafzı, mali anlamdaki zekatı içermez kanaati pek isabetli olmasa gerektir.

Şevkânî, bu konudaki farklı görüşleri sıralamış ve tercihini surenin Mekkî dönemde nazil oluşunu esas alarak buradaki “tezekkâ” kavramının mutlak anlamda tezkiye, temizlenme, arınma anlamında yorumlamasının daha doğru olacağını söylemiştir.

İ. Derveze de, A’la Suresi’ndeki “tezekkâ” kavramının iki anlam içerdiğini belirtir: 1- Temizleme, temizlenme 2- Zekat verme.

Derveze, bu surede namaz ve zekat ifadelerinin bir arada gelmesine dikkat çekerek “buradaki “tezekkâ”dan malların zekatı kastedilir.”⁸¹⁴ görüşünün daha doğru olduğunu savunur.

İlk dönemde, ama açık davetin yapıldığı zaman diliminde nazil olduğu birçok müfessir tarafından kabul edilen Abese Suresi’nde⁸¹⁵ de تَزَكَّى kavramını Kur’an öne çıkarmaktadır. Hem üçüncü ayette hem de yedinci ayette aynı lafız yani تَزَكَّى lafzı geçmektedir. İlk dönem müfessirleri de son dönem müfessirleri de bu ayetlerde yer alan تَزَكَّى kavramına, “temizlenme, paklık, günahlardan uzak durma, müslüman olma, bilgisizlikten, cahillikten kurtulma, hidayete erme”⁸¹⁶ anlamlarını vermişlerdir.

Kur’an, şirkten arınma, günahlardan uzak durma, cahillikten kurtulmayı, bununla birlikte maldan yapılan harcamayı da تَزَكَّى, تَزَكَّى kavramlarıyla ifade etmektedir.

Şimdi orta dönem Mekkî ayetlerdeki zekat kavramını müfessirlerin yorumları ışığında inceleyelim.

⁸¹³ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXXI, 146–147.

⁸¹⁴ Bkz. Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, I, 135.

⁸¹⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXXI, 54; Kurtubî *el-Câmi’*, XIX, 185–186; Suyutî, *el-İtkan*, I, 31.

⁸¹⁶ Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 444–445; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXXI, 56; Kurtubî, *el-Câmi’*, XIX, 186; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, IV, 470; İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XV, 106.

2. Orta Dönem Mekkî Ayetlerde Zekat

Mekkî ilk dönemin sonu, orta dönemin başlarında nazil olan “Tâhâ” suresi ki, bu surenin büyük bir bölümü Hz. Ömer (r.a.)’in İslam’a girmesinden önce nazil olmuştur.⁸¹⁷ Hz. Ömer’in İslam’a girmesi ise bi’setin altıncı yılındadır.⁸¹⁸

Bu surenin 76. ayetinde تَزَكَّى -tezekkâ kavramını görmekteyiz. İbn Kesir, bu kavramı “nefsini kötülükten, pislikten, şirkten arındırıp temizleme ve yalnızca Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmaksızın ibadet etme”⁸¹⁹ şeklinde yorumlamıştır. Râzi ise İbn Abbas’ın tefsirini tercih eder ve buradaki “tezekkâ”, kelime-i tevhid/lâ ilâhe illallah Muhammedun Rasulullah” anlamındadır.”⁸²⁰ demektedir. Beydâvi ve Nesefî de “tezekkâ” lafzını, küfürden ve günahlardan, kelime-i tevhidle temizlenme”⁸²¹ olarak tefsir etmişlerdir. İbn Âşûr da kendisinden önceki müfessirlerin yorumuna katılmış ve bu kavramı, “iç temizlik, günahlardan arınma”⁸²² şeklinde yorumlamıştır.

Mekkî ilk döneme yakın zaman diliminde nazil olan ayetlerde yer alan “tezekkâ” kavramı, daha çok iç temizlik, şirkten arınma”ya vurgu yapmakta ve ve bu konuya insanların dikkatlerini çekmeyi hedeflemektedir. Mali anlamda “zekat” eyleminin gerçekleşmesi de önce, insanın iç dünyasının temizlenmesiyle sıkı bir ilişkiyi gerektirir. İnfakın, zekatın gerçekleşmesi fertlerin imanı ve ahlaki yapılarıyla doğru orantılıdır.

Ayetlerinin bir kısmı Mekkî orta dönem başlarında nazil olan⁸²³ Necm Suresi’nin 32. ayetinde de “zekkâ” kavramı yer almaktadır:

“Onlar ki ufak tefek kusurları dışında günahın büyüklerinden ve hayasızlıktan kaçınırlar. Muhakkak ki Rabbin mağfireti geniş olandır. Gerek sizi topraktan inşa ettiği /yarattığı anda, gerekse annelerinizin karınlarında ceninler halinde iken sizi en iyi bilen O’dur. Kendinizi temize çıkarmayın. Çünkü O(Allah) takva sahibi olanları da en iyi

⁸¹⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, III, 269-270.

⁸¹⁸ Şibli, Nu’mânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, I-II, 155; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 77.

⁸¹⁹ İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, III, 160.

⁸²⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXII, 91.

⁸²¹ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, VI, 113; Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, VI, 113.

⁸²² İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XVI, 269.

⁸²³ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, I, 206; Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, VI, 7-8.

*bilendir.*⁸²⁴ Ayette فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ cümlesi geçmektedir ki, Beydâvi bu cümleyi: “Kendinizi, iyi ameller ve çok hayırlar yaptık; günahlardan, kötü huylardan alıkoyduk diyerek övmeyiniz, üstün kabul etmeyiniz.”⁸²⁵ şeklinde yorumlar. Neseî’nin yorumu da Beydâvi’nin yorumuyla paralellik arz etmektedir.⁸²⁶

Firûzâbâdî, insanın her an günah işleyebileceğini dikkate alarak bu cümleyi: “*kendinizi (beğenip) temize çıkarmayınız*”⁸²⁷ şeklinde فَلَا تُبْرِؤُوا أَنْفُسَكُمْ cümlesiyle te’vil etmiştir. Elmalılı’nın bu cümleyi yorumu çok daha dikkati câliptir. “Nefislerinizi tezkiye etmeyin, kendinizi hiç günahsız, kusursuz, tertemiz adederek övmeyin. Farkında olmadığınız birçok kusurlarınız olabilir. Tamamıyla korunup müttaki olanı en ziyade O bilir.”⁸²⁸ M. Esed de, “kendi saflığınız kousunda kibirlenmeyin, aksine mütevazi olun.”⁸²⁹ şeklinde yorumlayarak ayetteki “zekka” kavramının ahlaki ilkelere işaret ettiğini söylemiştir.

Bu yorumlar ışığında Necm Suresi 32. ayette zikredilen **tüzekkû** kelimesi, “kötü huylardan arınma, günahlardan sakınma, tertemiz olma” anlamlarını çağrıştırmaktadır. Bu surenin Mekkî oluşu, ayetlerin anlam örgüsü dikkate alındığında buradaki “tezekkî”nin iç temizliği, ruhi arınmayı hedeflediğini görmekteyiz. Kavramın diğer ayetlerde delalet ettiği “mali anlamdaki zekatı” içermediğini söyleyebiliriz. Kur’an’ın Mekkî dönemde öne çıkardığı zekat lafzı ve türevlerinin yer aldığı her ayeti yorumlarken, kavramın delalet ettiği tüm anlamları yüklemek doğru olmasa gerektir. Bazı ayetlerde mali bir mükellefiyet olan zekat eylemi öne çıkmakta, bir kısım ayetlerde de “ahlaki yücelik, şirkten, küfürden arınma anlamı” birincil mana olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı ayetlerde de her iki anlamın kastedildiğini görmekteyiz.⁸³⁰

M. Esed (ö.1992)’in, “otoritelerin çoğu bu sureyi kronolojik olarak 43. sıraya koymaktadır.”⁸³¹ dediği Fâtır 18. ayetinde “tezekkâ” kavramını görüyoruz. Taberî,

⁸²⁴ Necm 53/32.

⁸²⁵ Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl*, VI, 113.

⁸²⁶ Neseî, *Medârikü’l-tenzîl*, VI, 113.

⁸²⁷ Firûzâbâdî, *Tenvîru’l-mikbâs*, VI, 113.

⁸²⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 4605.

⁸²⁹ Esed, *Kur’an Mesajı*, III, 1084.

⁸³⁰ Buraya kadar olan yorumlarımızda ayetlerle ilgili geniş izahlarda bulunduğumuz için, yeniden hangi ayetlerde bu kavram hangi anlama işaret etmiştir diye ayrıca göstermedik.

⁸³¹ Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 885.

Katade'ye isnad ederek bu kelimeyi “salih amel” olarak te’vil eder. Yine Taberî bu kavramı daha geniş bir açılımla, “küfrün ve günahların pisliklerinden arınma, tevbe ederek Allah’a iman ve O’nun kulluğuna koşma”⁸³² şeklinde tevil etmiştir. Beydâvi, buradaki “tezekkâ”yı günahlardan temizlenme olarak yorumlamıştır. Nesefî ve İbn Kesir ise, “Allah’a taat ve salih amel”⁸³³ şeklinde tefsir ederler.

Firûzâbadi ise, Fâtır 18. ayette yer alan “تَزَكَّى” kavramına yukarıda yorumlarını aktardığımız müfessirlerin teviline ilaveten “Allah yolunda tasaddukta bulunma”⁸³⁴ anlamını da yüklemiştir.

Görüldüğü gibi Fâtır 18. ayette zikredilen “tezekkâ” lafzı ile Tâhâ 76. ayetteki “tezekkâ” kavramı hakkında müfessirler farklı yorumlar ileri sürmüşlerdir. Bu yorumları özetlemek gerekirse;

Tâhâ Suresi’ndeki yorumların ortak noktası, “iç temizlik, pisliklerden, şirkten arınma” şeklinde iken Fâtır Suresi’ndeki “tezekkâ” kavramının yorumunda, iç temizlikle birlikte, mali bir eylem olan “tasaddukun, ameli salihin” yer aldığını görmekteyiz.

Kanaatimizce bu yorum farklılığı, iki surenin nüzul döneminin farklılığına dayanmaktadır. Ayrıca Fâtır suresindeki “tezekkâ” kavramından önce “ikâme-i salah” cümlesinin geçmesinden dolayı burada geçen “tezekkâ” kavramı hem ruh temizliği, hem de mali temizlik şeklinde yorumlanmasına neden olmuştur.

Yine zekat eyleminin geçtiği Neml Suresi’nde zikredilen zekatla ilgili yorumlara değinmeden önce bu surenin nüzul dönemi konusundaki görüşleri inceleyelim. Neml Suresi’nin nüzul dönemi hakkında müfessir Tabersî “Neml Suresi Mekkîdir”⁸³⁵ demekle yetinmiştir. İbn Âşûr, “Neml Suresi ittifakla Mekkîdir, Şuara Suresi’nden sonra, Kasas Suresi’nden önce nazil olmuştur. Hafâci, müfessirlerden bir kısmı Neml Suresi ayetlerinin bir kısmının Mekkî olduğunu söylemişlerdir diye bir nakilde bulunur. Hafâci der ki: “Bu görüş, zühul eseri söylenmiş bir sözdür. Doğrusu ise, surenin geneli Mekkî

⁸³² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, X, 406.

⁸³³ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, V, 183; Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, V, 183; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, III, 552.

⁸³⁴ Firûzâbâdî, *Tenvîru’l-mikbâs*, V, 183.

⁸³⁵ Tabersî, *Mecmau’l-beyân*, VII-VIII, 327.

olmakla beraber bazı ayetleri Medine’de nazil olmuştur.” İbn Âşûr, ben böyle bir görüşü dillendiren Hafâci dışında hiçbir müfessire rastlamadım⁸³⁶ der.

Âlûsi, Neml Suresi ile ilgili, kendinden önceki Şuara Suresi ile ilişki içindedir ve Onun tamamlayıcısı mahiyetindedir. İbn Abbas, Cabir b. Zeyd’den gelen rivayete göre, önce Şuara Suresi nazil oldu. Sonra Neml, daha sonra Kasas Suresi nazil oldu, demektedir.⁸³⁷ Mevdûdi ve Muhammed Esed’e göre Neml Suresi Mekke döneminin ortalarına doğru nazil olmuş bir suredir. Derveze de nüzul sırası itibariyle bu sureyi 48. sıraya almıştır.⁸³⁸

İbn Âşûr, Neml suresi 3. ayetteki zekatı mutlak anlamda sadaka olarak yorumlamıştır. Bununla hem vacip olan zekatı hem de genel olarak sadakayı kastetmiştir.⁸³⁹ İbn Atıyye bu ayetteki zekatı, nisabı belli olmamakla birlikte farz olan zekat olarak kabul etmiştir.⁸⁴⁰ Mevdûdi ise, “Kur’an’da namazlarını kılarlar zekatlarını verirler şeklinde geçen ayetlerde zekat, farz olan, mali bir görev olarak yerine getirilen zekattır.” şeklindeki görüşü benimsemiştir.⁸⁴¹

Elmalılı, Neml Suresi 3. ayetteki zekatı şöyle yorumlar: “İrşad ve tebşire mazhar olabilmek için imandan sonra en az iki sıfat daha gerekir. Gerek fert ve gerek cemiyet için namaz dinin direği, zekat da köprüsü olduğundan, namazı ve zekatı zayi edenler ikinci ayetteki müjdeyi kaybetmiş olurlar.”⁸⁴² Bu yaklaşımıyla Elmalılı ayetteki zekatı, yerine getirilmesi gerekli olan mali bir görev olarak kabul etmekte yani mali anlamdaki zekat olarak kabul etmektedir. Müfessir Beydâvi ve Nesefî de, Neml 3. ayetteki zekatı, terim anlamında yorumlamışlardır.⁸⁴³

“يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ” cümlesinin yer aldığı bir diğer sure olan Lokman Suresi’nin nüzul dönemi üzerinde duralım. Tabersi, İbn Abbas’tan naklederek bu sure 27. ayeti müstesna

⁸³⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru’l-tahrîr ve’t-tenvîr*, XIX, 215.

⁸³⁷ Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, X/19, s.154.

⁸³⁸ Mevdûdi, *Tefhimü’l-Kur’ân*, IV, 85; Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 761; Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, II, 253.

⁸³⁹ İbn Âşûr, *Tefsîru’l-tahrîr ve’t-tenvîr*, IX, 219.

⁸⁴⁰ İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XII, 89.

⁸⁴¹ Mevdûdi, *Tefhimü’l-Kur’ân*, IV, 89.

⁸⁴² Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, V, 3655.

⁸⁴³ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, IV, 502; Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, IV, 502.

Mekkîdir, demiştir.⁸⁴⁴ Süyûtî de, *İtkan*’da aynı görüşü nakleder ve surenin Mekkî olduğu görüşüne katılır.⁸⁴⁵

Mevdûdi, Derveze ve Esed bu surenin Mekkî dönemin ortalarında nazil olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir.⁸⁴⁶

Elmalılı da surenin nüzulu konusunda, “bu sure Mekkîdir.” diyerek surenin tamamının Mekke’de nazil olduğu yönünde kanaat ortaya koymuştur. İbn Âşûr, Beyhakî’den rivayetle “Bu sure Mekke’de nazil olmuştur.”⁸⁴⁷ demektedir.

Nüzul ile ilgili görüşleri beyan ettikten sonra, Lokman ve Neml surelerindeki zekat kavramı üzerinde duralım. Mekkî orta dönemde müslüman topluluğun birbirlerine maddî yönden destek verme gereksinimi âşikardır. Her konuda birbirlerine destek veren bu topluluğa Kur’an bir görev yüklemektedir. Bu görev de, ekonomik yönden sıkıntıya düşmüş insanlara, aynî veya nakdî yardım etmektir. Lokman ve Neml Suresi ilk ayetlerde Kur’an’a vurgu yapılmakta ve bu Kur’an’ın müminler ve muhsinler için bir hidayet rehberi olduğuna işaret edilmektedir. Bu **müminler** ve **muhsinlerin** nitelikleri ortaya konulurken, imandan sonra namaz kıldıkları ve zekat verdikleri anlatılmaktadır. Namaz kılma ve zekat verme cümleleri müzari kipinde yer almıştır. Bu da, bu sıfatların devamlılığına işaret eder. Yani müminler ve muhsinlerin ahlakı ortaya konmuştur. Onlar namazlarını devamlı kılarlar ve mali yardım konusunda da devamlıdır. Kur’an’ın 2. suresi olan Bakara Suresi 3. ayette de müminlerin bu özelliklerine atıfta bulunulmuştur.

İbn Atıyye, Neml Suresi’ndeki “zekatı verirler” cümlesini, üç şekilde yorumlamaktadır.

1- Farz olmayan sadakaları verirler.

2- Farz olan ama nisabı açıklanmayan zekatı verirler.

3- Noksanlıklardan temizlenmek, mekârımı ahlaka sarılmak şeklinde de tefsir edilmiştir diyen İbn Atıyye, bu görüşü pek tasvip etmediğini “قل” sözüyle ortaya koymaktadır.⁸⁴⁸

⁸⁴⁴ Tabersî, *Mecmau’l-beyân*, VII-VIII, 488.

⁸⁴⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 28–31.

⁸⁴⁶ Mevdûdi, *Tefhimü’l-Kur’ân*, 317; Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, III, 157; Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 833.

⁸⁴⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 3836, İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, X, 137-138.

⁸⁴⁸ İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XII, 89.

İbn Âşûr (ö.1973), Neml Suresi'ndeki zekatı, nafil sadaka veya müminlerin eda etmeleri gereken vacip bir sadaka/zekat anlamında yorumlayarak⁸⁴⁹ bu kavramın anlamını geniş tutmuştur. Beydâvî ve İbn Âşûr'un kanaatinin daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

Mekkî orta dönemde nazil olan ve nüzul sırası itibariyle 57. sırada yer alan⁸⁵⁰ Lokman Suresi 4. ayette “*Onlar zekatlarını verirler*” cümlesi yer almaktadır. Bu cümleden hareketle Beydâvî; bazı müfessirlerin bu ayet Medine’de nazil olmuştur, şeklindeki görüşlerine katılmamakta ve bu görüş zayıf bir iddiadır. Zira zekatın Mekke’de kanunlaşması Medine’de kurumsallaşmasını mani değildir, demektir.⁸⁵¹

Beydâvî bu yaklaşımıyla zekatın Mekke’de bir farz olarak Kur’an tarafından ortaya konduğunu savunmaktadır. Beydâvî müfessirlerden azımsanmayacak bir grubun kanaatini dile getirmektedir ki biz de Beydâvî’nin bu yaklaşımına katılıyoruz.

3. Son Dönem Mekkî Ayetlerde Zekat

Önce, son Mekkî dönemde nazil olan ve nüzul sırası itibariyle 74. sure olan⁸⁵² Mü’minûn Suresi’nin 4. ayetinde yer alan zekat olgusunu inceleyelim. Ayet-i kerime şöyledir: “*Onlar ki (hem kendilerini hem de başkalarını arındırmak üzere) zekat görevini yerine getirirler.*” Bir kısım müfessirlerin Mekkî orta dönemde, bir kısmının da son dönemde nazil olduğunu söyledikleri⁸⁵³ Müminun Suresi 4. ayette Kur’an, kurtuluşa eren müminlerin vasıflarını sıralarken onların “huşu içinde namaz kıldıklarını, boş sözlerden yüz çevirdiklerini ve üçüncü bir vasıf olarak ise onların zekatı eda ettiklerini” anlatır.

Tabersi, 4. ayeti “O müminler zekatı eda ederler”⁸⁵⁴ şeklinde yorumlamıştır.

Kurtubî de aynı şekilde tevil etmiş ve Kur’an’ın bu ayetteki fesahatına dikkat çekmiştir. Kur’an Arapça olarak nazil olduğuna göre bu cümle kalıbı en fasih Arapçaya uygundur demek ve Ümeyye b. Ebi’s-Salt’ın şu şiirini şahit tutmaktadır.

⁸⁴⁹ İbn Âşûr, *Tefsîru’l-Tahrîr ve’t-tenvîr*, IX, 219.

⁸⁵⁰ Suyuti, *El-İtkan*, I, 31; Derveze, *et-Tefsîru’l-hadis*, III, 157.

⁸⁵¹ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, V, 55.

⁸⁵² Suyuti, *El-İtkan*, I, 31; Derveze, *et-Tefsîru’l-hadis*, IV, 161.

⁸⁵³ Bkz. Mevdûdî, *Te’fhimü’l-Kur’ân*; III, 395; Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 688; Süyûtî *el-İtkân*, I, 47.

⁸⁵⁴ Tabersi, *Mecmau’l-beyân*, VII-VII, 158.

الْمُطْعِمُونَ الطَّعَامَ فِي السَّنَةِ الـ أَزْمَةً وَالْفَاعِلُونَ لِلزُّكَّاتِ⁸⁵⁵

“Kıtlık yıllarında yemek yedirirler, malî mükellefiyet ve arınma adına gerekeni yaparlar.”

Zemahşerî ise Müminun’un 4. ayetini, hem temizlenme/tezkiye, hem de mali anlamdaki zekat şeklinde tevil etmiştir.⁸⁵⁶

İbn Kesir, bu ayetteki zekat kavramı üzerinde daha geniş bir yorum yaparak derki: “Çoğunluk/cumhur bu ayette geçen zekattan maksadın, malların zekatı olduğu kanaatindedir. Halbuki bu ayet Mekkî dönemde nazil olmuştur. Zekat ise Medine döneminin ikinci yılında farz kılınmıştır. Ayetin zahirinden şu anlaşılır: “Medine’de farz kılınan zekat, özel nisap ve miktarları belirtilen zekattır. Oysa ki zekatın aslı Mekke’de farz kılınmıştı. Kur’an, En’am 141. ayette *وَأَتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ* “*hasat zamanında o(ürünlerin)nun hakkını veriniz*” diyerek zekatın mecburi olduğuna işaret etmiştir. (Bu ayet de Mekke döneminde nazil olmuştur.) Müminun 4. ayette geçen zekat, nefsin şirkten ve pisliklerden temizlenmesi anlamına gelmesi de muhtemeldir. Nitekim yüce Allah’ın “onu(nefis) arıtırıp temizleyen felah bulmuş, kötülüklerle onu kirleten de ziyan etmiştir” (Şems 91/9-10) ayeti bunu açıklamaktadır. Ayette geçen zekat lafzının bu şekildeki yorumu, ayetin tefsiriyle ilgili iki görüşten birisine göredir. Her iki anlamın da kastedilmiş olma ihtimali vardır ki, bu da nefsin arındırılması ile malların arındırılması(zekat)dır. Zira malların arındırılması da nefsin arındırılmasının kapsamı içerisindedir. Kâmil bir mümin, hem nefis temizliğini hem de mal temizliğini yapan kişi demektir. Doğrusunu en iyi bilen Allah’tır.”⁸⁵⁷

İbn Kesir bu yorumuyla, Mekkî dönem ayetlerinde geçen “zekat” kavramını geniş boyutuyla ele almış ve zekatın Mekke’de farz kılındığına vurgu yapmıştır.

Mevdûdi, bu ayetteki *فَاعِلُونَ* kelimesini baz alarak şöyle bir yorum ortaya koymaktadır: “Mümin sürekli arınma içerisindedir.” Bundan dolayı ayetin anlamını sadece teknik anlamda zekat vermek şeklinde sınırlamak yanlıştır. Aynı zamanda ahlak, mal, mülk, servet ve genelde tüm yaşayış açısından sürekli nefsi arınma halinde olma

⁸⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmi*, XII, 97.

⁸⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 218.

⁸⁵⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, V, 8.

anlamı da bu ayetin kapsamı içerisinde. Müminler, sadece kendilerini arındıranlar değil, başkalarını da arındıranlardır.”⁸⁵⁸

İncelemeye çalıştığımız Neml, Lokman ve Müminun Sureleri’nde yer alan “zekat” kavramını hem önceki müfessirler hem de çağdaş müfessirler iki anlamda yorumlamışlardır:

1- Mali yükümlülük olan zekat

2- İnsanın kendini arındırması

Müfessirler bu açıklamalarıyla geniş bir perspektif sunmuşlar ve Kur’an öğretisini dar bir alana hasretmemişlerdir.

Kur’an, Mekkî dönemde “itâ” fiiliyle birlikte zekat kavramını gündeme taşımışsa, orada müminlere mali bir görev yüklemiştir. Bunun diğer örneğini Rum Suresi 39. ayette görmekteyiz. Ayette geçen zekat kavramının izahına geçmeden Rum Suresi’nin nüzul dönemine ait müfessirlerin görüşlerini beyan edelim.

Ebu Hayyan, İbn Atıyye ve diğer müfessirlerden naklen, “Rum Suresi Mekkîdir.” demekle yetinmiştir.⁸⁵⁹ Suyuti İbn Abbas’a dayanarak bu surenin nüzule göre 84. sırada yer aldığını söylemiştir.⁸⁶⁰

Âlûsi de İbn Atıyye’nin görüşüne katılmıştır. Sadece Hasan el-Basri’nin “on yedinci ayet Medine’de nazil olmuştur,” görüşünü nakletmiş ve “bu görüş cumhurun görüşüne terstir” demiştir.⁸⁶¹

Mevdûdi, “Rum Suresi Habeş hicretinin yapıldığı 615 miladi yılında nazil olma ihtimali vardır ki, hicri 6.yıla tekabül eder.” der.⁸⁶²

Nöldeke (ö.1930) ve Blachere (ö. 1973), “Bu sure Mekke döneminin üçüncü safhasında nazil olmuştur.” demektedirler. Watt (ö. 2006), onların bu görüşüne katılmamakta, surenin baş tarafındaki ayetlerin kısalığını dikkate alarak “bu sure Mekke erken dönemde nazil olmuştur.”⁸⁶³ demektedir.

⁸⁵⁸ Bkz. Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, III, 401.

⁸⁵⁹ Ebu Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, VIII, 373.

⁸⁶⁰ Suyuti, *el-İtkan*, I, 31.

⁸⁶¹ Bkz. Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, XI/21, s.16.

⁸⁶² Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, IV, 273; a. mlf., *Tevhid mücadelesi*, II, 538.

⁸⁶³ Watt, *Hiz. Muhammed’in Mekkesi*, s. 31.

M. Esed, bu sure “Hicretten altı veya yedi yıl önce nazil olmuştur.”⁸⁶⁴ görüşüne meylederek sureyi Mekke orta dönemde nazil olan sureler arasına koymaktadır.

Derveze nüzule göre telif ettiği eserinde bu sureyi 84. sıraya⁸⁶⁵ koymaktadır ki, bu sıralamaya göre Mekke son dönemde nazil olan sureler arasında kabul etmektedir.

Nüzulle ilgili bu açıklamalardan sonra 39. ayetteki “zekat” lafzını inceleyelim.

Kur’an önce bu ayette faize dikkatlerimizi çekmektedir. “Halkın mallarında nemalansın diye verdiğiniz riba/faiz Allah katında artmaz. Allah’ın rızasını murad ederek verdiğiniz zekat ise böyle değildir. İşte bunlardır (hem dünyada hem de ahirette) kat kat kazananlar.”⁸⁶⁶

Yahya b. Sellâm (ö.200/815)’a göre Rum 39. ayetteki riba; “ziyadelik, fazlalık anlamındadır. Daha fazlası kendilerine geri dönsün diye insanlara sunulan, verilen hediyedir.”⁸⁶⁷

Müfessir Elmalılı da, “Ayetteki riba tabiri mecazîdir, zira bundan murad, ziyadesiyle karşılığı gözetilerek verilen hediyeler demektir.” Bu mana İbn Abbas’tan merviydîr.”⁸⁶⁸ görüşünü nakleder.

Hamdi Yazır, bu ayetten hareketle: “karşılığı fazlasıyla gözetilerek verilen hediyelerin bir nevi faize benzediği”⁸⁶⁹ görüşünü benimsemiştir.

Ayetin zahirinden anlaşılan, maruf olan faizin kendisidir.

Mekke döneminin ortalarında nazil olan bu surede Kur’an, faizle borç vermeyi hoş görmemiş, faizi zemmetmiş⁸⁷⁰ ve Mekkelilerin yaptığı bu muamelenin kendilerine bir yarar sağlamayacağını, aksine Allah’ın rızasını isteyerek ihtiyaç sahiplerine verilecek zekatın kendilerine fayda sağlayacağını ortaya koymuştur.

⁸⁶⁴ Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 819.

⁸⁶⁵ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis*, IV, 285.

⁸⁶⁶ Rum 30-39.

⁸⁶⁷ Yahya b. Sellâm, *Tefsir-u Yahya b. Sellam*, II, 660-661.

⁸⁶⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 3829.

⁸⁶⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 3829.

⁸⁷⁰ Bkz. Hamidullah, *Aziz Kur’an*, s. 555.

Kur'an, Mekkî dönemde nazil olan ayetlerde, erken dönemde, faize karşı zekatı, infakı gündeme taşımıştır. Medine döneminde nazil olan ayetlerde de faize karşı infaka, zekata fazlaca vurgu yapılmıştır.⁸⁷¹

Taberî, Rum Suresi 39. ayetteki “zekat” lafzını sadaka olarak yorumlar. Firûzabâdi de İbn Abbas’a dayanarak, ayetteki zekatı, “miskinlere verilen her neviden oluşan sadakadır.”⁸⁷² şeklinde tefsir etmiştir.

Zemahşerî (ö.538/1144) de ayetteki “zekat” kavramını, “kendisiyle Allah’ın rızasını talep ettiğiniz-içerisine riya gösteriş katmadığınız- sadakadır”⁸⁷³ şeklinde yorumlayarak Taberî ile aynı görüşü paylaşmıştır.

Elmalılı ayetteki zekatı, malî anlamdaki zekat olarak yorumlamıştır.⁸⁷⁴

Kâsimî (ö.1914) ayetteki zekatı, “Kendisiyle cimriliğin ve pahalılığın kirlerinden kurtulduğunuz maldır.”⁸⁷⁵ şeklinde yorumlayarak her iki anlamı kuşatıcı bir açılım getirmiştir.

Bu yorumlardan hareketle şunları söyleyebiliriz.

Kur'an ihtiyacı olanlara aynî veya nakdî olarak verilen malı -şayet Allah’ın rızası gözetilerek verilirse- zekat diye adlandırmıştır. Çünkü bu verilen malla, kişi hem içini temizlemekte hem de fakirin, yoksulun hakkı olan kısmını vererek malını temizlemektedir. Zira zekat lafzı “Tâhâret, temizlik, pak olma”⁸⁷⁶ gibi anlamları içinde barındıran bir kavramdır.

Sonuç olarak Kur'an, Mekkî ilk dönemde -1. ve 5. yıllar- nazil olan ayetlerde زَكَّى, يَتَزَكَّى, يَزْكُي, تَزَكَّى gibi kavramları öne çıkarmıştır. Bu kavramların zikredildiği ayetlerin yorumunda ağırlıklı olan görüşün, bu kelimelerin bu ayetler örgüsü içerisinde ve indiği şartlar çerçevesinde daha ziyade, şirk, küfür unsurlarından temizlenme, Kur'an'ın ortaya koyduğu tevhid/Allah'ın birliğini kabullenme anlamına geldiği görülmektedir.

⁸⁷¹ Bkz. Bakara 276-277; Âl-i İmran 130-134, Nisa 161-162.

⁸⁷² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, X, 190; Firûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs*, V, 48.

⁸⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 581.

⁸⁷⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 3829.

⁸⁷⁵ Kasimî, *Mehâsinü't-te'vil*, XIII, 182.

⁸⁷⁶ Leyl 92/17-18.

Ama “tezekkâ, zekkâ” gibi kavramların bünyesinde artma, ziyadeleşme⁸⁷⁷, maldan bir bölümünü infak etme⁸⁷⁸, zekat verme⁸⁷⁹ gibi anlamlar da mevcuttur. Kur’an kelimelerinin sadece bir yönünü, bir anlamını öne çıkarıp, diğer ikincil anlamlarını görmezlikten gelmek, Kur’an’ı yorumlamada sıhhatli olmayan bir yoldur.

Kur’an ferdleri her yönden temizlemeyi amaç edindiği için, ilk dönemde Allah’a, O’nun elçilerine iman etmeye çağıran ayetlerle beraber, infak ve infakı çağrıştıran ayetleri zikreder. “Kur’an, insanın kendisini dünyevi istiladan ve ekonomik esaretlerden kurtarması için, onun en sevdiği malından infak etmesini istemiş ve bu infakla insanın temizlenmesini, bu tezkiye ile de takvanın elde edilmesini hedeflemiştir.”⁸⁸⁰

Hamidullah (ö.2002) ilk dönem ayetlerinde yer alan zekat ve türevlerini, “başlangıçta -nüzulün başladığı ilk yıllarda- ruhu tezkiyeye yönelik, ahlaki bir eylem ve hukuki müeyyideden uzak”⁸⁸¹ davranışlar olarak değerlendirir. Yine Hamidullah, Mekke döneminde nazil olan zekatla ilgili ayetlerin genel bir yorumunu yapar ve der ki: “Hicretten önceki devirde vahyolunan Kur’an’ı Kerim ayetlerinde, kelime manası ‘iyilik, doğruluk’ gerçekte ise dosdoğru ve sadık imana bir delil olmak üzere iyilik yapmak şeklinde olan ‘sadaka’ terimi yer almaktadır. Daha henüz başlangıç döneminde bile, tasadduk dediğimiz mal varlığından bir kısmını iyilik ve hasenat uğrunda sarfetme tatbikatının Mekke toplumunda mevcut olduğunu görmekteyiz.”⁸⁸²

Bu yorumuyla Hamidullah, Mekke döneminde nazil olan, zekat ve türevlerinin bulunduğu ayetlerin aynı zamanda mali yardım anlamındaki infak eylemini de ihtiva ettiğini vurgulamaktadır. Onun bu yorumuna biz de iştirak ediyoruz.

Mekke’de zekat, miktarı belli olmayan, karşıdaki ihtiyaç sahibinin ihtiyacını giderecek miktarda olan mali yardım şeklindeydi. Bu durum bazen, fakir ve yoksul olan müslümanların yiyecek ve giyeceklerini temin edecek miktarda az olan bir oranda, bazen de köle olan bir müslümanı âzad edecek kadar yüksek oranda gerçekleştiriliyordu.⁸⁸³

⁸⁷⁷ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, III, 832.

⁸⁷⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2368.

⁸⁷⁹ Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, s. 273.

⁸⁸⁰ Bkz. Bâzergân, *Kur’an’ın Nüzul Süreci*, s. 350.

⁸⁸¹ Hamidullah, *İslam’ın Doğuşu*, s.304–305.

⁸⁸² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1020.

⁸⁸³ Bkz. İbn Âşûr, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, s. 248; Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 33; Hamidullah, *İslam’ın Doğuşu*, s. 304-305.

İbn Âşur bu konuda, “Kur’an, Mekke’deki mevcut durumu düzeltmeyi ve onu doğru bir yöne sevketmeyi amaçlamıştır. Önce Mekke müslümanları arasında mali mükellefiyetler alanında bir fikri şuur meydana getirmekle işe başlamış, daha sonraki aşamada, Mekke’de oluşan müslüman topluluk ve başındaki lider Hz. Muhammed(s.a.v.)’in müsaade ettiği nisbette, mükellefiyet konuları, nisbetler, teşkilat, müeyyide gibi teferruatı da göstermeye başlamıştır,” yorumunu yapmaktadır.⁸⁸⁴

S. Tuğ’un, Mekke’deki zekat olgusuyla ilgili şu tesbitini de aktarmayı uygun görüyoruz. “Mekke döneminde mali hususlara temas eden ayetler sadece iman edenleri içine almaktaydı. İleriki safhada sadece müslümanlar için konulmuş vergiden ibaret ‘zekat’ın değişik isimler altında ve Mekke döneminde temellerinin atıldığını görmekteyiz.”⁸⁸⁵

Tuğ’un burada ortaya koyduğu tespitlerin bir kısmına katılamıyoruz. Malî konulara temas eden ayetlerin sadece iman edenleri kapsadığını söylüyor müellif. Bu, Kur’an’ın erken dönemden itibaren ortaya koyduğu gerçeklerle bağdaşmamaktadır.⁸⁸⁶

Kur’an, Mekkî dönemde, şirkten, küfürden arınma ve günahlardan kaçınmayı “tezekkâ, zekka, yezzekka” kavramları ile anlatır. Maldan harcamada bulunmayı da bu kavramlarla ortaya koymaktadır.

Elmalılı, A’la 14. ayeti yorumlarken “tezekka” sözcüğüne de dikkat çekmiştir: “Tezekki, batını, zahiri, temizlik ve tefeyyuz manasıyla tezekkii a’mal ve tezekkii maldan eamm olduğu gibi salat da beş vakit namazdan eamm olarak Bayram namazı ve vitr gibi namazlara dahi şamil olmak lazım gelir. Tezekki, zikir ve salatın, kalbi ve lisanı, mali ve bedeni bil-cümle ibâdâtın aslı olmak itibariyle hepsine işaret olması dahi sahih ve merviydir.”⁸⁸⁷ diyerek Mekkî dönemde öne çıkarılan zekat ve türevlerinin her iki manaya gelebileceğine dikkat çekmiştir.

Kur’an, ilk mesajlarında “it’am, ikram, i’ta, infak” v.b. kavramlara vurgu yapmış Mekkî orta dönem dediğimiz safhadan itibaren zekat kavramını “yü’tune” fiiliyle birlikte zikretmiştir. Neml ve Lokman Sureleri’nin ilk ayetlerinde müminler, muhsinler/ihsan

⁸⁸⁴ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 31-32.

⁸⁸⁵ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 24.

⁸⁸⁶ Bkz. Müddessir 74/43-44; Mâûn 107/2-3; Yasin 36/47; Fussilet 41/6-7. Bu ayetlerde Allah, yetim ve miskinlere yardım etme mükellefiyetini gayr-ı Müslimlere de yüklemektedir.

⁸⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5765- 5766.

sahipleri anlatılırken, onların namazı dosdoğru kıldıkları ve zekatı verdiklerine dikkat çekilmiştir.⁸⁸⁸

Mekke döneminin ikinci yarısında nazil olan⁸⁸⁹ Mü'minun Suresi'nde de kurtuluşa eren müminler anlatılırken “*Onlar zekatı eda ederler.*”⁸⁹⁰ cümlesi bulunmaktadır.

Bu ayetler, Mekke'de mali boyutta zekat eyleminin yerine getirildiğini anlatmaktadır. M. Bazergan, “Bi'setin 3-5. yılında “zekat” lafzı Kur'an tarafından gündeme taşınmaktadır.”⁸⁹¹ diyerek Mekki ilk dönemin sonu ve orta dönemin başlarında bu kavramın Kur'an tarafından muhataplarına duyurulduğunu söylemiştir.

“Müminler zekatlarını verirler.” ayetlerinin nazil olduğu dönemde Mekke'de müslüman toplumun sayısı artmıştı. Bunlar arasında fakirler ve köleler de bulunmaktaydı. Örneğin ilk Habeş hicretine katılanların sayısı on beş iken ikinci Habeşistan hicretine iştirak edenlerin sayısı yüz üç kişi idi. Bu hicretin yapıldığı yıl bi'setin 6.yılı idi.⁸⁹²

Hicretten önce Mekke'de müslümanların topluluk veya fert olarak karşılaştığı sıkıntıları gidermek için önceden biriktirilmiş mal ve paraları yoktu. İçlerinden maddî bakımdan durumu iyi olan zenginler ya da kendi kazancı ve malı ile geçinmeye çalışanlar ortaya çıkan sıkıntıyı gidermeye çalışıyorlardı.⁸⁹³

Kur'an, toplumda birlikte yaşamaya mecbur olan bütün fertlerin birbirine yardım etmelerini, önce tavsiye, teşvik şeklinde, daha sonra yapılması gereken bir vazife olarak ortaya koymuş, bunu da “zekat” gerçeği ile takviye ve tey' id etmiştir. “Mekke'de Zekat Gerçeği” adlı başlıktan sonra ele alacağımız, “İta”, “Hak” kavramlarını irdelerken Mekke'de mecburi olan infakı, zekatın ilk uygulamalarını ortaya koymaya çalışacağız. Zekatın zikredildiği ayetlerde zekatın kimlere verileceği belirtilmemiştir. Bu dönemde

⁸⁸⁸ Bkz. Neml 27/3; Lokman 31/4.

⁸⁸⁹ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, III, 395.

⁸⁹⁰ Mü'minun 23/4.

⁸⁹¹ Bâzergân, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, s. 368.

⁸⁹² İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I-II, 321- 330.

⁸⁹³ İbn Âşûr, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, s. 249. Abdülhay el-Kettani (ö.1962) sahabeden zengin olanların isimlerini tesbit etmiştir ki bunların çoğu Mekke döneminde müslüman olan kişilerden oluşmaktadır. Bunlar, Hz. Osman, Hz. Ebubekir, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvam, Talha b. Ubeydullah, v.b. kişilerdi. Bu kişilerin hepsi ve durumları orta olan bütün müminler, birbirlerini kolluyorlardı. Hatta durumları zayıf olan fakir müminler de ihtiyacı olan diğer müslümanların yardımına koşuyorlardı. Bkz. Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, Hz. Peygamberin Yönetiminde Sosyal Hayat, III, 198–204.

zekata sınır çizilmemiştir. Ama Kur'an'ın it'amı anlatırken, miskini,⁸⁹⁴ ikramı zikrederken yetimi; yine it'ama vurgu yaparken yetimi ve miskini öne çıkardığını görüyoruz. Bir kısım müfessirlerin Mekkî, bir kısmının da Medenî dönemde nazil olduğunu ileri sürdükleri⁸⁹⁵ İnsan Suresi'nde de “*Ebrar/iyiler; yemeği çok sevmelerine rağmen miskini, yetimi ve esiri doyururlar.*”⁸⁹⁶cümlesi yer almaktadır. Bu ayette kimlerin doyurulup, ihtiyaçlarının giderildiği açık olarak zikredilmektedir. Kanaatimizce mutlak olarak yer alan “*Onlar zekatı verirler.*”⁸⁹⁷ ayetlerinden şunu anlamak mümkündür. Zekat da yukarıdaki ayetlerde belirtilen yetim, miskin, esir ve yoksullara veriliyordu. Toplumda her zaman muhtaç, korunmaya, gözetilmeye daha layık olanlar da bu gruplardır.

Mekkî dönemin pek de geç olmayan safhasında Miladi 615'de -II. Habeş hicretinin olduğu yıllar- Habeş kralı Necaşi'nin sarayında, oraya giden müslüman muhacirlerin sözcüsü olan Cafer b. Ebi Talib'in yaptığı cevabi konuşmada da zekatın izlerini görmekteyiz. “O peygamber bize namaz kılmayı, oruç tutmayı ve zekat vermeyi emretti.”⁸⁹⁸ Tabii ki bu dönemde emir kipinde “zekat veriniz.” ifadesi Kur'an'da yer almamaktadır. Ama yetimi, miskini doyurmaya ait Kur'anî direktifler bu dönemde nazil olan surelerde yer almakta, açları doyurmaya yanaşmayan kafirler ise zemmedilmektedir.⁸⁹⁹ Hz. Peygamber (a.s.) müminleri infak etmeye teşvik ediyor; O'na tabi olanlar da O'nun bu teşvik üslubuyla yaptığı çağrıyla emir telakki ediyorlardı. H. Karaman “zekat” maddesini işlerken şu değerlendirmelere yer vermiştir: “Mekkî orta dönemde nazil olan ayetlerde zekatı ihtiva eden ayetler, emir sigalı değil, haber siygalıdır. Müslümanlara zekat vermeyi emretme yerine “*onlar zekatı verirler, ifa ederler.*” şeklinde ifadeler kullanılmış, böylece zekat vermenin müminlerin tabii vasıfları olduğuna işaret edilmiştir.”⁹⁰⁰

⁸⁹⁴ Bkz. Müddessir 74/44.

⁸⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 164; Kurtubî, *el-Câmî*, XIX, 107, Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5488.

⁸⁹⁶ İnsan 76/8.

⁸⁹⁷ Bkz. Neml 27/3; Lokman 31/4; Müminun 23/4.

⁸⁹⁸ Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebevîyye*, I-II, 336; Mevdûdî, *Tevhid Mücadelesi*, II, 532.

⁸⁹⁹ Bkz. Beled 90/14-16; Fecr 89/17-18; Mâûn 107/2-3.

⁹⁰⁰ Karaman, “Zekât”, *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Eskişehir 1997, XIII, 495-496.

Kur'an, Mekkî dönemde faize alternatif olarak zekatı öne çıkarmış, ribanın mali artırmayacağını bilakis, Allah'ın hoşnutluğunu amaç edinerek verilecek zekatın mali artıracığını hem de bu artmanın kat kat olacağını ortaya koymuştur.⁹⁰¹

“Kur'an, Mekke döneminin ilk yıllarında tevhid yani tek olan Allah inancı ile sosyo-ekonomik dengenin kurulması ve korunması arasında çok sıkı bir bağ bulunduğu fikrini müslümanların kafalarına ve gönüllerine yerleştirmiş, mali yükümlülükler alanında önce bilinçlendirme, bir fikir oluşturma meydana getirilmesine ağırlık vermiştir.”⁹⁰² değerlendirmesini yapan Erkal, tesbitlerine şu bilgileri de ilave etmiştir. “Kur'an, müslümanların ruhuna, mallarında fakir ve kimsesizlerin hakkı olduğunu yerleştirmiş, önceki peygamberlerin toplumlarına namazla birlikte zekatı emrettiklerini hatırlatmış, Medine Dönemi'nde tafsilatıyla ortaya konacak olan zekat-namaz birlikteliği, Mekke orta dönem ayetlerinden itibaren başlatılmıştır.”⁹⁰³

M. Watt'ın Mekkî ayetlerdeki “zekat, tezekkâ” kavramları hakkındaki bazı tesbitlerine de değinmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Watt, Necm 32. ayette geçen *تَزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ* cümlesindeki “zekka” kavramının ‘temize çıkarma ya da doğru sayma’ anlamında olduğunu söyler.⁹⁰⁴ O'nun bu yorumu mukaddem müfessirlerin ve dil bilimcilerinin yorumuyla uygunluk arz etmektedir.

Yine Watt, Mekkî ilk dönem ve orta dönemde nazil olan Leyl⁹⁰⁵, A'la⁹⁰⁶, Abese⁹⁰⁷, Tâhâ⁹⁰⁸, Fâtır⁹⁰⁹ Surelerinde yer alan “tezekkâ, yetezekkâ, yezzekka” lafızlarıyla ilgili olarak, “Bu kavramlar hemen hemen ihtidaya eşittir. Tâhâ 76. ayetteki adn cennetleri de tezekkinin bir parçası olan ahlak üstünlüğüne işaret edebilir.” yorumunu yapmıştır.⁹¹⁰

Watt'ın bu ayetlerdeki değerlendirmesi isabetlidir, ama eksik bir tespittir. Çünkü Leyl, A'la, ve Fâtır surelerinde yer alan bu kavramın aynı zamanda mali yükümlülük olan zekat anlamına da gelebileceği müfessirler tarafından tesbit edilmiştir.

⁹⁰¹ Bkz. Rûm 30/39.

⁹⁰² Erkal, *Zekât Bilgi ve Uygulama*, s. 34.

⁹⁰³ Erkal, *Zekât Bilgi ve Uygulama*, s. 47.

⁹⁰⁴ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, s. 173.

⁹⁰⁵ Leyl 92/18.

⁹⁰⁶ A'la, 87/14.

⁹⁰⁷ Abese, 80/3-7.

⁹⁰⁸ Tâhâ, 20/76.

⁹⁰⁹ Fâtır, 35/18.

⁹¹⁰ Bkz. Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, s.173.

“İlk Mekkî ayetlerin hiçbiri “tezekkâ” ile para arasında bağlantı kurmaz.”⁹¹¹ görüşünü savunan Watt, ilk dönemde nazil olduğu birçok müfessir tarafından savunulan Leyl 18. ayetinin Medine’de nazil olabileceğini söyler ki, bu yaklaşımıyla yukarıdaki iddiasını doğrulamaya çalışır. Halbuki bu sure ittifakla Mekkî’dir. Ayrıca Leyl 18. ayette “yu’ti” fiili ve “mal” lafızları geçmektedir ki, bizzat maddî infakı gerçekleştiren kişinin tezekki edebileceğine vurgu yapılmıştır. Watt’ın tespiti yerindedir ama genelleme yapması yönüyle yanılığa düşmüştür.

Watt, Tevbe 103. ayetteki “zekka” lafzını, “sadaka yoluyla arınma” şeklinde yorumlar ve yorumunu biraz daha ileriye götürerek der ki: “Buradaki ‘zekka’ muhtemel olarak sadaka vermek değil de temizlik anlamına gelen Âramca zakâtan türetilmiştir.”⁹¹²

Diğer oryantalistlerin yaptığı gibi Watt da Kur’an’da zikredilen ibadetle ilgili kavramların köklerinin İncil’de veya Tevrat’ta olduğunu söylemektedir ki bu çok daha büyük bir yanılıdır.

Watt’ın zekat konusunda farklı bir yaklaşımını daha aktarırsak, o “Zekat olarak bilinen bir hüküm başlangıçta muhtemelen verenlerin nefislerinin temizlenmesi anlamına geldiği gibi, muhtaç kişilere yardım amacı da taşıyan bir vergi türüydü. Mekke’de uygulama başladı, Medine’de muhtelemeden yoksul muhacirlerin içinde bulundukları zor şartları ve belki de devletin ihtiyaçları nedeniyle müslümanlara zorunlu kılındı. Hz. Peygamber müslüman olmak isteyen göçebeler ve diğerlerinden namaz kılmalarını ve zekatı vermelerini istiyordu,”⁹¹³ der, ancak Watt’ın bu değerlendirmesi de isabetli değildir. Özellikle Medine dönemine ait ortaya attığı gerçekler ilmi olmaktan uzaktır. Yeni bir toplum ve sistem inşa etmeyi hedefleyen Kur’an’ı bu iddiasıyla amaç olarak dar bir alana çekmek istemektedir.

Salih Tuğ, isim vermeden “Bazı yazarlar Hz. Peygamber’in zekatı Yahudilerden öğrendiğini söylerlerse de Mekke’de inen ayetlerde zekat müessesesinin temelleri atılmıştır.”⁹¹⁴ diyerek Peygamber’in zekatı illa da Ehli Kitab’dan öğrendiğini iddia eden kişilerin yanılığı içinde olduklarına dikkat çekmiştir.

⁹¹¹ Watt, *H. Muhammed Mekke’de*, s. 174.

⁹¹² Watt, *H. Muhammed Mekke’de*, s. 175.

⁹¹³ Watt, *Kur’an’a Giriş*, s. 185.

⁹¹⁴ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 26.

İ. Derveze, Leyl Suresi gibi erken dönemde inen ayetlerde de zekat kelimesinin türevlerinin yer almasından ötürü, bu kelimenin (zekat) bi'setten önce de Arap toplumunda bilindiğini savunur.⁹¹⁵ Derveze bu düşüncesini sağlam temele oturtmak için şu tespitlerini de ortaya koymaktadır. “Kur'an apaçık Arapça lisanı ile nazil olmuştur. Ondaki herşey, Arapların ve Kur'an inmeden peygamber (a.s.)'in etrafındaki halkın dili olan bu lisana/Arapça'ya uygundur. Ne var ki, bu “zekat” lafzı, fakir ve ihtiyaç sahipleri ile hayır yolları için müslümanların mallarına konulan bir farîzanın özel adı olmuştur. Her ne kadar bu kelime bu mana ile bi'setten epeyce sene sonra kullanılmış ise de biz bu isimlendirmenin, İslam davetinin ilk döneminden itibaren bilindiği görüşüdeyiz.”⁹¹⁶

Derveze, Kur'an'daki kavramların, indiği toplum tarafından bilindiğini, bu toplumun hiç anlamadığı, anlayamayacağı bir dille Kur'an'ın onlara hitap etmeyeceğini savunur ki onun bu düşüncesi doğrudur. Zira Hz. Peygamber'e ve O'nun yaşadığı Arap toplumuna inmiştir. Bu gerçeği bizzat Kur'an gözler önüne bütün açıklığı ile sermiştir. “Eğer biz onu(Kur'an'ı) yabancı bir dille okunan bir Kur'an kılsa idik, hiç şüphesiz: “Ayetler tafsilatlı olarak açıklanmalı değil miydi?” diyeceklerdi. biri yabancı, öteki Arap olur mu?”⁹¹⁷

Derveze, Mekkî orta dönemde yer alan “zekat” lafzı ile de ilgili farklı yaklaşımlarda bulunmaktadır.

Neml Suresi üçüncü ayette “Onlar ki namazı kılarlar, zekatı verirler ve ahirete de kesinkes inanırlar.” cümleleri bulunmaktadır. Öyle ki bu ayet yaklaşık olarak Mekkî dönemin ortalarında ya da buna yakın bir zaman diliminde nazil olmuştur. Ayetteki “zekatı verirler” ifadesiyle, farz kılınan zekatın yanında Kur'an'ın Mekkî ve sonra da Medenî bölümlerinin devamlı teşvik ettiği gönüllü sadakaların dışında bir mana anlaşılmaktaydı. İster bu Kur'ânî davetin gerçeklerinden olsun, isterse Mekke'de Hz. Peygamber(a.s.)'e tabi olanların çoğunu teşkil eden fakir, yoksul ve köle durumunda olan müminlere yardım nedeniyle olsun, davetin başlangıcından itibaren bu farizaya duyulan ihtiyaç şiddetlenmişti.”⁹¹⁸

⁹¹⁵ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, I, 80.

⁹¹⁶ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, I, 80.

⁹¹⁷ Fussilet 41/44; Ayrıca Bkz. Nahl, 16/103; Zümer, 39/28; Şuara 26/195; Yusuf 12/2; Şura, 42/7.

⁹¹⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, I, 81.

Derveze bu yaklaşımıyla, Mekkî ayetlerde dillendirilen “zekat”ın sadece gönüllü tasadduk, infak şeklinde anlaşılmasının doğru olmayacağını, aynı zamanda Mekkî ayetlerde yer alan zekat kavramını, nisabı, çeşidi, miktarı tayin edilen zekat anlamında yorumlamanın pek de isabetli olmayacağını ortaya koymaya çalışır. Biz de Derveze’nin bu yaklaşımının isabetli olduğu kanaatini taşıyoruz. Bazı müfessirlerin Mekkî ayetlerde yer alan zekatı, “gönüllü olarak yapılan infak” veya “nisabı, miktarı” belli olan ıstılahi anlamdaki zekat farızası olarak yorumlamaları pek de isabetli bir yaklaşım değildir. Kur’an, infak lafzını kullanmakta bunun yanında zekat ve türevlerini de kullanmaktadır. Her bir Kur’anî kavramın diğerlerinden ayrı anlamı vardır.

Mekkî ayetlerde özellikle “îtâ” fiili ile zikredilen zekat, miktarı belli edilmese de ödenmesi mecburi olan malî bir mükellefiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zira “zekat”da arınma vardır. Kişinin arınması için kendisinden, malından birşeyleri vermesi gerekir. Kur’an ihtiyaç sahiplerine verilen “aynî” veya “nakdî” mala zekat adını vermektedir. Bunun anlamı şudur: Şayet fert infak eder, harcamada bulunursa temizlenebilir. Aksi takdirde malından birşeyler veremeyen temizlenememiş, arınamamış olur.

Zekat, infakın bir açıdan amacı, aynı zamanda bir sonucudur. Kişi niçin verir? Temizlenmek, arınmak için. Malını tasadduk edip verince de hem kendini hem de malını temizlemiş olur ki bu da aynı neticeyi doğurmuş olur.

Kur’an, Mekkî orta dönemde nazil olan Neml, Lokman ve Müminun Sureleri’nde mali boyuttaki zekata özellikle vurgu yapmaktadır. Çünkü bu dönem, müslümanların muhasara altında tutulduğu, onlara karşı ambargo uygulandığı bir dönemdir. Böyle olağanüstü durum ve şartlarda müslümanların neler yapması gerektiğini de Kur’an ortaya koyduğu gerçeklerle açıklamıştır. Kur’an bu dönemde hem infakı gündemde tutmuş hem de zekatı öne çıkarmıştır. Hem gönüllü tasadduku hem de mecburi olan zekata vurgu yapmıştır.

Kur’an, her dönem böylesi durumların meydana gelebileceği gerçeğini insanlığa duyurmuştur. Sıkıntılı zamanlarda özellikle müninlerin, Kur’an’ın Mekkî ayetlerinde üzerinde durduğu infak ve zekatı iyi anlamaları gerektiğine dikkat çekmiştir. Hz. Peygamber (a.s.)’in Mekke döneminde zekatın nisabını, miktarını belirlediğine dair bize bir veri ulaşmamıştır. Medine döneminin ilk iki ila beşinci yılları arasında nisabı, cinsi ve

miktarı Hz. Peygamber (a.s.) tarafından tayin edilen zekatla, Mekkî dönemde Kur'an'ın ortaya koyduğu zekatın uygulaması birbirinden farklıdır. Mekkî orta dönem müslüman topluluğun 2 veya 3 yıl muhasara/ ambargo ile yüzyüze geldiği yıllardır. Bu acımasız ambargoya⁹¹⁹ karşı müslüman topluluk Şi'bi Ebi Talip mahallesine taşındılar. İhtiyaçlarını hep birlikte giderdiler.⁹²⁰ Böylesi bir durumda bir topluluğun yapacağı tek şey, aynî veya nakdî olan mallarını ihtiyaç sahipleriyle beraber harcamak olacaktır.

Bu dönemde nazil olan ayetlerde hem infaka vurgu yapılmış hem de zekata işaret edilmiştir. Zekat ve infak birlikte Kur'an tarafından gündeme taşınmıştır. İnfak ile zekat arasındaki ilişkiyi Kur'an daima canlı tutmuştur. Aynı zaman diliminde hem zekatı konu edinen ayetler zikredilmiş hem de infakı teşvik eden ayetler dile getirilerek zamansal irtibata vurgu yapılmıştır. İnfak da belirli bir miktar yoktur. En küçük bir malla da infak gerçekleşir. Malın tamamını vermek suretiyle de gerçekleşebilir. Mekkî dönemdeki zekatta da miktar, nisab tayin edilmediği için infak gibi değerlendirilebilir. Karşıdaki muhtaç kişinin ihtiyacı kadar bir malı vermek hem infaktır hem de zekatın ifasıdır. Bu yönüyle infak ve zekat arasında oransal bir ilişkiye dikkat çekilmiştir. Zira infak eden, malını hayır yolunda harcayan sonuçta temizlenmiş, arınmış demektir. Zekat da arınmayı, temizlenmeyi ifade etmektedir. Hz. Peygamberin Medine'de belirlediği %2,5, %5, %10'luk gibi zekat oranları Mekkî dönemde ihtiyacı karşılamayabilirdi. Ekonomik ve iktisadi yönden müslüman topluluk zayıftı, ayakları üzerinde mükemmel anlamda duracak kadar bir güce sahip değildi. Ferdi mülkiyet tam anlamıyla gerçekleşmemişti. Her an Mekkeli müşrik aristokrasi, müslümanların mallarına el koyabilirdi. Bu durumla tam anlamıyla temlik gerçekleşemezdi. Böylesi ortamlarda infak ve zekatın belirlenmemesi yoksul ve fakirlerin lehine olan bir durumdur.

Kur'an, ana ilkeleri ortaya koymaktadır. İnfak ve zekat konularında da temel esaslar ortaya koymuştur. Mekkî dönem ayetlerinde sekiz yerde zekat kavramı kullanılmış, Kur'an, orta dönem Mekkî ayetlerinden itibaren zekatı ortaya koyarak, ileriki dönemlerde mecburi bir vergi haline dönüşecek olan bu müessesenin temellerini erken dönemden itibaren atmıştır. Kur'an, önce fert ve toplumların zihnini inşa etmiş, sonra da bu zihnî inşadan sonra Medenîyetin inşasına geçmiştir. Önce bireylerin

⁹¹⁹ Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I-II, 350-351.

⁹²⁰ İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I-II, 350-351; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 113.

kafalarına, gönüllerine infak ve zekatı yerleştirmiş, sonra bunun krumsallaşmasını istemiştir.

4. Mekkî Ayetlerde Emir Siygasıyla Zekat Emrinin Olup Olmadığı

İbrahim suresinde talebin cevabı olarak zikredilen “namaz ve infak” emirlerinin geçtiği ayet müstesna⁹²¹ Mekke’de nazil olan surelerde “infak ediniz”, “zekatı veriniz” şeklinde emr-i hazır siygasıyla bir ifadenin geçtiğini göremiyoruz.

Son ayeti hariç diğer bütün ayetleri Mekkî dönemde nazil olan Müzzemmil Suresi’nin 20.ayetinde emr-i hâzır siygasıyla, “zekatı veriniz” emrinin yer aldığı görülmektedir. Böyle bir ifadenin ilk dönemde nazil olan bir surede yer alması oldukça dikkat çekicidir. Bu nedenle, bu surenin ve “zekatı veriniz” emrinin yer aldığı yirminci ayetin indiği dönemle ilgili müfessirlerin görüşlerini aktarmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz.

İbn Âşur, “Bu surenin nüzulde kaçınıcı sırada olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir ki kimileri birinci sure Alak, ikinci sure Kalem veya Müddessirdir, demiştir. Ama tercih edilen görüş Alak suresinden sonra Müddessir suresinin nazil olduğu, yani ikinci sırada Müddessir suresinin yer aldığıdır. Bir başka görüşe göre, Müzzemmil, Kalem suresinden sonra nazil olmuştur. Buna göre üçüncü sırada yer alır. Cabir b. Zeyd’in sure sıralamasına göre Müddessir, ikinci inen suredir, üçüncü nazil olan sure ise Müzzemmil’dir. Bir ihtimal daha vardır ki, Kalem suresi üçüncü nazil olan sure, Müzzemmil dördüncü sırada nazil olan suredir.”⁹²² diyerek, bu sure hakkında nüzulle ilgili farklı görüşleri serdetmiştir.

M. Esed, “Tartışmasız bu sure dördüncü sırada yer almaktadır.”⁹²³ derken, Derveze ise, nüzul sırası açısından bu sureyi üçüncü sıraya koymaktadır. Derveze bu sıralamayı ilk dokuz ayeti esas alarak yapmıştır.⁹²⁴

⁹²¹ Bkz. İbrahim 14/31. Bu ayette geçen “**yukîmû** ve **yunfikû**” kelimeleriyle ilgili dilcilerin üç farklı yaklaşımı vardır. Ebu’l-Abbâs Müberred’e göre mukadder bir emrin cevabıdır; Ebu İshak’a göre mukadder bir lâm ile meczumdur, bu durumda takdiri “**liyukîmû**” olur. Afheş’in savunduğu görüşe göre ise “kul” emrinin cevabı olarak meczumdur. Detaylı bilgi için bkz. Ebu’l-Berekât el-Enbârî, *el-Beyân fî garîbi l-râbi’l-Kur’ân*, thk. Taha Abdulhamid, el-Hey’etu’l-Mısriyye, 1390/1970, II, 59.

⁹²² İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XIV, 254.

⁹²³ Esed, *Kur’an Mesajı*, III, 1199.

⁹²⁴ Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, I, 65.

Mevdûdi de, “İniş sırası itibariyle üçüncü veya dördüncü sure olabilir. Allah rasûlünü nübüvvete hazırlamak için erken dönemde nazil olmuştur”⁹²⁵ görüşünü savunur.

Müzzemmil suresinin, Mekke’de erken dönemde nazil olduğu konusuna değindikten sonra surenin tüm ayetleri Mekke’de nazil olmuş mudur? Yoksa bazı ayetleri Medine’de mi nazil olmuştur konusunu incelemeye çalışacağız.

İbn Atiyye, “Müfessirlerin çoğunluğu, bu surenin on dokuz ayetinin Mekke, yirminci ayetinin Medenî olduğunu, Mehdevi ve bir grup müfessirin ise surenin tamamının Mekke döneminde nazil olduğunu”⁹²⁶ bize aktarmaktadır.

İbnü’l-Cevzi ise, “Müfessirlerin çoğunluğuna göre bu surenin tamamı Mekke’de nazil oldu”⁹²⁷ demektedir.

Râzi, surenin başında, “Bu sure, yirmi ayettir ve Mekke’de nazil olmuştur”⁹²⁸ der ama, “yirminci ayetteki “zekatı veriniz” cümlesindeki zekatı, farz olan zekattır şeklinde yorumlayanlar, bu ayetin Medine’de nazil olduğuna kail olanlardır” diyerek bu ayetin Medine’de nazil olduğu fikrine katılmadığını ima eder.⁹²⁹ Beydâvi, Nesefî’ye göre surenin tamamı Mekke’de inmiştir.⁹³⁰

Hasan el-Basri, İkrime, Ata b. Ebi Rabah, Cabir b. Zeyd’e göre surenin tamamı Mekke’dir. İbn Abbas, Katade’ye göre onuncu ve on birinci ayetler Medenî, diğer ayetlerin tamamı Mekke’de nazil olmuştur.⁹³¹

Kurtubî, müfessir Sa’lebi’nin yirminci ayet Medenîdir⁹³² dediğini bize nakletmektedir.

Taberî surenin başında, sure ile ilgili Mekke döneminde veya Medine döneminde indiğine dair bir kanaat belirtmez ama ikinci, üçüncü ve dördüncü ayetin tefsirini yaparken, Medine’de indiğine kail olunan yirminci ayet ve onun indiği zaman dilimine dair geniş bilgiler vermektedir. Şimdi bu bilgilerin yer aldığı rivayetleri inceleyelim.

⁹²⁵ Mevdûdi, *Tefhimü’l-Kur’ân*, VI, 495.

⁹²⁶ İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XVI, 144.

⁹²⁷ İbnü’l-Cevzi, *Zâdü’l-mesîr*, VIII, 387.

⁹²⁸ Râzi, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXX, 171.

⁹²⁹ Râzi, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXX, 187.

⁹³⁰ Beydâvi, *Envâru’t-tenzîl*, VI, 381; Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, VI, 381.

⁹³¹ Kurtubî, *el-Câmi*, XIX, 31

⁹³² Kurtubî, *el-Câmi*, XIX, 31

İbn Abbas der ki: “Allah Teala Müzzemmil ilk dört ayetinde peygambere hitaben: *“Ey örtüsüne bürünen! Geceleyin kalk, namaz kıl, o gecenin az bir kısmında uyu. Gecenin yarısında kalk, (yarısında uyu) yahut yarısından biraz eksilt (yani yarısının yarısı kadar, dörtte biri kadar kalk). Veya bunu arttır. (Yani gecenin dörtte birinden fazla bir zaman dilimi kalk, namaz kıl) ve ağır ağır Kur’an oku.”*⁹³³ buyurunca Hz. Peygamber (a.s.) ve O’nun yanında bulunan müminler, gecenin çoğunda uyumadılar, kalktılar, bu kalkma işi ağır geldi. Sonra da Allah Teala onların yükünü hafifletti ve şu ayetleri inzal buyurdu.⁹³⁴ *“Allah içinizden bir kısmının hasta, diğer bir kısmının da yeryüzünde dolaşıp Allah’ın lütfundan (nasip) arayacağını ve bir diğer grubun da Allah yolunda savaşıacağını bilmektedir. Öyleyse Kur’an’dan kolayınıza geldiği kadarını okuyunuz.”*⁹³⁵

İbn Abbas’ın bu rivayetinde, yirminci ayetin ne zaman nazil olduğu açıklanmamıştır.

Taberî, Said b. Cübeyr kanalıyla bir rivayet aktarır ki, bu rivayete göre, Peygamber (a.s.) ve O’na inanan müminler tam on yıl gece kıyamını îfa ettiler. Onuncu yılın sonunda yirminci ayetin *“namazı kılınız ve zekatı veriniz”* bölümüne kadar olan kısmı nazil oldu.⁹³⁶ Ama bu sürenin çok uzun ve buna Tâhâmmülün güç olduğu gayet açıktır. Gece kıyamının bu kadar uzun olmayıp daha az bir zaman diliminde gerçekleştiğini yine Taberî bize nakletmektedir:

“Katade, Hasan el-Basri, Ebu Abdurrahman’ın rivayetine göre gece kalkma mecburiyeti bir yıl ve ya iki yıl sürmüştür.”⁹³⁷

İbn Abbas’tan bize ulaşan diğer bir rivayete göre gece kıyamı bir yıl sürmüştür.⁹³⁸

Müslim’in Sa’d b. Hişam b. Âmir kanalıyla rivayet ettiği hadiste, Hz. Aişe (r.a.)’ye hitaben Hişam:

—Ey müminlerin annesi! Bana Rasûlullah (a.s.)’ın ahlakını anlat dedi. Aişe:

—Sen Kur’an okuyorsun değil mi?

—Evet okuyorum.

⁹³³ Müzzemmil 73/1-4; Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili* VII, 5425.

⁹³⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 279.

⁹³⁵ Müzzemmil 73/20.

⁹³⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 279–280.

⁹³⁷ Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 280.

⁹³⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 280

—İşte Rasûlullah (a.s.)’ın ahlakı Kur’an idi. Bunun üzerine ben kalkmaya davrandım. Ve (bundan sonra) ölünceye kadar kimseye bir şey sormamaya niyet ettim. Sonra aklıma geldi de:

—Bana Rasûlullah’ın gece namazını anlat, dedim. Aişe (r.a.):

—Sen Müzzemmil suresini okuyorsun değil mi? dedi.

—Evet, okuyorum dedim. Aişe:

—İşte Allah Azze ve Celle bu surenin başında gece namazını farz kıldı. Hz. Peygamber ve ashâbı bir yıl gece namazına kalktılar. Allah bu surenin sonunu on iki ay semada tuttu. Nihayet bu surenin sonunda tahfif hükmü inzal olundu da artık gece namazı farz bir ibadetten nafilâye dönüştü.⁹³⁹

Müslim’in bu rivayetinden, surenin ilk bölümünü teşkil eden ayetlerle son bölümünü teşkil eden ayetlerin iniş süreci bir yıl gibi bir zaman diliminde gerçekleştiğini anlamaktayız.

Ebu Hayyan: “Cumhur’a göre 20. ayet Medenîdir”⁹⁴⁰ demektedir. Elmalılı: “Ebu Hayyan böyle demiş ise de öyle de görülmüyor”⁹⁴¹ diyerek Cumhur’un kanaatinin böyle olmadığına işaret eder ve der ki: “Müzzemmil yirminci ayetin Medine’de nazil olduğunu söyleyen müfessirlerin gerekçesi bu ayetteki zekat emridir.”⁹⁴²

Elmalılı, kendi kanaatini ise şu cümlelerle ortaya koymaktadır. “Bizim kanaatimizce bu ayetin Medenî olduğunu andıran bir karine vardır ki, o da ayetteki وَأُخْرُونَ يقاتلون في سبيل الله “*Diğer bir takımları da Allah yolunda savaşıacaklar*” cümlesidir. Çünkü bunda kıtâle izin manası vardır. Halbuki buradan başka Mekke’de bir ayette sarahaten kıtalden bahsedilmesi, bu ayetin Medenî olmasını açıkça ortaya koymaktadır. Bu mülâhazalardan sonra şu kanaat hasıl oluyor ki, bu yirminci ayetin hepsi değilse bile en azından bir iki cümlesi Medenî olmayı gerektirmektedir.”⁹⁴³

Surenin nüzulü ile ilgili farklı rivayetleri aktarmamızın sebebi, bu surenin son ayetinde yer alan emir kipindeki “zekatı veriniz ve karz-ı hasende bulununuz/Allah’a

⁹³⁹ Müslim, “Salatü’l-Misafirin”, 18 (hadis no: 746).

⁹⁴⁰ Ebu Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, X, 311.

⁹⁴¹ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili* VIII, 5438.

⁹⁴² Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili* VIII, 5438.

⁹⁴³ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili* VIII, 5438–5439.

güzel bir borç veriniz” cümleleridir. Bu sure dışında Mekkî surelerin hiçbirinde zekatın bu siyga ile zikredildiği görülmemektedir.

Bu nedenle müfessirler, Müzzemmil suresi son ayetin indiği dönemle ilgili çok farklı yorumlarda bulunmuşlardır.

İbn Kesir, son ayetteki “*zekatı veriniz*” cümlesini şöyle yorumlamaktadır. “Buradaki zekat, farz olan zekatı eda ediniz demektir. Bu, zekatın farz kılındığı dönem Mekke dönemi idi. Fakat zekatın nisabı, miktarı, hangi mallardan ne kadar verileceği Medine döneminde gerçekleşti” diyen kimselerin görüşüne delil teşkil eder.”⁹⁴⁴ İbn Kesir, bu yaklaşımı sergileyen kişileri desteklediğini açıkça söylememekle birlikte, bu görüşe katıldığını ima etmektedir.⁹⁴⁵

Ahkamü’l-Kur’an müellifi M. Ali es-Sâyis, Müzzemmil yirminci ayetteki “*zekatı veriniz*” emir cümlesini fitır sadakası olarak yorumlayanlara iki yönden karşı çıkmaktadır.

Fıtır sadakası hicretten sonradır.

Tercih olunan görüşe göre zekat Mekke’de farz kılınmış, nisabı, miktarı Medine’de kesinleşmiştir. İslam’ın ilk dönemlerinde Mekke’deki zekat, fakirlere mallardan bir şeyler vermek şeklinde idi ve miktarı, oranı belirlenmemişti. Bu da bize gösteriyor ki, zekat Mekke’de Kur’an tarafından emredilmiştir. Mü’minun suresinin dördüncü ayeti de buna işaret etmektedir.”⁹⁴⁶

Es-Sâyis yorumunun devamında:

“Surenin ilk bölümü ile son ayetinin arasındaki nüzul süreci bir yıldır. Yirminci ayetteki zekat vacip olan zekat, namaz da İslam’ın ilk günlerinde sabah-akşam ikişer rekat kılınan namazdır. Son ayetteki zekat, bi’setin beşinci yılına tekabül eder ki, Mekke’de zekatın farz kılındığı yıldır. Böylece söz yerini bulmuş olur ve bu ayette işkâl de müşkil de yoktur”⁹⁴⁷ demektedir.

⁹⁴⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, IV, 468.

⁹⁴⁵ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, IV, 468.

⁹⁴⁶ es-Sâyis, *Tefsîru âyâtî’l-ahkâm*, IV, 207.

⁹⁴⁷ es-Sâyis, *Tefsîru âyâtî’l-ahkâm*, IV, 207.

İlk dönemin tefsir otoritelerinden olan Taberî de “namazı kılınız, zekatı veriniz” cümlesini, “farz olan namazınızı kılınız, farz olan zekatınızı veriniz” şeklinde tefsir etmiştir.⁹⁴⁸

İbn Atiyye, Tabersi, Kurtubî, Beydâvi, Neseî, Elmalılı, Mevdûdi gibi müfessirler de Müzzemmil yirminci ayetteki “zekatı veriniz” cümlesini farz olan zekat olarak tefsir etmişlerdir.⁹⁴⁹

Zemahşerî ve Râzi, Müzzemmil yirminci ayetteki “zekatı veriniz” cümlesini hem “zekat” hem de “fıtır sadakası” olarak yorumlamayı uygun görürler. Buna ilaveten şu izaha da yer vermektedirler. “Bu ayetteki zekatı, farz olan zekat anlamında tefsir edenler, bu ayetin Medine döneminde nazil olduğuna kail olanlardır.”⁹⁵⁰ Zemahşerî ve Râzi her iki yoruma da kapı aralamışlardır. Onlara göre ayetteki zekatı, hem zekat anlamında hem de sadaka-ı fıtır anlamında tefsir etmek daha uygun bir yaklaşım olarak kendini göstermektedir.

Derveze’nin bu ayetle ilgili yaklaşımı ise şöyledir: “Alimlerin çoğunluğuna göre bu ayet Medine’de nazil olmuştur. Bizim esas aldığımız mushafta da bu ayet Medine’de nazil olmuştur kaydı vardır. Bu ayette, Allah yolunda savaşın zikredilmesi, karz-ı hasenin Medenî ayetlerde bulunması, bu ayetin nazımının surenin diğer ayetlerinin nazmına uymaması, Medenî ayetlerin dışında görülmesi pek nadir olacak şekilde ayetin uzun olması gibi özellikler sebebiyle âdeta ayet, Medenî ayetlerin karakteristiğini taşımaktadır. Bununla birlikte bu ayetin konusu ile surenin ilk ayetlerinin konusu arasında sıkı bir ilişki de vardır. Gece kıyâmı, ayetler arasındaki ortak bir konudur. Surenin ilk ayetlerinde gece ibadetinin bu son ayetle hafifletilmesi gündeme gelmiştir. Burada, Kur’an’ın toplanması ve özellikle Medine’de inmiş olan ayetlerin Mekkî surelerin içine konulması ile ilgili bir örnek de vardır. Biz bu işlemin Hz. Peygamber(a.s.)’in emri ile O’nun sağlığında iken gerçekleştiğine inanmaktayız.”⁹⁵¹

⁹⁴⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 295.

⁹⁴⁹ Bkz. İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XVI, 153; Tabersî, *Mecmau’l-beyân*, X, 565; Kurtubî, *el-Câmi’*, XIX, 55; Beydâvi, *Envâru’t-tenzîl*, VI, 392; Neseî, *Medârikü’t-tenzîl*, VI, 392; Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili* VIII, 5445; Mevdûdi, *Tefhimü’l-Kur’ân*, VI, 505.

⁹⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 249; Râzi, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXX, 187.

⁹⁵¹ Bkz. Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, I, 79.

Mevdûdi ve Habenneke de Müzzemmil suresinin ilk ayetleri ile sonuncu ayetinin nüzul dönemine ait farklı rivayetlere yer verdikten sonra Said b. Cübeyr'den gelen rivayeti esas alır ve “bize göre de doğru olan görüş budur”⁹⁵² demektedirler.

Said b. Cübeyr'den gelen rivayete göre surenin ilk bölümü ile son ayetin arasındaki nüzul aralığı 10 yıldır.⁹⁵³

Mevdûdi bu görüşünü şu tespitleriyle desteklemektedir. “Bu surenin ilk bölümü, bi'setten en fazla dört yıl kadar sonra nazil olmuştur. İkinci bölüm olan son ayetin ise Medine'de nazil olduğu –çünkü o zaman kafirlere karşı izin verilmiş ve zekat farz kılınmıştı- anlaşılmaktadır. O halde bu iki bölüm arasında en azından 10 yıllık bir zaman aralığı bulunmaktadır.”⁹⁵⁴

Müfessirlerin çoğunun kanaati, Müzzemmil suresinin ilk bölümünün Mekkî, sonuncu ayetin ise Medenî olduğu yönündedir. Sayıları azımsanamayan müfessirlerden bir grubun da surenin tamamının Mekkî olduğu yönünde görüş beyan ettiklerini burada zikrederim.

Müslim'in rivayet ettiği Sa'd b. Hişam b. Amir kanalıyla gelen rivayetin de sahih bir rivayet olduğunu göz önünde tutarsak surenin sonu ile baş tarafının nüzul müddeti on iki aydır yani bir yıldır. Birbirine zıt olan iki rivayet vardır ki –birincisi Müzzemmil suresinin son bölümü on yıl sonra nazil olmuştur ve Medenîdir. İkinci yaklaşım ise surenin son ayetinin de Mekke'de nazil olduğudur- biz bu rivayetlere yukarda bütün tarikleriyle değindik. Bizim üzerinde durduğumuz asıl konu, Mekkî bir sure olan Müzzemmil suresinde emir kipiyle yer alan “*zekatı veriniz, Allah'a güzel bir borç veriniz*” cümleleridir. Bu hitapla zekatın ve karz-ı hasen'in yer aldığı hiçbir Mekkî ayet yoktur. Namazla birlikte zekatın emir kipinde yer aldığı ayetler, Medine döneminin ilk yılında nazil olan Bakara 43 ve 110. ayetlerde yer almaktadır.

“Karz-ı hasen” tabirinin de yine Medine döneminin ilk yıllarında nazil olan Bakara suresi 245. ayetinde yer aldığı görülmektedir.

⁹⁵² Mevdûdi, *Tefhimü'l-Kur'an*, VI, 503-504. Ayrıca bkz. Habenneke, *Meâricü't-tefekkür*, I, 151-152.

⁹⁵³ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 279-280; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, XVI, 145; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 466.

⁹⁵⁴ Bkz. Mevdûdi, *Tefhimü'l-Kur'an*, VI, 504.

Nüzulle ilgili farklı rivayetleri zikreden müfessirlerin çoğu, Müzemmil yirminci ayetteki “zekatı veriniz” cümlesini, yapısından kaynaklanan sebeple hep farz olan zekat olarak yorumlamayı daha uygun görmüşlerdir. Bu ayetteki “zekat emrini” Mekke dönemine ait bir uygulama olarak yorumlayıp bunun da gerekçelerini sıralayıp görüşünde direnen kişi olarak da es-Sayis’i görmekteyiz. İbn Kesir buna yakın bir görüş serdeder ama, bu görüşünde ısrarlı davranmamaktadır.

Mevdûdi ve Derveze’nin yaklaşımları, “Kur’an’daki teşriin gelişim sürecine ve ahkâmın şartların değişimi ile değişmesine dair önemli ipuçları vermektedir.”⁹⁵⁵ Ama Mevdûdi’nin Said b. Cübeyr rivayetini esas alıp görüşünü buna göre temellendirmesi pek isabetli değildir. Zira gece ibadetinin mecburi bir eylem olarak on yıl devam etmesi, hem bu konudaki diğer rivayetlere ters düşmesi, hem de Kur’an’ın hükümleri/uygulamaları benimsetmesindeki “tedricilik” ilkesine aykırıdır. On yıl gibi bir süre, inananlar topluluğunun geceleyin kalkması, gerçekleşmesi oldukça zor olan bir uygulamadır ki, biz bu gece kıyamının bir yıl veya iki yıl olduğu⁹⁵⁶ yönündeki rivayetlerin daha doğru olacağı görüşündeyiz.

Elmalılı’nın belirttiği gibi, “Bütün bu mülahazalardan sonra şu kanaat hasıl oluyor ki, bu ayetin –Müzemmil yirminci ayet- hepsi değilse bile en azından bir iki cümlesi Medenî olmak gerektir.”⁹⁵⁷

Mütekaddimîn ve müteahhirîn müfessirlerinin yaklaşımlarından şu sonucu çıkarıyoruz. Müzzemmil yirminci ayetinin üçte iki nisbetinde olan bölümü Mekke’de nazil olmuştur. Ama “*Namazı kılınız ve zekatı veriniz ve Allah yolunda güzel borç takdim ediniz*” cümlelerinden ayetin sonuna kadar olan bölümü, Medine döneminde nazil olmuştur. Bu kanaatimizi Taberî’nin, İbn Abbas kanalıyla aktardığı rivayet de desteklemektedir. Buna göre:

“Allah Teala Müzemmil ayetleriyle Peygamber’e ve O’na inanan müminlere geceleyin kalkıp Kur’an okumalarını ve namaz kılmalarını emretti. Bu emir, müminlere zor geldi de Allah onların yükünü hafifletti ve onlara acıdı. Ve surenin son ayetinin

⁹⁵⁵ Bkz. Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, I, 79-80.

⁹⁵⁶ Bkz. Müslim, “Salatü’l-Misafirin”, 18; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 280.

⁹⁵⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5439

“*Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyunuz*” cümlesine kadar olan bölümünü inzal buyurdu.”⁹⁵⁸

“*Namazı dosdoğru kılınız, zekatı veriniz ve karz-ı hasende bulununuz.Allah’a güzel bir borç veriniz.*” şeklindeki emir dizisiyle zikredilen Müzzemmil 20.ayetin bu bölümü bize, Medine’de indiği izlenimini vermektedir. Mekkî ilk dönemde nazil olduğu müfessirler tarafından beyan edilen bu sürede farz bir vecibe olarak zekatın emredilmesi Kuran’ın teşri ilkesine uygun düşmemektedir. Mekkî orta dönemde zekat kavramını daha fazla öne çıkaran Kuran, bu dönemde de emir kipiyle zekatı, müminlere mecbur etmemiştir. Ama bu lafza daha fazla vurgu yaparak zekatı canlı tutmuştur.

Son Mekkî dönem ayetlerinde ise, “yakın akrabanın, miskin ve yolcunun hakkını ver.”⁹⁵⁹ şeklinde emir siyğasıyla ayetlerin bulunması ileride “mecburi” niteliğini alacak bir vergi olan zekatın bu dönemde müminlerin zihinlerine yerleştirildiğini göstermektedir. Müminlerin gönüllerine yerleşen bu zekat emrinin, Medine döneminde açık ifadelerle “namaz kılınız ve zekat veriniz.”⁹⁶⁰ şeklinde yer aldığını görmekteyiz. Bu ayetteki zekat emri, namaz ve karz-ı hasenle birlikte yer almıştır. “Karz-ı hasen” tabirinin yer aldığı hiçbir Mekkî ayet yoktur. Bu da bizi, Müzzemmil 20.ayetin bu bölümünün Medine’de nazil olduğu yönündeki yorumların daha isabetli olduğuna götürmektedir.

Şimdi de Mekkî Orta Dönemin sonlarında Son Dönemin başlarında nazil olan infakla ilgili ayetlerde ihsan kavramının ne düzlemde ele alındığını incelemeye çalışalım. Zira infakın ihsanla beraber verilmesi, verme olgusunu salt verme anlamından çıkarıp, onu daha samimi ve içtenlikle yapılan bir eylem düzeyine ulaştırmaktadır.

J. İhsan-Infak İlişkisi

Kavramın geçtiği ayetlerin çoğunluğu Mekkî orta dönemde nazil olduğu için ihsan kavramını bu bölümde işlemeye çalışacağız. İhsan ve muhsin kalıbında Mekkî dönemde nazil olan ayetlerin sayısı yetmişe yakındır. Biz bunlar içerisinde infak ve zekatla ilişkili olan bazı ayetlerin üzerinde duracağız. Bu kavramın yer aldığı ayetler ve bu lafzın infakla ilişkisi konusuna değinmeden önce, bu kavramın lügavi tahlili üzerinde duralım.

⁹⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 279.

⁹⁵⁹ İsra 17/26; Rum 30/38.

⁹⁶⁰ Bakara 2/110; Nur 24/56.

İhsan kavramı ح س ن maddesinden türetilmiştir. Sülasi olarak, güzel, hoş, latif, istenilen durumda olmak gibi anlamları içerir. Çirkinliğin zıddıdır. Mastarı حُسْن şeklinde gelir. Bunun çoğulu da gayr-i kıyasî olarak مُحَاسِن şeklinde gelir.⁹⁶¹ İf'al kalıbından احسان kelimesi her türlü hayır ve iyilik anlamlarına gelir.⁹⁶² Bir adamın temiz ve yüksek bir kum tepeciğine oturması احسن الرجل cümlesiyle anlatılır. Gençliğin en taze döneminde olan delikanlı da حسن ve حسين kelimeleriyle nitelenir.⁹⁶³ Tef'il kalıbında حَسَّن bir işi daha iyi yapma, süsleme; berberin bir kişinin başını tıraş edip onun tıraşını güzel yapması da حَسَّن الحلاق راسه cümlesi ile ifade edilir.⁹⁶⁴

Bir şeyin güzel yapılmasını adet edinip onu ahlak haline getiren kişinin bu eylemi حَسَّن fiili ile anlatılır. Ezherî (ö. 370), En'am suresinin 154. ayetindeki ثُمَّ اتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ ifadesini buna delil olarak gösterir. Yine Ezherî, iyiliği sürekli yapan kişiye أَحْسَنَ ya هذا! فانك محسان şeklinde hitap edildiğini belirtmektedir.⁹⁶⁵

Bir kişinin cömertliğinden övgüyle bahsetme bağlamında اِنِ لِحَاسِنِ بَكِ النَّاسِ cümlesi zikredilir.⁹⁶⁶

احسان kelimesi اِنْعَام lafzından daha umumidir. İhsan adaletin üzerine bir ilavedir. Bu sebepten dolayı adaleti gözetmek vacip, ihsanı gözetmek ise mendup ve müstehaptır.⁹⁶⁷

Her türlü genişlik ferahlık, bolluk, servet, zafer, galibiyet حسنة kavramıyla anlatılır.⁹⁶⁸

⁹⁶¹ İbn Manzur, *Lisanü'l-arap*, XIII, 114; Ebubekir er-Razi, *Muhtaru's-Sihah*, s. 136.

⁹⁶² Yahya b. Sellam, *et-Tesarif*, 129, 146.

⁹⁶³ Ezherî, *Tehzibü'l-lüğa*, IV, 316; İbn Manzur, *Lisanü'l-arap*, XIII, 118.

⁹⁶⁴ Zemahşerî, *Esasü'l-belağa*, s. 126.

⁹⁶⁵ Ezherî, *Tehzibü'l-lüğa*, IV, 315.

⁹⁶⁶ Zemahşerî, *Esasü'l-belağa*, s. 126-127.

⁹⁶⁷ Isfahânî, *el-Müfredat*, s. 119.

⁹⁶⁸ Isfahânî, *el-Müfredat*, s. 118.

Ezherî, احسان lafzının istikamet ve izlenen yol anlamına geldiğini söyler. Buna delil olarak Tevbe suresi 100. ayetini delil göstermektedir.⁹⁶⁹

Lügavi tahlili üzerinde durduğumuz ihsan kavramının, Mekkî dönemde nazil olan bazı ayetlerde hangi anlam örgüsü içinde zikredildiğini işlemeye çalışalım.

Nahl suresi 90. ayette ihsan, Allah'ın emrettiği üç ana eylemden birisini teşkil etmektedir. Ayet meâlen şöyledir: “*Şüphesiz ki Allah, adaleti, ihsanı, yakın akrabalara (muhtaç oldukları şeyi) vermeyi emreder.*”

Ayette zikredilen ihsanı, İbn Abbas, farzları eda etmek, imanda ihlaslı olmak olarak tefsir etmektedir. İbn Atiyye de İbn Abbas'ın yorumuna yakın bir şekilde ihsan lafzına bir yorum getirir. Ama ihsan lafzı için “farzları mükemmel olarak yerli yerince yapmaktır” şeklinde bir ilavede bulunur.⁹⁷⁰

Hiz. Ali (r.anh) ise ihsan lafzını, lütufta bulunmak ve erdemlice davranmaktır⁹⁷¹ şeklinde tefsir eder. İbn Âşur da “yapılması gereken şeylerin üzerinde yapılan her ilave ihsandır”⁹⁷² diyerek farz, vacip olan emirlerin ifasından sonraki nafîle olarak yapılan her türlü eylemi ihsan kavramının içinde değerlendirmektedir.

Ebu Zehra, Nahl 90. ayette yer alan ihsan lafzına farklı bir açılım getirir ve der ki: “Ayette adalet emrinden sonra ihsan emrinin gelmesi, her türlü durumda, her zaman dilimi içerisinde kendisine uyulması emredilen ferdî ve vacip olan bir emre işaret eder. Bu ferdî emirle gönüller hoş olur, muhabbet ve sevgi onunla (ihsanla) oluşur. Sonuç olarak toplumda ülfet, merhamet ve kardeşlik meydana gelir.”⁹⁷³ Ebu Zehra bu yorumuyla ihsan kavramına daha kuşatıcı bir anlam yüklemekte ve bunun bir görev olarak algılanması gerektiğine dikkat çekmektedir.

Izutsu'nun ihsan kavramıyla ilgili; “En güzel anlamıyla iyilik yapmak demektir. Fakat aslî Kur'an kullanımında başlıca iki özel iyilik sıfatına tatbik olunur: 1- Allah'a karşı hürmet ve bundan neş'et eden bütün ameller, 2- Hızını hilim ruhundan alan

⁹⁶⁹ Ezherî, *Tehzibü'l-lüğa*, IV, 316; ayrıca bkz. Tevbe 9/100

⁹⁷⁰ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-veciz*, X, 223; Razi, *Mefatihü'l-gayb*, XX, 101.

⁹⁷¹ Kurtubi, *el-Cami li-ahkami'l-Kur'an*, X, 148.

⁹⁷² İbn Âşur, *Tefsiru't-tahrir*, XIV, 255.

⁹⁷³ Bkz. Ebu Zehra, *Zehratü't-tefasir*, VIII, 4251.

fiiller”⁹⁷⁴ şeklindeki yorumu Nahl 90. ayetteki ihsan kavramı etrafında yapılan yorumlara paralellik arz etmektedir.

Kur'an, yerlerin ve göklerin, arşın, ölümün ve hayatın yaratılma sebebinin bir imtihan olduğunu, bu imtihanın eksenini de ihsanla yapılacak bir amelin oluşturduğunu beyan etmektedir.

Hud suresi 7. ayette: “*Hanginiz daha güzel iş yapacak diye, henüz O’nun arşı su üzerindeyken gökleri ve yeri altı günde yaratan O’dur.*” cümleleri yer almaktadır. Bununla birlikte “*Halbuki biz insanlardan kimin daha güzel iş yapacağını sınavalım diye yeryüzünü üzerindekiyle çekici kıldık.*”⁹⁷⁵ ayeti ve “*O, ölümü ve hayatı, hanginizin daha güzel amelde bulunacağını denemek üzere yaratandır.*”⁹⁷⁶ ayetinde de ihsan mertebesinde yapılacak bir amele dikkat çekilmektedir.

Zemahşerî, Mülk 2. ayetteki *ايكم احسن عملاً* ifadesini, “Kişinin en ihlaslı ve doğru amelini bilelim diye. Zira amel halis olur, ama doğru olmazsa makbul bir amel olmaz. Bununla birlikte kişinin ameli doğru olur, ama ihlaslı olmazsa yine Allah katında kabul edilmez. Doğrunun ölçüsü o işin sünnete uygun olmasıdır.”⁹⁷⁷ şeklinde tefsir ederek ihsanla yapılan amelin niteliklerine vurgu yapmıştır.

Reşid Rıza da Hud 7. ayetteki *ايكم احسن عملاً* cümlesini, “Yaptığı işi en güzel şekilde yapanın; o ameli, hem kendisine hem de insanlara faydalı olacak şekilde yapanın kim olduğunu ortaya çıkarmak için”⁹⁷⁸ şeklinde yorumlayarak ‘ahsen amel’in/en güzel amelin ferdin kendisinde sınırlı kalmayıp, toplumdaki diğer insanları da içine aldığına, cemiyet fertlerinin yararına olan eylemleri de kapsadığına işaret etmekte ve bununla birlikte infakın gerçekleştirileceğine de vurgu yapmaktadır.

Kehf 7. ayetindeki ‘ahsen amel’ ifadesini İbn Atıyye şöyle yorumlamaktadır: “Babam; ‘güzel amel’, malı imanla birlikte hak olan yerden almak, hak olan yere harcamak, farzları eda etmek haramlardan kaçınmak nafîle olan ibadetleri çokça

⁹⁷⁴ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 294-295.

⁹⁷⁵ Kehf 18/7.

⁹⁷⁶ Mülk 67/7.

⁹⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, VI, 170.

⁹⁷⁸ Reşid Rıza, *Tefsiru'l-menar*, XII, 17.

yapmaktır.’ derdi.”⁹⁷⁹ İbn Atıyye’nin babasından aktardığı bu yorumdan da anlaşıldığı gibi ayette geçen ‘ahsen amel’ lafzı infakı yansıtmaktadır.

İhsan kökünden türeyen muhsin kavramının yer aldığı Zâriyat 15-16. ayetlerde müttaki lafzı ile muhsin kavramı arasında sıkı bir ilişki görülmektedir:

“Oysa Allah’a karşı gelmekten sakınanlar (müttekiler) cennetlerde ve pınar başlarında olacaklardır. Rablerinin onlara verdiği ödülleri alacaklar; çünkü bundan önce görevlerini en güzel şekilde yerine getiren muhsinlerdi onlar.”

Bu ayetlere göre mütteki olmak muhsin olmayı gerektirmektedir. Zariyat 51/17-19 ayetlerinde muhsinlerin sıfatları şöyle açıklanmaktadır:

“Onlar gecenin çok az bir kısmında uyurlardı. Seherlerde (Rablerinden) bağışlanma dilerlerdi. İhtiyaçlarını bildirenler ve bildiremeyecek kadar afif olan yoksullar için kendi mallarında belli bir hak tanırlardı.”

İbn Abbas, ‘muhsinîn’ kavramını, “Onlar kendilerine farz olan hükümler yüklenmeden önce de amellerini ihsan ile yaparlardı”⁹⁸⁰ şeklinde tefsir etmiştir.

Sa’di, buradaki ihsanı infakla ilişkilendirir ve infakın mali yönüyle birlikte diğer yönlerine de temas ederek, der ki: “Buradaki ihsan, Allah’ın kullarına faydalı işleri cömertçe yapmak demek olan ihsan, malla, ilimle, makamla, nasihatla/emr-i bi’l-maruf nehy-i ani’l-münker cinsinden ne varsa onu yapmaktır. Hatta ihsanın içine sözlü olarak yapılan fiiller, iyilikler, yumuşak sözlü olmak, her çeşit hayvana iyi davranmak da girer.”⁹⁸¹

Bu ayetteki ihsan, Hamdi Akseki’nin dediği gibi, başkalarına malından hisse ayırmayı, fiil, hareket ve nasihatlarımızla başkalarının vicdanını aydınlatmayı ve onu kuvvetlendirmeyi emreder.⁹⁸²

Kur’an, burada ihsan sözcüğü ile yoksullara yapılan infakı öne çıkarmıştır. Allah, muhsinleri nitelerken önce ferdi plandaki kulluğa, ikinci özellik olarak muhsinlerin sosyal tesanüdü/yardımlaşmayı gerçekleştirdiklerine vurgu yapmaktadır.

Eyleme yönelik ihsanın örneklerini Lokman 31/1-4. ayetlerde görmekteyiz:

⁹⁷⁹ İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-veciz*, X, 366.

⁹⁸⁰ Kurtubi, *el-Cami li-ahkami’l-Kur’an*, XVII, 34.

⁹⁸¹ Sadi, Abdurrahman b. Nasır, *Tefsiru’s-Sa’di*, IV, 1708.

⁹⁸² Akseki, Ahmed Hamdi, *İslam Ahlakı*, s. 336.

“Elif Lam Mim. İşte bunlar, hikmet dolu kitabın ayetleridir. Görevlerini en iyi şekilde yapanlar (muhsinler) için doğru yolu gösteren bir kılavuz, bir rahmettir. Onlar ki, namazı gereği gibi kılarlar, zekatı verirler, ahirete kesin iman ederler.”

Taberi, üçüncü ayetteki “muhsinîn” kavramını; “Allah’ın Kur’an’da indirdiklerini ihsan ölçüsünde yapanlar, Allah’ın emirlerini en güzel şekilde yapanlar ve nehiylerinden en güzel şekilde kaçınanlar için bu Kur’an hidayet ve rahmettir.”⁹⁸³ şeklinde tevیل etmiştir.

Lokman suresinin üçüncü ayeti الذین sılası ile dördüncü ayete bağlanmıştır. Muhsinlerin sıfatı olarak gelen bu ayette onların namazlarını gereği gibi kıldıkları, zekatlarını verdikleri ve ahirete yakinen iman ettikleri ifade edilmektedir. Nüzule göre 57. sırada yer alan ve orta Mekkî dönemde nazil olan Lokman suresinde⁹⁸⁴ ihsan ve zekat birlikte zikredilmiştir. Zekatın temellerinin Mekkî orta dönemde atıldığına Mekke’de zekat gerçeği başlığı altında değinmiştik. Buradaki zekatı, Taberi “Allah’ın kendilerine farz kıldığı zekatı verenler”⁹⁸⁵ şeklinde yorumlamaktadır. Taberi farz olan zekatla, nisabı, miktarı açıklanmayan mücmel manadaki zekatı kastetmiş olabilir. Zira zekatın nisabı Medine’de belirlenmiştir.

Nitekim İbn Âşur “Buradaki zekat, müslümanların gayretlerine bırakılmış, vakti ve miktarı belirtilmeyen zekattır”⁹⁸⁶ demektedir.

Elmalılı, buradaki للمحسنين kavramıyla ilgili olarak, “el-Bakara’nın evvelinde هدى ورحمة للمحسنين buyurulmuştu. Burada ise هدى ورحمة للمحسنين buyuruluyor. Nisaburi tefsirinde der ki: Burada muhsinin denildiği için bir de rahmet kelimesi ziyade edilmiştir. Çünkü ihsan mertebesi takvanın fevkindedir.”⁹⁸⁷ demektedir.

Bu surede açıkça görülüyor ki, ihsan ile mecburi infak olan zekat arasında birebir ilişki vardır. Zira muhsinler zekatı vermekle nitelenmişlerdir. Zekat eylemi de ictimai bir görevdir. İnsanların haklarına tecavüz etmemek, adaletin kapsamına girer. Fakat bu

⁹⁸³ Taberi, *Camiu’l-beyan*, X, 201.

⁹⁸⁴ Suyuti, *el-İtkan*, I, 31; Mevdudi, *Tefhim*, IV, 317; Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 833.

⁹⁸⁵ Taberi, *Camiu’l-beyan*, X, 201.

⁹⁸⁶ İbn Âşur, *Tefsiru’t-tahrir*, X, 141.

⁹⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3838.

yeterli değildir. Diğerlerinin yaşamalarına yardım etmek de bir vazifedir. İşte ihsanla insanların hayatlarını koruma ve kurtarma amaçlanmıştır.⁹⁸⁸

İhsan sadece, insanın ihtiyaç anında başka birine takdim ettiği sadaka değil, bilakis İslam’da ihsan, başka birinin hayatını idame ettirmeye ve bir darlığın hafifletilmesi için veya ihsanı gerektiren nazik bir ihtiyacın olması halinde bir farizadır. İslam’ın umumi geleneği, zorlukları taksim için fert ve toplumu asgari oranda bu farizaya yönlendirir.⁹⁸⁹

Mekke döneminde müslümanların çoğu ihtiyaç içindeydi. Kur’an bu ihtiyacın giderilmesi için erken dönemde hem zekatı hem de ihsanı öncelemiş, müttekı olmanın şartını ihsana ve bunun sonucu olarak mali bir temizlik olan zekata bağlamıştır.

İhsan kavramında süreklilik ve başkasına yapılacak yardımda fazladan verme, cömertlik⁹⁹⁰ anlamı da vardır.

Mekkî dönemde nazil olan ayetlerde⁹⁹¹ Kur’an’ın üzerinde durduğu kavram, “**muhsin**” kavramıdır. Cibril hadisinde sanki Allah’ı görüyormuş gibi O’na ibadet etmek⁹⁹² anlamına gelen ihsan, İslam ve imanın zirvesi olarak öne çıkmaktadır.

İhsanın içe ve dışa dönük tarafı vardır. İçe dönük olarak kendisine ihlası, dışa dönük olarak da kendisi dışındaki varlıkların hayrını ve yararını gözetmesidir.⁹⁹³

İşte Kur’an **muhsinlerden** hem kendilerine yönelik infakı, hayırlı ameller yapmalarını hem de kendileri dışındaki kişilere karşı yapacakları infakı ihsan mertebesinde fedakarlıkla, azımsanmayacak oranda yapmalarını istemiştir.

Kişilerin yüksek derecede iyilikler yapmaya muktedir iken aşağı derecede iyilik ve hayır yapmaları ihsan eyleminde kusur işlemeleri demektir.⁹⁹⁴

Kur’an müminlerden işleyecekleri amellerin salih amel olması yanında bu amellerin “ahsen amel” mertebesinde olmasını da istemiştir. Kehf 18/30. ayette bu hususa önemle vurgu yapılır:

⁹⁸⁸ Akseki, Ahmed Hamdi, *İslam Ahlakı*, s. 336.

⁹⁸⁹ Bkz. Ocak, Metin, *Kur’an’da İhsan ve Muhsin Kavramı*, s. 19.

⁹⁹⁰ Rağıp Isfahâni, *el-Müfredat*, s. 118-119.

⁹⁹¹ İsra 17/7; Nahl 16/128; Yusuf 12/56; Ahkaf 46/16; Rahman 55/60; Mürselat 77/44; Araf 7/56.

⁹⁹² Müslim, İman, 1, H. no: 8.

⁹⁹³ Bkz. Küçük, Ahmet, *Kur’an’da Toplumsal Sınanma*, s. 274.

⁹⁹⁴ Akseki, Ahmed Hamdi, *İslam Ahlakı*, s. 337.

“İman edip doğru ve yararlı (salih) işler yapanlara gelince biz (Allah’a ve insanlara karşı) görevlerini en iyi şekilde yapanların (muhsinlerin) emeklerini/mükafatını asla boşa çıkarmayız.”

Ayette iman ve amel-i salihe “ahsen-ü amelen” ifadesi de eklenmiş bununla yapılan amelin önce meşru olması istenmiş, akabinden onun en güzel biçimde yani, ihsan derecesinde ihlaslı, gönülden samimiyetle yapılması istenmiş ve böyle bir amelin de karşılığının mutlaka olacağına işaret edilmiştir.

Kur’an, ihsan ve muhsin kavramlarıyla, asgari düzeydeki amelin ideal düzeyde olmasını -konumuz açısından değerlendirecek olursak- alt seviyedeki infaktan ideal seviyedeki infaka doğru bir çizginin ve seyrin takip edilmesini istemiştir.⁹⁹⁵

İnsan yapısı gereği, başkalarının kendisine maddi veya manevi yönden yardım etmesinden memnuniyet duyar. İnsan, diğer insanların yardımından müstağni kalamaz. O halde bizim de başkalarına bilfiil madden ve manen yardımda bulunmamız gerekir. Bir yoksula yardım etmek, yangından bir adamı kurtarmak, bir yolcuyla misafir etmek, bir hastayla ilgilenmek, birisinin eğitim ve öğrenimiyle meşgul olmak gibi fiiller hep ihsanın bir tezahürüdür.⁹⁹⁶

Razi’nin dediği gibi: “İhsan kavramının içine, Allah’ın emrine saygı duyma, mahlukata şefkat gösterme hususu da dahildir.”⁹⁹⁷

Kur’an, ihsan ve muhsin kavramlarına sık sık vurgu yapmakta bununla toplumu alt seviyeden üst ideal seviyeye taşımayı, örnek bir toplum oluşturmayı hedeflemektedir.

İsra 23. ayette *“Allah anne-babaya ihsanda bulunmayı emretti”* cümlesi yer almaktadır. Buna yakın bir ifadeyi Ahkaf 46/15. ayette görmekteyiz: *“Biz insana anne-babasına ihsanda bulunmasını tavsiye ettik.”*

Ankebut 29/8. ayette de; *“Biz insana anne-babasına güzel davranmasını tavsiye ettik”* ifadeleri yer almaktadır. İlk iki ayette anne-babaya yapılacak iyilik, “ihsan” lafzıyla, son ayette de “husn” lafzıyla anlatılmaktadır ve aynı kökten türeyen kelimelerdir.

⁹⁹⁵ Küçük, Ahmet, *Kur’an’da Toplumsal Sınanma*, s. 279.

⁹⁹⁶ Akseki, Ahmed Hamdi, *İslam Ahlakı*, s. 338.

⁹⁹⁷ Razi, *Mefatihü’l-gayb*, XX, 104.

Ahkaf 15. ayette iman ve istikamet en birinci şiarları olan muhsinlerin şanı beyan olunurken ana-babaya ihsanda bulunmalarına dikkat çekilmiştir.⁹⁹⁸

Mekkî dönemde nazil olan bu ayetlerde özellikle anne-babaya vurgu yapılması, bizzat onların zikredilmesi, onlara yapılacak ikramın, diğer insanlara gösterilecek saygı ve ihtimamdan önce geldiğine işaret içindir. Zira bir kişinin cömert, kerim sıfatlarını alabilmesi, onun önce ebeveynine ikramda ve ihsanda bulunmasıyla doğrudan orantılıdır.⁹⁹⁹

Anne-babaya yapılacak ihsan onlara güzel söz söyleme, ihtiyaçları anında onlara madden ve manen, bedenen yardımda bulunma şeklindedir.¹⁰⁰⁰

Anne-babaya yapılacak olan iyi muamele, ihsanın ikinci yönünü oluşturur ki, bu da insanın ana-babasına, eş ve çocuklarına, komşularına, akrabalarına ve diğer insanlara iyi davranması ve kusurlarını bağışlaması şeklinde olur.¹⁰⁰¹

Mekkî dönemde ihsanı öne çıkaran Kur'an, bu ihsanın uygulama alanlarını gösterirken anne-babayı bu alanın içine almış, kişinin ihsan eylemine önce ebeveyninden başlamasını istemiştir. İnfak yaparken de bu infakını yine önce anne-babasından başlatmasını istemiştir. Anne-babanın nafakasını temin işini bütün zaman dilimine yayan Kur'an, vacip olan bu görevi sadece Medine döneminde nazil olan ayetlere hasretmemiş, Mekkî dönemdeki ayetlerde de bu konuya özel yer vermiştir. Hatta bu dönemde müslümanlardan bir kısmının, belki de çoğunun anne-babasının müslümanlığı bile kabul etmediği bir dönemde, inanan bu ilk müslüman topluluktan ebeveynin hakları konusunda titiz davranmasını istemiş, onlara takınacakları tavrın alelade olmasını arzu etmeyerek ihsan mertebesinde olmasını dilemiştir.

Medine döneminde Hz. Peygamber'in hadislerinde ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulan anne-babaya yapılacak muamelenin, genel ilkeler çerçevesinde Mekkî ayetlerde de yer aldığını görmekteyiz. Her türlü iyi muameleyi kapsaması açısından da bu kavramın (ihsan) kullanılması oldukça dikkat çekicidir.

⁹⁹⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 4343.

⁹⁹⁹ Ebu Zehra, *Zehratü't-tefasir*, VIII, 4361.

¹⁰⁰⁰ Bkz. Sadi, *Tefsiru's-Sa'di*, II, 916; ayrıca bkz. Ocak, Metin, *Kur'an'da İhsan ve Muhsin Kavramı*, s. 66.

¹⁰⁰¹ Karagöz, İsmail, "İhsan", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., İstanbul, 2009, s. 265.

Şimdi de Kur'an'ın davetine inanmayan kişilerin öne çıkan kötü ve ayırıcı hasletlerinden biri ve en önemlisinin zekat vermeme/ zekat vermekten kaçınma olduğunu ifade eden ayeti irdelemeye çalışalım.

K. İnanmayanların Karakteristik Vastı: Zekat Vermeme

Kur'an, Allah'a ve peygambere (s.a.v.) inanmayan müşriklerin, inananlardan ayrılan kötü niteliklerinin başında zekatı vermemelerine işaret etmektedir. Bu durumun anlatıldığı Fussilet Suresi altıncı ve yedinci ayetleri üzerinde durmadan önce ilgili ayetlerin nüzul dönemini tespit etmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Alûsi, Fussilet Suresi'nin Mekke'de nazil olduğunda görüş ayrılığı yoktur.” der ama hangi yılda nazil olduğuna dair görüş bildirmez.¹⁰⁰² İbn Âşur, “Bu sure ittifakla Mekkîdir. Ğafir Suresi'nden sonra, Zuhruf'tan önce nazil olmuştur. Nüzul sırası itibarıyla 61. sırada yer alır.¹⁰⁰³ demektedir. Mevdudi ise bu surenin Mekkî orta dönem başlarında nazil olduğunu¹⁰⁰⁴ söylemektedir.

Surenin nüzul dönemine ait bilgilerden sonra konumuzla ilgili Fussilet Suresi ayetlerinin yorumuna geçebiliriz. Bu ayetlerde: “*De ki: ben ancak sizin gibi bir beşerim. Bana, sizin ilahınızın bir tek ilah olduğu vahyolunuyor. Artık O'na yönelin, O'ndan mağfiret dileyin. Müşriklere de veyl olsun/vay haline o müşriklerin! Onlar ki zekat vermezler ve onlar ahireti de inkar eden kafirlerdir.*”¹⁰⁰⁵ denilmektedir.

¹⁰⁰² Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, XII/24, s. 94.

¹⁰⁰³ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXIV, 228

¹⁰⁰⁴ Mevdudi, *Tefhimü'l-Kur'an*, V, 171.

¹⁰⁰⁵ Fussilet 41/6-7. Bu ayetlerin yorumuna geçmeden, bu surenin nüzul döneminin tesbitine geçelim. Nüzul döneminin bilinmesi ayetlerin daha iyi, daha doğru anlaşılmasını sağlar. İbn Hişam (ö.213/828), İbn İshak'tan (ö.151/768) rivayetle şu olayı anlatır. Kureyşin ileri gelenleri, bir defasında Mescid-i Haram'da oturmuş sohbet ediyorlardı. Aynı zamanda Hz.Peygamber (s.a.v.) bir köşede oturuyordu. O dönemde Hz.Hamza müslüman olmuştu ve Kureyş'in ileri gelenleri İslam'ın yayılışından tedirginlik duyuyorlardı. Utbe b. Rebia (Ebu Süfyan'ın kayınpederi) Rasûlullah (s.a.v.)'ı bir köşede yalnız başına oturuyor görünce, yanındaki Kureyşin ileri gelenlerine dönerek “Müsaade ederseniz, gidip Muhammed ile konuşayım ve ona bazı tekliflerde bulunayım. Bu şartları kabul ettiği takdirde barış mümkün olur ve belki bize muhalefet etmekten vazgeçer.”dedi. Kureyş'in ileri gelenleri onun bu teklifini ittifakla kabul edince, O da gidip Rasûlullah'ın yanına oturdu ve sözüne “Ey yeğenim!” diye başladı. “Sen kendinin soy ve sülale bakımından ne kadar asil olduğunu biliyorsun. Fakat buna rağmen kavmine musibet getirdin, topluluk içinde ayrılık çıkardın. Üstelik kendi kavmini aptal kabul ediyor, onun dinini ve ilahlarını kötülüyor ve bizim atalarımızın kafir olduğu iddiasında bulunuyorsun. Şimdi beni iyi dinle, çünkü sana bazı tekliflerde bulunacağım. Rasulullah (s.a.) “ konuş ya Ebu'l Velid! Seni dinliyorum.”dedi. Utbe, “ Ey yeğenim, giriştiğin bu işten maksadın zengin olmaksa, hepimizden daha zengin olacağın kadar sana mal verelim. Yok eğer gayen büyüklük ve liderlikse, senin iznini almadan, hiçbir iş yapmaz ve seni kendimize lider seçeriz. Şayet seni bir hastalık ya da cin rahatsız ediyorsa, aramızda para toplayıp çok iyi bir tabip bulalım

el-Ferrâ (ö.207/822) Fussilet 7. ayeti farklı bir şekilde tevil eder ve der ki: “Kureyş (cahiliye devrinde) hacıları doyurur, onların su ihtiyaçlarını giderir ve diğer hizmetleri de ifa ederdi. Ama Hz.Peygamber ilahi vahyi insanlara duyurup, insanlardan bir kısmı da insanları doyurmamaya, onların zaruri ihtiyaçlarını karşılamamaya başladılar.”¹⁰⁰⁶ Bunun üzerine bu ayetler nazil oldu.

el-Ferra bu yorumuyla, “Onlar ki zekat vermezler.”ayetindeki “zekatı”, muhtaç yoksul insanlara yapılan insani yardım olarak değerlendirmiştir.

İlk dönem müfessirlerinden Abdürrezzak b.Hemmam (ö.211/827) ise Katade’ye isnad ederek buradaki zekat “malî bir yükümlülük olan zekattır.”¹⁰⁰⁷ şeklinde bir yaklaşım sergilemiştir. İbn Abbas, Fussilet 7. ayetteki “ لا يَتُونَ الزَّكَاةَ ” cümlesini, “Onlar (müşrikler) tevhide inanmazlar.” şeklinde tevil etmiştir.¹⁰⁰⁸ Katade ve Süddî, “Müşrikler zekatı vermezler.”¹⁰⁰⁹ anlamında değerlendirmişlerdir. Taberî, ayetteki “Onlar zekatı vermezler.” cümlesini hem iman hem de zekat anlamında te’vil eden alimlerin görüşlerini aktardıktan sonra, kendi kanaatini şöyle dillendirir. “Doğru olan görüş, bu ayetteki zekatın, malın zekatın zekatı olduğu şeklindeki görüştür.”¹⁰¹⁰

ve seni tedavi ettirelim” diye konuşurken Hz. Peygamber (s.a.v) dikkatle ve sessizce onu dinledi, sonra şöyle dedi: “ Ey Ebu’l Velid, söyleyeceklerin bitti mi?”, Utbe “Evet” diye karşılık verdi. Bunun üzerine Rasûlullah, “şimdi sen beni dinle” dedi ve “Bismillahirrahmanirrahim” diyerek Fussilet Suresi’ni okumaya başladı. Utbe arkasına yaslanmış bir halde dinliyordu. Hz.Peygamber 38. ayete kadar okuduktan sonra secde etti ve “Ey Ebu’l Velid” dedi. Cevabını aldın, artık gerisini sen bilirsın. Utbe Rasûlullah’ın yanından kalktığında, onu görenler “ Vallahi Utbe’nin rengi değişti.” dediler. Yanlarına gittiğinde ise, “ Sana ne söyledi anlat bize” denilince Utbe: “ Allah’a yemin ederim ki daha önce böyle bir söz işitmiş değilim. Vallahi bu şiir değil, sihir değil ve kehanet de değildir. Ey Kureyş’in ileri gelenleri! Beni dinleyecek olursanız, onu kendi haline bırakın. İnanıyorum ki bu sözler bir tesir husule getirecektir. Arapların onu yendiğini farzedelim. O takdirde sizler kendi kardeşinizin kanına girmekten kurtulmuş olursunuz. Yok eğer o galip gelirse, onun iktidarı sizlerin iktidarı, onun şerefi sizlerin şerefi demektir.” dedi. bunun üzerine Kureyş’in ileri gelenleri, “Ey Ebu’l Velid o seni de büyülemiş.” deyince, Utbe, “ Ben kendi kanaatimi söyledim, yine de siz bilirsiniz.” diye karşılık verdi. Siyer müellifi İbn Hişam, olayları kronolojik olarak ele alır ve bu olayı, Hz.Hamza’nın İslam’a girdiği, Hz.Ömer’in daha henüz müslüman olmadığı zaman dilimindeki olaylar içerisinde nakleder ki, yıl olarak bi’setin 6.yılına tekabül etmektedir. bkz. İbn Hişam, *es-Sîratü’n-nebeviyye*, I-II, 293–294; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XIV, 161; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, IV, 90. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, II, 60–62; Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, V, 171.

¹⁰⁰⁶ Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, III, 12; Kurtubî, *el-Câmi’*, XV, 298

¹⁰⁰⁷ Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, II, 150.

¹⁰⁰⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XI, 86.

¹⁰⁰⁹ Humeydî, *Tefsîru İbn Abbas ve Merviyâtüh*, II, 766.

¹⁰¹⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XI, 86.

Zemahşerî, ayetteki “ لا يُؤتون الزكاة ” cümlesine farklı bir açıdan yaklaşımda bulunur: “Şayet sen ayette, müşriklerin sıfatı ortaya konulurken, ahireti inkarlarının yanında özellikle zekatı vermemeleri niçin zikredildi dersen? Ben derim ki: İnsanın en sevdiği şeyi malıdır, o mal onun ruhunun bir parçasıdır. O malı Allah yolunda harcadığı zaman, bu durum o ikisinin sebatına, doğruluğuna içinin temizliğine delalet eder. Görmüyor musun? Allah Teala: *“Allah’ın rızasını kazanmak ve ruhlarındaki imanı kökleştirmek için mallarını harcayanların durumu, tepe üzerinde bulunan bir bahçeye benzer ki, oraya bol yağmur isabet edince ürününü iki kat verir. O bahçeye bol bir yağmur düşmese de (yine de) bir çisinti bulunur”*¹⁰¹¹ buyurmaktadır.

Fussilet 6. ve 7. ayetlerde kafirlerin kötü vasıfları anlatılarak, müminlerin zekatı vermelerine bir teşvik vardır. Aynı zamanda mümin olup da zekat vecibelerini yerine getirmeyenler için bir korkutma vardır. Zira 7. ayette zekatı vermeme vasfı, ahireti inkarla birlikte, kafirlerin sıfatı olarak zikredilmiştir.¹⁰¹²

Zemahşerî, yorumunda daha geniş bir perspektif çizmiş, insanın psikolojik yönüne dikkat çekmiş, kafir bir insan tipinin hangi tavırları ve eylemleri ortaya koyacağına vurgu yapmıştır. Kur’an’ın evrensel ilkelerini gözönünde bulundurarak, insanı anlatan diğer ayetlerin ışığında meseleyi ele almış ve çözümlemeye çalışmıştır. Biz de Zemahşerî’nin bu yaklaşımına katılıyoruz.

Râzi, buradaki “zekatı” önce, “kelime-i tevhide” inanıp şirkten temizlenmek şeklinde tevil eder, buna delil olarak da Şems Suresi 9. ayeti gösterir.¹⁰¹³ Râzi bu ayette ilgili geniş kapsamlı açıklamalarda da bulunur ve der ki: “Alimlerimiz -Râzi bununla Şafii ulemasını ve itikatte Eş’ari ekolünü kasteder- kafirler de İslam’ın furuuyla mükelleftir. Ve delilimiz de Fussilet 6. ve 7. ayetlerdir. Bu ayetlerde Allah-u Teâla iki şeyi şiddetle eleştirmiştir: a- Bir kişinin müşrik olması, b- Zekatı vermemesi. Bu iki fiilin azabın gerçekleşmesinde tesiri olduğu kesindir. Aynı zamanda tehdidin şiddetli olmasında da büyük bir payı vardır.”¹⁰¹⁴

¹⁰¹¹ Bakara 2/265.

¹⁰¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 368-369; Aynı görüşleri müfessir Neseff de tefsirinde aktarır. Bkz. Neseff, *Medârikü’l-tenzîl*, V, 372.

¹⁰¹³ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XIV, 100.

¹⁰¹⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XIV, 101.

Râzi, görüşlerine tam katılmadığı halde, “bazı kişiler şöyle demektedir.” diyerek harici görüş sahiplerinin, bu ayetle ilgili yorumlarını da aktarır. Bazıları: “Zekat vermeyip bundan imtina etmenin küfrü gerektirdiğine kanîdirler. Delilleri bu ayettir. Onlar derler ki: “Allah Teâla zekat vermeme bahsederken, hem bundan önce küfrü gerektiren ifade ki bu cümle وَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ “Veyl olsun o müşriklere!” ifadesidir. İkinci cümle ise وَهُمْ هُم بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ “Onlar ahireti de inkar edenlerdir.” cümlesidir. Zekat vermeme küfür olmasaydı, küfrü ifade eden bu iki cümle arasında, “zekat vermeme” fiilinden bahsedilmesi yersiz olurdu. Zira söz, bütün parçaları arasında ilgi ve münasebet gözetildiği zaman fasih olabilir.” Râzi, bu görüş sahiplerine cevap verir¹⁰¹⁵ ama bu cevabı ikna edici derecede değildir.¹⁰¹⁶

Râzi’nin yorumlarından şunu anlıyoruz. Fussilet 7. ayetteki “zekat” kavramı, kişinin mali bir mükellefiyet olarak algıladığı ve yoksullara verdiği aynî veya nakdî maldır. Râzi, ayetlerin Mekkî döneme ait olduğu gerçeğine, yorumunda pek değinmemektedir. Müfessirler çoğu zaman şu kuralı işletmişlerdir. Ayetler hangi dönemde nazil olursa olsun hüküm açısından aynı değere sahiptirler.

Beydâvi, buradaki “zekatı” malların zekatı olarak te’vil etmiştir.¹⁰¹⁷ İbn Kesir, her iki görüş sahiplerinin yorumlarını aktardıktan sonra, “ayetteki zekatın” bilinen zekat olarak değerlendirilmesinin hatalı olduğunu savunur ve orta yolla farklı görüşlerin arasını bulmaya şöyle çalışır: Nisabı belli olan zekat Medine dönemi II. yılda tesbit edilmiştir. Fussilet Suresi ise Mekkîdir. Sadakanın ve zekatın asıl itibarıyla -miktarı belli edilmeden- bi’setin ilk dönemlerinde emredilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Yüce Allah’ın “*Hasad gününde onun hakkını verin.*” (En’am, 6/141) buyruğunda olduğu gibi. Belli miktar ve nisaplarda ise buna dair açıklamalar Medine’de yapılmıştır. Böylelikle her iki görüşün arası bulunmuş olur. Nitekim namaz da asıl itibarıyla bi’setin ilk dönemlerinde güneşin doğuşundan önce ve batışından önce farz idi. Hicretten bir buçuk sene önce, İsra gecesinde ise Yüce Allah, Rasûlullah(s.a.v.)’a beş vakit namazı farz kıldı ve ona tealluk eden hususları bundan sonra peyderpey geniş geniş açıklamıştır. Doğrusunu en iyi bilen

¹⁰¹⁵ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, XIV, 101.

¹⁰¹⁶ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, XIV, 101.

¹⁰¹⁷ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, V, 372.

Allah'tır.”¹⁰¹⁸ Biz de İbn Kesir'in, asıl itibariyle zekatın Mekke'de emredilmiş olması mümkündür, görüşlerine katılıyoruz.

Matûridi (ö.333/944), bu ayetteki zekatın iki anlama geldiğini, kendisinden önceki müfessirlerin görüşlerine dayanarak bize aktarır. Birincisi: Mali anlamdaki zekat. İkincisi: Şirkten, küfürden ve ma'siyetlerden arınma. Matûridi, kendisinin mütekellim vasfını da öne çıkarır ve “Fussilet yedinci ayetin zahirine takılanlar bu ayetten istidlalle müşrikler de şeriatın furuuyla da mükelleftirler. İbadetlerden de sorumludurlar.”¹⁰¹⁹ demişlerdir, diyerek Eş'arilere göndermede bulunmakta ve onları kendine ait üslubuyla tenkit etmektedir.

İbn Atıyye (ö.542/1148), ayetteki zekatın “infak ve tasadduk” anlamına geldiğini, Dahhak (ö.105/723) ve Mukatil'e isnad ederek bize aktarır.¹⁰²⁰ İbn Atıyye, Mekke dönemindeki zekatın nisabı tesbit edilmediğinden hareketle bu yorumu tercih etmiş olabilir. Onun bu yaklaşımı birçok müfessirin yorumlarıyla da örtüşmektedir.

İbn Âşur, bu ayeti yorumlarken, müminlerle ilgili önemli bir çıkarımda bulunur. “Bu ayetten şu da anlaşılır: Müşrik oldukları halde, zekat vermediklerinden dolayı kınanmayı hakettiklerine göre, müslüman olup da zekat vermeyen müslümanlara da bu veyl/kınanmadan bir nasip, bir pay vardır. Hz. Ebubekir(r.a.) bu ve benzeri ayetlerden yola çıkarak müslüman oldukları halde zekat vermeme konusunda mürtedlerle birlikte hareket eden kişilere karşı savaşı meşru görmüş, onun bu görüşüne peygamber(a.s.)'in ashâbı da muvafakat etmiştir.”¹⁰²¹

İbn Âşur, ayetteki “zekat” lafzına dair görüşünü serdederek der ki: “Buradaki zekat ‘sadaka’ anlamındadır. Zira o dönem, nisabı tayin edilen zekat söz konusu değildi. Ama icmâlen sadaka/zekat farz idi.”¹⁰²²

Kur'an bu ayetlerde zekatın ifasını istemiş ve bu mükellefiyeti yerine getirmeyenleri kınamıştır. İnanan topluluğa da telmihen ikazlarda bulunmuştur.

¹⁰¹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 92.

¹⁰¹⁹ Mâtûridî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, IV, 365.

¹⁰²⁰ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, XIV, 164.

¹⁰²¹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXIV, 238. İbn Âşur bu değerlendirmesiyle tefsir usûlündeki şu kaideye dikkat çekmiştir: “Kâfirler hakkında nazil olan her ayetin günahkâr müminleri bağlayan bir tarafı vardır.” Bâzergân, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, s. 223 (çevirenlerin notu). Ayrıca bkz. Zemahşeri, *e-Keşşaf*, II, 242-243.

¹⁰²² İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXIV, 238.

Mekkî son dönem ayetlerinde öne çıkan kavramlardan “ita”, “hak” ve “afv” kavramların ve bu kavramların geçtiği ayetlerin yorumuna geçebiliriz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SON DÖNEM MEKKÎ SURELERDE İNFAK VE ZEKAT

Mekkî orta dönem, hem tarihsel olarak hem de konumuzla ilgili ayetlerin nüzul dönemi dikkate alındığında bi'setin onuncu yıl ortalarına kadar devam etmektedir. Hz. Peygamber (a.s.)'ın hicretinden üç yıl önceki zaman diliminden başlayıp Medine'ye hicret ettiği 13. bi'set yılına kadar devam eden süreç Mekkî son dönemi oluşturmaktadır.

İnfakın inananlar üzerine bir zorunluluk olduğunu bildiren ayetlerin bulunduğu sureler Mekkî son dönemde nazil olmuştur. Surelerin nüzul dönemini dikkate alan araştırmacıların bir kısmına göre Mekkî Orta Dönem, bir kısmının da son dönemde nazil olduğunu söyledikleri Zâriyat ve Mearic surelerinde “hak” kavramı yer almaktadır. Bu kavram, tatavvu olan infaktan ziyade mecburi olan infakı, zekatı ifade etmektedir. “Veriniz!” anlamındaki آتوا emir fiili ile حق kavramının birlikte kullanıldığı ayetlerin bulunduğu surelerden Rum suresi, İsra suresi ve En'am suresi İbn Âşur, Mevdûdî ve Esed gibi bir kısım müfessirlere göre Mekkî son dönemde nazil olmuştur.¹⁰²³

İbn Âşur'un En'am ve A'raf surelerinin nüzul dönemine dair yaklaşımının çok isabetli olduğunu düşünüyoruz. O: “Kur'an'ın Fatiha suresi hariç ilk yedi suresi uzun olan ‘Seb-i Tıval’ denilen surelerdendir. Bunlar Bakara, Al-i İmran, Nisa, Maide, En'am, A'raf ve Berae sureleridir. Osman mushafında Medenî olan Bakara, Al-i İmran, Nisa ve Maide öne alındı. Sonra En'am, A'raf şeklinde Mekkî sureler sıralandı. En'am, A'raf'tan sonra Mekke'de nazil oldu ve bu sure Medine'de nazil olan uzun surelere en yakın olanıdır. Ben bu ‘Seb-i Tıval’ denilen sureler içinde yer alan En'am ve A'raf surelerinin bi'setin ilk dönemlerinde nazil olduğunu sanmıyorum.”¹⁰²⁴ “Müfessirlerin çoğunun kabul

¹⁰²³ Bkz. Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, III, 73, I, 527; Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 222, II, 558; İbn Âşur, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, VIII, 7.

¹⁰²⁴ İbn Âşur, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, VIII, 7.

ettiği nüzul sıralamasına göre Zariyat 67. sure Mearic ise 79. sure olarak yer almaktadır.”¹⁰²⁵

Suphi Salih, surelerin nüzul dönemi ile ilgili yorumunda Mekkî sureleri üç merhaleye ayırır. Mekke’nin son merhalesinde inen surelerden bazılarının isimlerini zikreder ve bu surelerle ilgili uzun açıklamalarda bulunur. Suphi Salih, es-Saffât, ez-Zâriyat, İbrahim, es-Secde ve el-Kehf surelerini Mekke’nin son merhalesinde inen sureler arasında zikreder.¹⁰²⁶

Zekat kavramının geçtiği ve müminlerin zekatı fiilen icraat alanına koydukları gerçeğinin anlatıldığı, vurgulandığı ayetlerin geçtiği sure “Müminun” suresidir ki, bu sure de nüzul sıralamasında 74. sırada yer almaktadır.¹⁰²⁷ Bu sıralama bize bu surenin de Mekkî son dönemde nazil olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir:

Kur’an’ın inananları infaka, tasadduka teşvik ettiği, onların da bu öğretileri ahlak haline getirdiği ayetler kümesinin çoğu Mekkî orta dönemde nazil olmuştur. Ama Kur’an tarafından teşvik edilen, övülen infak ve tasadduk eyleminin, sadece gönülden yapılan bir ihsan olmayıp, mecburi bir vergi anlamında algılanılması gereken ayetlerinin ise Mekkî son dönemde nazil olması Kur’an’ın “Tedrîcilik” ilkesine de uygunluk arz etmektedir. Medine döneminde nisapları, miktarları Hz. Peygamber (a.s.) tarafından açıklanacak olan zekatın, mecburi bir görev ve mükellefiyet olduğu, açıkça belirtilmiştir. Mekkî son dönem, süreç olarak diğer dönemlere göre kısadır. Ama bu dönemde inzal buyurulan surelerin hacmi, Orta Dönem Mekkî surelerin hacmine yakındır. Ayetler uzamış, hükümler mufassal hale gelmiştir.

Mevdûdi, bi’setin 10. yılından başlayarak 13. yıla kadar devam eden üç yıllık süreci “dördüncü dönem” olarak değerlendirmiştir.¹⁰²⁸

Bi’setin onuncu yılının yarısından itibaren başlayıp, on üçüncü yılın Rebiülevvel ayına yani Hz. Peygamberin Mekke’den Medine’ye hicret ettiği güne kadar devam eden bu süreci, Mekkî son dönem kabul eden müfessirlerin görüşüne katılıyoruz. Şimdi bu

¹⁰²⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 86; Keskiöğlu, *Nüzulünden İtibaren Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 120-121.

¹⁰²⁶ Bkz. Suphi Salih, *Kur’an İlimleri*, s. 149.

¹⁰²⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 87; Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, s. 136.

¹⁰²⁸ Mevdûdi, *Te’fhimü’l-Kur’ân*, I, 529. Tezimizin “İlk Dönem Mekkî ayetlerde İnfak-Zekat İlişkisi” bölümünde, Mekkî dönemi dört merhalede değil de üç merhalede değerlendirmeyi esas aldığımızı izah etmiştik.

dönemde nazil olan ayetlerde yer alan infakı, zekata delalet eden konuları işlemeye geçelim.

A. Kavramsal Olarak İtâ ve İnfakla İlişkisi

Müfessirlerin çoğuna göre Mekkî son dönemde nazil olan surelerde yer alan bu kavramın önce sözlük anlamı üzerinde duralım: Bu kavram, sülasi أَتَوَ veya أَتَيْ kökünden türemiştir. Bir kişinin düzgünce yürümesi أَتَى الرَّجُلُ cümlesiyle ifade edilir. “Ona birşeyi verdim.” demektir. Meyvenin belirgin hale gelip olgunlaştığını anlatmak için أَتَتْهُ cümlesi kullanılır. أَتَى fiilinin mastarı olan أَتَوْا ihsan, karşılıksız verilen hediye anlamındadır.¹⁰²⁹ Filolog Halil b. Ahmed (ö.175/791), “tam anlamıyla itaat, boyun eğme” eyleminin أَتَيْتُ فَلَانًا عَلَى أَمْرِهِ مُؤَاتَاةً cümlesiyle ifade edildiğini söyler. Müteaaddi bir yapıya sokulunca, bir işi kolaylaştırmak anlamını içerir. Suyun akışını engelleyen önündeki çörçöpün kaldırılıp, suyun akışını kolaylaştırma أَتَى لِهَذَا الْمَاءِ cümlesiyle ifade edilir. Halil b. Ahmed, “Haraç, rüşvet, ödül ve mükafat” sözcüklerinin الْإِتَاة kelimesiyle anlatıldığını söyler.¹⁰³⁰

Zemahşerî (ö.538/1143), “Toprağın ürünü, ağacın meyvesi, sütün kaymağının bol olmasını anlatmak için أَتَى كَثْرَ إِتَاءٍ أَرْضِهِ cümlesinin ve أَتَى ذُو إِتَاءٍ, نَخْلَ ذُو إِتَاءٍ ibarelerinin kullanıldığını söyler.¹⁰³¹

Bu kavramın إفعال kalıbındaki kullanışları ve anlamlarını inceleyecek olursak: Bir şeyi sevketmek, göndermek, yönlendirmek أَتَى إِلَيْهِ الشَّيْءُ إِتَاءً cümlesiyle ifade edilir.¹⁰³² Birisini ödüllendirme, ona mükafat verme eylemi أَتَى فَلَانًا ifadesiyle anlatılır. آتاه-إيتاء.

¹⁰²⁹ Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-lüga*, s. 55-56; Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2262-2263; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, III, 756.

¹⁰³⁰ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-lüga*, s. 56.

¹⁰³¹ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğ*, s. 11.

¹⁰³² Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, III, 576.

yapısı أعطاه yani “o kişiye verdi.”¹⁰³³ anlamını içerir. İsfahani (ö.V/XI.yüzyıl ilk çeyreği):

“Kur’an’da sadaka vermeyi ifade eden cümlelerde bu kavramın kullanıldığını ve إفعال

veznindeki إيتاء kelimesinin yer aldığını zikreder ve Kur’an’dan örnekler sunar:

فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ¹⁰³⁴

رِحَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةً وَلَا يَبِيعُ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ¹⁰³⁵

تفعل kelimesinin الإعتاء (vermek)¹⁰³⁶ anlamında kullanıldığını söyler. Bu lafzın kalıbındaki anlamı ise, “kolaylaştırmak, hazır hale getirmek, nazik davranmak”¹⁰³⁷ gibi manaları içerir. Arapçada آت emir fiili yerine bazen هَات fiili kullanılır ki فاعل yani “yap, gerçekleştir.”¹⁰³⁸ anlamındadır. آتَى الزكاة: أَدَّى الزكاة. “Kişi zekatını ödedi.”¹⁰³⁹ demektir.

Kavramın etimolojik anlamlarını irdeledikten sonra şimdi Mekkî son dönemde nazil olan ayetlerdeki kullanımlarına geçebiliriz. Nüzul sırası itibariyle bazı müfessirlerin Mekkî orta dönem bazı müfessirlerin de Mekkî son dönemde nazil olduğunu söyledikleri Müminun Suresi 60. ayette bu kavram, mazi fiil kalıbında yer almaktadır.

Altmış altıncı ayetteki يُؤْتُونَ مَا آتَوْا cümlesini daha iyi anlayabilmek için 57, 58 ve 59. ayetlere de bakmanın isabetli olacağını düşünüyoruz.

Kur’an, bu ayetlerde iman eden kişi ve toplulukların öne çıkan niteliklerini sıralar: “*Rablerine olan saygılarından dolayı O’ndan korkanlar; Rablerinin ayetlerine iman edenler; Rablerine ortak koşmayanlar; verdiklerini Rablerine dönecekleri düşüncesiyle kalpleri ürpererek verenler; işte onlar hayırlarda yarış edenler ve bu uğurda ileri geçenlerdir.*”¹⁰⁴⁰

¹⁰³³ Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2262; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, III, 756.

¹⁰³⁴ Tevbe 9/11.

¹⁰³⁵ Nur 24/37.

¹⁰³⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 9.

¹⁰³⁷ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyîsi’l-lüga*, s. 56.

¹⁰³⁸ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyîsi’l-lüga*, s. 56.

¹⁰³⁹ *Mu’cemü’l-Vasît*, s. 5.

¹⁰⁴⁰ Mü’minun 23/57-61,

Bu ayetlerde önce imana, tevhide dikkat çekilmiş, sonra imanın oluşturduğu aksiyonun kişiyi infaka götüreceğine işaret edilmiştir. Kur'an, ilk öğreti ve mesajlarından itibaren Allah'a, ahirete ve gönderilen rasullere imanı temel ilke olarak kabul etmiş, bunun akabinde bireylerin yapacağı infaka vurgu yapmıştır. Kur'an, altmışıncı ayette, "veren, infak eden müminlerin neleri verdiklerini, ne kadar verdiklerini" tafsilatlı olarak açıklamamıştır. Çünkü toplumu oluşturan fertlerin ekonomik gücü müsavi değildir. Her fert kendi gücüne, imkanına göre verebilir ve verilen en küçük bir mal da infak kapsamına girmektedir.

Mekkî dönemde nazil olan bu ayette-Müminun 60. ayet- îtâ kavramıyla ifade edilen verme eylemine müfessirlerin yaklaşımı şöyledir: İlk dönem tefsir çalışmalarının "Maâni'l-Kur'an"larla başladığını görmekteyiz. El-Ferrâ (ö.207)'nın "Maâni'l-Kur'an" buna bir örnektir. El-Ferrâ, Mü'minin 60. ayetteki أَتُوا kavramının أَتُوا şeklinde de okunulabileceğini söyler ve bu lafızdan kastın "zekat" olduğunu¹⁰⁴¹ ileri sürer. E-Ferra (ö.207)'nın أَتُوا kelimesinin أَتُوا şeklinde okunulabileceğini ileri sürmesi kıraatler açısından su götürür bir iddiadır. Ne mütevatir ne de meşhur kıraatlerde böyle bir okunuş bulunmamaktadır.¹⁰⁴²

Müfessir Taberî (ö.310/923), ayetteki "verebildiklerini verenler" cümlesiyle ilgili olarak sahabeden İbn Ömer'in görüşünü nakleder ve onun bu cümleyi "zekatlarını verenler" şeklinde tefsir ettiğini aktarır. Hasan el-Basri(ö.110), "İyilik adına yapılması gereken ne ise onu yapanlar" şeklinde yorumlamıştır. İbn Abbas ise iki şekilde tevil etmiştir: a- İnfak ve tasaddukta bulunanlar b- Yapmaları gereken işleri yapanlar"¹⁰⁴³

Taberî, bu ayete kuşatıcı bir anlam yükleyerek "Allah'ın onların mallarında vermelerini farz kıldığı payı verenler, sadaka/nafile türünden verilmesi gerekeni verip, Allah'ın hakkını ifa edenler, ödeyenler"¹⁰⁴⁴ şeklinde yorumlamıştır.

Matûridi, "Ayetteki إيتاء kelimesi إعطاء anlamındadır."¹⁰⁴⁵ diyerek bu cümleyi gönüllü infak anlamında tevil etmiştir.

¹⁰⁴¹ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 238.

¹⁰⁴² Bkz. İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kıraât*, s. 446-447.

¹⁰⁴³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 224-225.

¹⁰⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 224.

¹⁰⁴⁵ Mâtûridî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, III, 407.

Beydâvi (ö.685/1286) يُؤْتُونَ مَا آتَوْا cümlesini, “sadaka olarak verebildiklerini verenler” veya “ibadet ve taat adına yapabildiklerini yapanlar”¹⁰⁴⁶ şeklinde yorumlamış ve İbn Abbas’ın görüşüne katılmıştır.

Nesefî ve Hâzin ise آتَوْا kavramına “zekat” ve “sadaka” anlamını yüklemişlerdir ki onların bu yorumu ile Taberî’nin yorumu mutabakat arz etmektedir.¹⁰⁴⁷ Müfessir İbn Kesir (ö.774/1372) de, bu sözcüğü “zekat” ve “sadaka” olarak değerlendirmiştir. İbn Âşur (ö.1973), آتَوْا cümlesini “zekat ve sadakalarını verirler, sıla-i rahim yaparlar ve Allah yolunda infak ederler.” şeklinde tefsir eder. Ayrıca, ayette geçen إِيَاء kavramının mal verme, malın infak edilmesi konusunda kullanılması, Kur’an’da yaygın olan bir üsluptur ve آتَوْا cümlesi bütün infakı, tasadduku içine alan bir yapıda zikredilmiştir, azı da çoğu da kapsar. Zira bir kısım müminlerin zekatı verecek ölçüde malları olmayabilir. O kişi de kazancından bir bölümünü verir.”¹⁰⁴⁸ diyerek bu kavram hakkında yapılan yorumları âdeta özetlemiştir. Burada Ayetlerin tefsirinde ilk başvuru kaynağın yine Kur’an olduğunu görmekteyiz. Bu, Kur’an’ın Kur’an’la tefsiridir. Müminun 60. ayet ile ilgili Hz. Peygamber’in yaptığı tefsiri de burada zikretmeliyiz.

Tirmizi’nin tahrir ettiği hadis-i şerifte Hz. Aişe: “Ey Allah’ın Rasulü! Onlar (verdiklerini Rablerine dönecekleri düşüncesiyle kalpleri ürpererek verenler) Allah’tan korktukları halde günah işleyenler mi? Hz. Peygamber (a.s.): “Hayır. Bilakis Allah’tan korktukları halde oruç tutan, namaz kılan ve tasaddukta bulunanlardır.” dedi. Hadisin diğer varyantı da şöyledir: Hz. Aişe : “Ya Rasulallah! Ayette zikredilen kişiler, zina eden, hırsızlık yapan, şarap içen kimseler mi? Rasulullah: “Hayır Ey Sıddık’ın kızı! Onlar namazlarını kılan, tasaddukta bulunan, aynı zamanda (bu amellerinin) kabul olunmayacağından korkan kişilerdir.”¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁶ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, IV, 349.

¹⁰⁴⁷ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, IV, 349; Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, IV, 349.

¹⁰⁴⁸ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XVIII, 77.

¹⁰⁴⁹ Tirmizî, “Tefsir”, 24 (hadis no: 3186).

H.z. Peygamber (a.s.), ayetteki, وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا cümlesini, “ibadet ve taat adına her türlü fiili icra eylemek, tasaddukta bulunmak”olarak tefsir etmiştir. Müfessirlerin yorumlarında Allah Rasulü’nün tefsirinin yansımalarını görmekteyiz.

Bu ayetlerin indiği dönem, göz önüne alındığında “îtâ” kavramına yüklenen anlamların isabetli olduğunu görmekteyiz. Yapılan bu yorumlarda bir şey daha dikkatimizi çekmektedir ki, o da آتَوْا lafzına müfessirlerin çoğunluğu “zekat” anlamını vermiştir.

Kavram, yapısı itibariyle, birkaç manayı ihtiva eden bir lafızdır. Bu kelime her türlü ibadeti, taati, aynı zamnada zekat ve sadakayı içine alan bir yapıdadır. Buna kavramın etimolojik yönünü izah ederken değinmiştik. Bu surede kavram mâzî bir kipte آتَوْا kullanılmaktadır. zekat kelimesi ile kullanıldığı yerler de ise, genellikle muzari kipinde isti’mal olunmaktadır.¹⁰⁵⁰

Kur’an, zekat fiilinin icra edildiği- özellikle de Mekkî ayetlerde- yerlerde bu kavramı öne çıkarmaktadır. Bu ayette -Mü’minun 60. ayet- açıkça zekata değinilmemiş ama “verdiklerini verenler” veya “verilmesi gerekeni verenler” cümlesi bize, farz olan bir vecibenin yerine getirildiğini anlatmaktadır. Mekkî Orta Dönem ayetlerinden itibaren zekatı müminlerin dikkatine sunan Kur’an, bu surede de tekrar zekata vurgu yapmıştır.

Mekke’de uygulanan zekat vecibesinin îfâsında nisab, belli bir miktar tayin olunmadığı ve her mümin kendi imkanları ölçüsünde malını ve ruhunu temizlemek için, malından bir bölümü yoksullara vermiş ve bunu isteğe bağlı tatavvu’ cinsinden bir görev addetmemiş, ifası gerekli bir borç olarak telakki etmiştir. Kur’an, müminlerin bu görevi yaptıklarını, incelemeye çalıştığımız ayette açıkça beyan etmiştir. Önce bu kavramın muzari يُؤْتُونَ şeklini, sonra mazi آتَوْا siyğasını öne çıkaran Kur’an, Mekkî son dönemde nazil olan ayetlerde ise emir آتَ kipini kullanmıştır. Buradaki “îtâ”, hem gönüllü infaka hem de mecburi infaka delalet etmektedir. Zekat anlamını da içeren bu lafız, infak-zekat ilişkisini ortaya çıkaran önemli bir kavramdır. Şimdi bu kavramın emir sigası şeklindeki kullanımlarına ve yorumuna geçebiliriz.

¹⁰⁵⁰ Bkz. Neml 27/3; Lokman 31/4; Fussilet 41/7.

B. Mecburi İnfak Anlamında Îtâ

İbrahim Fuad Ahmed Ali ‘infak-ı âmm’ ve ‘infak-ı has’ olarak tasnif eder. Ganimetler ve taksimi, fey’ arazileri, zekat ve zekat verilecek olan kimselerle ilgili olan infakı ‘infak-ı âmm’ olarak kabul eder. Yakın akraba, miskin ve yolculara yapılacak olan infakı da ‘infak- has’ olarak niteler.¹⁰⁵¹ Kur’an Mekkî son dönemde emir formatında zikretmiş ve ‘âtî’ fiilini kullanmıştır. Bu kullanımların yer aldığı ayetleri incelemeye çalışalım.

1. Yakın Akraba, Miskin ve Yolcuya Îtâ

Kur’an, Mekkî son dönem ayetlerinde, daha önce tavsiye niteliğinde kendilerine infakın yapılmasını istediği sınıf olan miskin ve yoksullara yapılacak infak, bu dönemde mecburi hale getirilmiş ve bu gruba yakın akraba ve yolcular da eklenmiştir. Şimdi bu zorunlu infakın geçtiği ayetlerin yorumlarına geçebiliriz.

a. Rûm 30/38. Ayet ve Îtâ Emri

Zemahşerî, İbn Atıyye, Râzî, Kurtubî, Ebu Hayyan’ın Mekke’de nazil olmuştur,¹⁰⁵² şeklinde görüş ortaya koyduğu, Mevdûdî’nin Habeş hicretinin yapıldığı 615 miladi yılında inzal buyurulduğu¹⁰⁵³ yönünde kanaat belirttiği, M. Esed’in de, bu sure, hicretten altı veya yedi yıl önce nazil olmuştur ve adını ilk ayetlerinde geçen Bizanslılar’a ait bazı gaybî haberlerden almıştır¹⁰⁵⁴ dediği, Hamidullah’ın Mekke döneminin orta yıllarında inmiştir¹⁰⁵⁵ şeklinde görüş beyan ettiği Rum Suresi nüzül sıralamasında ise 84. sırada yer almaktadır.¹⁰⁵⁶ Surenin ilk ayetlerinin, İranlıların miladî 615 yılında Bizanslılara karşı galip geldiği yılda nazil olduğu müfessirler tarafından nakledilmiştir¹⁰⁵⁷ ki bu da Mekkî Orta Döneme tekabül etmektedir. Konumuzla ilgili olan ayetlerin üslup ve konu itibarıyla

¹⁰⁵¹ İbrahim Fuad Ahmed Ali, *el-İnfaku’l âmm fi’l islam*, s. 54-55.

¹⁰⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 563; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, XII, 241; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XIII, 96; Kurtubî, *el-Câmi*, XIV, 5; Ebu Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, VIII, 373.

¹⁰⁵³ Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, IV, 273.

¹⁰⁵⁴ Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 819.

¹⁰⁵⁵ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, s. 555.

¹⁰⁵⁶ Suyuti, *el- İtkân*, I, 31; Derveze, *et- Tefsirü’l hadis*, IV, 285.

¹⁰⁵⁷ Kurtubi, *el- Cami’ li ahkâmi’l Kur’an*, XIV, 6-9; Elmalılı, *Hak dini Kur’an dili*, VI, 3796; Mevdudi, *Tefhimu’l Kur’an*, IV, 273-275.

de Mekki son dönemde indiğine dair bize ipucu vermektedir. Bu sebeptendir ki nüzul sıralamasında Mekki son dönemde nazil olan sureler arasında yer almıştır.¹⁰⁵⁸

“O halde akrabaya, yoksula ve yolcuya-misafire haklarını ver. Allah’ın rızasını isteyenler için hayır bundadır. İşte bunlar kurtuluşa erenlerdir.”¹⁰⁵⁹

Yakın akrabadan başlayarak miskine, yolcuya/misafire haklarının verilmesi gerektiğini Kur’an bu ifadeyle yani emir sıygasıyla anlatmaktadır. İlk dönem müfessirlerinden Yahya b. Sellâm, “Yakın akrabaya, miskine, yolcuya hakkını ver.”¹⁰⁶⁰ ayetini Hasan el-Basri’ye dayanarak şöyle yorumlar: “Ayetin فَاتِذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ “yakın akrabaya, miskine ve yolcuya hakkını ver.” bölümü nafîle, tatavvu cinsinden

bir eylemdir ki, Allah Teala yakın akrabalarla münasebetin kesilmemesini emretmiştir. Ayetin وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ bölümü farz olan bir uygulamayı bize anlatır ki, bu da “zekat”tır. Yani “miskine ve yolcuya zekattan olan haklarını ver.”¹⁰⁶¹ demektir.

Yahya b. Sellâm (ö. 200/815), Hasan el-Basri’nin bu ayetle ilgili yorumunu aktardıktan sonra kendi görüşünü de ekler ve der ki: “Bize anlatıldığına göre zekat Mekke’de farz kılındı, ama nisabı miktarı belli değildi.”¹⁰⁶² Yahya b. Sellâm bu değerlendirmesiyle, “miskine ve yolcuya zekattan olan hakkını ver.” cümlesinin tefsirinde Hasan el-Basri’nin yaklaşımına yakın bir yorumda bulunmaktadır.

Abdurrezzak b. Hemmâm (ö. 211/826), Katâde’ye dayanarak Rum Suresi 38. ayeti şöyle te’vil eder: “Senin bir yakının akrabası olur, ona malınla yardım etmez, ayağınla onun yanına gitmez isen işte o zaman onun hakkını vermemiş olursun.”¹⁰⁶³ Abdürrezzak ve Katâde, ayetteki “hak” kavramını zekatla sınırlamamakta, mâlî yardımın her türlü ile mali olmayan ilişkileri de bu lafzın içine katmaktadırlar.

¹⁰⁵⁸ Zerkeşi, *el-Burhan*, s. 136.

¹⁰⁵⁹ Rum 30/38.

¹⁰⁶⁰ Rum 30/38.

¹⁰⁶¹ Yahya b. Sellâm, *Tefsiru Yahya b. Sellâm*, II, 661.

¹⁰⁶² Yahya b. Sellâm, *Tefsiru Yahya b. Sellâm*, II, 661.

¹⁰⁶³ Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, II, 85.

Taberî ayetteki آت emrini vacip/farz anlamında yorumlayarak ayetin bütünü şöyle te'vil eder: “Ey Muhammed! Sana yakınlığı bulunanlara ilgini kesme! İyilik yaparak hakkını ver! Miskine, yolcuya da Allah neyi vermeyi emrettiyse onu ver!”¹⁰⁶⁴

Burada şunu hemen belirtelim ki, ayetteki فَآت emri öncelikle Peygamber (a.s.)’i ve onunla birlikte mâlî durumu iyi olan bütün müminleri kapsamaktadır.¹⁰⁶⁵

İbn Âşûr ve Karadâvî, “ayetteki آت emri vücuba delalet eder, bu emrin vacip olduğunun karinesi ayetteki حَقّ lafzıdır.”¹⁰⁶⁶ demişlerdir. Kur’an, yakın akrabaya, miskine, yolcuya haklarının verilmesini emretmektedir. Bu emrin gerekçelerini yine Kur’an 33.-37. ayetlerde açıklamaktadır:

*“İnsanlara bir zarar, bir sıkıntı dokunduğu vakit Rablerine yönelerek O’na yalvarırlar. Sonra onlara Allah, kendi canibinden bir rahmet tattırınca bakarsınız içlerinden (ilerigelen) bir grup Rablerine şirk koşarlar. Böylelikle onlar, kendilerine bahsettiğimiz nimetlere nankörlük ederler. Madem böyle (düşünüyorsunuz) bu (kısa) ömrünüzün tadını çıkarın ama yakında gerçeği bileceksiniz. Yoksa biz onlara bir ferman indirmişiz de o mu Allah’a ortak koşmalarını söylüyor? Her ne zaman insanlara bir rahmet/bolluk, nimet tattırdığımız zaman buna sevinirler. Fakat yapıp ettiklerinden dolayı onlara bir bela gelince hemen ümitlerini keserler. Onlar, Allah’ın rızkı dilediğine bol verdiğini, dilediğine az verdiğini görmezler mi? Bunda kuşkusuz inananlar için ibretler, dersler vardır.”*¹⁰⁶⁷

Kur’an, insana verilen nimetin, servetin Allah’ın insana bir ihsanı olduğunu belirtir. Şahsî malları üzerinde tasarruf yetkisi olan kimselere de Kur’an şu duyuruda bulunur. “Onlar, Allah’ın dilediği kimseye rızkı bol verip dilediğine de az verip kısıtığını görmediler mi?”¹⁰⁶⁸ İnsana zengin olma imkanını veren de onun imkanlarını sınırlayan da Allah’tır. Râzî, Rum Suresi 38. ayeti, önceki ayetler bağlamında, siyakını dikkate alarak şöyle yorumlamıştır: “Allah teala rızkı yayanın ve daraltanın kendisi olduğunu

¹⁰⁶⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, X, 187.

¹⁰⁶⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, X, 102-103.

¹⁰⁶⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, X, 102-103; Karadâvî, *Fakirlik Problemi*, s. 75.

¹⁰⁶⁷ Rum 30/33-37.

¹⁰⁶⁸ Rum 30/37.

beyan edince, insanın ihsandan geri durmaması ve ihsana devam etmesi gerekir. Çünkü Allah, rızık geniş verirse bu rızık, kişinin harcamasıyla noksanlaşmaz. Kişinin cimri davranmasıyla da çoğalmaz. Allah rızık daraltırsa bu rızık infak etmemekle de artmaz.”¹⁰⁶⁹

Kur'an, Mekkî Orta Dönemde de infakı gündemde tutmuş, infak edip mallarını harcayarak temizlenenleri övmüş, ayrıca bu ayette infakı, yapılması mecburi olan bir eylem haline sokmuştur. İlk dönem ayetlerinden itibaren “yetime, miskine” infakta bulunulmasını isteyen Kur'an, burada yakınları, akrabaları önce zikretmiş ve onların haklarının diğerlerinin haklarından önce geldiğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁷⁰ Bu hakkı zekatla sınırlamamış, zekat, infak, tasadduk, birr gibi iyiliğin ve yardımın her çeşidi ile ayette sayılan kimselere haklarının verilmesi gerektiğine işaret etmiştir.¹⁰⁷¹

Mevdûdî'nin bu ayetle ilgili şu yaklaşımı da dikkat çekicidir. “Mülkün sahibi Allah başkalarından daha fazla size vermişse, size verilen bu servette başkalarının da hakkı olduğunu hatırlamalısınız. Rabbiniz, başkalarının hakkına saygı gösterip onlara verip vermeyeceğinizi denemek için size mal vermiştir.”¹⁰⁷²

Yine Râzî, bu ayeti geniş bir perspektifle; “Allah Teala bu ayette ister zekat verecek seviyede malı olsun veya olmasın, zekat verilen malın üzerinden bir yıl geçsin veya geçmesin mal sahiplerinin ihsanda bulunması vaciptir. Ayette zikredilen üç sınıf da kendilerine ihsanın gerekli olduğu kimselerdir. İnfak ve ihsanda bulunan kişinin fazla malı olmasa bile. Yakın akrabaya gelince, ona infakta bulunan kişi zekat verecek konumda olmasa bile, o kişi yakın akrabasına yardım etmek zorundadır. Ayetteki miskin de böyledir. Hiç birşeyi olmayan kimse -Ebu Hanife'nin miskin tanımına uygundur- çok güç bir duruma düştüğünde onun ihtiyacını görebilecek güçte olan kimselere her ne kadar ellerinde zekat verecek derecede malları olmasa bile ihtiyaç içinde kıvranan bu kimseye infakta bulunmaları vaciptir. Yolcunun durumu da aynıdır: şöyle ki, yolda kalmış bir kimseyi gideceği yere ulaştırmak veya götürebilecek bir vasıta temin etmek ya da o

¹⁰⁶⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XIII, 393.

¹⁰⁷⁰ Bkz. Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, VIII, 393.

¹⁰⁷¹ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 3828.

¹⁰⁷² Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, IV, 306.

kimseyi emniyet içerisinde olacağı yere kadar götürmek bir vecibedir.”¹⁰⁷³ şeklinde tefsir etmiştir. Râzî’nin yorumunun daha kuşatıcı olduğunu görüyoruz.

Kur’an, bu ayette Medine döneminde kendilerine zekat verilecek kimselerin açıklandığı Tevbe 60. ayetteki sekiz sınıftan iki sınıfı zikretmiştir. Bu da gösteriyor ki, Mekkî son dönemden itibaren zekatın temelleri atılmış, emir sıygasıyla da bu eylem pekiştirilmiştir. Zaten nisabı ve miktarı belirlenmeyen zekat, Kur’an tarafından Mekkî ayetlerde sık sık dile getirilmiştir.

b. İsra 17/26. Ayet ve İtâ Emri

Bi’setin 12. yılında gerçekleşen Mi’rac olayının¹⁰⁷⁴ anlatıldığı, nüzul dönemi itibariyle Mekkî son dönemde nazil olduğu bazı müfessirler tarafından beyan edilen¹⁰⁷⁵ bu sure hakkında Süyûtî, “Buhârî’nin İbn Mesud’dan yaptığı rivayete dayanarak Yahudilerin ruh hakkındaki sorusuna cevap olarak inen 85. ayet hariç İsra suresinin tamamının Mekkî olduğunu”¹⁰⁷⁶ belirtmektedir.

*“Akrabaya, miskine/yoksula, yolda kalmışa/misafire hakkını ver. Bununla beraber gereksiz yere de saçıp savurma.”*¹⁰⁷⁷

Bu ayette yer alan آت emir fiili Rum Suresi 38. ayette de zikredilmişti. Fakat, Rum Suresi’ndeki emir ف harfi ile, İsra 26. ayetteki emir ise و harfi ile başlamaktadır ki, bu ayette de “yakın akraba, miskin ve yolcuya” haklarının verilmesi Kur’an tarafından emredilmektedir.

Kur’an, yakınların, miskinlerin ve yolcuların haklarından önce anne-babanın hakkını öne çıkardı, onlara ihsanda bulunmayı emretti ve buna ilaveten onlara sözlü de olsa onları incitecek hareketlerden sakınılmasını da emretti.¹⁰⁷⁸ Bu emirden sonra en yakınlardan başlamak üzere miskin ve yolcunun haklarına vurgu yaptı. 26. ayet, 23. ayete atfedilmiştir. Râzî bu ayetleri: “Senin, anne-babana itaat görevini ifâ ettikten sonra, derece derece, akrabalarına da iyilik yapman, sonra da fakirlerin ve yolda kalmışların

¹⁰⁷³ Bkz. Râzî, *Me’âtilu’l-ğayb*, XIII, 125-126.

¹⁰⁷⁴ Mevdûdî, *Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber’in Hayatı*, II, 580; Tüzüner, *Siyretünnebi (s.a.v.) Peygamber Efendimiz’in Hal ve Hareketleri*, s. 122.

¹⁰⁷⁵ Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, III, 73; Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 558.

¹⁰⁷⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 46.

¹⁰⁷⁷ İsra 17/26.

¹⁰⁷⁸ Bkz. İsra 17/23.

durumlarını da iyileştirmen (onları ihtiyaçlarını görececek hale getirmen) vaciptir.”¹⁰⁷⁹ şeklinde yorumlamıştır.

Zemahşerî, bu ayetteki emri vücup anlamında telakki eder ve şöyle bir açılımda bulunur: “Kur’an anne-babayı zikrettikten sonra, onların dışındaki yakın akrabayı zikretti ve haklarını ifa etmeyi de emretti. Akraba yönünden en yakın olanlar- anne, baba, çocuk v.b.- eğer ihtiyaçlarını karşılayacak durumda değiller ise onlara infakta bulunmak, nafakalarını temin etmek vaciptir. Ebu Hanife(ö.150/767)’nin ictihadı böyledir. Şâfi (ö.204/820) ise, nafaka ancak anne-baba, çocukları kapsar, diğer yakınları kapsamaz. Diğer yakın akrabalar zengin iseler onların hakkı da, onlara iylikte bulunma/mâlî yönden veya bedenî yönden onları ziyaret etme, darlıkta bollukta destek olma, onların hal ve hatırlarını sorup soruşturmadır.”¹⁰⁸⁰ Bu yorumdan anlıyoruz ki, Zemahşerî, miskinlerin ve yolda kalmışların haklarının zekat olduğunu ileri sürmekle ayetteki “hakkı” zekatla sınırlamıştır. Nesefî de, “miskinlerin ve yolcuların haklarının zekat olduğu” görüşüne meylederek¹⁰⁸¹ Zemahşerî’nin görüşüne katılmaktadır.

Râzî, daha geniş bir açılım sergileyerek; “kişinin kendisine, çoluk-çocuğuna yaptığı harcama ne ise, ihtiyaçlarını karşılayamayan miskinlere ve yolculara da, onların gereksinimi ne kadar ise o miktar harcamada infakta bulunmak farzdır.” demektedir.¹⁰⁸² Râzî bu yorumlarıyla daha kapsamlı, daha doyurucu bir yorumda bulunmuştur.

Müfessir ve fakîh İbnü’l Arabî (ö.543/1148), İsra 26. ayetteki “*miskinlerin ve yolcuların hakkını ver.*” cümlesini “miskin ve yolcunun iki hakkı vardır: 1- Zekat hakkı, 2- Zekat hisseleri bitmiş diğer zekat lehdarlarına zekat dağıtılmış ve bu sınıfa zekat payından verilecek hisse kalmamış ise, bunların ihtiyacı nisbetinde bunlara mali yardımda bulunmak farzdır.”¹⁰⁸³ şeklinde yorumlamıştır.

Kurtubî de, ayetteki yakın akraba, miskin ve yolcunun haklarını şöyle sıralar: “a- Sıla-i rahimde bulunmak b- İhtiyaçları ne ise onu gidermek c- Mâlî yönden yardımda bulunmak d- Bedenî, mâlî v.b. her yönden yardımcı olmak.”¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XX, 193.

¹⁰⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 512.

¹⁰⁸¹ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, IV, 32.

¹⁰⁸² Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XX, 193.

¹⁰⁸³ Bkz. İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III, 190.

¹⁰⁸⁴ Kurtubî, *el-Câmi*, X, 217.

Kur'an, ilk nazil olan ayetlerde, orta dönem Mekkî ayetlerde ve Mekkî son dönem nazil olan bu ayette akrabaları birinci sırada tutmuş, nesep bağının önemine dikkat çekmiştir. Mekke toplumuna seslenen Kur'an, ihmal edilen, çiğnenen akrabalık bağlarının kuvvetlenmesini istemiş ve bu ilişkinin sadece sözde kalmamasını, bunun yanında mali yönden de desteklenmesini istemiştir. İslam'a giren yakınlarını hor gören insanlara akrabalık bağının vazgeçilmezliğini bir kez daha burada Kur'an vurgulayarak inanan bireylerin dikkatlerini bu yöne çekmiş, toplumun muhtaç kesimine yardımda bulunurken, öncelikle yakınlardan-akrabalardan başlanılmasını emretmiştir.

Mekkî dönemden itibaren toplumu sağlıklı bir zemine oturtmaya çalışan Kur'an, Mekkî ayetlerde önce tavsiye, imrendirme, teşvik uslubuyla infakı, zekatı öne çıkarmış, özellikle Mekke döneminin sonlarına doğru nazil olan ayetlerde mecburî infakı, inananların omuzlarına yüklemiştir. Mekkî dönemde Kur'an tarafından zikredilen zekat, Medine döneminde Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından nisabı, miktarı belirlenen zekat olmadığından, İsra 26. ayette belirtilen "*akraba, miskin ve yolcunun hakkı*" olan şey, hem zekatı hem de zekat dışı ihtiyacı kapsamaktadır. İlk dönem müfessirlerinden Hasan el-Basri'ye bir adam: "Ben zekatımı yakınlarıma verebilir miyim?" diye sordu. Hasan el-Basri de: "O yakınlarının (sende) zekattan başka hakları da vardır." dedi ve "*yakınlarına hakkını ver, yoksula ve yolda kalmışa da israf ederek saçıp savurma.*"¹⁰⁸⁵ ayetini okudu."¹⁰⁸⁶ Hasan el- Basri'nin bu yorumu yukarıda değindiğimiz görüşü destekleyici mahiyettedir.

İsra 26. ayetin sonu وَلَا تُبْذِرْ تَبْذِيرًا cümlesiyle bitmektedir. Bu cümleden, yakınlara, miskinlere ve yolcuya verilecek olanın sadece zekat olmadığı anlaşılır. Zira nisabı belli olan zekatta israf diye bir şey olmaz. Miktarı, muhtaç olan bu sınıfın ihtiyacına göre şekillenen buradaki infakta Kur'an, aşırı gidilmemesini emretmektedir. Kendini, çoluk-çocuğunu aç bırakacak derecede, karşıya infakta bulunmayı da Kur'an bu ayetiyle yasaklamaktadır. Bununla birlikte Kur'an, muhtaç olan insanlara yaptığı infak çağrısını burada emir kipiyle yinelemiştir.

¹⁰⁸⁵ İsra 17/26.

¹⁰⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VIII, 66- 67.

c. Nahl 16/90. Ayet ve İtâ Emri

Nüzul dönemi itibariyle Mekkî orta dönemin sonları; Mevdûdi ve Esed gibi Kur'an araştırmacılarına göre Mekkî son dönemde nazil olan Nahl Suresi¹⁰⁸⁷ doksanıncı ayette de “**itâ**” kavramının yer aldığını görüyoruz. Surenin Mekkî dönemde indiğine dair çok sayıda müfessirin kanaati vardır. Râzî, Kurtubî, Suyûtî, Âlûsî, İbn Âşûr gibi müfessirler son üç ayet hariç surenin Mekke’de nazil olduğu görüşünün daha kuvvetli olduğunu¹⁰⁸⁸ söylemişlerdir.

İncelemeye çalıştığımız “itâ” kavramının yer aldığı 90. ayetle ilgili Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde yer alan Osman b. Maz’un rivayeti bu ayetin Mekkî dönemin hangi safhasında nazil olduğuna ışık tutmaktadır.¹⁰⁸⁹

Bu rivayete göre söz konusu ayet Mekkî orta dönemin sonlarında nazil olmuştur. Osman b. Maz’un olayının cereyan ettiği günlerde amcası Ebu Talip hayattadır. Ebu Talib’in ölümü bi’setin 10. yılındadır.¹⁰⁹⁰ Kanaatimizce bu hadise Ebu Talib’in vefatına yakın yıllarda vuku bulmuştur. Bu yaklaşımımız, surenin son dönemde nazil olduğunu savunan alimlerin görüşüyle de uygunluk arzemektedir ki, Hz. Osman mushafının nüzüle göre tertibinde Nahl Suresi 70. sırada¹⁰⁹¹ yer almaktadır ki bu da surenin Mekkî son dönemde nazil olduğunu bize îma etmektedir. Nüzulle ilgili bu açıklamalardan sonra şimdi, surenin doksanıncı ayetinde geçen وإيتاء ذي القربى cümlesinin yorumuna geçebiliriz.

Nahl Suresi 90. ayet, önce genel hükümlerle başlar. “*Şüphesiz ki Allah adaleti, ihsanı ve yakınlarla vermeyi emreder. Hayasızlığı, münkeri/salim aklın kötü gördüklerini ve azgınlığı, taşkınlığı yasaklar. Size böylece öğüt verir ki iyice dinleyip ve anlayıp*

¹⁰⁸⁷ Bkz. Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, III, 7; Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 526.

¹⁰⁸⁸ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XIX, 217; Kurtubî, *el-Câmi'*, X, 61; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 46; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, VII/14, s. 89; İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, XIV, 93.

¹⁰⁸⁹ Osman b. Maz’un anlatır: “Ben önce Hz. Peygamberden utandığım için müsluman olmuştum. Bir gün Hz. Peygamberin yanındaydım. Yine O bana birşeyler anlatıyordu. Birden gözünü semaya dikti. Sonra gözünü sağa sola çevirdi. Bu hareketi iki kez yaptı. Ben bu durumu O'na sorunca Hz. Peygamber (a.s.) ; “Seninle konuşurken Cebrail sağ tarafıma indi ve nahl 90.ayetini indirdi.”dedi. bunun üzerine kalbime iman düştü; şüphem gitti ve hemen Ebu Talib’in yanına gittim. Durumu anlattım o da “ Ey Kureyşliler! Kardeşimin oğluna uyun, kurtulursunuz. Yemin ederim ki ister doğru ister yalancı olsun o size güzel ahlakı emrediyor”dedi. Rasûlullah (a.s.) amcasındaki bu yumuşaklığı görünce amcacığım, “İnsanların bana uymalarını tavsiye ediyorsun da kendini unutup musun ?”dedi. (Ahmed b. Hanbel, *Müsneid*, I, 318, IV, 218)

¹⁰⁹⁰ Mevdûdî, *Tevhid Mücadelesi*, II, 561.

¹⁰⁹¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 86.

tutasınız diye.” Ayette yer alan وإيتاء ذي القربى “yakınlara vermek” ayetin baş tarafındaki *يأمر* “emreder” fiili muzârisinin mefûlu olan العدل kelimesine ma’tuftur. Bu sebepten dolayı وإيتاء ذي القربى cümlesini “îtâ” kavramını işlerken ele almadık. Emir anlamı taşıyan bir fiilin mefulune atfedilen bu lafzı, آتِ “ver” anlamındaki emir kipiyle zikredilen ayetlerle birlikte ele almanın daha uygun olacağını düşündük. Abdullah b. Mes’ud’un “Kur’an’da hayır ve şerrin hepsini toptan ifade eden ayet, bu ayettir” dediği¹⁰⁹² Nahl 90. ayette Kur’an önce adaleti, ihsanı emretmekte, bu umumi emirden sonra hususi bir vecibeyi vurgulamaktadır ki bu da yakınlara vermek, onlara mali yönden sonra da diğer yönlerden destek olmaktır.

Daha önce incelediğimiz Rum 38. ve İsra 26. ayetlerde de yakınlarının hakkına öncelik veren Kur’an, bu ayette de bizzat “yakınlara vermek” ifadesini öne çıkarmakta ve nesep bağının önemine atıfta bulunmaktadır. Matürîdî; “İbn Abbas, Mukâtil ve Katâde’nin ayetteki ‘**yakınlara vermek**’ tabirini sıla-i rahim anlamında anladıklarını”¹⁰⁹³ söyler ve bu tabir hususunda kendi yaklaşımını da, “farz olan zekatın dışında yakın akrabaya tasaddukta bulunmak-onlara infak etmektir.”¹⁰⁹⁴ şeklinde ifade eder.

Ebubekir el-Cessâs (ö.370/981), “Yakınlara ver! cümlesindeki emir, ‘onlara sıla-i rahimde bulunmak/onlarla ilişkiyi, münasabeti devam ettirmek’ anlamını ihtiva eder.”¹⁰⁹⁵ demektedir.

Râzi, Kurtubî ve Nesefî de ayetteki ‘yakınlara vermek’ ifadesini ‘sıla-i rahim’¹⁰⁹⁶olarak yorumlarlar ama ‘sıla- i rahim’ tabirine farklı açılımlar getirirler. Râzi, “Sıla-i rahim önce malla yapılandır. Şayet malla gerçekleşecek sıla-i rahim eylemi olmazsa, yakınlara dua ile yapılan sıla-i rahim de bu ifadenin kapsamına girer.”¹⁰⁹⁷ diyerek akraba ile ilişkilerin tek boyutlu olmayacağını, hem mali hem bedeni, ruhi ilişkilerin olması gerektiğine işaret etmiştir ki, biz de Râzi’nin bu yaklaşımının isabetli olduğunu düşünüyoruz.

¹⁰⁹² Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XX, 100.

¹⁰⁹³ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, III, 114.

¹⁰⁹⁴ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, III; 113.

¹⁰⁹⁵ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, V, 11.

¹⁰⁹⁶ Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XX, 101; Kurtubî, *el-Câmi*, X, 149; Nesefî, *Medârikü’t-tenzil*, III, 634.

¹⁰⁹⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XX, 101.

Kurtubî (ö.671/1277), “Akrabaya mali yardımda bulunmak vaciptir. Mendup olan, beşeri, insanî ilişkilerdir.”¹⁰⁹⁸ ızhını yapmaktadır.

Beydâvi, “bu ayette umumdan sonra tahsis vardır. Allah Teala önce mutlak anlamında adaleti, ihsanı emretmekte, sonra وإيتاء ذي القربى cümlesiyle akrabaya/yakınlara vermeyi zikretmektedir. Yani “vermeyi emreder” dememekte, bizzat verilecek kimselerin kimler olduğunu beyan etmektedir. Bu cümle yapısı mübalağa anlamını taşır.”¹⁰⁹⁹ demektedir. Bunun anlamı, yakınlara/akrabalara yapılacak yardımı, iyilik, sıla-i rahim üzerinde durmak gerektiğidir. Bu, ihmale gelen bir şey değildir. Fertlerin bu konuya özellikle dikkatleri çekilmiştir.

İbn Atıyye, “yakınlara vermek” tabirinde müphemlik/kapalılık vardır. Yani kimler olduğu anlatılmamıştır ki bu cümle yapısı daha belîğdir. Bir kişi yakınların hakkını en iyi şekilde ifa etse ve bu konuda yapması gerekenden daha ileri gitse yine de kendisini kusurlu görür. Ayette zikredilen adalet ve ihsan lafızlarının bünyelerinde yakınlar/akrabalara gösterilecek her türlü maddî ve manevî destek anlamı vardır ama Kur’an, akrabaları bizzat zikrederek onlara verilen ehemmiyete özellikle işaret etmektedir.”¹¹⁰⁰ şeklinde yorumlamış, bu yorumuyla kendisinden sonra gelen Beydâvi gibi müfessirlerin yaklaşımlarına ışık tutmuştur.

İbn Atıyye’nin bu yorumu, hem kuşatıcı olması hem de farklı bir yaklaşım sergilemesi açısından önemlidir.

Muhammed Ebû Zehra bu ayetle ilgili olarak; “Kur’an, adalet ve ihsan emirlerinden sonra aile fertleri arasında bağıllık, muhabbet oluşsun diye ‘yakınlara verme’ emrine de vurgu yapmıştır. ‘Akrabaya vermek’ demek onların ihtiyaç duyduğu yardımı onlardan esirgememektir ki, bu hem malca hem de diğer açılardan yapılabilir. ‘Yakınlar’ ifadesi anne-baba ve çocuklarla sınırlı değildir. Erkek ve kız kardeşleri, halaları, teyzeleri amcaları v.b. kapsar. Kur’an’a göre, çalışmaktan aciz olan bu yakınlara infakta bulunmak vaciptir.”¹¹⁰¹ yorumunu yaparak fikhî bir açılım getirmiştir.

¹⁰⁹⁸ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi*, X, 149.

¹⁰⁹⁹ Bkz. Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, III, 634.

¹¹⁰⁰ Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, X, 224.

¹¹⁰¹ Ebu Zehra, *Zehratü’t-tefâsîr*, VIII, 4252.

Ebu Zehra bu yorumuyla, akrabalar arasındaki ilişkiye dikkat çekmiş ve sağlıklı bir aile oluşması, bunun yine sağlıklı bir şekilde devamı için akrabalarla olan münasebetin çok yönlü olmasının gereğine parmak basmıştır.

İbn Âşûr, Nahl 90. ayetin emirler ihtiva eden bölümünü farklı bir bakış açısıyla izah etmektedir. “Adaletin ve ihsanın bir cüzünü/bölümünü Allah Teala bu ayetle zikretti ki bu da ‘yakın akrabaya vermek’ emridir. Çünkü insanların yerine getirme konusunda en çok ihmal ettikleri amellerden birisi de ‘akrabalara’ ihsanda bulunmaktır. İnsanların pek çoğu akraba olmayan kişilere yardım ederler, çünkü onların beğenisini almak ve kendilerinin de övülmesinden hoşlanırlar. Bununla beraber korktukları şahısların şerlerinden emin olmak için böyle kişilere de yardım ederler. Kur’an bu ayette Mekke toplumundaki müminler ve onların dışındaki kimselerin dikkatlerini en yakınlarına çekmek ister. Çünkü bu ayetlerin nazil olduğu dönemde Mekke’de yakınlar, acınmaya ve daha çok yardım edilmeye layık insanlardı. Onların maslahatı diğer insanların maslahatından önce gelmekteydi. Ortak aklın ve sağduyunun hoş gördüğü şeyleri bu ayette Kur’an emretmektedir. Bu ayet, iki hükmü ihtiva etmektedir. 1- Yakınlara vacip olan- zekat, nafaka gibi- haklarını vermek, 2- Vacip dışında infak ve tasaddukta bulunmak.”¹¹⁰²

İbn Âşûr bu yorumuyla, toplumda dünde bugünde ihmal edilen, kendi haline bırakılıp terkedilen akrabalık hakkının önemine dikkat çekmiş, bozulmuş ahlakî zaafa uğramış, seküler bir yaklaşım sergileyen toplumun kanayan bir yarasına parmak basmıştır.

Mevdûdi de İbn Âşûr’un yorumunu destekleyen bir yaklaşım tarzı sergiler ve der ki: “Kişinin akrabalarına sadece iyi davranması, onların acılarını, mutluluklarını paylaşması kâfi değildir. Bu kişi aynı zamanda servetini de imkanlar ölçüsünde, akrabalarıyla paylaşmalıdır. Hem kendi ailesinin ihtiyacını temin etmek, hem de akrabalarının gereksinimlerini karşılamak o kişiye bir görevdir. İlahî kanun, ailede zengin olan her bireyi, fakir yakınlarının ihtiyaçlarını karşılamakla sorumlu tutar. Kur’an, aileyi toplumun çekirdeği kabul ettiğinden fakir bireylerin hakkı, ilk önce ailedeki zenginler, daha sonra da diğer zenginler üzerindedir. Her ailenin kendi içindeki fakir bireyleri

¹¹⁰² Bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve 't-tenvîr*, VII, 256-259.

desteklediği bir toplum, hem ekonomik hem sosyal hem de ahlâki yönden saf ve sağlıklı bir toplum olacaktır.”¹¹⁰³

Mevdûdi hem ilk dönem hem de son dönem tefsir alimlerinin yorumlarını âdeta burada özetlemiş, Kur'an'ın evrensel ilkelerini güncelleştirerek aktarmıştır.

Kur'an Mekkî son dönemin ilk safhasında nazil olan bu ayette de, Rum 38, İsra 26. ayetlerde vurguladığı ‘yakın akraba’ hakkını öne çıkarmış, yakınların hakkının mutlaka verilmesi gerektiğini de emir kipindeki ifadeleriyle pekiştirmiştir. Yakınların hakkını ifa etmeye çalışan müminlere, görevlerini hatırlatmış ilerideki dönemde nafaka, zekat gibi farz kılınacak olan mükellefiyetlere müminlerin dikkatini çekmiş, onların zihinlerinde ve fikri dünyalarında, zekatın ve yerine getirilmesi mecburi olan diğer malî yükümlülüklerin temellerini atmıştır. Kur'an Nahl 90. ayette önce mecburi olan infakı- Mekkî dönemde belirlenmeyen zekat- emretmiş, ikinci olarak tatavvu’/nafile anlamındaki infakı da teşvik etmiştir. Taberî de bu ayetteki “verme” eylemini vacip/farz anlamında te’vil etmiştir.¹¹⁰⁴

Hiz. Peygamber (a.s.)’in hadislerinde de yakınlarla yapılan infakın diğer insanlara yapılandan daha önemli ve farklı olduğunu görüyoruz: “Miskine/fakire verilen sadaka, bir sadakadır. Akrabaya verilen sadaka ise iki türlü olur. a- Sadaka vermek, infak etmek b- Onlarla ilişkiyi kesmeyip sıla-i rahimde bulunmak.”¹¹⁰⁵

Diğer bir hadis yine akrabalık ve sıla-i rahmin önemine işaret etmektedir. “Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Allah Teala yaratacağı varlıkları yaratıp yaratma işi tamamladığı zaman akrabalık ayağa kalkarak; “burası akrabalık bağlarını kesme günahından sana sığınanların makamıdır.” dedi. Allah Teala da “Evet öyledir. Seni gözeteni gözetmeden, seninle irtibatı kesenden de irtibatı kesmemden dolayı hoşnut olmaz mısın?” buyurdu. Akrabalık: “Tabii ki olurum.” deyince Allah Teala: “İşte bunu sana ihsan ettim.” buyurdu.”¹¹⁰⁶

2. Ziraî Ürünlerdeki İtâ

Kur'an yakın akrabaya, miskine, yolcuya her türlü maldan infak edilmesini mecburi bir mükellefiyet olarak yüklemiştir. Bu başlık altında da hususiyetle ziraî

¹¹⁰³ Bkz. Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, III, 53.

¹¹⁰⁴ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VII, 634.

¹¹⁰⁵ Ahmed Muhammed Şakir, *Umdetü't-tefsir*, II, 12.

¹¹⁰⁶ Buhârî, Edeb, 13; Müslim, Birr, 16, Hadis no: 2554.

ürünlerden bir kısmının fakir ve yoksullara verilmesinin bir vecibe olduğu konusunu işlemeye çalışacağız.

Kur'an, آت kavramını bu kez zirâi ürünlerin hasadı anında o ürünlerin bir kısmının ihtiyaca olanlara verilmesini emrettiği En'am 141. ayette zikretmektedir. Bu ayette آت emrinin cemi siygasında geldiği görülmektedir. Bu ayette yer alan آت kavramının yorumuna geçmeden önce ayetin yer aldığı surenin ve ayetin indiği döneme ait müfessirlerin yaklaşımları üzerinde durulacaktır.

Süfyan es-Sevri (ö.161/777), Zeccâc (ö. 311/923), En'am 141. ayeti, Ensar'dan Sabit b. Kays b. Şemmas hakkında nazil olmuştur.”¹¹⁰⁷diyerek bu ayetin Medine döneminde nazil olduğu fikrini benimserler.

Ebu Hayyân (ö.745/1344), En'am Suresinin tamamı Mekke'de nazil olmuştur der ve ilk dönem müfessirlerinin bu surenin altı ayeti Medine'de nazil olmuştur, rivayetini de aktararak onların bu görüşlerine katıldığını îmâ eder.¹¹⁰⁸

Süyûtî, bu surenin nüzulüne dair açıklamalarda bulunur ve der ki: “Surenin birkaç ayeti hariç tamamı Mekkîdir. İstisna olan ayetler ise, 21, 22, 91, 151, 152, 153. ayetlerdir.”¹¹⁰⁹

Ayrıca Süyûtî, “Nazil olan ama hükmü sonra uygulanan, uygulama alanına konmuş ama nüzulu sonra gerçekleşmiş olan ayetler”¹¹¹⁰ başlığı altında bir konu açmıştır. Bu başlık altında değerlendirmelerde bulunan Suyûti, En'am 141. ayetinin de Mekke'de nazil olduğunu ama hükmünün Medine'de uygulamaya konulduğunu söylemektedir.¹¹¹¹

Suyûti'nin “inzal olmuş ama hükmü sonraya bırakılmıştır.”iddiası tartışılabilir bir konudur. Zira bütün Kur'an ayetleri indiği dönemde uygulanma alanı bulmuştur.

¹¹⁰⁷ Bkz. Süfyan es-Sevrî, *et-Tefsîr*, s. 110.

¹¹⁰⁸ Bkz. Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, IV, 427.

¹¹⁰⁹ Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, I, 43-44.

¹¹¹⁰ Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, I, 116.

¹¹¹¹ Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, I, 117.

Beydâvi, Hâzin, Firûzâbâdi, “En’am Suresi’nin beş veya altı ayeti istisna tamamı Mekke’de nazil olmuştur.”¹¹¹² demektedirler. Konumuzla ilgili olan En’am 141. ayet bu istisna edilen ayetler içinde değildir.

Şevkânî ve Kâsimî, Hâkim (ö.405/1014) ile Beyhakî (ö.458/1066)’den naklen, En’am Suresi’nin Mekke’de toptan geceleyin nazil olduğunu ve bu surenin inzaline yetmiş bin meleğin iştirak ettiğini nakletmektedirler.¹¹¹³

Kâsimî, Suyûti’nin İtkan’ında “Medine’de nazil olan ayetlerdir.” diye istisna ettiği ayetleri aynen eserinde nakleder ve surenin Mekkî hangi dönemde indiğine dair bir yorumda bulunmaz. M. Reşid Rıza (ö.1935) bu surenin bir defada indirildiğini açıklayan rivayetlere muâriz olarak “Bir defada indirilmiştir.” lafzını ihtiva eden hiçbir rivayet yoktur. Suyûti’nin sahih kabul ettiği üç ayet - 151, 152 ve 153. ayetler- istisnası kabul edilse bile bu durum şunu gösterir: “Sure bir defada indirildikten sonra Medine’de nazil olan ayetlerden üç ayet bu sureye katılmıştır.”¹¹¹⁴ yorumunu yapar.

Bu yaklaşımıyla, Reşid Rıza, En’am Suresi’nin toptan Mekke’de nazil olduğunu söylemektedir.

Surelerin hangi dönemde indirildiğine dair önemli açıklamalarda bulunan Mevdûdi ve Esed de bu surenin hicretten önceki yıl, yani Hz. Peygamber (a.s.)’in Mekke hayatının son yılı olan 13. yılda nazil olduğunu¹¹¹⁵ ileri sürmektedirler.

Surenin içindeki konular da bu yaklaşımı doğrulamaktadır. Âdeta sure, Mekke’de nazil olan ayetlerin genel bir özetini ihtiva etmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber ve müminlerin Medine’de muhatap olacakları Yahudiler ve Kur’an’ın onlar hakkında verdiği bilgilerin birçoğu bu surede görülmektedir.

Hz. Osman mushafındaki nüzul sırasına göre bu sure 55. sırada yer almaktadır.¹¹¹⁶

Ama biz bu surenin Mekkî son dönemde nazil olduğunu söyleyen alimlerin görüşünün daha isabetli olduğunu düşünerek konumuza dair En’am 141. ayetini ve bu

¹¹¹² Beyzavi, *Envaru’t-tenzil*, II, 379-380; Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, II, 380; Firûzâbâdi, *Tenviru’l Mikbas*, II, 379- 380.

¹¹¹³ Bkz. Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, II, 121; Kâsimî, *Mehâsinü’t-te’vîl*, VI, 2233.

¹¹¹⁴ Bkz. Reşid Rıza, *Tefsîru’l-menâr*, VII, 286-287.

¹¹¹⁵ Mevdûdi, *Tefhimü’l-Kur’ân*, I, 527; Esed, *Kur’an Mesajı*, I, 222.

¹¹¹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 86.

ayette zikredilen *آتوا* kavramını, Mekki son dönemde ele aldığımız konular içerisinde zikrettik.

Bu açıklamalardan sonra şimdi aayette zikredilen *آتوا* lafzının izahına geçebiliriz.

En'am 141. aayette yüce Allah (c.c.): “*Asmalı ve asmasız bahçeleri, hurmaları ve tatları farklı ekinleri, zeytinleri ve narları –biribirine benzer benzemez biçiminde-yaratan hep O’dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiye ve hasat günü de hakkını verin fakat israf etmeyin. O, israf edenleri sevmez.*”¹¹¹⁷ buyurmaktadır.

Ayetin son bölümünde, *آتوا حقه يوم حصاده* “Hasat günü o ürünün hakkını verin.” cümlesi yer almaktadır. Toprakta yetişen meyve olsun, zirai mahsul olsun bu üründe, onu yetiştiren kişinin hakkı yanında başkalarının da hakkı olduğu belirtilmektedir.

Buradaki hakkın ne olduğu ve kimleri kapsadığı konusunda farklı tefsirler ve yorumlar yapılmıştır. Süfyan es-Sevrî, El-Ferrâ ve İbn Ebî Şeybe(ö.235/849) gibi ilk dönem nüfessirleri, bu ayetlerin yorumunda, tabiin dönemi müfessirlerinden Mücahid b. Cebr’in yaklaşımını bize aktarırlar. Mücahid der ki : “Ürün sahibine hitaben, sen o ürünü hasat ettiğin zaman, fakirler sana gelirlerse o üründen bir kısmını onlara verirsın. Tınaz yaptığın -bir araya getirip biriktirdiğin vakit- yine ondan bir kısmını fakir ve miskinler için ayırırsın. Zirai ürünü eleyip samanından ayırdığın zaman ondan bir kısmını yine muhtaçlara verirsın. O üründen un, ekmek gibi taam yaptığın zaman da ondan yoksullara verirsın.”¹¹¹⁸

Mücahid’in bu yorumundan tarla ürünlerinin içinde zekattan başka bir hakkın var olduğunu anlamaktayız. Mücahid’den önce İbn Ömer, “Bir kişi ürününü hasad ettiği zaman yanında bulunanlara, ondan bir bölümü verir.”¹¹¹⁹ diyerek, ayetteki “**hak**”kın zekattan başka bir hak olduğunu söylemiştir. Tahâvi (ö.321/933), İbn Ömer ve Mücahid’in görüşlerini bize özlü bir şekilde sunar ve der ki: “En’am Suresi 141. ayeti, zekatın dışında ürünlerden fakir ve yoksullara verilecek bir hakka işaret eder. Bunda bir

¹¹¹⁷ En’am 6/141.

¹¹¹⁸ Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, I, 359. Ayrıca bkz. Süfyan es-Sevrî, *et-Tefsîr*, s. 109; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 408.

¹¹¹⁹ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 407-408.

ölçü, miktar söz konusu değildir. İbn Ömer ve Mücahid bu görüşlerini Hz. Peygamber (a.s.)’in şu hadisine dayandırmaktadırlar: “*Malda zekattan başka haklar da vardır.*”¹¹²⁰

Yahya b. Adem (ö.203/818), Said b. Cübeyr’e (ö.95/713) isnad ederek, “Bu ayette verilmesi emredilen hak, zekatın farz kılınmasından önceki haktı. Zekat ayetleri nazil olunca, bu ayetin hükmünü neshetti.”¹¹²¹ demektedir. İbn Abbas, Muhammed b. el-Hanefiyye, İbrahim en-Nehaî, Dahhak “Bu ayetin hükmü oşür ve nısfu’l oşür ile mensuhtur.” demişlerdir.¹¹²²

Mamer b. Raşid ve Katade neshle ilgili görüş belirtmeden, “Bu ayetteki ürünlerin hakkı zekattır. Hasad gününde o ürünün zekatını veriniz.”¹¹²³ görüşünü tercih etmişlerdir.

Hasan el-Basri de, “Ürünlerin sadakasını veriniz, ondan tasaddukta bulununuz.” şeklinde bir yorumda bulunmuştur.

Cabir b. Zeyd (ö.93/711), Ebu Hanife (ö.150/767), Malik b. Enes (ö.179/795) ve Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) bu ayette verilmesi istenen şey, mahsüllerin zekatıdır. Şayet burda verilmesi emredilen şey zekat olmasaydı ayetin devamında وَلَا تُسْرِفُوا israf etmeyiniz/haddi aşmayınız şeklinde ki nehiy cümlesi yer almazdı. İsrâf ise ancak bir vacibin, bir farzın çiğnenmesi ile ortaya çıkar. “Müsrif, bir vacibin sınırlarını aşarsa israf etmiş olur.”¹¹²⁴ diyerek ayeti, fikhî bir anlamda yorumlamışlardır.

Sahabeden Enes b. Malik ve İbn Abbas da En’am 141. ayetini, “Mahsüllerin zekatını veriniz.”¹¹²⁵ şeklinde te’vil etmişlerdir.

Sahabe, Tâbiîn, Etbeu’t-Tâbiîn dönemi müfessirleri ve hicri IV. Asrın alimlerinin de içinde bulunduğu müfessirlerin En’am 141. ayetine ait, iki ana görüşe sahip olduğu görülmektedir.

1- Zirai ürünlerde fakir ve yoksullara verilecek zekatla sınırlı olmayan bir hakkın bulunduğu,

¹¹²⁰ Tirmizî, “Zekât”, 27 (hadis no: 659-660); Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, I, 333.

¹¹²¹ Yahya b. Âdem, *Kitâbü’l-Harâc*, s. 122- 123.

¹¹²² Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 407-408; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, V, 363-364; Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, I, 331, Süfyan es-Sevrî, *et-Tefsîr*, s. 109.

¹¹²³ Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, I, 211.

¹¹²⁴ Bkz. Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, I, 334.

¹¹²⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, V, 362-363; Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, I, 331; Ahmed Muhammed Şakir, *Umdetü’t-tefsîr*, II, 112.

2- Mahsüllerden verilecek öşürle bu hakkın ödendiği.

Zemahşerî, bu ayetle ilgili olarak “Buradaki ‘**hak**’ lafzından maksat, hasat gününde miskinlere tasadduk edilen şeydir. Bu ayetin indiği dönemde bu tasadduk vacipti. Ta ki, mahsullerden alınan öşür farzı bunu neshedinceye kadar.”¹¹²⁶ demektedir. Zemahşerî bu yorumuyla ayetin Mekkî olduğuna vurgu yapmakta ve nisabı belli olmayan ama ifası vacip olan bir tasadduka işaret etmektedir.

Beydâvi de, ayetin Mekkî dönemde indiği görüşüne katılır ve bu ayetle ilgili şu yorumda bulunur. “Buradaki آتوا emrinden maksat, hasat anında kaldırılan üründen yoksullara tasaddukta bulunmaktadır. Yoksa bu ayetten, miktarı, nisabı belli olan zekat kastolunmamaktadır. Çünkü nisabı beyan edilen zekat, Medine’de idi, halbuki bu ayet Mekkîdir.”¹¹²⁷

Beydâvi’nin yaklaşımı ile Zemahşerî’nin yaklaşımı büyük oranda birbiriyle örtüşmektedir. İbn Âşur, “ayetteki آتوا emri vücup ifade eder. Buradaki emrin vücup ifade ettiğinin karinesi emirden sonra gelen ‘hak’ kavramıdır.”¹¹²⁸ demektedir.

Ebu’s Suud (ö. 951/1544), En’am 141. ayetteki “*Hasad gününde o ürünün zekatını veriniz.*” cümlesini, miktarı belli olmayan vacip bir infakta bulununuz, zira ayette miktarı belli olan zekata vurgu yapılmamaktadır. Çünkü sure Mekkîdir. Miktarı belli olan zekat Medine’de farz kılınmıştır.”¹¹²⁹ şeklinde açıklayarak Mekkî dönemde nazil olan ayetlerde de mecburî bir infakın olduğuna temas etmiştir.

Elmalılı, hem mütekaddimîn hem de müteahhirîn dönemi müfessirlerinin görüşlerini toplayan bir yaklaşımla En’am 141. ayetini şöyle yorumlamaktadır: “Mahsuller toplandığı, yani hasat edildiği zaman ondan vacip olan hakkı veriniz. Ayette, bu hakkın miktarı ve kimlere ait olduğu açıkça beyan edilmeyip mutlak ve mücmel bırakılmıştır. Bu hakkın, zekat yani öşür ve nısfî öşür olduğu hakkında rivayetler varsa da zekat ayetleri Medine’de nazil olduğundan, Mekkî olan bu ayetteki hakkın zekattan başka bir sadaka-ı vacibe olduğu ve miktarının tayininin mükellefe bırakıldığı, onun da

¹¹²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 404.

¹¹²⁷ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, II, 495.

¹¹²⁸ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, VIII, 120.

¹¹²⁹ Ebu’s Suud, *İrşadü’l akli’s- selim*, III, 192.

israftan uzak kalarak, fakirin ihtiyacı nisbetinde vermesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte buradaki infak, kişinin sırf mürüvvetinden kaynaklanan ve bunun soucu olarak verilen nafile sadaka değil, bir hak bir vecibe olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca, ayette zikredilen ‘hak’ lafzı mutlak olarak yer aldığından, zekat emrini yerine getiren kişi de buradaki hakkı ifa etmiş olacağı bu ayetteki emrin öşürü dahi kapsadığı açıktır.”¹¹³⁰

İbn Kesir, “Ayetteki آتوا emrinin sadece öşre şamil olmadığını, öşrün dışında, mahsulden verilmesi gereken bir payın olduğunu, bunun da nafile olmayıp, ifası gereken bir borç olduğunu” söylemektedir. Bununla birlikte İbn Kesir, ayetin hükmünün zekat ayetiyle mensuh olduğunu ileri sürenlerin, pek de isabetli olmadığına da dikkat çekmektedir.”¹¹³¹

İbn Kesir bu yaklaşımıyla, toprak mahsüllerinin zekatının, miktar tayini olmaksızın Mekkî dönemde farz kılındığını ortaya koymaya çalışmıştır. İbn Kesir, Mekkî dönemde nazil olan ayetlerde yer alan zekat kavramını da bu ayetteki yoruma yakın bir değerlendirmeye ele almaktadır.

Buhârî’nin tahriç ettiği Ebu Hüreyre hadisinin¹¹³² izahını yapan Kâmil Mîras (ö. 1957), hadiste geçen ...الماء... “Hayvanların haklarından birisi de su başında (sütlerinin) sağılmasıdır.” cümlesinin yorumuna dair İbn Hacer (ö.852/1448)’in Fethu’l-Bârî adlı eserinden bazı alıntılar yapar: “Burada zekattan başka bir hak daha bildiriliyor ki bu da hayvan sahiplerinin hayvanlarını su başına getirdiklerinde sütlerden bir miktar sağıp fukara ve ebna-i sebile/yolculara tasadduk eylemeleridir.” Bu hadis-i şerife göre iki çeşit hak vardır. 1- Farz-ı ayn hak 2- Farzın gayrı hak. Süt tasadduku, farzın dışındaki bir haktır ki bunda bir sınır yoktur. Ulema, ibtida-yı İslam’da bu yolda tasaddukun vacip olduğunu, fukara ve zuafanın su başlarında bu nevi tasadduktan müstefid olduklarını, fakat sonra bunun zekat ayetiyle nesh edildiğini bildirmişlerdir.”¹¹³³

Kâmil Mîras bu hadisle ilgili başka bir yorumda; “Bazı ulema da bu hadis ile hayvanların sütünde, ağaçların meyvesinde zekattan başka fakirler ve yolcular için bir

¹¹³⁰ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, III; 2070- 2071.

¹¹³¹ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, II, 182.

¹¹³² Buhârî, “Zekât”, 3, 43.

¹¹³³ Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, V, 28; Ayrıca Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l Bari*, III, 269.

hak bulunduğuna istidlal etmişlerdir. Bu alimler, görüşlerini güçlendirmek için Kalem Suresi 17- 24. ayetleri ile En'am 141. ayetini de delil olarak sunmaktadırlar ki bu ayetlere göre, buradaki hak, zekattan başkadır ve zekat farz kılındıktan sonra da bâkidir. İbtiday-ı İslam'da Medineliler, hurmalarını topladıklarında hurma salkımlarından bir bölümünü Mescid-i Nebevi'nin uygun yerlerine asarlardı. Fakir ve yoksullar da bu hurmalardan istifade ederlerdi.”¹¹³⁴ demektedir.

Kâmil Mîras, “toprak mahsullerinden, fakir ve yolculara verilecek olan zekat dışı hak; öşür ve nısf-u öşürle neshedilmiştir. Yalnız muvâsat ve âtıfet cinsinden mendup olarak kalmıştır.” şeklinde bir yaklaşımda bulunmakta ve bu görüşünü İbn Abbas'a isnad edilen; “Kur'an'da zikrolunan her nafaka, zekatın farziyyeti ile neshedilmiştir.” umumi kaidesine dayandırmaktadır.¹¹³⁵

O'nun bu yorumu, müfessirlerin çoğunluğunun görüşüyle mutabakat arz etmektedir. Zira verilen öşürle fakirlerin ihtiyacı karşılanamıyorsa, öşrün dışında o üründe yine yoksulların hakkı vardır ve fakirlerin ihtiyacı kadar olan payın onlara verilmesi nafile kabilinden bir amel olmayıp, bir vecibe olduğu müfessirlerin çoğu tarafından benimsenen bir görüştür. Bu görüşlere daha önce değinilmiştir.

Kur'an, Mekkî orta dönemde zekatı öne çıkarmış, infak anlatıldığı ve teşvik edildiği gibi zekatını veren müminler de övülmüştür. Müminlerin, muhsinlerin nitelikleri arasında, onların zekatı verdiklerine hâssaten vurgu yapılmıştır.”¹¹³⁶

Hiz. Peygamber'in on üç yıllık Mekke döneminde, Medine'ye hicretten önce pek tabi olarak müslümanların sayısı, ilk Mekkî yıllara kıyasla çoğalmıştı. Kur'an, önce müslümanları infaka yönlendirmiş sonra onları, zekat gerçeği ile buluşturmuştur. İşlemeye çalıştığımız Mekkî son dönem ayetlerinde ise zekat eylemi, آتوا kavramı ile anlatılmıştır.

İbn Âşûr da; “Mekke'de müslümanların sayısı artınca, Allah bağ sahibi ve hurma bahçesi bulunan zenginlere, muhtaçlara ödeyecekleri zekatı, En'am 141. ayetiyle farz kıldı. Müslümanların sayısını tespit de çok zor değildi. Çünkü sayıları belliydi. Bu ayet, müslüman topluluk için düzenli bir gelir oluşturma, onları finanse etmenin ilk

¹¹³⁴ Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, V, 28- 29.

¹¹³⁵ Bkz. Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, V, 29.

¹¹³⁶ Bkz. Neml 27/3; Lokman 31/4; Müminun 23/4.

başlangıcıydı. Bu verilenler o günkü müslümanların ihtiyacını karşılayacak ölçüdeydi ve bunu müslümanlar farz bir görev telakki ediyorlardı.” diyerek bu ayette yer alan آتوا emrine böyle yorumlamıştır. Bu yorum da bizim yaklaşımımızla mutabakat arz etmektedir.¹¹³⁷

M. Hamidullah, Kur'an'da “itâ” kavramının geçtiği ayetleri değerlendirir ve farklı bir perspektiften yaklaşarak der ki: “Ben o görüşteyim ki başlangıçta (Mekkî ayetlerde) yer alan itâ(vermek) kelimesi, bütün zekat konularını içine alan umumi bir ifadedir. Bu kavram, belli bir vecibeye, bir manevi mecburiyete işaret etmektedir. Itâ terimi, zekatın yanında fakat ikinci derecede kalan bir ıstılahtır. ‘Îta’ ve ‘hak’ kavramlarının yer aldığı ayetlerin nazil olduğu günlerde henüz cebri bir müeyyide söz konusu değildir, fakat açıkça hissedilmektedir ki “itâ” lafzının, “hak” lafzının yer aldığı ayetlerde alelâde ‘sadaka verme ve hasenât yapma’ şeklinde, birtakım tavsiyeler söz konusu yapılmaktadır. Bu ayetlerde, vazedilmiş, mecburi belli usûl ve nizamlara bağlanmış ve herkesçe bilinen vergilerden bahsedilmektedir.”¹¹³⁸

Hamidullah'ın son cümlelerinde yer alan “mecburi belli usul ve nizamlara bağlanmış” ifadeleri, nisabı, cinsi ve miktarı Medine dönemindeki zekat uygulamalarını yansıtmamakta, müellif, bu cümlelerle bu ayetlere muhatap olan müminlerin, Mekkî dönemin sonlarına doğru nazil olan ayetlerde yer alan “îta, hak, âti” kavramlarının bir vecibe, bir yükümlülük anlamını ihtiva ettiğini ve bu mallardan bir bölümünün de ihtiyaç sahiplerine verilmesinin mecburiyet olduğunu kabul ettiklerine işaret etmektedir.¹¹³⁹

Hamidullah'ın bu yaklaşımının daha doğru ve kapsayıcı olduğu kanaatindeyiz. Zira Kur'an, Medine döneminde sınırları, nisabı ve miktarı Hz. Peygamber (a.s.) tarafından açıklanacak olan zekat mükellefiyetine, müminleri Mekkî dönemde hazırlamakta, onlara adım adım tedrici olarak mali yükümlülük fikrini vermektedir.

Mekkî dönemin son safhasında yer alan “itâ” kavramından sonra şimdi ise “hak” kavramının izahına ve yorumuna geçilecektir. Kur'an'ın müminleri sorumlu tuttuğu, onlara mali mükellefiyet yüklediği kavramlardan biri olan “hak” kavramı üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

¹¹³⁷ Bkz. İbn Âşûr, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, s. 250-251.

¹¹³⁸ Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 963-965.

¹¹³⁹ Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 964-965.

C. Hak: Yoksulun Alacağı Hisse

Mekkî orta dönemde veya son dönemde nazil olan¹¹⁴⁰ ve nüzul sırası itibarıyla 67. sırada yer alan Zâriyat 19. ayette “hak” kavramı yer almaktadır. İnfak eyleminin mecburilik yönünü aksettiren bu lafız Zâriyat Suresi’nde yer aldığı gibi çok yakın ifadelerle Meâric Suresi’nde de yer almaktadır. Kur’an, Mekkî dönemin bu safhasında bile infakın sadece gönüllü bir fiil olmadığını ortaya koymuştur. İnfakın zorunluluk yönünü bize anlatan bu kavramın önce lugavî yönünü inceleyelim. Cevherî (ö. 393-400/1002-1009), İbn Faris (395/1004), “Bir şeyin sağlam olması bir kumaşın güzelce dokunması حق kavramıyla anlatılır.”¹¹⁴¹ demişlerdir. İkinci bابتان حَقَّ-يَحِقُّ “vacip oldu, gerekli oldu” anlamındadır.¹¹⁴² Cevherî, Kisâî’den naklen, “Bu işi yapman farz oldu.” anlamında حَقَّ لَكَ أَنْ تَفْعَلَ هَذَا¹¹⁴³ cümlesini aktarmaktadır. Bu yapı, Zâriyat 19. ayette geçen وَمَا لِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ cümlesindeki yapıya uygunluk arz etmekte, “hak” lafzından sonra lam harf-i ceri kullanılmaktadır. Buna göre ayetin anlamı “Onların mallarında sâil (isteyebilen) ve mahrum (isteyemeyen) kişiler için verilmesi vacip olan bir hak vardır.”şeklindedir.

Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767) “hak” kelimesinin Kur’an’da 11 manaya delalet ettiğini söylemektedir: “1- Allah 2- Kur’an 3- İslam 4- Adalet 5- Tevhid 6- Sıdk 7- Gerekli olma 8- Batılın zıttı/gerçek 9- Mal 10- İsmi tafdil olan “ehakku” kelimesi “daha layık” anlamında 11- Pay, hisse, nasip.”¹¹⁴⁴

Mukâtil’in on birinci sıraya koyduğu anlam, incelemeye çalıştığımız ayetlerdeki anlamla örtüşmektedir. Ragıp el-İsfehani de “hak”, mutabakat ve muvafakat anlamını içerir dedikten sonra bu lafzın dört anlamı daha kapsadığını söyler. “1- Bir şeyi hikmetin gereğine uygun olarak icat eden, yaratan zât demektir. Bundan dolayı Allah’ın bir ismi de Hak’tır. 2- Hikmetin gereğine uygun olarak yapılan iş 3- Bir şeye aslına uygun ve doğru

¹¹⁴⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 87; Esed, *Kur’an Mesajı*, III, 1066.

¹¹⁴¹ Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1461; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyîsi’l-lüga*, s. 244-245.

¹¹⁴² Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1461; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyîsi’l-lüga*, s. 244- 245.

¹¹⁴³ Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1461.

¹¹⁴⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, s. 176-178.

olarak inanma 4- Gerektiği şekilde, gerekli ölçüde ve gereken zamanda meydana gelen iş.”¹¹⁴⁵

“**Hak**” kavramıyla ilgili değerlendirmeler yapan Ali Bardakoğlu, Zâriyat 19, Meâric 24. ayetlerindeki “hak” kelimesini akiddeden veya diğer sebeplerden doğan borç ve alacak veya yetki anlamında değerlendirmiştir.¹¹⁴⁶

Bu kavramın lugavi izahından sonra şimdi değerlendirmeye çalıştığımız ayetlerdeki yorumu üzerinde duralım. Zâriyat Suresi 10-14. ayetlerde Kur’an, yalanlayan düzenbazları anlatır ve der ki: “*O (çeşitli sözleri) atan yalancılar kahrolsun! Onlar aptallık ve sapıklık içinde kalmış gâfil kimselerdir. Onlar alaylı bir şekilde “ceza günü ne zaman?” diye sorarlar. O gün onlar ateş üzerinde azaba uğratılacaklardır. Kendilerine “azabınızı, fitnenizi tadın. Acele edip durduğunuz şey işte budur!”*”¹¹⁴⁷

Kur’an, bu yalancılar topluluğunun durumunu sunduktan sonra bunların zıddı olan müttakilerin durumunu da şöyle anlatır. “*Hiç şüphesiz müttakiler (Allah’a karşı gelmektewn sakınanlar) cennetlerde ve pınar başlarındadırlar. Çünkü bundan önce görevlerini en güzel şekilde yerine getiren (muhsin)lerdi onlar. Gecenin az bir kısmında uyurlar ve seherlerde bu kişiler istiğfar ederlerdi. İhtiyaçlarını bildirenlere ve bildiremeyenlere kendi mallarında belirli bir hak tanırlardı.*”¹¹⁴⁸

Meâric Suresi’nin 22- 25. ayetlerinde de namaz kılan kimselerin toplumun diğer bireylerinden farklı olduğuna dikkat çekilmektedir. “*Ancak namaz kılanlar bunun dışındadır. Onlar ki namazlarını sürekli kılarlar, aksatmazlar. Onların mallarında belirli bir hak-pay vardır. Kimin için? Dilenen ve utancından isteyemeyip mahrum kalan kimseler için.*”¹¹⁴⁹

Kur’an, Mekkî dönem ayetlerinde “müminler”i ve “muhsinler”i nitelendirirken “*Onlar ki namazlarını dosdoğru kılarlar, zekatlarını verirler ve ahiret gününe yakînen iman ederler.*”¹¹⁵⁰ demektedir.

¹¹⁴⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 125.

¹¹⁴⁶ Bardakoğlu, “Hak”, *DİA*, XV, 140.

¹¹⁴⁷ Zariyat 51/10-14.

¹¹⁴⁸ Zâriyat 51/15-19.

¹¹⁴⁹ Meâric 70/20-25.

¹¹⁵⁰ Bkz. Neml 27/3; Lokman 31/4.

Mekkî dönemin ilk safhasında ve orta dönemde nazil olan ayetlerde müminler anlatılırken onların infak ettikleri, namaz kıldıkları ve mallarını temizleme eylemini gerçekleştirdiklerine vurgu yapılmaktadır. Mekkî orta dönemin sonlarında nazil olan Meâric 24-25 ve Zâriyat 19. ayetlerde müminler, müttakilerin vasıfları zikredilirken onların muhtaç olan kimselere yardım etmelerinin bir görev olduğuna dikkat çekilmektedir.

Bu ayetlerde geçen “hak” kavramı zekata mı yoksa zekat dışı bir infaka mı delalet ediyor? İlk müfessirlerden Mücahid b. Cebr, “buradaki ‘hak’ lafzı zekat dışı mali mükellefiyeti yansıtmaktadır.”¹¹⁵¹ demekle, **hak** kelimesinin daha kapsamlı bir anlamı ihtiva ettiğini belirtmiştir. Hasan el-Basri, “Malum ‘hak’, farz olan zekattır.”¹¹⁵² diyerek ayetteki “hak” kelimesini nisabı belli olan zekata hamletmiştir. El Ferra ise, “hak” kavramının a- zekat, b- zekat dışındaki haklar anlamına geldiğini söylemiştir.¹¹⁵³

Taberî, bu ayetlerdeki “hak” kavramıyla ilgili görüşleri özetleyerek bize sunmaktadır. “İbn Ömer’e sorulmuş, buradaki ‘hak’ zekat mı? O da cevaben: “Senin üzerinde zekat dışında haklar vardır.” dedi. Tabiîn alimlerinden Şa‘bi de “bu ayetlerdeki ‘hak’ zekat dışı haktır.” diyerek İbn Ömer’e katılmıştır. İbn Abbas da zekatın, sadakanın dışında akrabaya yardımda bulunma, misafir etme eylemlerini, bu ayetlerdeki ‘hak’ kavramının izahı çerçevesinde ele almaktadır.¹¹⁵⁴

Zemahşerî, Meâric 24. ayetteki “hakkun ma’lum” terkinin, zekat ve sadaka anlamına geldiğini ve kişinin bunu vermeyi kendisine bir görev addettiğini belirtir.¹¹⁵⁵

Ebubekir İbnu’l Arabî, “Hem Zâriyat 19 hem de Meâric 24. ayetlerde geçen “hak” lafzı Hz. Peygamber (a.s.)’in miktarını, cinsini izah ettiği farz olan zekatı¹¹⁵⁶ bize anlatmaktadır.” diyerek ayetlerin teşrî/yasama yönüne dikkat çekmiştir. İbnü’l Arabî’nin Mekkî dönemde nazil olan ve hüküm ihtiva eden ayetleri Medine Dönemi’nde nazil olan ayetler gibi değerlendirmesine katılamıyoruz. Zira Mekkî ayetlerde de hüküm ve yasamayı ifade eden ayetler mevcuttur. Yasama ve hüküm ifade eden ayetleri Medine’ye hasretmek yanlıştır.

¹¹⁵¹ Mücahid, *et-Tefsîr*, s. 618; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 236.

¹¹⁵² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 419 (hadis no: 10611- 10612).

¹¹⁵³ Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, III, 185.

¹¹⁵⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 236.

¹¹⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 210.

¹¹⁵⁶ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, IV, 166; Kurtubî, *el-Câmi*, XVII, 36-37.

Müfessir İbnu'l Arabi ve Zemahşerî'yi bu yaklaşıma götüren şey, ayetteki “ma'lum bir hak” terkihi olsa gerektir. İbnu'l Arabi bu konuya fikhî açıdan yaklaşmıştır. Zemahşerî'nin yorumu daha geneldir.

Elmalılı, “Hak tabiri, zahiren bunun vacip olmasına delalet eder, lakin bu surenin Mekkî olması hasebiyle çokları bunu tatavvua hamletmişler ve zekattan ayrı olarak, kendilerinin taahhüt ettikleri çok bol bir nasip diye tefsir etmişlerdir. İslam toplumunun yükselmesinde çok büyük ehemmiyeti olan bu noktanın bilhassa câlibi dikkat olduğunu ihtâra hacet yoktur.”¹¹⁵⁷ demektedir. Ayrıca Elmalılı, Meâric 24. ayeti tefsir ederken, Zâriyat 19. ayetin yorumuna açıklık getirir ve der ki: “(O namaz kılanların) mallarında - sade keyfe kalmış nafîle bir iâne değil- malına göre muayyen bir nisbette malum bir hak, edası farz bir Allah borcu olmak üzere bir vergi vardır. (İşte bu müminler) Allah’a iman edip de dilenen muhtaç ve dilenmek tenezzülünde bulunmadığı için zengin zannedilen ve fakat kesibten mahrum bulunan yoksul cinsi için o hakkı seve seve ve hüsn-i niyetle bizzat veya vekilleri vasıtasıyla verirler.”¹¹⁵⁸

Elmalılı'nın bu yorumu daha kapsamlıdır. Çünkü bu ayetlerdeki “hak” kavramının anlam alanını daraltmamakta sadece farz olan zekatla sınırlamamakta, ayetteki “hak”kı tatavvua hamleden müfessirlerin görüşlerine katılmamaktadır. O, ayetlerin indiği dönemi de gözardı etmeden geniş bir bakış açısıyla “hak” kavramını yorumlamıştır.

Mevdûdi, Karadâvi gibi çağdaş alimler de bu ayetlerdeki ‘hak’kı, sadece zekat değil, zekatla birlikte, zekatın dışında mali durumu yerinde olanların, fakirlere vermeyi kendilerine bir borç olarak telakki ettikleri bir pay, bir borç olarak yorumlamaktadırlar.¹¹⁵⁹

Hamidullah'ın yorumunu da burada zikretmek yerinde olacaktır. Zariyat 19. ve Meâric 24. ayetlerin nüzülü anında henüz bir cebir ve maddî müeyyide söz konusu değildir. Ama açıkça hissedilmektedir ki, bu ayetler de, mevzubahis olan ilahi buyruklarda alelade “sadaka verme” ve “hasenat yapma” şeklinde birtakım tavsiyeler

¹¹⁵⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 4532.

¹¹⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 5358.

¹¹⁵⁹ Bkz. Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, V, 505; Karadavi, *İslam Hukukunda Zekât*, I, 68-69.

söz konusu değildir. Bu ayetler de, konulmuş, mecburi belli usûl ve nizamlara bağlanmış ve herkesce bilinen vergilerden bahsedilmektedir.”¹¹⁶⁰

Hamidullah’ın bu izahından anlaşılıyor ki, Kuran Mekke döneminde önce müminleri infaka yönlendirmiş, infak eyleminin onların gönüllerinde yer etmesini sağlamış, yine Mekkî dönemin orta safhası ve son dönemine doğru, infak eyleminin sadece gönüllü bir tasadduk fiilinden ibaret olmadığı, zorunlu olduğu müminlere Kur’an tarafından duyurulmuştur.

İbn Âşur, “Zâriyat 19. ayetteki ‘hak’ kavramının kullanılmasını şöyle izah etmektedir. “İhtiyacını dile getirebilen, iffetinden dolayı istemekten kendilerini alıkoyanlar için bir pay, hisse vardır.” diyen Kur’an, bu hisse için “hak” lafzını kullanmıştır. Bunun iki anlamı vardır: 1- Allah Teâla, zekatın farziyyetinden önce müslümanlara, kendilerini zora sokmayacak miktarda tasaddukta bulunmalarını vacip kılmıştır. 2- Müslümanlar, mallarımızda “sâil” ve “mahrum” kimselerin mutlaka hakları vardır.” diyerek bu görevi kendilerine vacip kılmışlardır.”¹¹⁶¹

İbn Âşur’un bu yorumunu daha isabetli buluyoruz. O’nun, “Müslümanlar bunu (tasadduku) kendilerine vacip kılmışlardır.” yaklaşımı Zemahşerî’nin yorumuyla mutabakat arz etmektedir.”¹¹⁶²

Mütekaddimîn ve müteahhirîn alimlerinin bu kavramla (hak) ilgili görüşlerini aktardık. Bu yorumlardan hareketle şu sonuca varabiliriz. Mekkî orta dönem ve son dönemde nazil olan Zâriyat ve Meâric Sureleri’nde yer alan ‘**hak**’ kavramı, bir vecibeyi/gerekliliği ifade etmektedir. Zira hakkın tanımını yapan alimlerin hemen hemen tamamına yakını şu tarifte birleşmişlerdir. Hak: “Kanun koyucunun tanınması ve benimsemesiyle, fert, toplum veya her ikisi için sabit olan şeydir, menfaattir.”¹¹⁶³

Zenginlerin mallarında fakirlerin hakkının bulunduğu gerçeğini, Hz. Ali’nin şu sözü de destekler mahiyettedir: “Allah Teâla fakirlerin ihtiyacı kadar olan malın onlara (fakirlere) verilmesini zenginler üzerine farz kıldı. Fakirler şayet aç açık kalmışlar, bu durum onları bîtap düşürmüşse bunun sebebi zenginlerin onlara vereceklerini

¹¹⁶⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1022.

¹¹⁶¹ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXVI, 351.

¹¹⁶² Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 210.

¹¹⁶³ Bkz. Köse, *İslam Hukuku’nda Hakkın Kötüye Kullanılması*, s. 30-31; Bardakoğlu, “Hak”, *DİA*, XV, 140.

vermemeleri yüzündedir. Bunun sonucu olarak da Allah'ın bu zenginleri kıyamette hesaba çekmesi ve onlara azap etmesi bir haktır.”¹¹⁶⁴

Ayetlerde “sâil” ve “mahrum” sınıflarının, mali durumu yerinde olanların mallarında, Allah Teâla tarafından konulmuş bir pay ve nasip olduğu belirtilmektedir. Bu hak, ilk bakışta zekat olarak algılanabilir. Ama ayetlerin nüzul ortamı göz önüne alındığında buradaki “hak”ın zekatla sınırlı olmayıp, zekat verildikten sonra da ihtiyacı olanların, durumları iyi olanların mallarında zekat dışı hakları da kapsadığı görülmektedir.

Kur'an, Medine döneminde Hz. Peygamber (a.s.) tarafından nisabı, vakti ve miktarı açıklanacak zekat eyleminden önce Mekki dönemde müminlere mecburi bir vergiyi yüklemiş, müslümanları ileriki dönemde kurumsallaşacak olan zekat farzıyyetine hazırlamayı hedef edinmiştir. Bu “hak” tabirinden, miktarı ihtiyaç sahibinin zarureti giderecek ölçüde bir malın- aynı veya nakdî- verilmesinin bir mecburiyet olduğu da anlaşılmaktadır. Her dönem ve zaman diliminde ihtiyaç sahipleri olagelmıştır ve bunların karşısında mali durumu müsait olanlar da bulunagelmıştır. Mali durumu yerinde olan müslümanlar, mallarınının tamamının kendilerine ait olmadığını, bu mallarda birilerinin hakkı, payı olduğunu unutmamalıdır. Bunun, Kur'an'ın bir emri olduğunun da farkına varmalıdırlar. Fazlurrahman'ın dediği gibi Mekkeliler, servetlerini kendilerinin kazandıklarını iddia ettikleri için bu serveti istedikleri yere istedikleri gibi harcıyorlardı. Kur'an buna karşı çıkarak zengin olan şahısların mallarında fakir ve yoksulların payı olduğunu duyuruyor ve bunu ‘hak’ kavramıyla öne çıkarıyordu.¹¹⁶⁵

Şimdi Zâriyat 19, Meâric 24-25. ayetlerde yer alan “sâil” ve “mahrum” kavramlarının ne anlama geldiği üzerinde duralım.

Abdurrezzak b. Hemmam, el-Ferrâ'ya göre sâil, “kapılarda dolaşan, ihtiyacını bir başkasından isteyebilen kişi.”¹¹⁶⁶ demektir.

Kurtubî, Neseî, Elmalılı, İbn Âşûr gibi müfessirlerin “sâil” kelimesine verdikleri mana önceki müfessirlerle uygunluk arz etmektedir.¹¹⁶⁷ Herkesin fakirliğini bildiği, açık,

¹¹⁶⁴ İbn Hazmi *el- Muhalla*, VI, 158.

¹¹⁶⁵ Fazlurrahman, *Ana Konuları Kur'an*, s. 80-81.

¹¹⁶⁶ Bkz. Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, II, 196; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 84.

¹¹⁶⁷ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, XVII, 37; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, VI, 77; Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 4531; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXVI, 351.

kendini gizlemeyen, ihtiyacı olduğu zaman insanlardan rahat bir biçimde ihtiyacını karşılayabilen yoksul kimseleri, Kur'an "sâil" kavramıyla bize anlatmaktadır. Toplumda her dönemde ve her zamanda bu tip kişiler bulunagelmıştır. Kur'an, kendilerini açığa çıkaramayan yoksul kimselerin de olduğuna dikkat çekmiş ve bu kimseleri "mahrum" lafzıyla anlatmıştır. Şimdi bu kavramla ilgili yorumları aktaralım.

Mahrum: "Kendisine ganimetten bir pay, hisse verilmeyen, İslam'da ona bir pay ayrılmayan kimsedir."¹¹⁶⁸ Diğer bir tanımla mahrum, "Rızık ve ticareti kıt, az olan, mahsülü felakete maruz kalmış, kazanç temin etmesi kendisi için çok zor olan, düşkün kimse."¹¹⁶⁹ demektir.

Bir diğer tanımla mahrum, "İhtiyacını dile getirmeyecek kadar iffetli, utangaç olan ve bu halinden dolayı da insanların kendini fakir sanmadığı kişi."¹¹⁷⁰ demektir ki bu tarifte müfessirlerinin çoğunun ittifakı vardır.

Esed farklı bir yorumla der ki: "Mahrum, yardım dilenemeyen -ister insanlar, isterse konuşma yeteneğinden yoksun hayvanlar olsun- bütün canlı varlıkları kapsar."¹¹⁷¹

Kur'an, müminlere iffetinden dolayı ihtiyaçlarını bile dillendiremeyen kimseleri bulmalarını ve bu insanların mali veya nakdî gereksinimlerini karşılamalarını emretmektedir. Bu iki grup insan, insanlığın bir arada yaşamaya başladığı günden bugüne olagelmıştır. Allah'ın, bir kısım insanların rızıkını bollastırdığı bir kısmının da rızıkını darlaştırdığı yine Kur'an tarafından bize bildirilmiştir."¹¹⁷² Toplumda herkes eşit hayat standartlarına sahip olamaz ve olamamıştır da. Hayat standartları ve geçim şartları müsait olanlar, yaşama şartları kendilerinden aşağı derece olanları daima görüp gözetmek ve kollamak durumundadırlar. Kur'an, bu görevin isteğe bağlı olmadığını aksine yapılması gerektiğini, başkasına ödenmesi gereken bir borç gibi tellakki edilmesini istemiştir.

Mekkî orta dönem ve son dönemde nazil olan İsra 26, Rum 38 ve En'am 141. ayetlerinde أَتْ emriyle birlikte geçen "hak" kavramı ve yorumu üzerinde bu başlık

¹¹⁶⁸ Bkz. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 84; Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, II, 197; Taberî, *el-Câmi'*, XII, 236.

¹¹⁶⁹ Bkz. Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, II, 197; Taberî, *el-Câmiu'l-beyân*, XII, 238; Kurtubî, *el-Câmi'*, XVII, 37.

¹¹⁷⁰ Bkz. Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, II, 197; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, VI, 77; Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 4531-32; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, XII, 350.

¹¹⁷¹ Esed, *Kur'an Mesajı*, III, 1069.

¹¹⁷² Bkz. Rum 30/37; Sebe' 34/36.

altında durulmamıştır. Daha önce üzerinde durulan اِتِّاء kavramı ve اِيتَاء işlenirken gerekli yorumlar yapılmıştır.

Kur'an, orta dönem Mekkî ayetlerde infakı ihbarî cümlelerle anlatır. Son dönem Mekkî ayetlerde ise inşâî cümlelere yönelir. Orta dönemde infakın yapılacağı yerler sarahaten zikredilmeyip umumî bir üslup takip edilirken bu dönemde nazil olan ayetlerde yakın akraba, miskin ve yolcular gibi sınıfları öne çıkarmaktadır. Bu sınıflara ilaveten 'sâil'(açıktan isteyebilen) ve 'mahrum'(istemekten çekinen) fakirler de dile getirilmiştir.

Kur'an, Medine döneminde kurumsallaşacak olan zekatın temellerini Mekkî orta dönemden itibaren atmış, orta dönemde zekatı müminlerin ihtiyarına bırakıp son Mekkî dönemde ise حق، آت، آتوا kavramlarıyla bu işin mecburi olduğuna vurgu yapmıştır.

Ayetlerde açıktan zikredilen sınıflar her dönem toplumun içinde bulunagelen sınıfları teşkil etmektedir. Buradan da anlaşılabacağı üzere Allah Teâlâ batın ve kan bağının önemine dikkat çekmiş, yakın akrabaların görüp gözetilmesini her zaman öncelemiştir. Nihâî hüküm olarak da yakın akrabaların geçimini o kişilerin en yakınlarına havale etmiştir.

İcbârî olması yönüyle حق، آت، آتوا kavramlarının zekatla sıkı bir bağı vardır. Zekat mecburî bir mükellefiyeti, bu kavramlarla yapılan infak da zorunlu bir infakı ifade etmektedir. Aradaki fark ise miktarın, zekatta belli olup infakta belli olmamasıdır. Lakin Mekke'deki zekatta belirli bir oran yoktur. Bu bağlamda zekat ile infakın iç içe oldukları kanaatine varmamız pek ala mümkündür. Az bir miktar değil, mahsülün belirli bir kısmı, diğer malların belirli bir oranı, elbette yoksullara verilecekti ve bunun verilmesi de bir mecburiyetti. Kur'an, Mekke toplumundaki müslümanlara bu ayetlerin indiği dönemde içinde bulundukları duruma göre infak ve zekat buyruklarını vazeylemiştir. Medinedeki zekat oranları ise iktisadî yönden yeterli seviyeye gelen bir toplum için konulmuştur ve kapsayıcıdır da.

Bu kavramdan sonra Mekkî son dönemde nazil olduğu birçok müfessir tarafından kabul edilen A'raf Suresi'nde zikredilen "afv" kavramı üzerinde durulacaktır.

D. Mekkî Son Dönem Ayetlerinde İnfak Bağlamında “Afv”

Mekkî dönemin son yılında mâli mükellefiyetle ilgili bir kavram olan “afv” kavramının Kur’an tarafından gündeme alındığını görmekteyiz. Hem zekat hem de zekat dışı infak eyleminin âdeta temelini oluşturan bu kavram, Mekkî dönemde Şûra, 25, 30, 34, 40. ayetlerde bir kısmı Mekkî bir kısmı Medenî olan Hac suresi 60. ayette ve A’raf 95. ve 199. ayetlerde yer alan bu kelime (afv), “bağışlama, affetme, istisna etmek, kurtarmak, müsamahalı olmak”¹¹⁷³ gibi anlamlara gelmektedir. Bazı müfessirlerce Mekkî son yılda nazil olduğuna inanılan A’raf sûresinin¹¹⁷⁴ 95. ve 199. ayetlerinde bu lafız, daha başka anlamları da içermektedir. Bundan dolayı, A’raf suresinde geçen bu kavramın üzerinde durulacaktır.

1. Afv Kavramı

Bu kavramın A’raf 199. âyetteki konteksine bakmadan önce, lügavî yönünü ilk dönem lügatlerine müracaat ederek incelemeye çalışalım.

“Bir kimseyi affetmek, malın bir kısmından vazgeçip borçluya bağışlamak anlamlarına geldiği gibi malın fazlası”¹¹⁷⁵ (ihtiyaç fazlası mal) manasını da içermektedir.

Ezherî (ö.370/980), el-Leys’ten naklederek der ki: (العفو) “İçerisinde hiçbir ayıp bulunmayan en güzel mal, meta.”¹¹⁷⁶ demektir. “Külfetsiz kazanılan elde edilen şey” de (عَفْوٌ) kelimesi ile anlatılır.¹¹⁷⁷

Bir kimseye ait olduğuna dâir bir işaret bir sınır bulunmayan, çiğnenmeyen toprak parçasına (عفو البلاد) denilir. İçilecek su ve benzeri şeylerin ihtiyaç fazlası dile getirilirken (عفو الماء) terkibi kullanılır¹¹⁷⁸.

Bir derinin tüyleri, kılları sık, bolca olursa bu (ألفاء) kelimesiyle ifade edilir.¹¹⁷⁹

¹¹⁷³ Bkz. İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyîsi’l-lüga*, s. 667, *Mu’cemü’l-vasît*, s. 612.

¹¹⁷⁴ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, VIII, 7; Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, II, 7; Esed, *Kur’an Mesajı*, I, 267.

¹¹⁷⁵ Yahya b. Sellâm, *et-Tesârif*, s. 190; Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, I, 141

¹¹⁷⁶ Ezherî, *Tehzîbü’l-lüğa*, III, 223.

¹¹⁷⁷ Ezherî, *Tehzîbü’l-lüğa*, III, 223.

¹¹⁷⁸ Ezherî, *Tehzîbü’l-lüğa*, III, 223; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyîsi’l-lüga*, s. 668.

Ebû Ubeyde(ö.210/825) “Afv” kavramını, “Senin tâkatin nisbetinde, senin üstesinden gelebileceğin bir miktar, seni zorlamayan şey”¹¹⁸⁰ şeklinde yorumlamıştır.

A’raf 95. ayette (حتى عفوا وقالوا) cümlesi geçmektedir. Bu ayetteki “afv” kelimesi, “üremek çoğalmak” anlamındadır.¹¹⁸¹ Buna göre ayetin meâli: “Sonra da seyyie (kötülük)nin yerini hasene (iyilik)ye tebdil ettik. Nihayet mal ve nüfusça çoğaldılar ve: Atalarımıza da böyle sıkıntı ve ferah dokunmuştu (onlar da üzüntülü ve sevinçli günler geçirmişlerdi) dediler”¹¹⁸² şeklindedir.

(أعطيت المال عفواً): Malı (birisi istemeden) verdim, demektir.¹¹⁸³ İstenmeden gönüllü olarak verdim. Halil b. Ahmed, (العفاة) ve (المعتفون) kelimelerine (طلاب المعروف) anlamını yüklemiştir. Yani helal olan şeyi, meşru olanı isteyenler demektir. Maruf olan şeye de (العفو) denilir.”¹¹⁸⁴ demektedir.

Zemahşerî, “Malın helali ve güzeli (العفو) kelimesi ile anlatılır”¹¹⁸⁵ demiştir. İsfahânî, “Harcaması, vermesi kolay olan” şey de (العفو) kelimesi ile ifade edildiğini¹¹⁸⁶ söyler.

Lüğavi anlamları üzerinde durduğumuz “afv” kavramının A’raf 199. ayetteki konumu üzerinde duralım. A’raf suresinin nüzul dönemine âit müfessirlerin yorumlarına baktığımız zaman, çoğu müfessirler sûrenin Mekkî olduğu kanaatini taşımaktadırlar. Zemahşerî, Kurtubî’ye göre surenin -163-171. ayetleri arası sekiz âyet müstesna- geriye kalan bölümü Mekkî’dir.¹¹⁸⁷ Taberî, sure Mekkî’dir demekle¹¹⁸⁸ yetinmiştir. Mekkî dönemin hangi safhasında indiğine dair yorumlara bakılınca, İbn Âşur, Mevdûdi, Esed gibi çağdaş müfessirler, A’raf suresinin içerdiği mesaj ve hükümleri dikkate olarak şöyle

¹¹⁷⁹ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-lüga*, s. 668.

¹¹⁸⁰ Ebu Ubeyde, *Mecâzü’l-Kur’ân*, I, 73.

¹¹⁸¹ Bkz. İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-lüga*, s. 668.

¹¹⁸² Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 2218-2219.

¹¹⁸³ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-lüga*, s. 668.

¹¹⁸⁴ Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-ayn*, s.657; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-lüga*, s. 668-669.

¹¹⁸⁵ Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, s. 428.

¹¹⁸⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 339.

¹¹⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 421; Kurtubî, *el-Câmi*, VII, 144.

¹¹⁸⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, VIII, 137.

bir sonuca ulaşırlar. “Bu sûre, En’am suresinden kısa bir zaman önce Mekkî dönemin son yılında nazil olmuştur.”¹¹⁸⁹

İbn Âşûr şöyle bir gerekçe sunar. “Kur’an’ın Fatiha hariç ilk yedi suresi, uzun olan “Seb-ı Tıval” denilen surelerdendir. Bunlardan birisi de A’raf’tır. Bu da bize gösteriyor ki bu sure Mekkî ilk dönemde nazil olmamıştır. Medenî sûrelere benzeyen bu sûre de Enam sûresinden sonra Mekkî dönemin sonlarına doğru inzal edilmiştir. Nüzul sırasında 39. sûre olarak sayılsa da güçlü olan görüşün, böyle olmadığıdır.”¹¹⁹⁰

Nüzûle dâir bu izahlardan sonra şimdi surenin 199. ayetinde yer alan “afv” kavramı üzerinde durulacaktır. Bu âyetten önceki ayetlerde müşriklerden, Allah’tan başkasına yalvaran, onları ilah edinen kimselerden bahsedilir. Bunlar karşısında peygamberin cevabı “Benim *velim, sığınağım Allah’tır ve O iyilerin velisidir onları görüp gözetir.*”¹¹⁹¹ Kur’an tekrar Allah’tan başkasını ilah edinenlere yönelerek der ki: “*O’ndan başka taptıklarınız yalvardıklarınıza (gelince) onlar ne size yardım edebilirler ne de kendilerine yardımları olur. O putları hidayete çağırırsanız bile onlar (bu çağırışı) duymazlar. Onların sana baktıklarını sanırsın, oysa onlar görmezler*”¹¹⁹² Kur’an, Allah’ın dışındaki tapınılan şeylerin güçsüzlüğünü anlattıktan sonra, Peygamber (s.a.v)’in yapması gereken bir eyleme dikkat çeker ve bunu emir formatında söyler: “*Sen affi al/af yolunu tut! Ma’rufu/iyiliği emret! Ve cahillerden yüz çevir-onlara aldırış etme.*”¹¹⁹³

Ayetlerin siyakına bakıldığında, buradaki (خذ العفو) cümlesinin iki şekilde yorumlanabileceğini görmekteyiz. İlk dönem müfessirleri ve son dönem müfessirlerinin çoğu “Sen affi al!” cümlesini yorumlarken iki yorum üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu yorumlardan birincisi üzerinde duralım.

a. Müsâmaha Anlamında Afv

Mücâhid, Urve ve İbn Zübeyr, A’raf 199. ayetteki (خذ العفو) cümlesini, “Sen (ey peygamber!) insanların huylarından ve fiillerinden güzel olan şeyleri al. Onların ortaya

¹¹⁸⁹ Bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, VIII, 7; Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, II, 7; Esed, *Kur’an Mesajı*, I, 267.

¹¹⁹⁰ Bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, VIII, 7.

¹¹⁹¹ A’raf 7/196.

¹¹⁹² A’raf 7/197-198.

¹¹⁹³ A’raf 7/199.

koydukları eylemlerin bütününe mercek altına alma, işi oluruna bırak, insanların işleri konusunda ince eleyip sıkı dokuma, onların eylemleri eksik de olsa kabul et.”¹¹⁹⁴ şeklinde tefsir etmişlerdir.

Zemahşerî de bu yoruma katılmış ve: “Sen (ey peygamber!) insanların sırtına gereksiz yükler yüklemeksizin işleri onlar için kolaylaştır ve onlardan zor olacak eylemlerin yapılmasını isteme.”¹¹⁹⁵ şeklinde ilave bir yaklaşıma da yer vermiştir.

Kurtubî, Nesefî, Hâzin gibi müfessirlerin yorumları da Abdulah b. Zübeyr (ö.73/692), Mücâhid (ö.103/721) ve Zemahşerî’nin görüşleriyle mutâbakat arz etmektedir.¹¹⁹⁶

Elmalılı, “Sen afvı al!” âyetini, “Afvi ahzet! Halk ile muamelende evvela sühûleti iltizam et, nâsın efalinden sana sühûletle gelenleri al ve onlara sühûlet olanları yap, kendilerine zor gelecek, zorluk verecek şeyleri isteme, teşdid-ü tazyik taraftarı olma. Herkesin günahına bakma, kusur affetmek şiarın olsun.”¹¹⁹⁷ şeklinde yorumlamış, bu yorumuyla âdeta mütekaddimîn ve müteahhirîn müfessirlerinin izahlarını bir araya getirmiştir.

Ateş de Elmalılı’nın görüşüne katılmış ve bu cümleyi “affetme, bağışlama” anlamında tefsir etmenin ayetin siyakına uygun geleceğini¹¹⁹⁸ söylemiştir.

Esed, A’raf 199. ayetin, Bakara 286, Enam 152, A’raf 42, Mü’minun 62. ayetlerle tam bir uyum içinde olduklarına dikkat çeker ve der ki: “Bu ayet (A’raf 199), böylece, inanan kimselere insan fitratının kabule yatkın olduğu yolu tutmalarını, hata içinde olanlara karşı fazla sert ve zorlayıcı olmamalarını öğütlüyor. Bu tavsiyenin şirkten sonra zikredilmesi onu daha da anlamlı kılmaktadır.”¹¹⁹⁹

Ayetin indiği dönem göz önüne alındığında, yapılan bu tefsiri çok anlamlı kılmaktadır. Biz de buna katılıyoruz. Ama ayetin nüzul ortamı ve ayetteki (عفو) kelimesi dikkate alındığında, bu başlık altında yapılan yorumların yeterli olmadığı görülecektir ki,

¹¹⁹⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, IX, 182-183.

¹¹⁹⁵ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 544.

¹¹⁹⁶ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi’*, VII, 301; Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, II, 687; Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, II, 687.

¹¹⁹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, IV, 2356.

¹¹⁹⁸ Bkz. Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsîri*, III, 432.

¹¹⁹⁹ Bkz. Esed, *Kur’an Mesajı*, I, 316.

ele aldığımız ayete ikinci bir anlamı, yukarıdaki izahları yapan müfessirler yüklemiştir. Şimdi bu kavramın öbür yorumuna geçebiliriz.

b. İhtiyaç Fazlası Mal Anlamında Afv

A'raf suresi 199. ayetin ilk cümlesi (خذ العفو) ile başlar. Ayetteki “afv” kavramının lügavi izahlarına değinmiştik. O yorumların ortak bir paydası vardır ki o da bu kavramın zaruri ihtiyacın dışında kalan “aynî veya nakdî mal”¹²⁰⁰ anlamında olduğudur. İlk müfessirlerden, İbn Abbas, Süddî, Dahhak, “Ey Peygamber! Maldan fazla olanını, onların sana gönüllü olarak getirdiklerini al.”¹²⁰¹ şeklinde yorumlamışlardır. Yine ilk dönem müfessirlerinden Matürîdî, (خذ العفو) cümlesini,

a- Fazla olan maldan az miktarda al.

b- Sana verdiklerini kabul et, mal isteme konusunda ısrarlı olma.

c- Onlara verir misiniz? demeden onların mallarından al.¹²⁰² şeklinde tevil etmiştir.

Zemahşerî, “onların ihtiyaçları dışındaki fazla olan mallarını al.” yorumuna tam anlamıyla katılmadığını (وفيل) “deniliyor ki” cümlesiyle beyan eder ama, bu tercihinde de haklı olduğunu açıkça ortaya kor ve der ki: “Bu durum, zekat ayetinin nüzûlünden önce idi. Zekatı emreden ayet nazil olunca Peygamber (a.s.)’in müminlerden onlar verseler de vermeseler de zekat alması emrolundu.”¹²⁰³

Beydâvî, Hâzin ise, “Sen afvı al!” cümlesini, “Zekat farz kılınmadan önce, Allah Teala, Peygamber (a.s.)’e, o mü’minlerin mallarından fazla olanı, sadakadan da onları zorlamayacak ölçüde olanı al.”¹²⁰⁴ emrini vermiştir şeklinde tefsir etmişlerdir.

Elmalılı da: “Sen vergi alacağın zaman halka zorluk vermeyecek sûrette ve havâici asliyyelerinden fazla olan emvalden al”¹²⁰⁵ yorumunu yaparak, ayetteki (خذ العفو) cümlesinin bu anlamı da kuşattığına dikkat çekmiştir.

¹²⁰⁰ Bkz. Ezherî, *Tehzibü’l-lüğa*, III, 323; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-lüğa*, s. 668; Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, s. 428.

¹²⁰¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, IX, 183.

¹²⁰² Mâtürîdî, *Te’vîlatü Ehli’s-Sünne*, II, 321

¹²⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 545.

¹²⁰⁴ Bkz. Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, II, 687; Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, II, 687

Ateş, “ (خذ العفو) cümlesi, fazla olan malların alınması anlamını taşır ama benim tercihim, birinci anlamının siyaka daha uyumlu olduğudur”¹²⁰⁶ yorumuyla müfessir Kurtubî’nin tercihini O’nun ismini zikretmeden benimsemiştir.¹²⁰⁷

Kurtubî ve Ateş’in bu yaklaşımına katılamıyoruz. Zira ayetin anlamını dar bir alanla sınırlamanın çok da isabetli olmadığını düşünüyoruz. Ayetin nüzûl ortamı dikkate alındığında da ikincil anlamının da doğru olduğu görülecektir. Çünkü Mekkî son yılda nazil olan bu ayetin: İndiği dönemde Kuran, Peygamber’e ve müminlere, “Yakın akraba miskin ve yolcu/misafirin hakkını ver.”¹²⁰⁸ şeklinde emir kipiyle bir vecibe yüklemiştir. Mekkî dönemin sonlarına doğru mali mükellefiyetin müminlerin üzerine yüklendiği görülmektedir.

Salih Tuğ bu ayet bağlamında: “Mekkî Araf suresinin, 199. ayetinde Hz. Peygamber’e “fazlasını al” denerek âdeti bir tahsil salahiyeti tanınmaktadır. Bu ayeti İbn Abbas “Onların mallarından münasip olan şekilde bizzat sen al ve keza bu mallardan sana getirdikleri takdirde yine al.” şeklinde tefsir etmektedir ki gerek ayetin açık ifadesi gerekse mezkur ayeti tefsir tarzı bizi, Hz. Peygamber’in henüz Mekke’de iken bile bu mâli mükellefiyetleri bizzat tahsil ettiği veya gerekli yerlere sarfetmek üzere bu mükellefiyet konusu malları Müslümanlar kendisine getirdikleri takdirde bunları kabul ettiği kanaatine götürmektedir. Bu da açıkça Mekke döneminde bu mali mükellefiyetlerin kısmen merkezi bir elde toplandığı manasına gelebilir.”¹²⁰⁹ demektedir.

Bizim kanaatlerimiz Salih Tuğ’un değerlendirmeleri örtüşmektedir. Mekkî dönemin ilk safhası ve orta safhasında malî ve nakdî yardımın bizzat fertler tarafından, Kur’an’ın işaret ettiği “yetimlere, miskinlere, kölelere, yakınlara” yapıldığı kanaatini taşıyoruz. Zaten o andaki Müslüman cemaatin iktisadi ve sosyal konumu da bunun böyle yapılmasını gerektiriyordu.

¹²⁰⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili* IV, 2356

¹²⁰⁶ Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, III, 432

¹²⁰⁷ Kurtubî: Eğer ayetin anlamı, “Onların mallarından fazla olanı al” şeklinde olsaydı (خذ العفو منه) formatında olması gerekirdi, ayrıca, ayetin nüzülü dikkate alındığında birincil anlamının daha isabetli olduğu görülecektir. (Bkz. Kurtubî, *el-Câmi*, VII, 303)

¹²⁰⁸ Bkz. İsrâ 26; Rum, 38

¹²⁰⁹ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 28-29.

Salih Tuğ, önceki yorumunu ve değerlendirmesini pekiştirme sadedinde şu ilave yorumu da eklemektedir:

“Bakara 219. ayette: *“Sana neyi infak edeceklerinin sorarlar, de ki: Fazlayı (ihtiyaçlarınızdan fazlasını)”* buyurulmaktadır. Mekke’de inen Araf 199. âyette de daha önce değindiğimiz gibi, aynı meseleye temas olunmakta ve âdeta bu iki âyet, birbirini tamamlamaktadır. Aynı zamanda bu iki ayet, İslam’da verginin belirli bir tarihte kesin olarak teşri kılınmadığını/kanunlaşmadığını tedrici olarak 20 yıllık bir tekâmül süresinin sonunda müesseseleştiğine dair bizim tezimizi teyid eder bir mahiyet arz etmektedir. Henüz daha siyasi bir teşekkül özelliğini kazanamamış olan Mekke Müslüman toplumunda nazil olan Araf 199. ayette, esasen Hz. Peygamber’e Müslümanların mallarından “fazla”sını almasına veya onların gönüllü olarak getirdikleri mallardan yine fazlasını (afv) almasına yetki verilmektedir.”¹²¹⁰

Tuğ’un, İslam’da verginin/zekatın yirmi yıl gibi bir sürenin sonunda kanunlaştığını savunması pek isabetli görülmemektedir. O, zekat âmillerinin Mekke Fethi’nden sonra Mekke ve Medine dışındaki şehirlere yollanılmasını esas alarak bu kanaate varmış olsa gerektir. Ancak gerek Mekke devrinin son dönemlerinde nazil olan emir kipindeki infak ayetleri, gerekse Medine döneminin ilk yıllarından itibaren yine emir siygasında nazil olan ayetler araştırmacının yukarıda belirtilen düşüncelerinin tekrar düşünülmesi gerektiğini göstermektedir.

İlk dönem ve son dönem otoritelerinin yaptığı değerlendirme ve tefsirler, A’raf 199. ayetinin mali infakı da kapsadığı, bu ayetin ihtiyaç fazlası aynı ve nakdi malların, toplumdaki ihtiyaç sahiplerine verilmesinin gerekli olduğu, bu görevin bireysel planda sınırlı kalmayıp, yetkililer tarafından bu malların alınmasının da bir vecibe olduğu yönündedir.

Ayetin indiği dönem, nisabı, miktarı Hz. Peygamber tarafından açıklanmayan bir zekat eyleminin müminler tarafından bilindiği bir zaman dilimine rastlamaktadır. Kur’an normal şartlarda fertlerin zaruri ihtiyaçlarını karşılayacak miktardaki mallarını başkalarına vermeyi emretmemekte ve tavsiye etmemekte, ancak ihtiyaç dışındaki mallarından vermelerini öğütlemektedir. Mekke’deki şartlar, infak ve zekatın belirli bir

¹²¹⁰ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 56-57.

oranda kesinleşmesine müsait değildi. Yerine göre çok az miktardaki bir yardım, en büyük infak demektir. Bazı durumlarda da varlıklı insanlar mallarının tamamını ihtiyaç içindeki insanların istifadesine sunuyorlardı.

Kur'an Mekkî dönemin sonunda, Müslümanların hem başkanı hem de Peygamber konumunda olan Muhammed (s.a.v)'e müminlerin ellerinde bulunan ihtiyaçları dışındaki malları alıp, fakir ve yoksullara dağıtmasını emreliyordu. Bu emriyle Kur'an ilerde Medine'de kurumsallaşacak ve devlet eliyle toplanacak olan zekatın temellerini atıyor, bu zekatın da nisabı aşan bir maldan alınacağına işaret ediyordu.

Ayetteki “afv” kavramı Mekkî dönemdeki zekatı ve tasadduku kapsamaktadır. Zira o dönemdeki zekat da bir yönüyle infaktı. Ama emir fiiliyle birlikte zikredilen “afv” bizi mecburi olan infak şeklinde değerlendirmeye götürmektedir. Mekke'de bu kavramı gündeme taşıyan Kur'an, Medine döneminin ilk yıllarında nazil olan Bakara Suresi 219. ayette de yine bu kavrama vurgu yapmaktadır ki, bu ayette, infak edilecek miktarın ne olduğunu soran kişi ve kişilerce, o oranın “afv” ölçüsünde olduğu bildirilmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki Medine döneminin ilk yıllarında Kur'an'ın önerdiği infak ve zekatın “afv” ölçüsünde olduğu, yani ihtiyaç dışındaki malların infak edilmesi gerektiği yönündedir. Hem nüzûl tarihinin birbirine yakınlığı -Mekkî olan A'raf 199. ayetin, hicretten önceki son yılda nazil olduğu görüşüne daha önce atıfta bulunulmuştu- Bakara 219. ayetin de Medine dönemi 1. yıl veya 2. yılda nazil olduğu görüşü birçok müfessir tarafından kabul görmüştür. Hem de Kur'an'ın aynı kavramla meseleyi ortaya koyması nedeniyle Medine döneminde nazil olan Bakara 219. ayetindeki “afv” kavramını da burada ele almayı uygun gördük.

2. Medine İlk Dönem Ayetlerinde Afv

Mekkî dönemin sonlarında “ihtiyaç dışı malların infakını” gündeme taşıyan Kur'an, Medine döneminin ilk yıllarındaki iktisadi durumu göz önünde bulunduruyor ve o anda Mekke'den Medine'ye göç eden muhacirler topluluğunun ekonomik gereksinimlerini göz ardı etmiyordu. Bu nedenle inanan insanlara, bu süreçte, zaruri ihtiyaçlarının dışında kalan mallarını infak etmelerini istiyordu. Bu isteğini Kur'an, bir kavramla dile getiriyordu ki bu kavram mücmel olarak Bakara suresi 219. ayette yer alan “Afv” kavramıdır. Şimdi bu ayetin önce nüzûl dönemi ve ortamını inceleyerek ele alalım.

Taberî, “Yes’elûneke” fiilinden hareketle “Ey Muhammed! Ashabın sana soruyor mallarından ne kadarını infak edecekler?” şeklinde bir yorum getirerek, ayetin nüzûlünde şahıs ismi zikretmemektedir.¹²¹¹

İlk dönem müfessirleri ve son dönem müfessirlerinden birçoğu, Bakara 219. âyetinin nüzûlünü 215. ayetle birlikte değerlendirmişlerdir. Çünkü bu ayette ve 215. ayette soru aynı formatta soruluyor ki bu format şudur: *ويستلونك ما ذا ينفقون، يستلونك ما ذا ينفقون* (يستلونك ما ذا ينفقون)

215. ayetin nüzûlüne sebep, sahabeden Amr b. Cemuh idi ki, bu zatın malı çoktu. Hz. Peygamber (a.s)’e gelerek; Ya Rasûlallah! Mallarımızdan neyi harcayalım? dedi. Bunun üzerine “*Onlar hangi şeyi infak olarak vereceklerini sana sorarlar. De ki: Maldan vereceğiniz şey (öncelikle) ananın, babanın, akrabanın, yetimlerin, yoksulların ve yol oğlunun (misafirin) hakkıdır.*”¹²¹² ayetleri nazil oldu.

Kur’an burada, infak edilecek şeylerin her cinsten olabileceği, -yiyecek, içecek, binecek ve barınacak türden her şey- bunun da kişiler tarafından bilinen bir şey olduğundan dolayı, sorulan soruya farklı bir bakış açısı getirir ve infakın öncelikle kimlere yapılması gerektiğine dikkat çeker.¹²¹³

Kimlere infakın yapılacağını öğrenen müminler, acaba mallarından ne kadarını infak edeceklerdi? Bunu öğrenmek için, yine Hz. Peygambere aynı formatta soru yönelttiler. Bunu Kuran şöyle ifadelendirir: “*Ve sana neyi infak edeceklerini soruyorlar: De ki: İhtiyacınızdan arta kalanı.*”¹²¹⁴

Bu ikinci soruyu soran kimdi? Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767), İbnü’l Cevzî, Beyzâvi, Firuzâbâdi gibi müfessirler, Bakara 215. âyetin inmesine sebep olan Amr b. Cemuh’un tekrar Rasûlullah’a soru yönelttiğini bunun üzerine de 219. ayetin nazil olduğunu söylerler.¹²¹⁵

¹²¹¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 437

¹²¹² Bkz. Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, s. 44-45; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 423; Kurtubî, *el-Câmi* III, 37; Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 755.

¹²¹³ Bkz. Çantay, *Kur’an-ı Hakîm ve Meâli Kerim*, I, 57; İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, II, 317-318.

¹²¹⁴ Bakara 2/219.

¹²¹⁵ Mukâtil, *et-Tefsîr*, I, 183; Beydâvî, *Envaru’t-tenzil*, I, 327; İbnü’l Cevzî, *Zadü’l Mesîr*, I, 242, Firüzabadi, *Tenviru’l Mikbas*, I, 327.

İbn Kesir ise, Muaz b. Cebel ve Salebe'nin Hz. Peygamber (a.s.)'e gelerek: Ey Allah'ın Rasûlü! Mallarımız, kölelerimiz, bir de ailelerimiz var.” dediler de bunun üzerine 219. ayet nazil oldu der şeklinde farklı bir rivayet aktarır.

Taberî yine bir isim zikretmeden, “Ashabın sana soruyor.” diyerek inanan kimselerden birçoğunun Hz. Peygambere, mallarından ne kadarını infak edeceklerine dair soru yönelttiklerini söylemektedir.¹²¹⁶ Vâhidi (ö.468/1076), 219. ayetin nûzûlüne dair bir rivayet aktarmamaktadır ki, kanaatimizce 215. ayetin nûzûlüne sebep olan Amr b. Cemuh'un, bu âyetin de inzaline sebep olabileceği kanaatini taşıdığı için bu ayetle ilgili bir rivayet aktarmamıştır.

Bu ayet, sahabeden birisini soru yöneltmesiyle nazil olsa veya birkaç sahabinin Rasûlullah'a tevcih ettikleri soru sebebiyle de nâzil olsa sonuç itibariyle ayetin hükmünü değiştirmemektedir. Zira tefsir usûlünün önemli kurallarından biri de şudur: “Sebebin hususiliği hükmün umumi olmasına mani değildir.”¹²¹⁷

Taberî, bu ayetteki “Afv” kavramına ilk dönem müfessirlerinin yaptığı yorumların çoğunu bize aktarmaktadır. İbn Abbas'a göre “afv”: Kişinin ehl-ü ıyaline/ailesine yapacağı harcamadan arta kalan miktar¹²¹⁸ demektir. İbn Abbas bu yorumuyla Hz. Peygamber (a.s.)'in Ebû Hüreyre rivayetiyle nakledilen hadisini âdetla dillendirmektedir ki, Ebû Hüreyre (r.a.) şunu anlatır: “Bir adam: Ey Allah'ın Elçisi! Yanımda bir dinarım var.” dedi. Hz. Peygamber (a.s.): “Önce kendine harca.” buyurdu. Adam: “Bir ikinci dinarım var.” deyince Rasûlullah (a.s.) “Hanımına harca.” dedi. “Bir üçüncü dinarım var.” deyince o adam; “Onu da çocuklarına harca.” buyurdu Hz. Peygamber (a.s.). Adam “Son bir dinarım daha vardır.” deyince Hz. Peygamber (a.s.): “Sen onu nasıl harcayacağını bilirsin.”¹²¹⁹ buyurdular.

İbn Cüreyc, “Ata b. Ebî Rabah'a ‘afv’ı sordum. O da cevaben: “İnsanlardan dilenecek duruma gelmemek üzere infak etmektir.” dedi. Yine Ata “Afv” kavramını,

¹²¹⁶ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II, 437.

¹²¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 429. Ayrıca bkz. Suyûti, *el-İtkân*, I, 95-98.

¹²¹⁸ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II, 376-377.

¹²¹⁹ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II, 378; Nesâî, İbn Aclan tarikiyle Ebu Hüreyre'den rivayet eder. Bkz. Nesâî, “Zekât”, 54; Ebu Davud, “Zekât”, 45.

meşru, olumlu zeminlerde, insanların israf ve cimrilik yapmamalarıdır.”¹²²⁰ şeklinde yorumlamıştır.

Mücahid b. Cebr ise, “afv” kelimesine “farz olan sadaka/zekat”¹²²¹ anlamını vererek farklı bir yorum getirmiştir.

İlk dönem müfessirlerinden İbn Zeyd (ö. 100/718)’in “afv” kavramına yaklaşımı daha farklıdır. O, bu ayetin indiği dönemdeki bir uygulamaya dikkat çekmektedir: “Sahabe, günlük kazanıyorlardı. (Çünkü onların çoğu tüccar idi). Bu kazançlarını öncelikle ailelerine harcıyorlar, onları açlık ve sefalet içinde bırakmıyorlar, bu harcamanın dışında kalan artan malı (aynî veya nakdî olsun) ihtiyaç içindekilere infak ediyorlardı.”¹²²²

İbn Zeyd’in bu tesbiti, ayetin indiği dönemle tam bir uyum halindedir. Bu ayet yıl itibarıyla Hicri II. yılda ve Bedir Savaşı öncesi günlerde nazil olmuştur. Zira bu ayetten önceki iki ayet, bu savaştan önce Hz. Peygamberin gönderdiği Abdullah b. Cahş seriyyesi ile alakalıdır.¹²²³ Hz. Peygamber (a.s.)’e: “Mallarımızın ne kadarını harcayalım?” diye soru yönelten Amr b. Cemuh, Uhud harbinde şehit olan bir sahabidir ki, bu soruyu vefatından önceki günlerde sorduğuna göre¹²²⁴ “afv” ayeti Uhud savaşından önceki yılda nazil olmuştur.

Bu yıllar, hicretin ilk yıllarıdır. Mekke’den hicret eden Muhacirler, onları barındıran, onlara kucak açan Medineli Ensar’ın arasında muâhat anlaşmasının yapıldığı günlerdir.¹²²⁵

Kur’an, böyle bir ortamda mü’minlere, ellerinde bulunan mallarını, ihtiyaçlarını teminden sonra, diğer ihtiyaç içindekilere vermelerini öğütlüyordu. İnfak etmeye gönüllü olan bu insanlara Kur’an, mücmel ama anlamı oldukça geniş bir ifadeyle cevap verdi: “De ki: İhtiyacınızdan arta kalanı (veriniz).”¹²²⁶

Muhacirlerin zaruri ihtiyaçları giderilecek, Ensar da infak eylemine alışıyordu. Kur’an, Medine döneminin ilk yıllarında infak disiplini inananlar arasında

¹²²⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 377.

¹²²¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 380.

¹²²² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 376-377.

¹²²³ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 757-758.

¹²²⁴ İbn Hişâm, *es-Sîratü’n-nebeviyye*, III, 91.

¹²²⁵ Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 181-182; Umerî, *Medine Toplumunu*, s. 55-58.

¹²²⁶ Bakara 2/219.

yerleştiriyordu. O andaki iktisadî durum, varlıklı kimselerin, ihtiyaçları dışındaki mallarını, diğer yoksullara vermesini gerekli kılıyordu. Mukâtil, “afv” ayetinin tefsirini yaparken şu yoruma yer vermektedir: “Altını, gümüşü olan kimseler üçte birini yanlarında tutarlar, geriye kalanı tasadduk ederlerdi. Zirai mahsulü bulunanlar da bir yıllık yiyeceklerini yanlarında alıkorlar, kalanını tasadduk ederlerdi. Günlük çalışan işçi, tüccar ise, kendisine, ailesine yetecek miktarı alıkor, geriye kalanını tasadduk ederdi.”¹²²⁷ Mukâtil’in bu yorumu, ayetin nüzul dönemindeki şartlarla mutabakat halindedir. İlk dönem filologlarından Ezherî, “Afv” kavramının izahını yaparken müfessir Zeccac’ın yorumunu da aktarır ki onun yorumu da Mukâtil ve İbn Zeyd’in yorumuyla paralellik arz etmektedir.¹²²⁸

İlk dönem müfessirlerinin görüşlerini bize aktaran Ebû Ca’fer et-Taberî “afv” kavramıyla ilgili kendi tercihini de ortaya kor ve der ki: “Afv: “Bir kişinin önce kendine, ailesine gerekli olan, günlük masrafıyla birlikte geçimliliğin tedarik edilmesinden sonra geriye kalan maldır.”¹²²⁹

Taberî, bu ayetteki “afv” kavramını, “Farz olan sadakadır.”¹²³⁰ şeklinde yorumlayan Mücahid b. Cebr’in yaklaşımını desteklememekte; İbn Abbas’ın Mukatil’in görüşlerine katılmaktadır. Taberî, bu yaklaşımını destekleyen bir hadisi de bize nakletmektedir. Câbir b. Abdillâh (r.a.) rivayet eder. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: “Sizden biriniz fakir ise önce kendi ihtiyacını gidersin. İhtiyacını giderdikten sonra yanında mal bulunuyorsa o malı, en yakın akrabasından başlamak üzere infak etsin. Yakınlarına verdikten sonra yine yanında malı varsa başkalarına tasaddukta bulunsun.”¹²³¹

Bakara 219. ayetteki “afv” lafzıyla ilgili Beydâvî, Nesevî, Hâzin de ilk dönem müfessirlerinden İbn Abbas, Mukâtil ve Taberî’nin görüşlerini benimsemişlerdir. Hatta Nesevî, “İslam’ın ilk dönemlerinde ihtiyaç dışı malların infakı farz idi.” görüşüyle İbn Zeyd’in görüşüne meyletmiştir.

Ahkâmu’l-Kur’an müellifi İbnü’l-Arabi, Afv kavramıyla ilgili yaklaşımları altı maddede özetlemektedir:

¹²²⁷ Mukâtil, *et-Tefsîr*, I, 184-185.

¹²²⁸ Ezherî, *Tehzîbü’l-lüğâ*, III, 228.

¹²²⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 378.

¹²³⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 380.

¹²³¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 378; Krş. Ebu Davud, K. ‘İtk, 9, Hadis no: 3957, Müsned, III, 305.

1. Kişinin kendine, ailesine yaptığı harcamadan arta kalan mal. Bunu İbn Abbas'a nisbet eder.
2. Saçıp savurmadan yapılan ölçülü harcama. Bu görüşün Hasan el-Basri'ye ait olduğunu söyler.
3. İnsanı zora sokmayan, kişiyi zorlamayan infak. Bu yaklaşımın da İbn Abbas'a ait olduğunu söyler.
4. Kişinin iyi bir durumda iken yaptığı tasadduk.
5. Farz olan sadaka/zekat. Bu iki maddedeki yorumun Mücahid b. Cebr'e ait olduğunu söylemektedir.
6. Zekat ayetiyle bu ayet neshedilmiştir. Bu görüşün de İbn Abbas'a ait olduğunu söyler.¹²³²

Bu görüşleri sıralayan İbnü'l-Arabi, "afv" kavramının birkaç anlama gelebileceği gerçeğinden hareketle belirli bir görüşte ısrar etmemektedir.

İbn Âşûr, "Afv" kavramını yorumlarken toplumsal yardımlaşmaya dikkat çeker ve der ki: Afv: "Kişinin malından kendine, ehline yetecek miktarın dışındaki maldır." Bu malın infakı insanları zora sokmaz. Zira infakın maksadı, iktisadi yönden zayıf olan müslümanların durumunu iyileştirmektir. Bu infak, devamlı yapılırsa, gereken iyileşme sağlanabilir. İhtiyaçlarının dışında kalan mallarını varlıklı kimseler infak ederler ve bunu da devamlı ve düzenli bir şekilde uygulamaya koyarlarsa istenen sonuç elde edilir. Bu da Medenî iktisadin temelidir."¹²³³

İbn Âşûr, "Afv" kelimesinin başında bulunan "أ" Lam-ı tarifinin de izahını yapar. "Ayetteki "أ" takısı, cins içindir. Afv ki, bu kavrama iki farklı anlam yüklenmiştir. İnfak eden kişinin zaruri ihtiyacının ne olduğunun tesbitine bağlıdır. Bu zaruri ihtiyaç konusunda da insanlar farklılık arz etmektedirler. (Mesela: Zengin bir kişinin ihtiyacı ile, orta halli bir adamın ihtiyacı eşit olmaz.) Bu sebepten ötürü Allah Teâlâ, "afv"ın her türlüşünü -az veya çok miktar- infak kabul etmiştir. Niçin? İnfaka teşvik olsun diye."¹²³⁴

¹²³² İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 214.

¹²³³ Bkz. İbn Âşûr, et *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, II, 351.

¹²³⁴ Bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, II, 352.

İbn Âşur: “Bu ayette zikredilen “afv” kelimesi ile kastedilen şey, kişilerin yapacağı gönüllü infaktır. Mecburi olan zekat ve sadaka-ı fitır amaçlanmamıştır.”¹²³⁵ diyerek “afv” kavramına geniş bir perspektif çizmiş, bu ayetin nazil olduğu dönemde nisabı, miktarı belirtilen zekatın uygulamada olmadığına vurgu yapmıştır.

İbn Âşur’un üzerinde durduğu diğer bir nokta da, infakın devamlılığı konusudur. Kur’an, “Afv” ayetiyle devamlı infakın ve yardımlaşmanın kapısını açmıştır. Toplumdaki fertlerin gelir düzeyleri eşit değildir, eşit olması da beklenemez. Bu gerçeği Kur’an şöyle ifade eder: “Allah, rızıkta kiminizi kiminize üstün kıldı. (Rızıkça) üstün kılınanlar, ellerinin altındakilere kendi rızıklarını, kendileriyle eşit seviyeye gelecek şekilde vermezler. Bu böyle iken Allah’ın nimetini inkar mı ediyorlar?”¹²³⁶

Servete sahip olanlar, devamlı olarak yoksulları gözetleyecek, mal bir zümrenin elinde toplanmayacak, fertler arasında el değiştirecektir. Bu da ihtiyaç dışındaki malın başkalarının eline geçmesi ile sağlanır.

Derveze, “Afv, ihtiyaçtan arta kalan şeydir.” tanımını yapar ki bu evrensel bir direktif ve ilke niteliğindedir. Buna göre bir müslüman, ihtiyacından fazla olan malını, muhtaç olanlara infak etmek durumundadır. Müslümanlara arasındaki dayanışmanın gerekliliğini bundan daha güçlü ve etkili bir şekilde anlatmak mümkün değildir.”¹²³⁷

Bu yaklaşımı ile Derveze, ayetin indiği dönemdeki iktisadi durumdan hareketle, her dönem ve her zaman dilimi içerisinde, varlıklı insanların sadece zekatla yetinmeyip, ihtiyacı olanları her an kollamalarının, onların ihtiyaçlarını karşılayacak yardımı yapmalarının bir mecburiyet olduğunu söylemektedir. Bu görüşünü bir hadis ile desteklemektedir.

Müslim’in rivayet ettiği bu hadiste Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: “Ey Ademoğlu! İhtiyacın dışındaki malı infak edersen bu, senin için hayırlı olur. Eğer o malı (infak etmeyip) elinde tutarsan bu senin için bir şer olur. Bununla birlikte ihtiyaçlarını karşılayacak malın yanında bulunmasından dolayı da kınanmazsın. En yakınından başlayarak infakta bulun. Zira veren el, alan elden üstündür.”¹²³⁸

¹²³⁵ Bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, II, 352.

¹²³⁶ Nahl 16/71.

¹²³⁷ Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, V, 234.

¹²³⁸ Müslim, “Zekât”, 32 (hadis no: 1036).

Elmalılı da “afv” kavramının bir başka anlamına vurgu yapar: “Afv’i infak ediniz, yani malınızın havaici zaruriyenizden fazlasını infak ediniz.” Piyango, kumar vb. gayri meşru yani helal olmayan vesait ile değil, esbab-ı meşrua ile mal kazanınız ve bu maldan nefsinizin ehl-ü iyalinizin havaici zaruriyesine kafi olanından fazlasını Bakara suresi 215. ayette zikredilen kimselere ki bunlar -ana-baba, yakınlar, yetimler, miskinler, yolcu/misafirler- harcamanız ve bunların dışında her türlü meşru olan yerlere infak ediniz.”¹²³⁹ diyerek ayetin ilk cümlelerine dikkat çeker. Ayetin başlangıcında şu ifadeler bulunmaktadır. “*Sana şaraptan ve kumardan soruyorlar. De ki: O ikisinde büyük günah ve insanlara bazı yararlar vardır. Fakat onların günahı, menfaatinden çok daha büyüktür.*”¹²⁴⁰

Elmalılı, infak edilecek ihtiyaç dışı malın, temiz olması gerektiğine, bu malların içkiden, kumardan kazanılmamasına, meşru/İslâm’ın helal gördüğü yollardan temin edilmesinin bir vecibe olduğuna dikkat çekmiştir ki O’nun bu yorumu ayetin siyakına da uygundur. Zira, 219. ayetin baş kısmı, içki ve kumarı anlatmakta ve bunların zararlarının faydalarından daha çok olduğunu bildirmektedir. Bu ayetin nazil olduğu dönemde içki ve kumarla ilgili yasaklayıcı kesin bir hükmü içeren ayetler henüz inmemişti. Bu ayetlere muhatap olan mü’minlerden bir kısmı içki ve kumar yoluyla kazanç elde edebiliyorlardı. İşte Kur’an, buna dikkat çekerek böyle şüpheli kazançtan değil, helal yoldan elde ettiğiniz mallardan infak ediniz demektedir.

Bu ayetteki “afv” kavramının temiz, helal, meşru mal, meta’ anlamına da geldiğini, kelimenin lügavi yönünü incelerken belirtmiştik.¹²⁴¹

İlk dönem müfessirlerinden bazılarının “afv” kavramını bu anlamda yorumladıklarını müfessir Taberî, bize aktarmıştır.¹²⁴²

Elmalılı, ayetin hem siyakını, hem de “afv” kelimesinin lügavî yönünü göz önünde bulundurarak değerlendirmelerde bulunmuştur.¹²⁴³

Ateş, “Afv ayetini” sosyal adalet perspektifinden ele alarak şöyle bir yorumda bulunur: “Afv, fazla demektir. Kolaylık anlamına da gelir. İhtiyaçtan fazlasını vermekte

¹²³⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 767.

¹²⁴⁰ Bakara 2/219.

¹²⁴¹ Bkz. Ezherî, *Tehzîbü’l-lüğa*, III, 223; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyîsi’l-lüğa*, s. 668-669; İbn Fâris bu yorumunu Halil b. Ahmed’e isnad eder.

¹²⁴² Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 377.

¹²⁴³ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 767.

bir kolaylık vardır. Yüce Allah (c.c.), “Sıkıntıya düşmeden kendi ihtiyacınızı karşıladıktan sonra fazlasını verin.” diyor. Nefsinin, çoluk çocuğunun ihtiyacından fazlasını fakirlere vermeyi tavsiye eder. Bütün varını yoğunlu sarfedip başkasına el açmayı da doğru bulmaz İslâm. Aynı zamanda mal biriktirmeyi de hoş görmez. İhtiyaçtan fazlasını vermek sosyal adaletin kendisidir. Ayet, ihtiyaçtan fazla olan her şeyin verilmesini emretmiyor, tavsiye ediyor. Mü’minleri gönül zenginliğine, cömertliğe, başkalarını düşünmeye teşvik ediyor. Herkes ihtiyaç fazlasını gönül hoşluğuyla verirse ülkede fakir kalmaz. Bu ayette, nafile sadakaya teşvik vardır. Bu infak sayesinde, Haşr suresi 7. ayette belirtildiği gibi, servetler, sadece zenginler arasında dolaşan bir şeyler olmaktan çıkıp, toplumun ihtiyacını karşılayacak, toplumun huzur ve kalkınmasına hizmet edecektir.”¹²⁴⁴

Bununla beraber Ateş, “Afv” ayetini, nafile infak şeklinde değerlendirmekte ama, isteğe bağlı bir tasadduk şeklinde yorumlanmasını da uygun görmemekte, zekat dışı infakın mecburi olan yönüne dikkat çekmektedir.

Salih Tuğ ise olağanüstü durumlarla ilgili şöyle bir tespitte bulunur:

“Kıtlık ve umumi afet gibi ictimai hayatın varlığını tehdit eden durumlarda, ellerinde mal bulunanların varlığına el konulur, fakat bunu yaparken mal sahiplerinin asgari geçimini temin edecek muayyen bir miktar (seddur-ramak) bırakılır. Bu türden mecburi olarak yürürlüğe konan vergilere “**nevâib**” denilir.”¹²⁴⁵

Hiz. Ömer (r. anh) ömrünün sonlarında; “Bugün düşündüğümü daha önce düşünseydim, yani geçmişteki fırsatları bugün elde etsem zenginlerin ihtiyaç dışı mallarını onlardan alır, muhacirlerin fakirlerine verirdim.”¹²⁴⁶ demesi, olağanüstü durumlarda devlet başkanının ihtiyaç fazlası malları varlıklı kimselerden alıp fakir ve yoksullara dağıtabilme yetkisinin olduğuna işaret emesi açısından önemlidir.

Ayrıca Hiz. Peygamber (sav)’in “Malda zekattan ayrı bir hak vardır.”¹²⁴⁷ şeklindeki hadisi de, zekat dışı infakın icbarî yönünü yansıtmaktadır.

¹²⁴⁴ Bkz. Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsîri*, I, 235-236.

¹²⁴⁵ Bkz. Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 87.

¹²⁴⁶ İbn Hazm, *el-Muhalla*, VI, 158.

¹²⁴⁷ Tirmizî, “Zekât”, 27; Dârimî, “Zekât”, 13.

Muhammed el-Behiy'in Medenî vahyin ilk sürecinde nazil olan Bakara 219. ayete getirdiği yorumu burada zikretmeyi faydalı buluyoruz. “Bu ayet, mü'minleri ihtiyaç sahiplerinin uğrunda, mal sahibinin kendisinin ihtiyacı dışında kalan her şeyini vermeye davet etmiştir: “Ve sana neyi infak edeceklerini soruyorlar.” “Sen afv, de.” Böyle bir soruya verilen cevapta, bizzat kendi ihtiyaçlarının dışında kalan her şeyi infak etmeleri istenmektedir. Bunun anlamı şudur: Mü'minlerden genel bir kural olarak ihtiyaç sahiplerine, mallardan ancak kendi ihtiyaçlarını karşılayacak miktar kalıncaya dek infak etmeleri istenmektedir. Tevbe suresinde yer alan zekatla ilgili ayeti açıklamak üzere infak miktarını belirleyen zekatla ilgili hadisler, bu genel kaideyi etkilemezler. Çünkü zekat, Kur'an'ın gerçekleştirmek istediği toplumun bir vakıası olarak infakın en düşük bir seviyesidir. Kur'an, iman eden bir toplumdaki, “Toplumda yer alan ihtiyaç sahiplerinin yararına şayet daha fazla infak etmeyi gerektiren bir durum varsa, bu infakın çerçevesini geniş tutmalarını istemektedir.”

Ya da mü'min toplumdan, mal sahibi olan kimsenin özel ihtiyacı dışında kalan “afv” çerçevesine giren ve zekat miktarının dışında yapılacak infaklara ruhi bakımdan hazırlıklı olması istenmektedir. Bunları, iman eden bir toplumdan isteyen Kur'an, izlemiş olduğu yöntem sayesinde toplumda yer alan zayıf kimselere ihtiyaç fazlası olan mallarını infak eden mü'minleri de bir külfet altında bulundukları düşüncesinden uzak tutmasını bilmiştir. Kur'an, malın gerçek mülkiyetinin Allah'a ait olduğunu bildirmiş ve mala sahip olan kişilerin bu malda bir vekil ve halife¹²⁴⁸ olduklarına dikkat çekmiş ve mallar üzerinde kişilerin aslî bir mülkiyet hakkının olmadığını hatırlatmıştır.¹²⁴⁹ El-Behiy, bu değerlendirmesiyle, infakı merkeze alan bir toplumun ancak, Kur'an'ın öngördüğü toplum olabileceğine parmak basmıştır.

Mekkî dönemde nazil olan, infak ve zekatı konu edinen ayetlerin hiçbirinde hatta Medine döneminde nazil olan ayetlerde, tasadduk edilecek aynî veya nakdî malın miktarı belirtilmemiştir. Sadece Bakara 219. ayet de bunun ölçüsü verilmiştir.

Mekkî ayetlerin indiği dönemde Hz. Peygamber (a.s), zekat olarak verilecek malın nisabını, miktarını ve zamanını tayin etmemiştir. Mekke'deki iktisadi hayat, yapılacak infakın belli bir oranda yapılmasını mümkün kılmıyordu. İnanan toplum, kendi aralarında

¹²⁴⁸ Bkz. Hadid 57/7.

¹²⁴⁹ Bkz. el-Behiy, *Kur'an ve Toplum*, s. 302-303.

sıkı bir tesânüd oluşturmuş âdetâ mallar ortak kullanılıyordu. İki veya üç yıl süren boykot günlerinde Şi'bi Ebi Talip/Ebû Talip Mahallesinde bütün Müslümanlar, kenetleşmenin, güçlükleri aşmanın örneğini sergilemişlerdir. Kur'an'ın infak ve zekatı tavsiye eden ayetlerini, hayatlarında uygulama alanına koyan ilk inananlar topluluğu, fakir olan, yoksul kardeşlerinin ihtiyacını, kendi ihtiyaçları gibi telakki etmişler ve onların o andaki ekonomik sıkıntılarını gidermişlerdir.

On üç yıl Mekke'de infakın, tasaddukun en güzel örneklerini sunan Müslümanlar, Kur'an'ın ve Hz. Peygamber (a.s.)'in hicret emriyle, mallarının âzami kısmını Mekke'de bırakarak Medine'ye göç etmişlerdir. Medine'de oluşturulan devletin iktisadi yönden güçlenmesine kadar, inananlar arasındaki yardımlaşma, Mekke'deki uygulamanın daha da ötesine gitmiş, Medineli Ensar, Muhacir Mekkeli kardeşlerini her yönden desteklemişler ve onları mallarına ortak etmişlerdir. Hz. Peygamberin oluşturduğu muâhat/kardeşlik antlaşmasının yürürlükte olduğu günlerde Kur'an, "afv" kavramını öne çıkarmıştır. Kur'an, bununla, infaka, tasadduka yeni bir boyut getirmiştir. Kişinin, ihtiyacını karşıladıktan sonra geriye kalan malını infak etmesi istenmiştir. Yeni oluşturulan Medine devletinin ekonomik ve iktisadi yönden gelişmesi için bunun yapılması gerekirdi. Kur'an "afv" kavramıyla, hem küçük çapta yapılan infakı, hem de büyük miktarda yapılan infakı hedeflemiştir.

Muhammed el-Behiy, "İnfakın asgari sınırını Kur'an zekatla belirlemekte, azâmi sınırını da "afv" kavramıyla belirlemektedir." ¹²⁵⁰demektedir. Yine el-Behiy'e göre, "Bakara 219. ayetin nüzûlünden sonra Allah yolunda ve kamu menfaati uğrunda yapılacak olan infakın iki sınırı belirlenmiş oldu:

a- Asgari sınır ki, bu farzdır ve ibadettir. Adı zekattır.

b- Âzami sınır ki, bununla Allah'a yaklaşılr. Bu da "Afv"dir. ¹²⁵¹

Toplum, ekonomik ve iktisadi yönden güçlü, fertlerin hayat standardı yüksek ise bu durumda infakın en alt birimi olan zekat yürürlüğe konulur. En zengin toplumlar da bile zekat uygulamasından vazgeçilmez. En gelişmiş devlet ve cemiyetlerde bile Tevbe 60. ayette belirtilen zekat lehdarları hep bulunagelmıştır. Bu 8 sınıfın varlığı her dönem söz konusudur.

¹²⁵⁰ Bkz. el-Behiy, *Kuran ve Toplum*, s. 26.

¹²⁵¹ el-Behiy, *Kuran ve Toplum*, s. 29.

Nisabı, miktarı Hz. Peygamber (a.s) tarafından tayin edilen farz olan zekat, gelişmiş toplumlardaki yoksulların ihtiyacını gidermeye kâfidir. Ama öyle durumlar meydana gelir ki -savaş, tabi afetler, kıtlık vb.- böylesi zamanlarda sadece farz olan zekatla ihtiyaçlar karşılanamaz hale gelebilir. Böyle olağanüstü durumlarda Kur'an'ın "afv" ilkesi yürürlüğe konulur. Bireyler kendi zaruri ihtiyaçları dışında kalan mallarını infak ederler, bu yolla toplum, bu badireyi atlatmış olur.

İslam toplumu ihtiyaç duymadığı ve bu konuda bir mecburiyet söz konusu olmadığı sürece, mümin "afv" kapsamına giren infakı yapmak zorunda bırakılmaz."¹²⁵² değerlendirmesini yapan M. el-Behiy, Bakara 219. ayetteki "afv"i nafil/tatavvu" infak olarak yorumlamıştır.

Bazı müfessirlerin isteğe bağlı infak olarak yorumladıkları "afv", (ihtiyaç dışı malların infakı) bazı durumlarda vacip duruma gelir. Usûl-i Fıkıh Alimleri vacibin taksimini yapıp onu sınıflandırırken, miktarının belirli olup olmaması açısından vacibi iki kısma ayırmaktadırlar:

1- Muhadded vacip

2- Gayr-i muhadded vacip

İkinci maddede yer alan gayr-i muhadded vacip: "Şâriin miktarını tayin etmediği vacip" demektir. Allah yolunda harcama, açları doyurma, zulme uğrayanı kurtarma, misafire ikramda bulunma gibi. Şâriin (kanun koyucu) belirli bir miktarla sınırlamadığı vacipler bu neviye dahildirler. Çünkü bu nevi vacibin amacı, ihtiyacın giderilmesidir. İhtiyacı gideren miktar ise durumdan duruma ve ihtiyaç sahiplerinin muhtaç bulundukları şeylere göre değişir."¹²⁵³

Toplum fertlerinin, çoğu ihtiyaç içinde kıvranırken, servet ve mal sahipleri, "bizler farz olan zekatımızı tam olarak verdik, bu noktadan sonra yapacağımızı bir şey yok." diyemezler. Böylesi durumlarda malî durumu yerinde olanlar, zekatın da ötesinde infak yapmaya mecburdurlar. Bu yapılan infak tatavvu/nafil olmaktan çıkar, vacip infak haline gelir. Kur'an'ın her dönemde gerektiği zaman uygulamaya koyacağı evrensel ilkeleri, esasları vardır. İşte bu evrensel esaslardan biri de "afv" esasdır.

¹²⁵² Bkz el-Behiy, *Kur'an ve Toplum*, s. 29.

¹²⁵³ Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 210-211.

Müslim'in Ebu Said el- Hudrî'den rivayet ettiği şu hadis-i şerifte ayette zikredilen 'afv' ın sınırlarının ne kadar geniş olduğunu görmekteyiz:

Bir defasında Hz. Peygamber (s.a.v.) ile beraber bir seferde iken devesi üzerinde bir adam geliverdi ve gözünü sağa sola çevirmeye başladı. Bunun üzerine Rasulullah (s.a.v.): “Kimin yanında fazla hayvan varsa o hayvanı olmayana versin ve kimin fazla azığı varsa onu azığı olmayana versin.” buyurdular. Ravi Ebu Said diyor ki; “Rasulullah mal çeşitlerinden söylediğini söyledi. Öyle ki biz artan mallarda hiç birimizin hakkı olmadığı düşüncesine vardık.”¹²⁵⁴

E. İhtiyaç Dışı Malların Verileceği Gruplar

Bakara 219 ve 215. ayetler, infakı konu edinen ayetlerdir. Her iki ayette infakla ilgili Hz. Peygamber (a.s)'e sorulan soru ve Kur'an tarafından verilen cevap yer almaktadır. Ayetlerin nüzul sebebiyle ilgili rivayetlere bakılınca her iki ayetin inzaline sebep olan kişinin Amr b. Cemuh olduğu görülecektir.¹²⁵⁵ İlk dönem müfessirlerinden Taberî, her iki ayetin inzaline sebep olan kişiler, Hz. Peygamberin ashabından bir gruptur.¹²⁵⁶ diyerek belirli bir zatın ismini zikretmemektedir.

Kuran, Bakara 215. ayette infakın kimlere yapılacağını beyan ederek der ki: “*Sana ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: Malınızdan harcayacaklarınızı, anne-babanıza, yakın akrabalarınıza, yetimlere, miskinlere ve yolda kalmışlara-misafirlere harcayın. Şüphesiz ki Allah yapacağınız her iyiliği bilmektedir.*”¹²⁵⁷

Bu ayette kendilerine infak edilecek gruplar şunlardır:

- 1- Anne-baba
- 2- Yakın Akrabalar
- 3- Yetimler
- 4- Miskinler
- 5- Yolcular

¹²⁵⁴ Müslim, *Lukata*, 18, H. no: 1728.

¹²⁵⁵ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, s. 44-45; İbnü'l Cevzi, *Zadü'l Mesîr*, I, 233, 242; Kurtubî, *el-Câmi'*, III, 37.

¹²⁵⁶ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II, 437.

¹²⁵⁷ Bkz. Bakara 2/215.

Kuran, Mekkî dönemin sonlarına doğru nazil olan Rum 38. ve İsrâ 26. ayetlerde:

1- Yakın Akraba

2- Miskin

3- Yolcular'ın hakkını ver.¹²⁵⁸ diyerek önce Hz. Peygambere O'nun şahsında bütün müminlere emretmektedir. Medine erken dönemde nazil olan Bakara 215. ayette ilave olarak anne-baba ve yetimler de zikredilmektedir. Yetimler, Mekkî ilk dönemde nazil olan Duha 9. âyet ve Beled 15. ayette de yer almıştı. Toplumda her an bulunan bu sınıflara Kur'an, infak edilmesini bir ilke olarak kabul etmiş ve bu grupların desteklenmesi, kalkındırılmasını amaç edinmiştir.

Anne-babanın ilk sırada yer almasının nedenlerini izah ederken Râzi, şu yoruma yer vermektedir: “Bil ki Allah Teâla infak hususunda ebeveyni birinci sıraya koymuştur. Zira anne-baba insanın dünyaya gelmesine sebep olmuştur. İnsan güçsüz ve muhtaç bir halde iken onlar büyütmiştir. Bu sebepten, ebeveynin çocuğa in'amı başkalarının in'amından daha büyüktür. “*Rabbîn, kendisinden başkasına kullukta bulunmayın, ana-babaya ihsanda bulunun diye hükmetti.*”¹²⁵⁹ İnsanı, yokluk âleminden, varlık âlemine hakiki manada çıkaran Allah'tır. Ebeveyni ise insanı zahiri sebepler âleminde, yokluktan varlığa çıkarandır. Yani insanın dünyaya gelmesine vesile olanlar onlardır. Binaenaleyh hakların gözetilmesi hususunda, ebeveynin başkalarından öne alınması gerekir.¹²⁶⁰

Râzî yorumuna devam ederek; “İkinci sırada yakın akrabalar zikredilmektedir. Bunun sebebi şudur: “Bir insanın bütün fakirlerin ihtiyaçlarını karşılaması mümkün değildir. Bundan dolayı fakirler arasında tercih yapılması kaçınılmazdır. Akrabalık bazı bakımlardan tercih sebebi olabilir.

a- Akrabalık iç içe olma sebebidir. İç içe ve yakın oluş da bu insanların birbirinin halinden haberdar olmasını sağlar.

b- Akrabalar içindeki fakirler gözetilmemiş olsaydı, fakir akrabalar başkalarına başvurmaya mecbur kalırlardı. Bu da zengin akrabalar için utanç vesilesi olurdu.

¹²⁵⁸ Bkz. Rum 30/38; İsrâ 17/26.

¹²⁵⁹ İsrâ 17/23.

¹²⁶⁰ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VI, 25.

c- İnsanın akrabası kendisinin bir parçası gibidir. İnsanın kendisine infak etmesi, başkalarına infak etmesinden daha evladır.”¹²⁶¹ der.

Allah Teala Nahl 90. ayette, “*Allah adaleti ihsanı, akrabaya vermeyi emreder.*” buyurmaktadır. Ayette adalet ve ihsan bir kimseye, bir şeye nispet edilmeden mutlak anlamda zikredilmiş, ama îtâ (verme, ilişki kurma) ifadesi yakın akrabaya nisbet edilmiştir. “Burada umumdan sonra tahsis vardır ki bu da akrabanın ve akrabalığın önemine işarettir.”¹²⁶²

İbnü’l-Arabi (ö.543/1148), “Nafile infakı, öncelikle yakınlarla yapmanın daha faziletli olduğunu”¹²⁶³ belirtir. Ayrıca Hakim b. Hizam’ın rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber (a.s), anne-baba ve yakınların infakta öncelik hakkına sahip olduğunu belirtir ve: “Veren el, alan elden üstündür. Sen infak etmeye en yakınlarından başla!”¹²⁶⁴ buyurur.

Bakara 215. ayette, ilk sırada yer alan anne-baba ve yakın akrabanın nafakasını temin etmenin, erkek evladın yerine getirmesi vacip olan bir görev olduğunu söyleyen hukukçular çoğunluktadır. Yalnız burada bir şart vardır ki, o da erkek evladın geliri, kendisini, ailesini geçindirdikten sonra, geriye mal kalacak kadar fazla olma şartıdır. Şayet bu evladın geliri, ancak kendisini ve ailesinin geçimliğini sağlayacak kadar ise anne-baba ve yakın akrabasının nafakasını temin vacip değildir. Diğer bir şart, anne-baba ve yakın akrabalar fakir iseler bu durumda nafaka temini vacip olur. Durumları iyi ise vacip değil, tatavvu olur.¹²⁶⁵

Câbir b. Abdillâh’tan rivayetle bir adam gelip Rasulullah (sav)’a sordu: “Ya Rasulullah! Benim malım ve çocuğum var. Babam benim malımı almak istiyor (ne yapayım?). Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.); “Sen ve malın babana aittir.” buyurdu.¹²⁶⁶ Hz. Peygamber’in bu ifadelerinden, erkek evladın, durumu ne olursa olsun, anne-babasına bakmakla yükümlü olduğu anlaşılmaktadır.

İzzet Derveze de anne-babanın niçin ayette zikredildiğini şöyle yorumlar: “Bazı evlatların, baba ve annelerine karşı yerine getirmekle yükümlü oldukları malî harcamalarda kusur etmeleri, görevlerini yapmamaları, birtakım zenginlerin de sadece

¹²⁶¹ Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, VI, 25-26.

¹²⁶² Bkz. Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl*, III, 634.

¹²⁶³ Bkz. İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’an*, I, 145.

¹²⁶⁴ Bkz. Müslim, “Zekât”, 32, h. no: 1034.

¹²⁶⁵ Bkz. Emir Abdilaziz, *Fıkhu’l-Kitâb ve’s-Sünne*, I, 293; Ayrıca Bkz. Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, V, 226.

¹²⁶⁶ Ebû Dâvud, *Buyû’ ve’l-İcârât*, 79, h. no. 3530; İbn Mâce, *Ticârât*, 63, h. no : 2291.

farz olan zekatı vererek, yoksullara karşı görevlerini yaptık sanmaları nedeniyle, ayet-i kerime soru-cevap yöntemini kullanarak bu konuyu açıklığa kavuşturmuştur.”¹²⁶⁷

Kişiler, en yakınları ihtiyaç içinde iken, çoğu zaman başka insanların ihtiyaçlarını gidermeye çalışırlar. Zira insan yaptığı iyiliğin anlatılmasından hoşlanmaktadır. Kişinin yakınları, anne-babası, diğer fertler gibi, onun iyiliğini başkalarına anlatmazlar. Kur'an, riyadan ve gösterişten uzak bir infakın yapılmasını hedeflemiştir.

Elmalılı, “Babalarınıza, atalarınıza bakmak ilk vazifenizdir, diğer akrabanız onları takip eder ve bu suretle (الاقرب فالاقرب) ‘En yakın olan, yardıma da en layık olandır.’ kaidesince infak vacip olur.”¹²⁶⁸ diyerek ayette ilk sırada zikredilen el-valideyn/anne-babanın infakta öncelik hakkında sahip olduğunu belirtmiştir.

Kuran üçüncü sırada “yetimleri” zikretmiştir. İlk inen ayetlerde yetimlerin gözetilmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Duha 9, Beled 15, Fecr 17 ve Mâûn 2. ayette yetimlerin gözetilmesi gerektiğine ve onların horlanmamasına dikkat çekilmiştir. Kendi ihtiyacını karşılamayacak kadar küçük olan yetimlerin de bulunacağı gerçeğinden hareketle Kur'an, yakınlardan sonra hemen yetimlere öncelik tanımıştır.¹²⁶⁹ Mekkî ilk dönemden itibaren yetimlerin korunması ve kalkındırılmasını tavsiye eden Kur'an, Medine ilk dönemde nâzil olan ayetlerde de yetimlere infakta bulunulmasını istemiştir. Bakara 215. ayette yer alan grupların üçüncüsünün yetimler olduğu görülmektedir.

Dördüncü sırada ise miskinlerin yer aldığını görüyoruz. Miskinler toplumdaki fakir ve yoksul kimseleri temsil ederler. İnsan toplumlarının oluşma döneminden itibaren, cemiyette bulunagelen gruplardan biri de fakirler ve miskinlerdir. Kuran, Mekkî ilk dönemde nazil olan Müddesir 44, Beled 16, Fecr 18, Mâûn 3. ayetlerde hep miskin kavramını öne çıkarmıştır. Toplumdaki Mekkî dönem ayetlerinde muhtaç kimselerin “fukara” kavramıyla anlatılmayıp “miskin” kavramıyla anlatıldığı görülmektedir. Medine dönemi nazil olan ayetlerde “fukara” kavramının kullanıldığını görmekteyiz. İhtiyacı daha çok olan fakirlerin “miskinler” olarak¹²⁷⁰ adlandırıldığı görülmektedir. Bu grup da toplumda her dönem bulunagelen zümredir. Nihaî hükmün yer aldığı Tevbe 60. ayette

¹²⁶⁷ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, V, 226.

¹²⁶⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 755.

¹²⁶⁹ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VI, 26.

¹²⁷⁰ Bkz. Bakara 2/273, Tevbe 9/60.

fakirlerden sonra miskinlerin yer alması, bu zümrenin her dönem bulunabileceği gerçeğine işaret etmektedir.

Beşinci sırada İbnü's-Sebil/yol oğlu, yolcular, misafirlerin, zikredildiği görülmektedir. Bu grubun da Mekkî son dönemde nazil olan ayetlerde yer aldığı bir gerçektir. İsra 26. ve Rum 38. ayetlerde yakın akraba ve miskinlerden sonra yolcuların hakkının verilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Medine ilk dönemde nâzil olan Bakara 215 ve 177. ayetlerde de “İbnü's-Sebil” kavramı öne çıkmaktadır.

Kur'an, infak konusunda bu yaptığı sıralamayla da evrensel bir bakış ortaya koymuştur. Varlıklı kimseler, her dönem ve her zaman dilimi içerisinde bu ayetle sayılan kimseleri gözetmek ve kollamakla mükelleftirler. Âdetâ Kuran, nihai hüküm olan Tevbe 60. ayette sayılan sekiz sınıfın bir kısmını çok önceden inananların zihinlerine yerleştirmiştir ki bu ayette yer alan “miskinler ve yolcular” kendilerine zekatın verilebileceği zümrenin içinde yer almışlardır. Kuran, önce bu gruplara infakın yapılmasını emretmiş daha sonra da farz bir görev olan ve devlet tarafından toplanıp dağıtımı yapılacak olan zekatın yine bu sınıflara verileceğini hükme bağlamıştır.

F. Afv Ayetinin Mensuh Olup Olmadığı

İlk dönem müfessirlerinden Taberî, Afv ayetiyle ilgili tutarlı bir yorumda bulunur ve der ki: “Bakara suresi 219. ayeti, mallar konusunda zekat oranını, farz olan zekat miktarını açıklamamakta, bilakis Allah'ın razı olacağı veya olmayacağı infak türlerini beyan etmektedir. Neyi infak edeceklerini soran kimselere, Allah'ın hoşnut olacağı infakın ne olduğunu açıklamak için nazil olmuştur bu ayet. Ne kendinden önceki bir hükmü/ayeti neshetmiştir. Ne de kendisinden sonra nazil olan bir ayetle neshedilmiştir.”¹²⁷¹ Taberî, bu ayet mensuhur diyen alimlerin görüşünü de tenkit eder ve der ki: “Bu ayetin mensuh olduğuna dair hangi delil vardır? Bir adam malının üçte birini tasadduk, hibe ve vasiyet edebilir. Bunda da icma vardır. Durum böyle iken bu ayetin mensuh olduğunun delili nedir?” Yine Taberî: “Birisi, “Ben bu ayet mensuhur derken, “malda artık zekatın farziyyetinden sonra “afv” denilen miktarı çıkarıp infak etmenin farz olmadığı anlamında mensuhur diyorum” derse, o kişiye: “afv”ın farz olup zekatın da onu neshettiğine dair, delil nedir? diye sorulur. Afv ayeti, Allah'ın razı olacağı tasadduk ve

¹²⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II, 380.

infakın ne olduğunu müminlere bildirmek için nazil olmuştur.¹²⁷² değerlendirmesinde bulunarak ayetin mensuh olmadığını aksine muhkem olduğunu söylemektedir.

Râzi, “Bu ayetteki infakı vacip sayanlara göre “afv” ayeti, sadaka ayetinden önce nazil oldu. İnsanlar, kazançlarından bir yıllık ihtiyaçlarını alıp geriye kalanı infak etmekle emrolunmuşlardır. Sonra bu hüküm zekat ayeti ile neshedildi. Bu tefsire göre bu ayet mensuktur.” Râzi, Afv ayetindeki infakın nafile infak olduğunu söyleyen alimlerin görüşünü de aktarır: “Eğer bu infak, zekat manasında olsaydı, Allah Teâla bu infakın ne kadar olacağını beyan ederdi. Ama miktarı açıklamayıp muhâtapların tercihinne bırakınca, bu infakın farz olan infak olmadığını anladık.”¹²⁷³

Râzi, ikinci grup alimlerin gerekçelerinin pek tutarlı olmadığını, onlara verilen şu cevapla belirtmiştir: Bu görüşte olanlara “Allah Teala’nın herhangi bir şeyi, mücmel bir ifade ile vacip kılıp, onun tafsilatını bir başka yolla ifade etmesi tuhaf görülecek bir şey değildir.”¹²⁷⁴

İbnü’l-Arabî: “Afv” ayeti zekat ayetiyle mensuktur” görüşünü nakleder ve bunun İbn Abbas’a ait bir yorum olduğunu¹²⁷⁵ aktarır. Ama kendi tercihi ortaya koymamaktadır.

Nesefî, Hâzin ve Firuzabadi: “Afv” ayetinin zekat ayetiyle neshedildiğini¹²⁷⁶ iler sürmektedirler. Bu üç müfessirden Nesefî, nesh gerekçesini, “İslâmın ilk dönemlerinde ihtiyaç dışı malların infakı farzdı”¹²⁷⁷ görüşüne dayandırmaktadır. Nesefî, bu görüşünü ilk dönem müfessirlerinden İbn Zeyd (ö.100/718) ve Mukâtil (ö.150/767)’in yorumlarını¹²⁷⁸ farz bir uygulama olarak telakki ettiği için bu kanaate varmıştır. Ayrıca Nesefî, nesh konusunda: “Nesh denkler arasında vuku bulur.”¹²⁷⁹ kaidesini de göz önünde bulundurmuştur. Bu kuralı açacak olursak, farz bir hüküm yine farz olan diğer hükümle neshedilebilir. Sünnet olan bir uygulama, farzı ifade eden bir hükümle niçin neshedilsin?”

İbn Atıyye, “Afv” ayetiyle ilgili müfessirlerinin iki görüş etrafında yoğunlaştıklarını, bunlardan birinci görüş sahiplerinin, “bu ayet, zekat ayetiyle

¹²⁷² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 380.

¹²⁷³ Bkz. Râzi *Mefâtihu’l-ğayb*, VI, 52.

¹²⁷⁴ Râzi, *Mefâtihu’l-ğayb*, VI, 52.

¹²⁷⁵ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, I, 154

¹²⁷⁶ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, I, 327; Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, I, 327-328.

¹²⁷⁷ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, I, 327.

¹²⁷⁸ Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 376-377; Mukâtil, *et-Tefsîr*, I, 184-185.

¹²⁷⁹ Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 366.

neshedildi” fikrini ileri sürdüklerini, ikinci görüş sahiplerinin ise, “malda zekattan başka hak vardır”¹²⁸⁰ hadisine dayanarak bu ayet mensuh değil muhkemdir”¹²⁸¹ dediklerini aktarmaktadır.

Emir Abdilaziz bu noktada müfessirlerin görüşlerini özetleyerek der ki: “Bir kısım alimlere göre bu afv, vacip olan bir infaktır. Bunu da iki gerekçeye dayandırmaktadırlar:

1- “Afv”den kasıt zekattır. Ayette mücmel olarak zikredildi. Tafsilatını sünnet ortaya koydu.

2- Bu ayet, zekat ayetinden önce nazil oldu. İlk dönemde insanlar, bir yıllık ihtiyaçlarını mallarından ayırıyorlar arta kalanını ihtiyaç sahiplerine infak ediyorlardı. Sonra bu uygulama zekat ayetiyle neshedildi.”

Cumhur ise, “Buradaki “afv”den maksat, nafil infak ve tasadduktur, farz bir hükmü ihtiva etmemektedir”¹²⁸² görüşünü benimsemiştir. Tabii ki cumhurun görüşüne göre “afv” ayetinde nesh, söz konusu değildir. “Afv” ayetinin neshi konusunda ilk dönem, orta dönem ve son dönem müfessirlerinin yorumlarından şu sonucu çıkarabiliriz.

Müfessirler üç görüşte toplanmışlardır.

Birinci görüş: Afv ayeti zekat ayetinden önce nazil oldu ve İslamın ilk dönemlerinde, insanların ihtiyaçları dışındaki mallarını infak etmeleri bir farzdı ve bir mecburiyeti ifade ediyordu. Farz olan bu hüküm, Tevbe suresindeki zekatla ilgili nihâi hükmü ifade eden ayetle neshedildi.

İkinci görüş: Taberî’nin de içinde bulunduğu bu görüşte olan müfessirlerin başında Nesefî, Hâzin, Firuzâbâdi gelmektedir. Bu müfessirlere göre, “afv” ayeti, farz bir hükmü ihtiva etmemekte, nafil, tatavvu nevinden olan infakı ifade etmektedir. Ayette nesh söz konusu değildir. Her dönem ve her zaman dilini içerisinde bu türlü infak yapılmakta ve yapılmaya da devam edilecektir.

Üçüncü görüş: “Malda zekattan başka haklar vardır”¹²⁸³ hadisi ve “Onların mallarında isteyen ve istemekten kaçınan kimseler için bir hak/bir hisse vardır”¹²⁸⁴ ayetini de göz önünde bulunduran alimlere göre “afv” ayeti muhkemdir ve zekat ayetiyle

¹²⁸⁰ Tirmizî, “Zekât”, 27; Dârimî, “Zekât”, 13.

¹²⁸¹ İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, II, 172.

¹²⁸² Emir Abdilaziz, *Fıkhu’l-Kitâb ve’s-Sünne*, I, 318.

¹²⁸³ Tirmizî, “Zekât”, 27.

¹²⁸⁴ Zâriyât 51/19.

üçüncü şıkkı ikinci şıktan ayıran ana nokta, “afv”nin sadece tatavvua delalet etmeyip, yerine göre farz olan infakı da içermiş olmasıdır ki ayet nesholunmamıştır. Bu görüşte olan müfessirlerin başında Kurtubî ve İbn Kesir gelmektedir.

Bu üç görüşü aktardıktan sonra biz: “afv” ayeti mensuh bir ayet değildir. Bu ayet, bir duruma, bir maslahata işaret etmektedir, deriz.

Ayetin nüzülü, Medine döneminin ilk yıllarıdır. Mekkeli Muhacirlerin Medine’ye hicret ettikleri, Ensarın da onları barındırdıkları ve her türlü ihtiyaçlarını gidermeye çalıştıkları bir ortamda bu ayet nazil olmuştur. Kuran böyle bir ortamda inanan insanlardan, mallarının, ihtiyaç dışında, kalan kısmını infak etmelerini istiyordu. Bunun da bir vazife, bir vecibe olarak telakki edilmesini istiyordu. İnanan toplumun maslahatı bunu gerektiriyordu. Kuran böylece bu ilkeyi evrensel bir boyuta taşımakta ve iktisadi yönden bir kriz yaşandığı durumlarda “afv” uygulamasının işletilmesini istemektedir. Bugün de yarın da inanan toplumlar bir ekonomik bir buhran yaşayabilirler ki tarih bunun pek çok örneğini kaydetmektedir. Bir süre ekonomik refahın zirvesinde olan nice devlet ve toplumlar, bir başka zaman dilimi içerisinde ihtiyaç içinde kıvranmakta ve yardıma muhtaç hale gelebilmektedirler.

Kuran “afv” ilkesi ile böylesi buhranları çözüme kavuşturmaktadır. İnanan toplumun içerisindeki yoksulların ihtiyacı zekatla karşılanamayacak bir duruma geldiğinde; toplumun çoğu, orta derecede bir hayat standardını yakalayamadığında, Kur’an’ın önerdiği “afv” ilkesi uygulamaya konulur. Buna göre servet sahipleri zorunlu ihtiyaçlarının dışındaki mallarını infak ederler, eğer fertler bu infakı yapmaktan içtinab ederlerse, devlet veya toplum bunları zorlayabilir.¹²⁸⁵ Şu halde varlıklı insanlar sadece zekat sorumluluğu ile mükellef değillerdir; bunu yanında bir de “afv” yükümlülükleri vardır. Kuran bu insanlara, zekattan başka bir görevin olduğunu hatırlatmaktadır ki, o da “afv” ilkesinin devamlılığı ve gündemde tutulmasıdır.¹²⁸⁶

¹²⁸⁵ İbn Hazm, *e-Muhallâ*, VI, 156. Bkz. Üdeh, *İslam ve Siyasi Durumumuz*, s. 63-64.

¹²⁸⁶ Udeh, hukukçu gözüyle “afv” ayetini ele almış ve bu ayetteki infakı, vacip bir infak olarak değerlendirmiştir. Udeh şöyle demektedir: “Mal sahiplerinin infakı şu durumda tatavvu olabilir. İhtiyaç sahipleri, kendi zaruri gereksinimlerini karşılayacak düzeyde iseler, bu durumda servete sahip olanlar, mallarından diledikleri miktarı, bu zaruri ihtiyacını giderecek durumda olan insanlara verebilirler. Bu da nafiye, tatavvu infakı ifade eder. Ancak yoksullar, zaruri ihtiyaçlarını bile karşılayamaz durumda iseler, bu durumda zenginlerin ihtiyaçları dışındaki mallarında, bu yoksulların hakkı vardır. Bu hakkın ödenmesi zenginler üzerine bir borçtur, bir görevdir.” Bkz. Üdeh, *İslam ve Siyasi Durumumuz*, s. 63.

Kuran “afv” ayetiyle infak eylemini konjonktürel bir düzleme oturtmuş toplum fertlerinin çoğu yoksul duruma düşerse, ihtiyaçtan arta kalan malın tamamının infak edilmesini tavsiye etmiş, iktisadi hayatın normale dönmesi halinde artan maldan bir kısmının infakını yeğlemiştir.

Şimdi de “afv” kavramının infak ve zekatla ilişkisi üzerinde durulacaktır.

G. Afv Kavramının Zekatla İlişkisi

Müfessirlerin çoğunluğu, “afv kavramını, ihtiyaçtan arta kalan mal olarak yorumlamışlardır. Buna göre “afv” kavramının zekatla çok sıkı bir ilişkisi vardır. Zira zekat, bireyin zaruri ihtiyacını karşıladıktan sonraki bölümünden yoksullara verilen maldır. Fertlerin, hayatlarını idame edecek mala sahip olmaları bir zarurettir, bu nedenle kişilerin ayni ve nakdi bu miktar bir malı kazanmalarına da imkan tanınmalıdır. Kuran, kişilerin kendi ihtiyaçları dışında mala sahip olmalarını da “afv” ayetiyle meşru kılmıştır. Şu şartla ki, ihtiyaç dışı mallardan zekat vermeyi ve infak etmeyi de mecburi tutmuştur.

Tabiin müfessirlerinden Mûcâhid (ö.103/721)’in “afv” kavramına zekat¹²⁸⁷ anlamını yüklemesi de “afv” lafzının zekat kavramıyla olan ilişkisini gözler önüne sermektedir. Hicri IV. asrın Hanefî hukukçusu el-Cessas, “afv” kavramını yorumlarken şu değerlendirmede bulunur:

“Afv, ihtiyaç dışında kalan mal anlamına ise, bununla zekatın kastolunması caizdir. Zira zekat verecek kişinin yanında, ihtiyaç fazlası mal olması gerekir ki, bu maldan zekat verebilsin.”¹²⁸⁸

el-Cessas, bu yorumuyla afv lafzının zeka anlamını da içerdiğine dikkat çekmiştir.

“Afv” kavramı, “temiz, güzel, helal, içerisinde ayıp kusur bulunmayan mal”¹²⁸⁹ anlamlarını da içermektedir. Zekat olarak verilen malların da bu vasıflara sahip olmasını Kur’an, Bakara 267. ayette belirtmektedir. Buradaki ilişki, yoksullara verilen malın helallığı ve fakirlerin beğenilebileceği vasfa sahip olması yönüyledir.

¹²⁸⁷ Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 380.

¹²⁸⁸ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, I, 400.

¹²⁸⁹ Ezherî, *Tehzibü’l-lügâ*, III, 223; Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, s. 428.

Zekat verilecek sınıfların kimler olduğunu Tevbe 60. ayetiyle açıklayan Kuran, Afv ayetinde önce yer alan Bakara 215. ayette de kendilerine yardım edilecek olan sınıfları bize bildirmektedir. Bu sınıflar:

- 1- Anne-baba
- 2- Yakın akrabalar
- 3- Yetimler
- 4- Miskinler
- 5- Yolcular

Bakara 215. ayette yer alan “miskinler ve yolcular” Tevbe 60. ayette de yer almışlardır. Kuran bu iki sınıfı, nihai hükmün yer aldığı zekat lehdarları olan sekiz sınıfın içine almıştır.

Afv’ın kimlere verileceğini, Medine ilk dönemde nazil olan bu ayetten anlıyoruz. Zekatı da fakir olan yakınlarımıza, yetimlere, miskinlere ve yolculara verebiliriz. Burada da afv kavramı ile zekat arasında bir ilişki sözkonusudur. Bu ilişkinin eksenini, “afv ve zekatın” kimlere verileceği konusu oluşturmaktadır.

Afv kavramı ile zekat lafzının bir diğer ilişkisi ise zamansal ilişkidir. Zira Mekki dönemdeki zekatta “havl-i havelân” şartı aranmamaktadır. Her an muhtaç durumdaki kişilerin ihtiyaçları varlıklı bireyler tarafından karşılanmaktadır. Afv oranına mala sahip olan kişiler yılın her gününde fakir ve yoksulların ihtiyaçlarını gidererek mallarını temizliyorlardı. Mekki dönemde icra edilen zekat eyleminde belirli bir oran da yoktu. Afv miktarı malda da belirli bir nisap ve ölçü yoktur. Yoksulun ihtiyacı olan küçük bir meblağı muhtaçlara vermek Mekki dönemdeki zekatı yansıtırdı. Bu sebeple, Mekki dönemde mali temizleme adına yapılan infak ve zekat, “afv” miktarı.

H. Afv Kavramının İnfakla İlişkisi

“Afv”, ihtiyaçtan arta kalan, insanın kendisini zora sokmadan başkasına verebildiği oranda bir malı ifade eder. İhtiyaç dışı arta kalan malın miktarı, kişileri zekat verebilecek zenginlik sınırına ulaştırmayabilir. Zenginlik sınırına ulaşmayan maldan da ihtiyaç sahiplerine tasaddukta bulunabilir. Bulunulması gerekir. Kuran hem Mekki dönemde nazil olan ayetler de hem de Medeni dönemde nazil olan ayetlerde “müminleri

Muhsinleri” nitelerken onların infakta bulunduklarını söyler.¹²⁹⁰ Ayetlerde “zengin müminler infak ederler” diye bir kayıt bulunmamaktadır. İnfak etmek, tasaddukta bulunmak müminlerin öne çıkan özellikleri arasındadır. Zaruri ihtiyacı dışında çok az bir mala sahip olan kişiler de infakta bulunabilirler. Kuran, onlara bu kavramla, bunun yolunu açmıştır. İnfak, kişinin malından bir kısmını, ihtiyaç sahiplerin vermesi olayıdır. Bu da ancak kişilerin kendilerinin gereksinimleri giderildikten sonra gerçekleşen bir olaydır. Bu sebeple “afv” lafzı ile “infak” lafzı arasında çok sık bir kavramsal ilişki vardır.

Hasan el-Basri, “afv” kavramını, “İsraf etmeksizin yapılan orta yollu bir ihsan” şeklinde yorumlamıştır.¹²⁹¹ Bu yorumdan hareketle, kişilerin mutedil ölçüde yapacakları bir infak, aynı zamanda “afv” miktarı bir malın tasadduk edilmesini gerektirir ve bu yönüyle de infak ve afv arasında nisbet ilişkisinin bulunduğu kaçınılmazdır.

Kuran, zekatla, iktisadi yönden gelişmiş bir toplumdaki fakir ve yoksulların ihtiyaçlarını gidermeyi amaçlamış, infakın en ait birimini zekat olarak kabul etmiştir.

“Afv” ayetiyle de iktisadi yönden gelişmemiş çoğu ihtiyaç içerisinde olan bir toplumun kalkındırılmasını hedeflemiştir ki, bu da infakın üst sınırını gösterir. Zekatla ihtiyacın karşılanmadığı durumlarda infakı gündeme sokan Kuran, bunu da, “afv” ölçüsüyle sistematize etmiştir. İnfak eyleminin olduğu her yerde “afv” gerçeği de vardır.

İ. İnfakın Zıddı Kavramlar

Kur’an’da malî bir yükümlülük olarak emredilen infak ve zekat olgusunun daha iyi anlaşılabilmesi ve eşyanın zıddıyla bilinebilirliği gerçeğinden hareketle infakın zıddı olan kavramlara da değinmek uygun olacaktır. Bunları “katr” ve “israf” olarak iki ana başlıkta inceleyeceğiz.

1. Katr:Cimrilik

“Katr” kelimesinin yer aldığı İsra suresi yüzüncü ayetin ve Furkan suresi altmış yedinci ayetin yorumuna geçmeden önce, “Katr” kavramını lügavi yönden işlemeye çalışalım.

¹²⁹⁰ Bkz. Neml 27/3; Lokman 31/4; Bakara 2/3.

¹²⁹¹ Bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 400.

Sülasi olarak *فَقْتَرُ* veya *يَقْتَرُ* maddesinden türemiştir. *دَحَلَ* veya *ضَرَبَ* vezinlerinde kullanılır. Yani muzarisinde zamme veya kesre hareke alabilir. *على* harfî cerri ile *قتر الرجل على عياله* “Kişi ailesine karşı cimri davrandı. Ailesine yaptığı harcamalarda gerekli harcamada bulunmadı.” manasınadır.¹²⁹²

İbn Faris: “Bir insanın yüzündeki üzüntü alameti *فَقْتَرُ* kavramı ile açıklanır.” demektedir ve bunu Yunus suresi 26. ayetle örneklendirmektedir¹²⁹³ ki ayetin metni şudur: *ولا يرهق ذلة* “O müminlerin yüzlerini (kıyamet günü) ne bir kararma ne de bir aşağılanma gölgelemeyecektir.” “Fazla harcamanın zıddı olarak *الْفَقْرُ* kavramı kullanılır ki hem israf hem de cimrilik kötülen fiillerdendir.”¹²⁹⁴

Açık bir arazide avcılık yapan avcılarının kulübesi küçük ve dar olur. İşte bu dar ve küçük olan kulübeye *فَقْرَةٌ* denilir.¹²⁹⁵ İbn Faris, Ferra’dan naklederek der ki: “Ucunda demir olmayan oka da *فَقْرَةٌ* denilir.”¹²⁹⁶ Başkasına ve kendi nefesine karşı sıkı, cimri davranan kişi *فَقُورٌ* vasfı ile öne çıkar. Araplar bu kavramla cimriliği ve “şuhhu” kastederler.¹²⁹⁷ İf’âl kalıbında *إِقْتَارٌ* mastarı da *نَضِيقٌ*, yani kısıtlamak, daraltmak ve yeterince vermemek anlamını ihtiva eder.¹²⁹⁸ *فَقَرْتُ* - *فَقَرْتُ* - *فَقَرْتُ* fiillerinin müşterek anlamı *فَلَلْتُ* fiilinde ifadesini bulmaktadır ki bir şeyi azaltmak, oldukça kısmak manasındadır.¹²⁹⁹ Halil b. Ahmed, “kızarmış veya yanmış etin kokusuna *فَقَارٌ* denilir”¹³⁰⁰ demektedir.

¹²⁹² Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 272; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-lüga*, s. 873; Râzî, Ebu Bekir, *Muhtârü's-Sihâh*, s. 455.

¹²⁹³ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-lüga*, s. 873.

¹²⁹⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 392.

¹²⁹⁵ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-lüga*, s. 874.

¹²⁹⁶ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-lüga*, s. 874.

¹²⁹⁷ Yahya b. Sellâm, *Tefsîru Yahya b. Sellâm*, I, 165.

¹²⁹⁸ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-lüga*, s. 873.

¹²⁹⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 392.

Lügavi anlamı üzerinde durduktan sonra “katûr” kavramının yer aldığı İsra yüzüncü ayetin yorumuna geçebiliriz. Çalışmamızın eksenini ayetlerin nüzul dönemi ve ortamı teşkil ettiği için önce İsra suresinin nüzul dönemi üzerinde duralım. Bu sure, birçok müfessirin nüzule göre yaptığı sıralamada 50. sure olarak yer almaktadır.¹³⁰¹ Bi’setin 11. yılında gerçekleşen mirac olayının¹³⁰² anlatıldığı ayet¹³⁰³ bu surede yer almakta. Allah Rasülü’nün Mekke’den Medine’ye hicretinin öncesindeki hazırlık dönemine işaret eden ayet¹³⁰⁴ de yine bu surede zikredilmektedir. Buna göre bir yaklaşımda bulunulacak olursa surenin bir kısmı veya tamamı Mekkî orta dönemde değil, Mekkî son dönemde nazil olmuştur.

Mevdûdi ve Esed, nüzul dönemi itibarıyla bu surenin Mekkî son dönemde nazil olduğunu söylemektedirler¹³⁰⁵ ki, biz de bu surenin çoğu ayetlerinin Mekke döneminin sonlarında nazil olduğu kanaatini taşıyoruz. Ayrıca bu surenin 26. ayetinde yer alan “*Yakın akrabaya hakkını ver! Miskine ve yolcuya da*” cümleleri Mekkî son dönem ayetleriyle mutabakat arz etmektedir.

Şimdi bu surenin yüzüncü ayetinde zikredilen “katûr” kavramı üzerinde duralım. Bu ayet, 90 ila 93. ayetlerde zikredilen: “*Onlar şöyle dediler: Bizim için yerden suyu kesilmeyen bir kaynak/bir pınar çıkarmadıkça sana inanmayacağız. Veya içinde hurma ve üzüm bulunan bir bahçen olsun, ortasından gürül gürül ırmaklar akıt. Yahut iddia ettiğin gibi göğü üzerimize parça parça düşüresin veya Allah’ı ve melekleri karşımıza getiresin. Yahut da altından bir evin olmalı veya göğe çıkmalı. Allah’tan peygamber olduğunu yazan, okuyabildiğimiz bir kitap getirmediği senin göğe çıktığına da inanmayacağız. Ey Peygamber onlara de ki: Rabbimi tenzih ederim. Nihayet ben de peygamber olarak gönderilmiş bir beşerden başkası mıyım ki?*”¹³⁰⁶ Bu ayetlerde Hz. Peygamber’den bu isteklerinin olmasını isteyen Mekke müşriklerinin ısrarlı inatlarından, çocuksu yapılarından bir tablo sunulmuştur.¹³⁰⁷ 90 ila 100. ayetlerde inanmayan

¹³⁰⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 654.

¹³⁰¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 86; Keskiöğlu, *Nüzulünden İtibaren Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 120.

¹³⁰² İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, I, 213-214.

¹³⁰³ Bkz. İsra 17/1.

¹³⁰⁴ Bkz. İsra 17/80; ayrıca İsra 80. ayetin yorumu için bak: İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, III, 58-59.

¹³⁰⁵ Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’ân*, III, 73; Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 558.

¹³⁰⁶ İsra 17/90-93.

¹³⁰⁷ Kutup, Seyyid, *Fî zilâli’l-Kur’ân*, IV, 2250.

müşriklerin Hz. Peygamber'den oluşmasını istedikleri şeylere karşı Kur'an, birkaç defa “*De ki ey Peygamber!*” şeklinde Rasulullah'ın inanmayanlara karşı cevap vermesini istemiştir. İsra yüzüncü ayette de Kur'an'ın onlara olan cevabını görmekteyiz: “*Ey Peygamber! De ki: Eğer siz Rabbimin rızık hazinelerine sahip olsaydınız bile yine tükenmesinden korkar, cimrilik ederdiniz. Doğrusu insan çok cimridir.*” Ayetin son cümlesi “*Doğrusu insan çok cimridir.*” ifadesiyle bitmektedir. Yahya b. Sellam (ö. 200) ve Kurtubî, Hasan el-Basri'ye dayanarak ayette zikredilen cimri kimselerin müşrikler olduğunu söylemektedirler.¹³⁰⁸

Râzi de *لو أنتم تملكون* “Şayet siz sahip olsaydınız” ifadesiyle müşriklerin, inanmayanların kastedildiğini ve inanmayanların bu cimrilik sıfatıyla öne çıktıklarını söylemektedir.¹³⁰⁹ Firuzâbâdi de, ayetteki *الإنسان* kelimesinden kastedilenin kafirler olduğu¹³¹⁰ şeklinde bir yorum yapmıştır. Derveze'nin kanaati de şöyledir: “Ayet, ‘kul’ emri ve ‘entüm’ zamiriyle başlıyor. Bu ifadeler, bu ayetin kendinden önceki ayetlerle bağlantısının bulunduğu delalet eder. Kafirlerin ortaya koyduğu bir soruya meydan okuyarak cevap vermekte, onların peygamber ve ahiret gününü yalanlayarak dünya nimetlerinden ve süslerinden yararlandıkları söylenmektedir. Ayet, insan karakterinden birine temas etmektedir. O da tükenir korkusuyla elindeki tutup harcamamasıdır.”¹³¹¹ Derveze'nin bu açıklamalarından, ayetin hem kafirleri, hem de müminleri muhatap aldığı anlaşılmaktadır.

Zemahşerî, Kurtubî, Hâzin, İbn Kesir ve İbn Âşur gibi müfessirler ise ayetteki “*Doğrusu insan çok cimridir.*” ifadesinin bütün insanları kapsadığını söylemişlerdir.¹³¹² İbn Kesir, Nisa 53. ayeti ve Mearic 19, 20 ve 21. ayetlerde vurgulanan insanın “hırslı”, “cimri”, “sızlanan”, “bir şey vermekten çekinen” sıfatlarına vurgu yaparak İsra yüzüncü ayetteki insanın cimriliğinin bütün insan cinsine şamil olduğunu, ancak Allah'ın hidayet ve başarı verdiği kullarının cömert olabileceğini söylemektedir.¹³¹³ Bu ayetin tefsiri

¹³⁰⁸ Yahya b. Sellam, *et-Tefsîr*, I, 165; Kurtubî, *el-Câmi*, X, 292.

¹³⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXI, 63.

¹³¹⁰ Firûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs*, IV, 74.

¹³¹¹ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, II, 382-383.

¹³¹² Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 555-556; Kurtubî, *el-Câmi*, X, 292; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, IV; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 66; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, XV, 223-224.

¹³¹³ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 66.

konusunda Hâzin der ki: “İnsanlar içinde cömert olanları da vardır, öyleyse niçin bu ayette cimrilik vasfı öne çıktı dersin ben derim ki: İnsan aslında cimridir. Zira insan muhtaç olan, ihtiyaç sahibi bir varlık olarak yaratılmıştır. Muhtaç olan, ihtiyaçlarının giderilmesi için malı hep yanında tutar. Ancak harici sebepler vesilesiyle cömertlik yapar.”¹³¹⁴ Hâzin bu yorumuyla ayetin ifadesinin “âmm” olduğunu, hem müminleri hem de kafirleri kapsadığını ifade etmiştir. Mevdûdi ve S. Kutup ise, bu ayette cimrilik vasfı ile vasıflanan kişiler, Hz. Peygamber(a.s.)’den birçok mucize getirmesini isteyen Mekke müşrikleridir¹³¹⁵ yorumunu yapmışlardır. Bu yorumlardan şu sonucu çıkarabiliriz: 1- Cimri olan kişiler ayette “entüm” zamiriyle kast olunan Mekke müşrikleri, yani inanmayanlardır. 2- Ayetin son cümlesinin umumi olduğu, buna göre inanan ve inanmayan bütün insanları kapsadığıdır.

Izutsu, İsrâ yüzüncü ayetin sonunda yer alan “katur” lafzını “hasis” kavramıyla yorumlamış, bununla eli sıkı yahut cimri anlamını kastetmiştir.¹³¹⁶ “Katur” kavramının geçtiği Furkan 67. ayetinde geçen ve muzari olarak kullanılan “yaktüru” kelimesi bunun zıddı olan “israf” lafzına dikkat çeker ve der ki: “*Allah’ın gerçek kulları onlardır ki, ... ne çarçur ederler (yüsrifü) ne de eli sıkılık (yaktüru), onlar her zaman iki uç arasındaki değişmeyen orta yolu izlerler.*” Buradan “katr”ın aşırı harcamadan başlayarak, harcamanın giderek azaldığı çizelgede öteki ucu, yani cimriliğin son derecesini temsil ettiği belli olmaktadır.¹³¹⁷

Mekkî son dönemde nazil olan İsrâ suresinin 26. ayetinde “*Yakınlara, miskinlere ve yolcuya hakkını ver ve elindeki amaçsız bir biçimde saçıp savurma!*” emrine dikkat çeken Kur’an, incelemeye çalıştığımız İsrâ yüzüncü ayette de infak etmekten kaçınan, elindeki mal ne kadar çok olsa da onu yanında tutup onu başkalarına, özellikle ihtiyaç sahiplerine vermekten imtina eden insan tipini öne çıkarmakta ve insanın cimriliğine vurgu yapmaktadır. 90. ayetle 100. ayet arasındaki anlam bütünlüğü dikkate alındığında cimrilik vasfının ilk planda kâfirlere ait bir özellik olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca kâfirlerin infak etmekten kaçınıp cimri davrandıkları Yasin Suresi’nin 47. ayeti, Fussilet Suresi’nin 7. ayetinde zikredilmektedir. Münafıkların cimriliğine de Tevbe Suresi’nin 67.

¹³¹⁴ Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, IV, 74.

¹³¹⁵ Bkz. Kutup, *Fî zılâli’l-Kur’ân*, IV, 2251-2253; Mevdûdi, *Tefhimü’l-Kur’ân*, III, 141.

¹³¹⁶ Izutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 121.

¹³¹⁷ Izutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 121.

ayetinde temas edilmektedir. Kur'an tarafından zemmedilen cimrilik insanın iç dünyasında bulunan ve ondan ayrılmayan bir haslettir. M. Esed'in dediği gibi, "İnsan tabiatı icabı maddî/dünyevi meta ve imkanlara bağımlı olduğundan insiyaki olarak onlara sıkı sıkı sarılma eğilimi gösterir."¹³¹⁸

Cimrilik hasleti, daha çok inanmayanların eylemlerinde öne çıkar. Onların kötü ahlaki vasıfları anlatılırken cimri olduklarına da vurgu yapılır. İsrâ yüzüncü ayette de bu kötü vasfa dikkat çekilmiştir. Kur'an, kafirlerin öne çıkan bu kötü hasletlerini müminlere anlatır ve telmih yoluyla bazen de ta'riz yoluyla onları ikaz eder. İnananların cimri olmamaları gerektiğine işaret eder. Kendine, çoluk çocuğuna ve ihtiyaç sahiplerine harcama yaparken çok az vererek, tabiri caizse adeta koklatırcasına bir tavır sergilememeleri gerektiğine dikkatleri çeker. Zira "taktir" ve "katur" kavramının içinde, ihtiyaç sahibinin en küçük bir gereksinimini bile karşılamaz bir oranda vermek anlamı vardır.¹³¹⁹ Böyle bir infakı da Kur'an cimrilik olarak nitelemektedir. Mecburi vergi anlamındaki zekatın temellerinin atıldığı Mekkî son dönem ayetlerinde, müminler uyarılmakta, cimrilikten uzak durmaları istenmektedir.

Mala karşı insanın duyduğu doyumsuzluk tablosunu bu ayette görmekteyiz. Doyumsuzluğun en bariz örneğini de inanmayanların sergilediği tavırlardan öğreniyoruz. İnsanı yaratan Rabbi onun mala karşı düşkünlüğünü de bilmektedir. İşte bu ayette insanın ne kadar malı da olsa onu vermekten, tasadduk etmekten kaçındığını görmekteyiz.

Bu ihtirastan kurtulmanın tek yolu ise infak ve tasadduk eylemini canlı tutmaktan geçmektedir. Zira insanı yaratan Allah, onun her türlü itaatsizliğine, nankörlüğüne rağmen nimetlerini bol bol vermekte, bezletmektedir.

Aynî ve nakdî çok az orandaki bir malı yoksula, akrabaya, yolcuya ve diğer ihtiyacı olanlara vermekle, Kur'an'ın istediği ve övdüğü infakın gerçekleşmeyeceği, incelemeye çalıştığımız İsrâ yüzüncü ayetten anlaşılmaktadır.

¹³¹⁸ Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 580.

¹³¹⁹ Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga*, s. 873.

2. İsrâf

İnfakın bir yönüyle zıddı olan bu kavramın önce lugavi tahlili üzerinde duralım. İsrâf kavramı “s-r-f” “سَرَفَ” kökünden türemiştir. Bu kavramın sülasi masdarı olan “سَرَفٌ” kelimesi cahillik, hata, tutkunluk ve düşkünlük anlamlarına gelir.¹³²⁰

İf'al kalıbından israf kavramı ise yeme, içme, harcama konusunda sınırı aşma, haddi tecavüz etme manalarını ihtiva eder. Buradaki sınırı aşma bazen kemmiyet açısından bazen de keyfiyet açısından olur.¹³²¹

Taberî, pintilik ve cimrilikte olan israfın “سَرَفٌ” kelimesi ile ifade edileceğini, bununla birlikte aşırı harcama anlamında ise, “إِسْرَافٌ” lafzının kullanılacağını söylemektedir.¹³²² Ebubekir er- Râzî (ö.666/1267)'ye göre “السَّرَفُ” kavramı aç gözlülük, tamah ve hırs anlamlarına gelmektedir.¹³²³ Halil b. Ahmed, kulağı doğuştan olmayan koyun için “المَسْرُوفَةُ مِنَ الشَّاءِ” deyimini kullanılır, demektedir.¹³²⁴

Lugavî izahı üzerinde durulan bu kavramın Kuran'da hangi farklı anlamlarda kullanıldığına değinelim. Kallek, israf kavramının Kurandaki kullanımlarını dört ana maddede toplamış ve şöyle sıralamıştır:

1- İsrâf kavramı şirk, zulüm, i'tida anlamlarını içerir. A'raf 7/81, Yunus 10/12-82, eş-Şuarâ 26/151, Tâhâ 121/127.ayetlerde bu anlamları görmekteyiz.

2- Bir kişinin isyankarlık yolunu tutarak büyük günahları işlemesi de israf kavramıyla anlatılmaktadır. Bunun örneğini Zümer 39/53.ayetinde görmekteyiz: “De ki; Ey nefislerine karşı aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden umut kesmeyin.”

3- İsrâf, bazı ayetlerde de Allah'ın helal kıldığı nimetleri haram sayma veya masum bir insanın haksız yere öldürülmesi gibi dinin hükümlerine muhalafet etme anlamında kullanılmaktadır. Bunların örneğini de En'am 6/141, A'raf 7/31, İsrâ 17/33.ayetlerinde görmekteyiz.

¹³²⁰ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, s. 433; İbn Faris, *Mu'cem*, s. 513.

¹³²¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.230.

¹³²² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 595- 596.

¹³²³ Er- Râzî, *Muhtâru's-Sıhah*, s. 270.

¹³²⁴ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, s. 423.

4- Bazı ayetlerde de israf lafzı, kişinin kendine ait veya sorumluluğu altındaki mal ve imkanları gereksiz yere harcamasını ifade eder ki, Nisa 4/6, el-Furkan 25/67. ayetlerinde buna değinilmektedir.¹³²⁵

Kallek'in bu tasnifi, derleyici ve toplayıcı olması açısından güzel. Fakat israf kavramının bütün anlamlarını da içerdığını söyleyemiyoruz.¹³²⁶

Lugat anlamı ve diğer ayetlerdeki anlamını dikkate alındığında israf kavramının özünde “meşrû olanın terk edilmesi”, “haddi aşma”, “Allah'ın koyduğu sınırları çiğneme” anlamlarının olduğu görülmektedir.

Lugavi anlamını işlerken bu kavramın, “verilmesi, harcanması gereken yerlerde verilmemesinin, harcanmamasının, yani cimrilik yapılmasının” da israf manasına geldiğine değinmiştik. En'am Suresi 141.ayette “*Hasat günü meyvelerin, ürünlerin hakkını verin; fakat israf etmeyin.*” ifadeleri geçmektedir. Said b. el-Müseyyeb (ö. 93-711), “İsraf etmeyin.” cümlesini cimrilikte aşırı gidip farz olan zekatı (öşrü) vermemezlik etmeyin.”¹³²⁷ şeklinde tefsir etmiştir.

Muâviye b. Ebi Süfyan, En'am 141.ayette yer alan “İsraf etmeyiniz” cümlesini Allah'ın hakkını yerine getirmekte kusurlu davranmayın.”¹³²⁸ şeklinde yorumlamıştır.

Kurtubî de malın tümünün sadaka olarak verilmesini ve fakirlerin hakkının verilmemesini israf olarak değerlendirmiştir.¹³²⁹ Bu görüş ve yorumların ışığında şöyle diyebiliriz: Bir insan kendini, çoluk çocuğunu aç ve açık bırakmaksızın kendisine, ailesine daha iyi imkan sunma gücü varken bu imkanı sağlamıyorsa da müsriftir. Zira bu kişinin infakı çok düşük seviyede kalmış ve vasat/orta bir seviyeye bile yükselememiştir. İbrahim en-Nehaî'nin bu konudaki yaklaşımı da bizim yorumumuzla paralellik arz etmektedir.¹³³⁰

Kuran olumlu harcamayı anlatırken “infak” ve türlerini kullanmıştır. “Kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler.” cümlesi Kuran'da sık sık zikredilirken, “Kendilerine verdiğimiz rızıktan israf ederler.” cümlesi Kuran'da yer almamaktadır. Kuran, kafirlerin

¹³²⁵ Kallek, Cengiz, “İsraf”, *DİA*, XXIII, 179.

¹³²⁶ Bkz. Nisa 4/6, A'raf, 7/31-80-81, Şuarâ 26/152, Duhan, 44/31.

¹³²⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 370.

¹³²⁸ Kurtubi, *el-Cami'*, VII, 98.

¹³²⁹ Bkz. Kurtubi, *el-Cami'*, VII, 98.

¹³³⁰ Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-veciz*, XII, 41.

insanları Allah'ın yolundan saptırmak ve gösteriş için harcadıklarını “infak” kavramıyla anlatmakta¹³³¹ ama bu kalıpla anlatım şekli, çok az bir ayet grubunda yer almaktadır.

Kuran gerçek müminleri nitelerken, onların olumlu sıfatlarını sıralar ve infak ettiklerini de vurgular. Örneğin; Bakara 2/261-262, Al-i İmran 3/16, Enfal 8/3, Ra'd 13/22, Hac 22/35, Secde 32/16, Şûrâ 42/38.ayetlerde müminlerin infak ettikleri ve bu özellikleriyle temayüz ettikleri görülmektedir.

İnfak kavramı Kuran perspektifinden olumlu bir seyir izlemekte, israf kavramı ise olumsuz bir fiili yansıtmaktadır. “İsraf”, gayri meşrû, yerli yerince yapılmayan ve ölçüsüz davranışları belirtmek için kullanılır. İsrafın bu anlamını Mücâhid b. Cebr'in, “Allah'a isyan olan bir yerde kişinin bir dirhemini bile harcaması israftır.”¹³³² sözünde görmekteyiz.

İlk bakışta fazla miktarda yapılan infak gibi görülen israf, yukarıda geçen ayetler ve Kuran'ın diğer ayetleriyle birlikte incelendiğinde hiç de böyle bir anlamı ifade etmemektedir. Olumlu her türlü harcama, fazla miktarda da olsa infaktır, israf değildir. Ama çoluk çocuğunu, kendisini muhtaç duruma düşürmemek kaydıyla. Harcaması gereken yerde harcamayan kişinin tefrit, yani harcamada aşırı pintilik yapmasının israf olduğuna değinmiştik.

Taberî'nin En'am 6/143. ayetini te'vil ederken yaptığı yorumun israf konusunda çok kapsayıcı ve doyurucu olduğunu gördüğümüz için onun izahını aktarmayı faydalı buluyoruz. Taberî der ki: “Allah Teala israfın bütün manalarını kuşatıcı bir cümleyle kullarına hitap etmiştir ki bu cümle ‘İsraf etmeyiniz.’ cümlesidir. Ayetteki israf, sadece bir konuyla ilgili değildir. Arabın dillinde israf; vermek, bağışlamak, ihsanda bulunmak hususunda gerçeği yakalayamamak, yani hakkı gerçekleştirme konusunda hata etmektir. Bu da şöyledir: Ya verilmesi gerekenden fazla vermek, ya da verilmesi gereken kadar vermemektir. (Mesela) malını dağıtan kişi gösteriş olsun diye dağıtır, öyle ki kendini zora sokacak konuma düşer ki bu durumda o kişi müsriftir. Çünkü Allah'ın kendisini sorumlu tutmadığı nisbette malını dağıtmıştır. Mukassır (az veren/pinti) kişi de müsriftir. Zira bu kimse de Allah'ın kendisinden harcamasını istediği yerlere harcamamıştır.

¹³³¹ Nisa, 4/38, Enfal, 8/36.

¹³³² Bkz. Râzî, *Mefâtiḥ*, XIII, 214.

Sadaka ve zekat alacak konumda olan zekat lehdarlarına verilmesi gereken farz zekat miktarını vermeyen kişi de müsriftir. Aynı zamanda nafakası ile yükümlü olduğu kişilere harcama yapmayan, onların ihtiyacını gidermeyen de müsriftir. Allah Teala'nın alınmasına izin vermediği malı tebeasından alan sultan/idareci de müsriftir. Bütün bu anlatılan sınıflar Allah Teala'nın “*İsraf etmeyiniz. Zira Allah müsrifleri sevmez*” ayetinin hükmü altına girmektedir.¹³³³

İsrafi çağrıştıran diğer bir kavram da “tebzir” kavramıdır. Tebzir, dinin onaylamadığı yerlerde malı harcamaktır. İmam Şafii (ö.204/819) de bu kavramı bu anlamda yorumlamıştır. İmam Malik (ö.179/795) ise “tebzir” kavramını, “malı meşru olan yerden alıp meşru olmayan yere koymaktır.”¹³³⁴ şeklinde yorumlamıştır. Bu lafzın etrafında yapılan izahlar ve yorumların ortak yönü, malın uygun olmayan yerlerde tüketimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu anlamıyla bu kavram, israf kavramıyla aynı anlamı paylaşmaktadır. Kallek, Mâverdi'ye nisbet ederek, israfi, harcamanın niceliği, “tebziri” ise niteliğiyle ilgili görür.¹³³⁵

Bu lafzın geçtiği ayetler, İsra 17/26-27. ayetlerdir. “*Yakın akrabaya hakkını ver, miskine ve yolcuya da. Ama saçıp savurma. Çünkü; saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı pek nankördür.*”

Bu ayetlerde zikredilen “tebzir” kavramının ayrıca yorumuna geçmiyoruz. Zira “tebzir”in israf ile iç içe olduğuna değinmiştik. İsraf kavramı üzerinde geniş olarak durduğumuz için ayrı bir başlık halinde bu kavramı işlemeyi uygun görmüyoruz.

Kur'an hem “israf”tan hem de “tebzir” den insanları sakındırmakta bunu alternatif olarak infak ve zekatı önermektedir. İnfakın gerçekleştirilmesi anında “israf”ın ve “tebzir” in sınırlarına girmemeye özen gösterilmesini de bizden istemektedir. İhtiyaç dışında aşırı lüks harcamaların da infak eylemini olumsuz yönde etkilediği bir gerçektir. Bu tip harcamaların azaldığı oranda da infakın artacağı bir hakikattir.

¹³³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, 371.

¹³³⁴ Kurtubi, *el-Câmi*, X, 217.

¹³³⁵ Kallek, “İsraf”, *DİA*, XXIII, 179.

SONUÇ

Kur'an, mesajını, Arap yarımadasının ortasında bulunan **Kutsal Ev Kabe'nin** bulunduğu şehir olan **Mekke**'de insanlığa duyurmuştur. Kâbe'nin Mekke'de bulunması buranın merkezî bir konumda olmasını sağlamıştır. Kur'an'ın ifadesiyle ziraatın, tarım ürünlerinin bulunmadığı, etrafı dağlık ve oviden yoksun bir arazide bulunan Mekke'nin geçim kaynağının esasını ticaret oluşturmaktaydı. **Hız. Muhammed** (a.s)'in büyük dedesi **Hâşim** döneminde Mekke, ticareti parlak dönemini yaşamış, tacirlerin uğrak yeri ve panayırların merkezi konumuna gelmiştir.

Mekke, sadece ticaret ve alışverişin yapıldığı bir merkez olmakla kalmamış, bu şehre dışardan gelen yabancıların, misafirlerin ihtiyaçlarını giderecek sosyal müesseselerin bulunduğu bir merkez durumunda da olmuştur. **Kusay**'ın oluşturduğu **Rifâde**, **Sikâye** müesseseleri, insanların tabii ihtiyaçları olan yeme içme gereksinimini karşılamıştır. Arapları diğer milletlerden ayıran en önemli özelliklerden birisi olan konukseverlik, misafirperverlik hasletleri bilinen bir gerçektir. Zamanla ekonomik hayatın gelişim göstermesiyle, çok para kazanma hırsı Mekke insanını ferdiyetçiliğe, daha çok kendisini düşünen egoist bir mecraaya sürüklemiştir.

Özellikle bu durum, **Ficar** savaşlarında Mekkelî tacirlerin, rakipleri olan Hevazîlîleri yenmelerinden sonra daha da belirgin hale gelmiştir. Mekke'deki bu ferdiyetçilik ruhu, ahlaki ilkelere bağlı olan Mekke eşrafını harekete geçirmiş, toplumsal faydayı ve başkalarını düşünen anlayışı diriltmek ve korumak üzere **Erdemliler Antlaşması/Hilfû'l-Fudûl** cemiyetinin kurulması sonucunu doğurmuştur. İnsanın vicdanî dünyasında, başkalarına yardım yapma duygusunun bulunduğu bir gerçektir. Nitekim, bir toplumdaki ahlaki çöküntü o toplumun tüm fertlerini kapsamaz. O toplumda da iyiliğin, yardımseverliğin, misafirperverliğin öncülüğünü yapan kişiler bulunur. O dönem Mekke toplumunda da bu şahsiyetler bulunmaktaydı.

Kur'an'ın beyanına göre, İbrahim (a.s.) zamanından itibaren namazla birlikte zekatın da açıktan emredildiği görülmektedir. Hız. İsmail'den söz edilirken de onun namaz ve zekat ile emrolunduğu, kavmine bunları tebliğ etmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Kur'an'da genellikle zekatın, namazla birlikte zikredildiği ayetlerden hareketle Hız. Şuayb (a.s.)'in, kavmine namazı emrederken aynı zamanda zekatı da emretmiş olduğu

sonucunu çıkarmak mümkündür.

Kur'ân-ı Kerim, Hz. Musa (a.s.)'nın İsrailoğullarına namaz ve zekat emrini getirdiğini ifade etmektedir. Elimizde bulunan Tevrat'ta zekat olgusunun özellikle tarla ürünlerine yönelik olarak mahsulün bir kısmının garip, öksüz ve dul kadınlara verilmesi gerektiğine değinilmiştir. Bu iki veriden hareketle infak ve zekatın, İsrailoğullarına da yüklenen bir görev olduğu sonucunu elde edebiliriz.

Hz. İsa, Allah'ın kendisine namaz ve zekatı emrettiğini söyleyerek aynı emirlerin İsrailoğullarını da bağladığını vurgulamıştır. Mevcut İncil'de infak ve tasadduk, fakir ve muhtaçların korunmasına yönelik önemli bir unsur olarak yerini almaktadır.

Kur'an'ın, önceki toplumlardan örnekler vererek onların infak ve zekatla emredildiklerini söylemesi, bu gerçeğin çok öncelere dayandığını göstermektedir. Geçmiş kavimlerle ilgili kıssalar eğitici unsurları içinde barındırmakla beraber, o toplulukların hangi emirlerle muhatap olduklarını bildirmesi bakımından da önem arz etmektedir.

Nüzul sırası esas alındığında infak ve zekatla ilgili olarak Kur'an'ın şu esaslara öncelikle dikkat çektiğini görmekteyiz. İlk inen ayetlerde Kur'an, özellikle hayatın sürdürülebilirliği açısından açlık probleminin halline yönelmiştir. Kur'an'ın bu ilk dönemde üzerinde durduğu kavram **“it'am”**dır. Bu kavramın vurgusu, kişinin yeme içme ihtiyacının giderilmesine yöneliktir. Kur'an, bütün dinlerin gerçekleştirmeyi amaç edindiği beş esastan biri olan nefsi muhafaza ilkesini öne almıştır. Canın korunmasını önceleyen Kur'an, yeme içme ihtiyacının karşılanmasında Müslüman ve kafir ayrımı yapmamış, öncelikle mutlak olarak yetim ve miskinlerin, yoksulların doyurulmasını istemiştir. Hatta Kur'an, yetimin ve miskinin ihtiyacını giderecek kadarki miktarın varlıklı insanların üzerinde bir hak olduğunu duyurmuştur. Zenginlerin, bu görevi yaparken sanki fazladan veriyormuş gibi davranmamaları gerektiği, bilakis onların mallarında fakirlerin kendilerinden alacakları bir hakkın bulunduğunu bilmelerini de istemiştir.

Kur'an **“it'am”** kavramını, gönülden hiç sıkıntı duymadan vermek anlamında olan **“i'ta”** kavramıyla desteklemiştir. Cimriliği, infak adına çok az vermeyi Kur'an iyi karşılamamış, hayrı yerine getirmeyen ve yapılacak infaka da engel olanları kötü olarak nitelemiştir.

Yine Kur'an, ilk dönem ayetlerinde dağıtılmayan, yoksulun hakkının verilmediği serveti kötölemiş, zekatı, temizliği çağrıştıran **“tezekkâ”**, **“yetezekkâ”** ve **“zekkâ”** gibi kelime ve kavramlara yer vermiş; zekatın, insanın hem manevi dünyasını hem de malını temizlediğine dikkat çekmiştir. İlk dönem Mekkî sure ve ayetlerde yetimlerin, miskinlerin ve kölelerin gözetilmesi, onların korunup kollanması istenmiş ve bu sınıfların toplumda bir nevi denge unsuru olduklarına işaret edilmiştir. Kur'ân, ahiret inancının hemen yanında miskinın doyurulması ve yetimin incitilmemesini de istemiştir.

Orta dönem Mekkî ayetlerde Kur'an'ın, infak lafzını kullandığı görülmekte ve bu infakın emir siygasıyla öncelikle kafirlerden talep edildiği müşahade edilmektedir. Bunun sebebinin o günün Mekke toplumundaki varlıklı insanların çoğunun henüz inanmamış kimselerden olması kuvvetle muhtemeldir. Toplumu oluşturan fertler bir vücudun uzuvları gibidir. O toplumda aç olan, ihtiyacını karşılayamayan kimselerin geçimlerinin temin edilmesini, gözetilip kollanmasını, Kur'ân toplumun diğer fertlerinden talep etmiştir.

Yine bu dönem ayetlerinde, müminleri anlatırken Kur'an, onların birçok özelliğinin yanında infak edici olduklarını da övülen bir vasıf olarak öne çıkarmaktadır. Kur'an, Müslüman profilini sunarken infaka, tasadduka vurgu yapmaktadır. Namazı ikame eden Müslümanların infak etmesi gerektiğine dair ayetlerin orta dönem ayetlerinde daha yoğun olduğu görülmektedir.

Kur'an, sadece Müslüman fertlerin değil, bu fertlerin oluşturduğu topluluğun da en karakteristik vasfının infak etmek olduğuna vurgu yapmış, iman ve namazdan sonra üçüncü özellik olarak infakı zikretmiştir.

Zaman itibarıyla Müslümanların boykota maruz kaldıkları bir dönemde nazil olan Mekkî orta dönem ayetlerinde infaka bu denli vurgu yapılması, bu sıkıntılı durumdan Müslümanların kurtulması için gerekirse malların ortaklaşa kullanılacağını da göstermektedir. Bu durum aynı zamanda infakın zirveye taşınması anlamına da işaret etmektedir.

Mekkî orta dönem ayetlerinde infakla ilgili diğer bir kavram olan tasadduk lafzının, Medine döneminde sık sık zekat anlamında kullanıldığından hareketle, Medine dönemine bir hazırlık anlamını taşıdığı görülmektedir. Bunun da nisabı, zamanı, şartları belli olan zekata vicdanî ve zihni bir hazırlık oluşturduğu açıktır.

Kur'an'da, zekat eylemini gerçekleştirmemenin inanmayanlara ait bir vasf olduğu ve inanmayanların en öne çıkan niteliklerinden birisinin onların infak etmemeleri ve zekatı vermemeleri olduğu belirtilmiştir.

Bu dönemde zekat ve infakla ilgili ifadeler emir siygasıyla değil, Müslümanların temel vasıflarını anlatan cümlelerle ve ihbarî ifade tarzıyla zikredilmiştir. Ayrıca bu dönemde, infak ve zekat lafızları birbirlerinden ayrı, kopuk ve bağımsız değildir. Bilakis her iki lafız da bu dönemde kullanılmış, zaman zaman infak, zaman zaman zekat kavramları kullanılmıştır. Kur'an'ın, Mekke orta dönemde “yü'tüne” fiili ile birlikte zekatı anması, malî mükellefiyet anlamındaki zekatın temellerinin Mekke döneminde atıldığını gösteren bir işarettir.

Kur'an, infak eden fertlerden oluşan bir toplumu hedeflemekle beraber, aynı zamanda bu toplumun, infakı ihsan mertebesinde yapmasını da talep etmekte ve ihsan derecesinde yapılan infakı övmektedir.

Son dönem Mekke ayetlerinde ise Kur'an'ın “**îta**” lafzını öne çıkardığını görmekteyiz. Kur'an'da bu kavramın emir siygasıyla kullanılması, bu dönemde mecburi bir infak olgusunun varlığını göstermektedir. Zira zekatın farz kılınıp nisabının belirlendiği Medine döneminde zekat alacaklıları olarak zikredilen “miskin” ve “yolcu”nun haklarının verilmesi gerektiği Mekke döneminde zikredilerek, zekat ibadetinin temelleri bu dönemde atılmıştır.

Mekke ayetlerdeki geçen “**îta**” kökenli kullanımlar, nafile bir sadaka ve isteğe bağlı bir hasenat yapma şeklinde değil, mecburi, belli usul ve nizamla bağlanmış herkesçe bilinen bir vergi ve zekat anlamına gelmektedir.

Kur'an, Mekke son dönem ayetlerinde “**afv**” kavramını da öne çıkarmakta, ihtiyaç fazlası malların, insanı, verirken rahatsız etmeyecek kadar olan miktarının ihtiyacı olan fakirlere ve yoksullara verilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Hiz. Peygamber (a.s.)'in, bizzat müminlerden ihtiyaç dışı mallarını aldığını ve bunları bir disiplin içinde ihtiyaç sahiplerine dağıttığının izlerini de bu dönemde görmekteyiz. Bu bilgiler bize, Mekke döneminde mali mükellefiyet müessesesinin kısmen merkezi bir elde toplandığını göstermektedir.

Kur'an Mekke son dönemde bu kavramı öne çıkarmakla kalmamış, Medine döneminin başlarında nazil olan ayetlerde de tekrar “**afv**” kavramına vurgu yapmıştır.

Her iki dönemde zikredilen “**afv**” lafzı arasında sıkı bir anlam ilişkisi vardır. Bu kavram, kişinin günlük ihtiyacı dışında kalan mallarını diğer ihtiyaç içinde olan kimselere vermesini gerektiren bir anlamı da barındırmaktadır. Kur’an toplumun iktisadi yapısına göre yapılacak olan infakı bu kavramla izah etmektedir. Zira Mekke’den Medine’ye hicret eden müminlerin ihtiyaçlarının karşılanması için Medineli Ensar, ihtiyaç dışındaki malları, muhtaç olan diğer kardeşleriyle paylaşmak durumundaydı. Kur’ânî emirler de bu doğrultuda gelmiştir.

Zekat, miktar olarak infakın en alt birimini oluşturur. İktisadi yönden ayakları üzerinde durabilecek bir toplumda işletilecek müessese zekat kurumudur. Zira bu toplumda ihtiyaç sahibi kişilerin sayısı çok kabarık değildir. Ama ekonomik yeterliliğe sahip olamamış, bir felaket ve sıkıntıyla karşılaşan bir toplum için zekat müessesesi ihtiyacı karşılamayabilir. Bu durumda Kur’an, Afv müessesesini devreye sokup ihtiyaç fazlası mala sahip olan fertlere infak etmelerini emrederek bu sıkıntılı durumdan çıkabilmenin çözümünü ortaya koymuştur.

Kur’an, infakı tamamen nafile olarak yapılan tahsiniyyat kabilinden bir şey durumundan çıkarıp onu, gerektiğinde mecburi hale getirmiş, bunu da “**afv**” olgusuyla sağlamıştır. Her ne kadar bazı müfessirler farz olan zekatın emredilmesiyle “**afv**” ayetinin mensuh olduğunu söyleseler de bu hükmün mensuh olmadığını ve ilgili hükmün her zaman geçerli olduğunu savunan ilim adamlarının görüşlerinin daha doğru olduğu açıktır.

Kur’an, infak lafzını kullanmakla, hayatı boyunca farz olan zekatı verebilecek konuma gelemeyenlere, infakta bulunmanın ve başkalarına yardım yapmanın yollarını açmıştır. Zira Kur’an, en küçük bir malla ya da güzel bir sözle bile infak eyleminin gerçekleşebileceğini beyan etmiştir.

Kur’an’ın hükümlerle ilgili yasaları, genellikle içki, zina ve faizde olduğu üzere kolaydan zora doğru bir süreci esas alırken, zekatta zordan kolayca doğru bir akışın söz konusu olduğu görülmektedir. Zira Mekke döneminde müminlere tavsiye ve emredilen zekat, muhatabın ihtiyacına göre Tâhâkkuk ediyordu; bu durumda mükellefler bazen malının yarısını veya malının ihtiyaç dışındaki tamamını verebiliyordu. Toplumsal yapıdaki ekonomik iyileşmeden sonra zekat için, bilinen nisap miktarları, Hz. Peygamber (a.s.) tarafından nihai olarak belirlenmiştir. Tabii ki bu durum, Kur’an’ın zekat ve infakla

ilgili Mekke’de kullandığı yöntemin bugün kullanılamayacağı anlamına gelmemektedir. Çünkü zekatın Medine dönemindeki uygulanış tarzı, infakın her dönemde uygulanmak durumunda olan zorunlu en alt birimidir.

Mekke döneminde nazil olan ayetlerde emir kipiyle “*namazı kılın, zekatı verin*” şeklinde bir ayetin yer aldığını görememekteyiz. Ancak, Mekkî ilk dönemde nazil olan Müzzemmil 20. ayetinin son cümlelerinde “*namazı kılınız, zekatı veriniz ve karz-ı hasende bulununuz*” emirleri yer almakta, dolayısıyla da bu ayet, Mekkî ayetlerin üslubuna uymamaktadır; baş tarafı Mekkî ilk dönemde inen ayetler arasında kabul edilen bu surenin bu emirleri içeren bölümünün Medine’de nazil olduğu; Hz. Peygamber’in, zekat emrini ihtiva eden bu bölümü tevkiî olarak surenin son ayetine eklettiği kanaatini taşımaktayız.

Kur’an, gerçek müminleri vassfederken, onların her türlü harcamalarında israftan kaçındıkları gibi cimrilikten de kaçındıklarını belirtir ve onların orta yollu olmalarını tavsiye eder.

İnfakın zıddı olan israf kavramını öne çıkaran Kur’an, meşru olmayan yerlere yapılan harcamayı israf kabul etmekte ve verilmesi gereken yerde vermeyip cimrilik yapmayı da israfın bir vechesi olarak değerlendirmektedir. İhtiyaç olmayan şeylerin ihtiyaç gibi kabul edilip fazla harcama yapılması tüketimi körüklemekte, bunun sonucu olarak da yeterli düzeyde infak yapılamamaktadır. Zira kendisinin daha çok ihtiyaç sahibi olduğunu ve harcamaları kendisine yapması gerektiğini düşünen bireyler, başkalarının ihtiyaçlarını ötelerler. Bu da infak olgusunun işlerliğini zayıflatan ya da ortadan kaldıran hususlardan biri olmaktadır.

Medine döneminde nazil olan ayetlerde, infak ve zekatı konu edinen kavramların Mekkî dönemde nazil olan sure ve ayetlerde yer aldığının görmekteyiz ki, bu da infakın ve zekatın fikri ve ameli yapılanmasının temellerinin Mekke döneminde atıldığının en açık göstergesidir.

Son olarak, ilk ayetlerinden son ayetlerine kadar Kur’an’ın tamamına serpiştirilmiş olan infak ve zekatla ilgili iki yüz elliye yakın ayete bütüncül bir yaklaşımla bakıldığında, infakın sadece farz olan zekat ameliyle sınırlandırılmayacağı ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda kişinin, zekat verecek nisaba sahip olmadan da, hayatın her alanında ve her zaman infak emriyle mükellef olduğunu söyleyebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdurrezzak b.Hemmam (ö. 211/826), *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azîz*, thk. Abdülmuti Emin Kalaci, Daru'l-Marife, Beyrut, 1991 , I-II.
- Ahmed Hamdi Akseki (ö. 1951), *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, sad. Ali Arslan Aydın, Nur Yay., ts.
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I-VI.
- Ahmed Emin (ö. 1954), *Fecru'l-İslam*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1969.
- Ahmed Muhammed Şakir (ö. 1378/1958), *Umdetü't-tefsîr*, Tüراسü'l –İslam, b.y., ts., I-II.
- Akdemir, Hikmet, *Kur'an-ı Kerim'de İsraf Kavramı*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001, Sayı: 1.
- Alûsî, Şihabuddin es-Seyyid Mahmut el-Alusî el-Bağdadi (ö. 1270/1853), *Ruhu'l-meani fi tefsiri'l Kur'âni'l-azîm ve's-seb'il- mesani*, Dâru'l-Fikir, Beyrut, ts., I-XV.
- Âsım Efendi (ö. 1235/1819), *el-Okyanusu'l-basît fi tercemet-i kâmusi'l-muhît*, İstanbul, 1305, I-IV.
- Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usulü*, İstanbul, 1996
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim ve Cümle Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts.
- _____, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1989, I-XII.
- Aydın, M. Âkif-Hamidullah, Muhammed, “Köle”, *DİA*, XXVI, 238.
- Bardakoğlu, Ali, “Hak”, *DİA*, XV, 137-151, İstanbul, 1997.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, İstanbul, 2005. I-XIV.
- Bâzergan, Mehdi, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, çev. Yasin Demirkıran-Melâ Muhammed Feyzullah, Ankara, 1998.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesud el-Ferra (ö. 516/1122), *Meâlimü't-tenzîl*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2004, I-IV.
- Beşer, Faruk, *İslam'da Zenginlik Fakirlik Kavramları*, İstanbul 1991.
- Beydâvî, Ebu Said Abdullah b. Ömer (ö. 685/1286) *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vil* (Mecmûâtün mine't-tefâsir içinde), Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., I-VI.

- Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. el-Hüseyin (ö. 458/1066), *el-Câmi' li-şuabi'l-iman*, thk. Abdülali Abdülhamid Hamid, Mektebetü'r-Rüşd, I. Baskı, Riyad, 2003, I-XIV.
- Bozkurt, Nebi-Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Medine", *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003, 305-311.
- Bozkurt, Nebi, Küçükaşçı, M. Sabri, "Mekke", *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003, 555-563.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), *el-Câmiu's-sahih*, İstanbul, 1315/1897, I-VIII.
- Câbiri, Muhammed Abid Câbiri, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Ankara, 1979.
- Cessas, Ebubekir Ahmed b. Ali (ö. 370/980), *Ahkâmu'l-Kuran*, thk. M. Sadık Kamhavi, Dâr-u İhyai't-Türasi'l Arabi, Beyrut, 1405/1985, I-V.
- Cevad, Ali, *el-Mufasssal fî-târihi'l-arab kable'l-İslam*, (Bağdat üniversitesinin yardımıyla basılmış), basım yeri yok, 1413/1993, I-IX.
- Cevheri, İsmail b. Hammad (ö. 400?/1009), *es-Sihâh tacü'l lüga*, thk. Ahmed Abdulgafur Attar, Mısır, 1377/1957, I-VI.
- Corci Zeydan (ö. 1914), *İslam Medeniyeti Tarihi*, Sad. Mümin Çevik, İstanbul, 1976, I-V.
- Cürcani, Seyyid Şerif (ö.816/1413), *Kitâbü't-ta'rîfât*, ts., basım yeri yok.
- Çağatay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1971.
- Çantay, Hasan Basri (ö. 1384/1964), *Kur'an-ı Hakîm ve Meâli Kerim*, IX. Baskı, İstanbul, 1976, I-III.
- Çelikkol, Yaşar, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân (ö. 255/868), *es-Sünen*, thk. Mustafa Dîb el-Buga, Beyrut, 1412/1991, I-II.
- Demircan, Adnan, Son Peygamberin Geldiği Coğrafya ve Toplum Hicaz Bölgesi ve Cahiliye Arapları, *Cahiliyye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2007.
- Derveze, M. İzzet (ö. 1984), *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, İstanbul, 1989, I-III.

- _____, *et-Tefsîru'l Hadîs Nüzul Sırasına Göre Kur'an Tefsiri*, Ekin Yay., çev. Heyet, İstanbul, 1997. I-VII.
- Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *el-Beyân fî garîbi i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Taha Abdulhamid, el-Hey'etu'l-Mısriyye, 1390/1970, I-II
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (275/888), *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, I-V.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelûsi (ö. 754/1353), *el-Bahru'l-muhît*, Beyrut, 1992, I-XI.
- Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî (430/1038), *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtu'l-asfiyâ*, Dârul'Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1387/1967, I-X.
- Ebu's-Suud, Muhammed b. Muhammed el-Îmâdî (ö. 951/1544), *Îrşadü'l akli's-selim ilâ mezâyâ'l Kur'an'il Kerim*, Beyrut, ts., I-IX.
- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam (ö. 224/838), *Kitabu'l-emval*, el Müessesetü Nasır li-essekafeti, Beyrut 1981
- Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna (ö. 210/825), *Mecâzü'l-Kur'an*, thk. Fuad Sezgin, Kahire, ts., I-II.
- Ebû Zehra, Muhammed (ö. 1974), *Zehratü't-tefâsir*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, ts., I-X.
- _____, *İslamda Sosyal Dayanışma*, çev. E.Ruhi Fığlalı-Osman Eskicioğlu, Yağmur Yay., İstanbul, 1981.
- El-Behiy, Muhammed (ö. 1992), *Kur'an ve Toplum*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bir Yay., İstanbul, 1986.
- _____, *İnanç ve Amelde Kurani Kavramlar*, çev. Ali Turgut, Yöneliş Yay., İstanbul, 1988.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır, (ö. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat. İstanbul, 1971, I-IX.
- Emir Abdilaziz, *Fıkhu'l-kitâb ve's-sünne*, Darus-Selam, Kahire, 1419/1999, I-V.
- Erkal Mehmet, *Zekat Bilgi ve Uygulama*, Erkam yay., İstanbul, 2004.

- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Ahmet Koytak- Ahmet Ertürk, İstanbul, 1999, I-III.
- Eskicioğlu, Osman, *İslam Hukuku Açısından Serbest Piyasa Ekonomisi*, İzmir, 1995.
- Eyüp Sabri Paşa, *Mir'at-ı Mekke Mir'at-ı Haremeyn*, Bahriye Matbaası, İstanbul 1301/1883, I-VIII.
- Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmet, (ö.370 /980), *Tehzîbü'l-lüğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Kahire, 1964-1967, I-XV.
- Ezrakî, Ebu'l-Velid, Muhammed (ö. 223/838), *Kâbe ve Mekke Tarihi*, çev. Y. Vehbi Yavuz, İstanbul, 1974.
- Ferrâ, Ebu Zekeriya Yahya b. Ziyâd (ö. 207/822), *Meâni'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 1980, I-III.
- Fîruzâbâdî, Ebu Tâhir Muhammed b. Ya'kûb (ö. 817/1414), *Tenvîru'l-mıkbâs min tefsîri İbn Abbâs*, (Mecmûâtün mine't-tefâsir içinde) Dar-u İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts., I-VI.
- Gölcük,Şerafeddin, *Kur'an ve Mekke*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Günaltay, Şemseddin (ö. 1961), *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Sad. M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli, Ankara, 1997.
- H. Lammens, "Mekke" *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B., İstanbul, 1957, VII, 630-636.
- Habenneke, Abdurrahman Hasen el-Meydani, *Meâricu't-tefekür ve dekâiku't-tedebbür*, *Dimeşk*, 1420/2000, I-XV.
- Hakim, Ebu Abdillâh el-Hakim en-Neysaburi (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ala'ssahiheyn*, Beyrut, ts., I-IV.
- Halil b. Ahmed, *Kitabu'l Ayn*, Darü İhyai't- Türasil Arabi, Beyrut, ts.
- Hamidullah, Muhammed (ö. 2002), *Aziz Kur'an*, çev. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık, Beyan yay., İstanbul, 2000.
- _____, *H. Peygamberin Savaşları*, çev. Nazire Erinç Yurter, İstanbul, ts.
- _____, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II.
- _____, *İslam'ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya, Beyan Yay., İstanbul, 2002.

- Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, İstanbul, 1985, I-IV.
- Hâzin, Alauddin Ali b. Muhammed b. İbrahim (ö. 725/1325), *Lübâbü't-te'vîl fi-meâni't-tenzil* (Mecmûâtün mine't-tefâsir içinde), Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., I-VI.
- Heyet, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, D.İ.B. Yay., Ankara, 2006, I-V.
- Heykel, Muhammed Hüseyin, *Hz Muhammed'in Hayatı*, trc. Vahdettin İnce, Yöneliş Yay., İstanbul, 2000, I-II.
- Hitti, Philip K. (ö. 1978), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, I-IV.
- Humeydi, Abdülaziz b. Abdillâh, *Tefsiru İbn Abbas ve merviyâtühü fit-tefsir min kütübi's-sünne*, Mekke, ts., I-II.
- Işık, Emin, "Kureyş Suresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi", *MÜİFD*, sayı 3, İstanbul, 1985, s. 9-14.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz, İstanbul 1997.
- İbn Âşur, Muhammed Tahir (ö. 1973), *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. M. Erdoğan-Vecdi Akyüz, İz Yay., İstanbul, 1988.
- _____, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, çev. Vecdi Akyüz, Rağbet Yay. İstanbul, 2000.
- _____, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, Dar-u Sahnun, Tunus, 1997, I-XXX.
- İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdi İshak b. Galip b. Atiyye (ö. 546/1151), *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-aziz*, thk. el-Meclisü'l-İlmi, Mekke, 1975-1991, I-XVI.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Riyad, 1409, I-VII.
- İbn Faris (ö. 395), *Mu'cemü'l-mekâyis fi'l-lüga*, Daru'l-Fikir, Beyrut, 1418/1998.
- İbn Habib, Ebu Cafer Muhammed b. Habîb (ö. 245/859), *Kitabü'l-muhabber*, Tsh. İlse Lichtenstadter, Dâru'l-Afaki'l-Cedîde, Beyrut, 1361.
- _____, *Kitabü'l-münemmak fi ahhâri kureyş*, thk. Hurşid Ahmed Faruk, Beyrut, 1985.

- İbn Hacer el-Askâlânî, Şihabü'd-din Ahmed b. Muhammed (ö. 852/1448), *Fethu'l bârî bi şerhi Sahihi'l Buhârî*, tsh. Muhibbuddin el-Hatîb, el-Mektebetü's-Selefiyye, Kahire, ts., I-XIII.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun Hadramî (ö. 808/1406), *Mukaddime*, çev: Halil Kendir, İstanbul, 2004, I-II.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed (ö. 456/1064), *el-Muhalla*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, Daru't-Türaş, Kahire, ts., I-XI.
- İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban (ö. 354/965), *es-Siretü'n-nebeviyye ve ahabâru'l-hulefa*, talik: el-Hafız Seyyid Aziz Bey editörlüğünde bir heyet, Müessesetü'l-Kütübi's-sekâfiyye, Beyrut, 1987.
- İbn Hişam (ö. 213-218/833-838), *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ-İbrahim el-Ebyârî, Kahire, 1955, I-IV.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail (ö. 774/1373), *el-Bidaye ve'n Nihaye*, thk. Ahmed Ebu Mülhim ve arkadaşları, Daru'l Kütübi'l İlmiye, Beyrut, ts., I-XIV.
- _____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, Çağrı Yay., İstanbul, 1986, I-IV.
- _____, *es-Siretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa Abdolvâhid, Mısır, 1965-1966, I-IV.
- İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî (ö. 273/886), *Süneni İbn Mace*, thk. M. Fuad Abdülbaki, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, I-II.
- İbn Manzur, Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311), *Lisanü'l-arap*, Dâr-ı Sâdır, Beyrut, ts., I-XV.
- İbn Mücahid, Ebubekir Ahmed b. Musa et-Temimi el-Bağdadi (ö. 324/936), *Kitâbü's-seb'a fi'l-kıraât*, thk. Şevki Dayf, Daru'l-Mearif, Kahire, ts.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd (ö. 230/844), *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1968, I-IX.
- İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh (ö. 543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'an*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1425/2004.
- İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201), *Zadü'l-mesir fi ilmi't-tefsir*, el-Mektebetü'l-İslami, Beyrut, 1987, I-IX.

- İbnü'l-Esîr, el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî (ö. 606/1209), *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, ta'lîk, Ebu Abdurrahman Salâh b. Muhammed, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-1423/2002, I-V.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî(ö. 630/1232), *el-Kâmil fî't-târih*, çev. Komisyon, İstanbul, 1985, I-XII.
- İbnü'l-Kelbî, Hişam b. Muhammed (ö. 204/819), *Putlar Kitabı (Kitab al-Asnam)*, çev. Beyza Düşüngen, Ankara, 1969.
- İbrahim Fuad Ahmed Ali, *el-İnfâkul-âmm fî'l-İslâm*, Mısır, 1973.
- İmaduddin Halil, *Muhammed Aleyhisselam*, çev. İsmail Hakkı Sezer, Yediveren Yay, Konya, 2003.
- Kallek, Cengiz, "Mekke İktisadiyatı ile İlgili Müesseseler" *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, İstanbul, 1994, I-V.
- _____, *Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İz Yay., İstanbul, 1997.
- Karadâvî, Yusuf, *Fakirlik Problemi Karşısında İslam*, trc. Abdülvehhab Öztürk, Nur Yay., Ankara, ts.
- _____, *İslam Hukukunda Zekât*, trc. İbrahim Sarmış, Kayıhan Yay., İstanbul, 1984, I-II.
- Karagöz, İsmail, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., İstanbul, 2009.
- Karakoç, Sezai, *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, Diriliş Yay., İstanbul, 1985.
- Karaman, Hayrettin, "Zekat", *İA*, XIII, 495-504, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993.
- Kâsimî, Muhammed Cemâluddin (ö. 1914), *Mehâsinu't-tevîl*, thk. M Fuad Abdülbaki, Dar-u İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır, ts., I-XVII.
- Keskioğlu, Osman (ö. 1989), *Nüzulünden İtibaren Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, T.D.V. Yay., Ankara, 1989.
- Kettani, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir (ö. 1962), *et-Terâtübü'l-idâriyye Hz. Peygamberin Yönetiminde Sosyal Hayat*, çev. Ahmet Özel, İz Yayınları, İstanbul, 1993, I-III.
- Kılıç, Sadık, *Fitratın Dirilişi*, İstanbul, 1991.
- Kısa, Mahmut, *Kısa Tefsirli Kur'an-ı Kerim Meâli*, Konya, 2007.

- Kızılçelik, Sezgin-Erjem, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Konya, 1992.
- Kitab-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahid*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1995.
- Komisyon, *el-Mucemü'l-Vasit*, , Çağrı Yay., İstanbul, 1984.
- Konrapa, M. Zekai, *Peygamberimizin Hayatı*, M. E. Basımevi, İstanbul, 1977.
- Köksal, M. Asım (ö. 1998), *Peygamberler Tarihi*, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 2005, I-II.
- Köse, Saffet, *İslam Hukuku'nda Hakkın Kötüye Kullanılması*, MÜİF Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kurtubi, Muhammed b.Ahmed el-Ensari (ö. 671/1272), *el-Cami' li-ahkami'l Kur'an*, thk. Abdürrezzak el-Mehdi, Beyrut, 1421/2000, I-XX.
- Kutub, Seyyid (ö. 1966), *Fi zilali'l-Kur'an*, Daru's-Şurûk, Kahire, 1405/1985, I-VI.
- _____, *İslam'da Sosyal Adalet*, çev. Yaşar Tunagür-M. Adnan Mansur, Çağaloğlu Yay., İstanbul, ts.
- Küçük, Ahmet, *Kuran'da Toplumsal Sınanma*, Beyan Yay., İstanbul, 2007.
- Küçükaşçı, Mustafa, *Cahiliyyeden Emevilerin Sonuna Kadar Harameyn*, İstanbul, 2003.
- Lammens, Henri, "Mekke", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir, 1997, VII, 630-636.
- Mahmut Esad (ö. 1918), *Tarih-i Dini İslam*, editör: A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, Marifet Yay., İstanbul, 1983, I-II.
- Matürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud (ö. 333/944), *Tevilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Fatıma Yusuf el-Haymî, Beyrut, 2004, I-V.
- Merağî, Ahmet Mustafa (ö. 1945), *Tefsîru'l-Merâğî*, Mısır, 1400/1979, I-XXX.
- Mevdudi, Ebu'l Âla (ö. 1979), *Tefhimu'l Kur'an*, çev. Komisyon, İstanbul, 1995, I-VII.
- _____, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Peygamberler Tarihi*, çev. Ahmet Asrar, Pınar Yayınları. İstanbul, 1985, I-II.
- Muhammed Ali es-Sâyis, *Tefsîru âyâtî'l-ahkâm*, Kahire, 1373/1953, I-IV.
- Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), *el- Eşbah ve'n- nezair fi'l-Kur'an'il-kerim*, nşr. Abdullah Mahmut Şahâte, Kahire, 1994.
- _____, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmut Şehâte, Beyrut 2002, I-V.
- Musa Kazım (ö. 1920), *Safvetü'l-beyân fi'tefsîri'l-Kur'an*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1335.

- Mücahid b. Cebr (ö. 102/720), *Tefsiru Mücahid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdüsselam Ebu'n-Nîl, Mektebetü'l Felâh, 2003.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyri en-Nisâburi (ö. 261/874), *el-Câmiu's-sahih*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, I-III.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), *es-Sünen*, Çağrı Yay., 1992, I-VII.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Hafızuddin Abdullah (ö. 710/1310), *Medârikü't-tenzîl* (Mecmûâtün mine't-tefâsir içinde) Dar-u İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts., I-VI.
- Ocak, Metin, *Kuran'da İhsan ve Muhsin Kavramları*, İnkılap Yay., İstanbul, 1991.
- Okiç, M. Tayyib (ö. 1977), *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*, İstanbul, 1995.
- _____, *Tefsir Usulü Notları*, basım yeri yok, 1984.
- Önkâl Ahmet, "Akabe Biatları", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1989, II, s.211.
- Özaydın, Abdulkerim, "Arap", *DİA*, III, 321-324, İstanbul, 1991.
- Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet Doğuşu-Gelişimi-Çöküşü*, Pınar Yay., İstanbul, 1996.
- Rağîb el-İsfahanî, Huseyin b. Muhammed (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredat fi-ğaribi'l-Kur'an*, thk. M. Seyyid Kîlani, Beyrut, ts.
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (ö. 606/1209), *Mefâtihu'l-ğayb et-tefsiru'l-kebir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995, I-XXXII.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkadir (ö. 666/1267), *Muhtaru's-Sıhah*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1426/2005.
- Reşid Rıza, Muhammed (ö. 1935), *Tefsîru'l-menâr*, Dâru'l-Meârif, Beyrut, 1353-1354, I-XII.
- Sâ'dî, Abdurrahman b. Nâsır (ö. 1376/1956), *Tefsîru'l-kerimi'r-Rahman fi-tefsîr-i kelâmi'l-Mennan*, Daru İbni'l-Cevzî, Cidde, 1422/2001, I-IV.
- Said Havva, *el-Esas fi't-tefsir*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Şamil Yay., İstanbul, 1992, I-XVI.
- Sarıçam, İbrahim, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, 2004
- Seâlibî, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed (ö. 875/1470), *el-Cevâhiru'l hisan fi-tefsiri'l Kur'an*, Thr. Ali Muhammed Muavvad Adil Ahmed Abdu'lmevcud, Dar-u İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, ts., I-V.

- Sibâî, Mustafa (ö. 1964), *İslam Sosyalizmi*, trc. A. Niyazoğlu, Hareket Yay., İstanbul, 1974.
- Suphi Salih (ö. 1408/1987), *Kuran İlimleri*, trc: M. Said Şimşek, Hibaş Yayınları, Konya, ts.
- Suyutî, Celaledin Abdurrahman (ö. 911/1505), *el-İtkan fî ulumi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Dip el-Buga, Dâr-u İbn Kesir, Beyrut, 1987, I-II.
- Süfyan es-Sevri, Ebu Abdillâh Süfyan b. Said b. Mesruk (ö. 161/777), *Tefsiru Süfyani's-Sevri*, thk. Ebu Cafer Muhammed an Ebi Huzeyfe el-Hindi, Darü'l-Kütübül-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- Şa'ban, Zekiyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulu'l-Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, T.D.V. Yay., Ankara, 1990.
- Şâtıbî, Ebu İshak (ö. 790/1388), *el-Muvafakat, İslami İlimler Metodolojisi*, çev. M. Erdoğan, İstanbul, 1990, I-IV.
- Şevkanî, Muhammed b. Ali Muhammed (ö. 1250/1834), *Feth-ül Kadir*, ta'lik: Hişam el-Buhârî Hudr Ukkari, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1997, I-V.
- Şibli, Mevlana Numani (ö. 1914), *Son Peygamber Hz. Muhammed*, trc. Yusuf Karaca, İz Yay., İstanbul, 2002, I-II.
- Şimşek, M. Sait, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., İstanbul, 2005.
- Şulul, Kasım, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, İstanbul, 2003
- Tabatabâî, es-Seyyid Muhammed Hüseyin (ö. 1981), *el-Mîzan fî-tefsîri'l-Kur'an*, Müessesetü'l-A'lemi lil-Matbuat, Beyrut, 1997, I-XXII.
- Taberi, Ebu Ca'fer (ö. 310/923), *Târihu'r-Rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Darü'l Mearif, Kahire, 1977, I-VIII.
- _____, *Camîu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'ân*, Beyrut, 1412/1992, I-XII.
- Tabersi, Ebu Ali el-Fadl b. Hasen (ö. 548/1153), *Mecmau'l-beyân fî-tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetü'l-A'lemi, Beyrut, 1415/1995, I-X.
- Tahâvî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî (ö. 321/933), *Ahkamu'l Kur'an*, thk. Sadettin Ünal, T.D.V. İSAM Yay., İstanbul, 1995, I-II.
- Tekiner, Aziz, *Kur'an'da İnfak* (Basılamamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

- Tirmizi, Ebu İsa (ö. 279/892), *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, I-V.
- Tuğ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1984.
- Tüzüner, Abdullah Atıf, *Siyretünnebi (s.a.v.) Peygamber Efendimiz'in Hal ve Hareketleri*, İstanbul, 1973.
- Üdeh, Abdulkadir (ö. 1957), *İslam ve Siyasi Durumumuz*, çev. Beşir Eryarsoy, Pınar yay., İstanbul, 1982.
- Umeri, Ekrem Ziya, *Medine Toplumu*, çev. Nureddin Yıldız, İstanbul, 1988
- Vahidi, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed (ö. 468/1075), *Esbâbü'n-nüzûl*, Daru'l-Marife, Beyrut, ts.
- Vehbi, Mehmet (ö. 1969), *Hülasatü'l beyan fi-tefsiri'l Kur'an*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1969, I- XV.
- Watt, Montgomery(ö. 2006), "Economic and Social Aspect of the Origin of İslam", I, n. 2 (1954), s. 91.
- _____, *Kur'an'a Giriş*, çev. Süleyman Kalkan, Ankara, 1998.
- _____, *Hz. Muhammed Mekke'de*, çev. Rami Ayas-Azmi Yüksel, AÜİFY, Ankara, 1986.
- _____, *Hz. Muhammed'in Mekkesi*, trc. M. Akif Ersin, nşr. M. Akif Ersin, Ankara, 1995.
- Ya'kubi, Ahmed bh. Ebî Ya'kub (ö. 294/906), *Kitabü'l-Büldan*, (nşr. Mj. De Goeje), Leiden, 1892.
- Yahya b. Adem, *Kitâbü'l-Harâc*, Thk: A. Muhammed Şakir, Mısır, 1384.
- Yahya b. Sellâm (ö. 200/815), *et-Tesârif min meştebehet esmaühü ve tesarrafet meanihu*, thk. Hind Şelebi, Tunus, 1979.
- _____, *Tefsiru Yahya b. Sellam*, thk. Hind Şelebî, Darü'l Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, I-II.
- Yâkut el-Hamevî, Yâkut b. Abdillâh (ö. 626/1228), *Mu'cemu'l-Büldan*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., I-X.
- Yedi Askı*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, M.E. Basımevi, İstanbul, 1985.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Arap", *DİA*, III, 272-276, İstanbul, 1991.
- Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, İstanbul, 1999.

- _____, Son Peygamberin Geldiği Coğrafya ve Toplum, Hicaz Bölgesi Cahiliye Arapları, *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2007.
- Zebîdî, Zeynüddin, Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif (ö. 863/1487), *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, (trc. ve şerh. Ahmed Naim I-III, Kâmil Miras IV-XII), Ankara, 1972, XIII.
- Zekiyyüddin, Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kafi Dönmez, TDV Yay., Ankara, 1996.
- Zemahşeri, Mahmud b. Ömer (ö. 538/1143), *el-Keşşâf an-hakaiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi-vucûhi't-te'vil*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud- Ali Muhammed Muavvad, Mektebetü'l-Ubaykan, Riyad, 1998, I-VI.
- _____, *Esasü'l Belağa*, Daru'n-Nefâis, Beyrut, 1412/1992.
- _____, *el-Fâik fî ğarîbi'l-hadîs*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Fikr, Beyrut-1414/1993, I-IV.
- Zencânî, Ebu Abdillâh, *Târîhu'l-Kuran*, Tahran, 1404/1983.
- Zerkeşî, Muhammed b. Abdillâh(ö. 794/1392), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l Fadl ed- Dimyâti, Kahire, 2006.
- Zeydan, Abdulkerim, *el-Veciz fî-Usuli'l-Fıkıh*, İstanbul, 1979.